

DE GROOTE DIJCKAGIE

NEDERLAND,
POLDERLAND UIT NOODZAAK

Gerard Strijards

Inhoudsopgave

I.	De situatie in prehistorisch Nederland	6
I.1.	Nederland als typisch deltagebied achter zandkammen.....	6
I.2.	De haf-kust en estuaria.....	6
I.3.	Klimatologische veranderingen	8
II.	De situatie rond de IJzeren eeuw	10
II.1.	Het optreden van de graven van Holland	10
II.2.	Dirks polderambities	12
II.3.	Benedictijner poldergasten.....	13
II.3.1.	De Abdij van Egmond	13
II.3.2.	De Stichtse Abdij van Sint Paulus	15
II.3.3.	De Cisterciënzers	16
II.4.	De poldering van Zuid-Holland	18
II.5.	De aannadering van Rotterdam uit het westen	21
II.5.1.	Vanuit Egmond naar Egmond-Binnen	21
II.5.2.	Vanuit Egmond-Binnen naar Castricum	22
II.5.3.	Vanuit Castricum naar Beverwijk	23
II.5.4.	Vanuit Beverwijk naar Velzen.....	24
II.5.5.	Vanuit Velzen naar Hillegom	25
II.5.6.	Vanuit Hillegom naar Sassenheim , naar Rijnsburg, naar Leidschendam, naar Rijswijk	25
II.5.7.	Vanuit Delft naar Overschie	26
II.5.8.	Vanuit Overschie naar Schiedam.....	28
II.5.9.	Vanuit Schiedam naar Mathenesse (Wijk in Rotterdam)	29
II.5.10.	Vanuit Mathenesse naar Delfshaven.....	29
II.5.11.	Vanuit Delfshaven naar Schoonderloo (Wijk in Rotterdam)	30
II.5.12.	Vanuit Schoonderloo naar Rotterdam.....	33
II.6.	De aannadering uit het oosten	33
II.6.1.	Vanuit Utrecht naar Vleuten	33
II.6.2.	Vanuit Vleuten naar Woerden.....	34
II.6.3.	Vanuit Woerden naar Gouda voorlangs westwaarts	35
II.6.4.	Vanuit Gouda naar Hillegersberg	35
II.6.5.	Vanuit Hillegersberg naar Rotterdam.....	36
II.6.6.	De verpoldering vanuit Delfshaven	37
II.6.7.	De verpoldering vanuit Hillegersberg oostwaarts	45
II.7.	De nieuwe bestuursorganen.....	50

II.7.1.	Bestuurlijke verkaveling van het gewonnen land.....	50
II.7.2.	De polderschappen.....	51
II.7.3.	De hoogheemraadschappen	56
II.7.4.	Nieuwe rechtsplichten.....	60
II.8.	Rotterdam geen polderschap	65
II.9.	Het probleem met de haven van Edam als open-zeegat.....	67
III.	De reformatie en haar betekenis voor de waterstaatshuishouding	70
IV.	De dijkages en droogmakingen in noordelijk West-Friesland	71
IV.1.	Incidentele, niet-conceptuele aanpak	71
IV.2.	De grotere dijkages bij of rondom Egmond	74
IV.2.1.	De West-Friese Omringdijk.....	74
IV.3.	De Zijpe	76
IV.4.	De Hondsbosse	78
IV.5.	De ontwikkeling der molens en van de molengangen.....	79
IV.5.1.	De monnikstjasker	80
IV.5.2.	De wiptjasker	81
IV.5.3.	De stel- of standaardmolen	81
IV.5.4.	De achtkante houten bovenkruier.....	82
IV.6.	De sluizen en duikers	83
IV.6.1.	Bedwinging van weteringen en beken	84
IV.6.2.	Kanalisaties en de aanleg van paden en wegen	86
IV.6.3.	De bedamming doorbroken	88
IV.6.4.	De overtooming	89
IV.7.	De boezemsloten, -vaarten, ringvaarten en -graven	90
IV.8.	Het uitwateringsrecht.....	91
V.	De grotere droogmakingen.....	93
V.1.	De Beemster	93
V.1.1.	De burgerlijke kleinere droogmakerijen.....	93
V.1.2.	Voorbereidingen. Een particuliere concessie.....	94
V.1.3.	Het private octrooi of de particuliere concessie tot droogmaking	95
V.1.4.	De ondernemers, uitvoerders, en vooral Jan Adriaenszoon Leeghwater	98
V.1.5.	De molengangen.....	101
V.1.6.	De overstrooming van 1610	102
V.1.7.	De grondkwaliteit	103
V.1.8.	Het waterbeheer en de compensatoire maatregelen.....	104
V.1.9.	De Stelling van Amsterdam	105

V.2.	De Wormer	105
V.3.	De Heerhugowaard	107
V.4.	De Purmer	111
V.5.	De Schermer	113
V.6.	De technische pomp- en overslagbeperkingen	114
V.7.	Een experiment: het polderproject van het Hoornse Oostereiland	115
VI.	De waterstaatshuishouding soevereine rijkstaak.....	117
VI.1.	De onherleidbare overheidsverantwoordelijkheid.....	117
VI.2.	De planologie op rijksniveau.....	119
VI.3.	De waterstaatskunde.....	119
VI.3.1.	Willem, de protolegale	119
VI.3.2.	De Belgen.....	120
VI.3.3.	De herziening in 1848	121
VI.4.	De droogmaking van het waddenbekken	122
VI.4.1.	De visie van Benjamin van Diggelen	122
VI.4.2.	De zienswijze van Age Buma	124
VI.4.3.	De visie van Stieltjes	125
VI.4.4.	De zienswijze van Rose	128
VI.4.5.	De plannen van Jan Anne Beijerinck.....	129
VI.4.6.	De voorstellen van Willem Leemans	129
VI.4.7.	De projecten van het duo Kloppenburg/Faddegon.....	130
VI.4.8.	De samenhang met de uitgestelde industriële revolutie in Nederland	131
VI.5.	De overstromingen in de 19 ^e eeuw in het kustgebied van de Zuiderzee	131
VII.	Het Zuiderzeeproject steeds dringender	132
VII.1.	De visie van Lely	132
VII.1.1.	Het particuliere winst oogmerk primair	132
VII.1.2.	Het probleem van de Gelderse IJsselmond	133
VII.1.3.	De benadering-Lely van de vragenlijst	133
VII.1.4.	De presentatie van de onderzoeksresultaten	134
VII.2.	De opstelling van Cort van der Linden.....	134
VIII.	De Zuiderzeewetgeving	135
VIII.1.	De technische aspecten van de afsluitdam	135
VIII.2.	De polders	138
VIII.2.1.	De Wieringermeerpolder.....	138
VIII.2.2.	De Noordoostpolder	139
VIII.2.3.	Oostelijk Flevoland	141

VIII.2.4.	Zuidelijk Flevoland	142
VIII.2.5.	De Houtdribdijk.....	142
VIII.2.6.	De Markerwaard.....	142
VIII.3.	De IJsselmonding en de sluizen	142
VIII.4.	De Zuiderzee-machtigingswet	143
VIII.5.	De Dienst der Zuiderzeewerken	143
VIII.6.	De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders	144
VIII.7.	De Zuiderzeeraad	145
IX.	De schadeloosstellingsidee en de Zuiderzeesteun	145
X.	De uitbreiding van de overheidsaansprakelijkheid	147
XI.	De Tweede Wereldoorlog	149
XI.1.	Verruiming van de steungroep	149
XI.2.	De hongersnood	150
XI.3.	De onderwaterzetting van de Wieringermeer.....	151
XI.4.	De vernietiging van de zeewerende dijken op Walcheren	152
XII.	De ramp van 1953.....	153
XII.1.	De dijkrestauraties 1945-1950.....	153
XII.2.	De springvloed van februari 1953.....	156
XII.2.1.	De oorzaken	156
XII.2.2.	Het dijkonderhoud.....	159
XII.2.3.	De gevolgen	159
XIII.	Het Deltaplan	163
XIII.1.	Het plan van de Commissie-Maris	163
XIII.1.1.	De grondwettelijke en wettelijke regelingen waarin het Deltawerk is ingebed	163
XIII.1.2.	De rapportage van de commissie Maris, de Deltacommissie	164
XIII.1.3.	De Deltawet een machtigingswet.....	166
XIII.2.	Stormvloedkering Hollandse IJssel	166
XIII.3.	Haringvlietdam	167
XIII.4.	De Grevelingendam en de Philipsdam.....	167
XIII.5.	Oosterscheldekering	168
XIII.6.	Maeslantkering	168
XIV.	Het Westerschelde-statuut en de ecologie van de Scheldebekkens.....	169
XIV.1.	Het volkerenrechtelijk statuut van deze zeemonding	169
XIV.2.	De Schelde-verdragen.....	171
XV.	De waterstaatstaken landinwaarts: een introverte sleutel	172
XVI.	De Maeslantkering en het Scheur	173

XVII. Het Europoortproject.....	175
XVIII. De Eerste Maasvlakte	176
XIX. De Tweede en Derde Maasvlakte	177
XX. De riparian states en Nederland	178
XXI. De transnationale rivieren in Unieverband	180
XXII. Europese waterstaatskunde	181

I. De situatie in prehistorisch Nederland

I.1. Nederland als typisch deltagebied achter zandkammen

Nederland was aanvankelijk bedekt met een dikke ijslaag. De IJstijd. Deze periode van belang voor dit dijking-verhaal. De enorme ijsstuwingen via gletsjers veroorzaakten hier en daar rimpelingen of aardophopingen in de aardlagen die veel later de oppervlakte zouden worden van de Lage Landen, toen de temperatuur begon te stijgen. De stijging ving aan ongeveer tienduizend jaar voor de huidige jaartelling. De zeespiegel steeg dus ook. Er was veel smeltwater uit de Alpen en verder smolten de poolkappen. Langs de kust van Noord-Holland bracht de zee zand aan. Er ontstonden duinen. Deze waren niet hecht, ook al waren ze begroeid met helmgras. Ze verstoven landinwaarts en vormden daar een soort zandruggen, die strandwallen worden genoemd. Daarop gingen mensen wonen. Evenals op een soort zand- en aardbergen, meer landinwaarts, die in het vlakke, drassige land kilometers ver zichtbaar waren.

Deze aardophopingen worden in het Middelnederlands donken, erpen of bergen genoemd. Raamsdonk, Aren(d)sdonk, Middeldonk. Ook mensen die “Van den Donk” of zo heten stammen af van families die bestendig op zo’n donk verbleven. Deze donken waren markeringspunten in het landschap. Er lagen gehuchten en dorpen op. Want je had er de zekerheid van droge voeten. Een wezenlijke bestaansvoorwaarde, vooral toen de westelijke Lage Landen nog regelmatig door zeewater overspoeld plachten te worden. Op zo’n donk kun je ook een artesische put slaan, waar je uitkomt op het welzand. Daaronder kun je zoetwaterbellen aanboren of het zoete grondwater bereiken en ophalen of oppompen. Wie bestendig vee wil houden of agrarische cultuur wil bedrijven heeft veel zoet water nodig. Liefst ook nog schoon water. Op lager gelegen veengronden vind je dat niet terwijl beekwater vaak vervuild is en niet bestendig voorradig. De mensen die de hier te bespreken dijkage-projecten aanvatten koersten op deze donken als bakens in het brakke vlakke land. Hillegersberg is zo’n donk. Maar ook Overschie. Destijds waren zij kilometers ver zichtbaar. Al waren ze niet hoog, soms maar tien meter of zelfs dat niet. De dijkers trachtten hun dijken tegen deze donken aan te leggen. Dan hadden de dijken daardoor natuurlijke stevigheid en vastheid. De dijkers die de zeedijk aanlegden vanuit Gouda naar Rotterdam hadden Hillegersberg tot zo’n richtpunt. De dijkers vanuit Delf(t) richtten op Overschie. Daarom spelen die donken in dit verhaal een rol.

I.2. De haf-kust en estuaria

Voor de Hollandse kust – “Holland” wordt hier gebruikt in de zin van: de twee huidige provincies (die destijds uiteraard nog niet bestonden) vindt men een hafstructuur. Er liggen

langgerekte zandbanken voor de kust. Die liggen vaak langdurig droog. Het zijn eilandjes, begroeid met grassen en wieren die tegen blootstelling aan de zon opgewassen zijn. Hoger op naar het noorden liggen ze ook, daar blijven ze langer droog liggen. Er staan soms struiken en bomen op. Men noemt het hier Texla (later: Texel). De zandruggen sluiten doorgaans aaneen. Meer naar beneden, naar het zuiden, heet het droogliggend zandruggendeel Kinhem in het taaltje van de inwoners. Dat heet later: Kennemerland. Er is bewoning vlak achter de strandwallen. De zee stijgt niet meer zoveel en trekt zich westwaarts wat terug. De strandwallen geven tegen vloed bescherming. Er komen dorpen achter. Geestdorpen. “Geest”, dat is: hoog, droog land”. Landinwaarts ligt het land wat hoger. Daar kunnen akkers aangelegd worden. De boerderijen en de voorraadschuren staan tussen de geest en de lager gelegen terreindelen, waar vooral weilanden ontwikkeld worden. Veeteelt blijft lonend. De dorpen hebben verder weinig structuur. Het zijn buurtschappen. De bewoners weten dat ze niet echt veel moeten investeren. De stormen uit zee kunnen nering, nijverheid en woonsteden in een oogwenk wegblazen. De mensen vrezen overstromingen maar ook zand(ver)stuivingen. Daardoor kunnen hun gehuchten ineens verdwijnen. Jarenlange intensieve arbeid is dan vruchteloos geweest. Men moet dan maar verhuizen. Dat doet men dan ook, men is er aan gewoon. De geestdorpen krijgen verbinding via paadjes achter de wallen. Er kan beurtvaartverkeer op gang komen. Maar niet bestendig genoeg om handelscentra te ontwikkelen. De zee kan soms onstuimig zijn. De verbindingen worden verbroken. En voor beurtvaart is voorspelbare regelmaat van de transportbewegingen noodzakelijk. De eilanden in de zee, de zandbanken eigenlijk, bieden niet echt veel bescherming tegen woedende vloed. Noordwaarts meer, daar zijn de eilandjes groter. Maar hier, op de zuidelijke delen van Holland zijn de eilandjes kleiner en veel minder vaak volledig droogliggend. Dat komt omdat er twee gigantische zee-estuarium zijn in de moerassige massa van de veengrond, een ter hoogte van wat we nu Katwijk-aan-Zee noemen en een ter hoogte van wat we nu de Hoek van Holland noemen. Die estuarium brengen voortdurend zoet water en veel klei aan uit het binnenland bij eb.

De eerste is de monding van de Rijn. Deze monding ligt iets boven Voorburg, in de Romeinse tijd Forum Hadriani. De Rijn stuwt als gletsjerrivier enorme ijsmassa's naar de Noordzee, die onderling kruien, vooral in de winter. De massa's botsen met zware klappen tegen elkaar aan, stapelen zich meters hoog op en beuken de monding verder op en wijder. In de zomertijd sijpelen tal van weteringen, beken, riviertjes en sprongen naar deze monding toe en graven in het veenlandschap een samengestelde nervatuur uit. Ze zetten klei af op het veen. Er komen daarop zandwalletjes. Maar de ondergrond blijft zompig. De zandwalletjes houden in de zomertijd de zeevloed doorgaans wel tegen, maar natuurlijk niet met springtij. Toch is hier het best akkeren. Die akkers zijn er ook achter de walletjes, die ook door mensenhand beplant, structuur krijgen door de worteling van bomen en struiken die het hier best doen. De akkers worden bemest en soms wordt na de oogsttij braakligging toegepast met brandcultuur. Dat wil zeggen dat het droge groeisel in de herfst wordt afgebrand. Daar knapt de vruchtbaarheid van de grond van op.

Toch is de zee oppermachtig. Daarom werpen de boeren terpen op voor hun paalwoningen met riettenen wanden afgesmeerd met de klei die de Rijn zoveel aanvoert. Als het kan natuurlijk op reeds bestaande hoogten. Dat kunnen zee-kwelders zijn die al veel met klei zijn aangeslibd. Op die terpen komen stallen voor het vee. Veelvuldig neemt de zee een overhand en trekt zich tijdelijk niet terug uit de vlakte van het estuarium. Dan zijn de terpen een soort eilanden in een binnenzee. Valt ze droog, dan liggen de vissen naar adem te snakken, spartelend in de weteringen waaruit ze makkelijk handmatig gevangen kunnen worden. De Romeinen waren er al over verbijsterd, dat hier toch nog mensen woonachtig bleven. Tacitus komt er niet over uit: hoe is het mogelijk dat hier het mensdom toch nog hardnekkig een woonstee blijft zoeken? Het antwoord is kennelijk dat deze mensen van elders verdrongen zijn, door de oprukkende horden uit het oosten, die de hoger gelegen gronden van

deze lage veenlanden hebben bezet. Want je zit hier ook weer niet voor je lol. De drainage is een voortdurend probleem. Voor de hierna te noemen roverhoofdman Dirk en zijn huurlingen is hier veel “beschermingsgeld” te halen. Deze toestand zou hij door zijn ganse dungebied wel willen.

Bij het tweede estuarium – daar waar nu de Nieuwe Waterweg ligt – ligt het anders. Er is een machtige zeearm. Die stompt zich via springvloeden steeds verder landinwaarts. Ze graaft zich een weg naar het “Masalant” (Maasland) en wordt steeds groter. Hier ligt dwars in de monding een groot zanderig eiland, maar dat brokkelt steeds verder af omdat het terugstromende zilte water steeds sterker trekt. Het eiland bestaat uit zandplaten met geulen. Die zijn zout vergeven. Hier groeit echt niks. Er liggen zeehonden in menigte zich in de zomerzon te koesteren terwijl bruinvissen de zeewijde landinwaarts doordartelen. De korte heftige golfslag – veroorzaakt door de geribde ondiepten en trekaten – glinstert, maar maakt iedere waterstaatsbeheersing illusoir. De arm wordt gaandeweg breder en breder. De mens kan hier nauwelijks akkeren. Er is een handelsnederzetting, Witla genoemd. Die ligt op een zandmassa die “Scaldis” wordt genoemd. Dat zal later het eiland “Schouwen” worden. Maar Witla kan geen punt van bestendige handelsvaart worden.

De arm – al gauw Mer-wede genaamd – is onbetrouwbaar vaarwater. Een platbodem slaat op de korte golven gauw om. Een kielvaartuig komt vast te zitten in de zandplaten die zich steeds verleggen. Beurtvaart, waarbij retourbelading geborgd wordt, is in Witla niet mogelijk. Hier is voor Dirk niet veel te halen. Op Masalant, waar geakkerd kan worden, wel. Maar dan is snelle voorziening door de mens noodzakelijk, want de Mer-wede wordt steeds onstuimiger. Zou het zinvol zijn een aangesloten wal van terpen te bouwen? In Oostrachi (Oostergo) heeft men dat, naar het gerucht wil, wel gedaan. Maar daar waren de kwelders al vast verankerd in de ondergrond. Deze terpenruggen worden woerden of wierden genoemd. Het helpt alleen, als die wierden heel zwaar gezekerd worden op de kweldergronden die bekleid moeten zijn door de voortdurende zeelei-aanvoer. En die is er in het Masalant niet of nauwelijks.

1.3. Klimatologische veranderingen

De zee rukt, als gezegd, allengs minder op. Dat betekent niet, dat de zee terugtrekt. Ze stijgt alleen minder hard. De temperatuur stijgt evenmin meer. Er lijkt een soort interval aangebroken in de klimatologische veranderingen. Het regent extreem hard en voortdurend. Het waait ook verschrikkelijk vanuit het noordwesten. De Noordzee wordt vaak tot ziedens opgezweept. Staat de maan dan ook nog in een bepaalde stand, dan zijn de springvloeden desastreus. Er zijn zondvloeden. Echte tsunami's. Stukken land hoger op in het noorden storten in zee en stuwen watermassa's ook nog eens de trechter binnen die de Noordzee vormt. Ouden onder de Kinheni, de bewoners van het Kennemerland, weten dat vroeger die Noordzee een nat wed was. Het leek een soort gigantische binnenzee. De stukken land in het Noorden, geweldige rotsformaties, stortten vroeger ook al in zee. Destijds kon je in de Noordzee lopen naar een groot land aan de overkant. Ter hoogte van de plaats die de Romeinen *Circa Oras Rheni* noemden – de gebieden rondom de Rijnmond -- was een wachtkasteel.

Bij een heirweg, een geplaveide legerweg voor de marcherende infanteristen van dat geduchte militaire volk uit het zuiden. De burcht aan de Rijn. Die bewaakte die weg. Want die was militair-strategisch van belang. Toen kon je met droge voeten naar dat land aan de overzijde. Maar toen de Noordzee steeds meer overstroomd werd en een zee-kreek werd, toen kon dat ook al niet meer. De resten van de burcht zijn nog te zien. De Kinheni noemen die plaats Rijnsburg. Aan de overkant van de Noordzee staat de militaire tegenwachter: *Novio Castello*, het Nieuwe Kasteel (New Castle). Heel oude mensen weten nog dat hun vader hen mee nam. Naar de Rijnsburg. En vader zei, wijzend op de glinsterend aankabbelende golven: “Kijk, die wateren komen steeds verder de weg op van de Romeinen. Wie durft heel hard naar dat Nieuwe Kasteel aan de overkant te lopen?” Je moest

dan lang weer wachten bij dat Nieuwe Kasteel, want als je hijgend aankwam was de weg verzwolgen. Terugrennen kon je niet meer. Maar in de nieuwe dag kon je de spurt toch wel wagen. Totdat je vader bij de Rijnsburg zei, dat het echt niet meer mocht. Te gevaarlijk. In de nacht tevoren was er een geweldig gerommel geweest heel hoog in het Noorden. En de heel erg ouden mompelden bij de Rijnsburg dat het laatste stuk *Atlant*, het Oude Land, in de zee was gestort. Er was een gigantische roller geweest die nacht. Die had de aarde in Kinhem doen sidderen. En de weg van de zuidelijke soldaten was niet meer te zien bij het ochtendgloren. Hij lag er nog wel, zei vader. Maar de zee was nu toch echt te hoog geworden omdat Atlant erin was gestort. Daar hadden de ouden het over bij het knapperend houtvuur op de terpboerderij. Hun ogen glinsterden bij het spreken over Atlant. Want dat zou verrijzen. Ooit. Onder dappere mensen uit Frisia. Die zouden de wereld weer gaan beheersen. De Kinhemi zouden meedoen. Ze zouden Atlantiërs zijn.

II. De situatie rond de IJzeren eeuw

II.1. Het optreden van de graven van Holland

Er is dus dat iets hoger gebied Kinhem, Kennem, Kennemerland, waar een mens droge voeten houdt. Dat is het gebied tussen de zee-randmeren die achter de eilandjes die de haffkust vormen, liggen. Zoals aangegeven: men noemt dat gebied ook wel een “strandwal”. Die strandwal ligt landinwaarts achter de randmeren. Ze komt neer op een langgerekte zandophoping. Die heeft zich kunnen vormen door het zand dat de zee voortdurend aanvoert tussen de gaten in de haffkust-drempel gevormd door de eilandjes. De eilandjes die de eerste zee-wering vormen, zoals nu de Waddeneilanden, in onze tijd, in het Waddengebied tot en met de Duitse Waddeneilanden. Je zou kunnen zeggen dat de hele Nederlandse kust vanaf Walcheren tot en met de Westereem er zo ongeveer uitzag. De eilandjes, soms niet meer dan zandbanken en zanddrempels, verplaatsten zich voortdurend onder de invloed van de getijden. Soms was de verplaatsingssnelheid groot – wanneer vele springvloeden zich voordeden – en soms klein, wanneer het wat rustiger was. Tussen de langgerekte eilandjes zitten trekgraten. Daardoor komt de vloed de randmeren binnen, bij eb stroomt het zoute water weer terug naar zee. De trekgraten verdiepen zich dan. Zeezand wordt voortdurend aan en af gevoerd. Het hoopt zich op. Het verhoogt het strand. Het droogt op dat afzettingsgebied en verstuipt landinwaarts. Achter de strandwal ontstaat zo duinengebied, soms ettelijke kilometers landinwaarts breed. De duinen zijn begroeid met helmgras, heipollen en soms berken en pijnnaaldbomen. Vanuit de binnenlanden daarachter stromen weteringen tussen de duinen naar de randmeren toe. Ze stromen tussen een golvend dekzandlandschap zeewaarts en brengen zoet water vanuit het binnenland naar de zee-randmeren. Daarom is het water daar toch brak. Die aanvoer van zoet water geschiedt bij eb. Bij vloed brengen de weteringen zout water landinwaarts. De zeespiegel van de Noordzee is hoog, hoger dan nu het geval is. De zeespiegel heeft lang heel erg sterk gestegen omdat de IJstijd voorbij is en de poolkappen smolten, maar in de zevende eeuw is daar min of meer een einde gekomen, al is over het verloop daarvan niet veel te zeggen. Er komt bij vloed veel zout water landinwaarts. Het achterland verzilt. De vegetatie sterft af. Er ontstaat veen. Dat klinkt in bij eb en bij droog weer. Het landoppervlak zakt. De zee kan dan een lichte film van water erover uitbrengen. Er ontstaat zandafzetting en verder landinwaarts soms bezetting met zeeklei. Die is vruchtbaar. Daarom is beweiding met veen en akkerbouw lonender in het binnenland dan op de geestgronden. Er is dus een boerenbedrijf mogelijk. Er zijn zelfs voedingsgewassen met winst verhandelbaar. De boeren kappen stukken bos om in het achterland. Ze breiden hun akkers uit. Ze snijden takken af en maken palen om meer woningruimten te kunnen bouwen. Ze verzamelen eikels en beukennoten als veevoer. Ze maken kaas en andere zuivel. Ruilhandel is goed mogelijk. Dat is lonend.

Er komen mensen vanuit een stad heel ver landinwaarts, Dorestad. Ze brengen metalen gereedschappen en lanspunten mee. Textiel van verre oorden. Aardewerk. Kruiken. Soms met wijn. Het is prettig om zoiets te kunnen ruilen tegen kazen of een kalf. Daarom gaan steeds meer mensen boeren. Er zijn ook vissers en jagers, maar die hebben het minder breed. Het agrarisch bedrijf is lucratiever en relatief comfortabeler. Maar soms dringt de zee toch weer heftig via de weteringen op en komt een zeearm ineens ver landinwaarts tot leven. Omdat de zeespiegel nog steeds, zij het veel langzamer, stijgt gebeurt dat in de achtste en negende eeuw steeds vaker. Een ver landinwaarts gelegen plaats, geschikt voor bewoning, kan ineens zo onder water komen te staan zodat de bewoners toch moeten uitwijken. Bij de geestgronden achter de strandwallen is dat gewoon, maar hier is het uitzonderlijk. De bewoners zoeken elders een bestendig heenkomen. Iets anders – bescherming door dijkage – schijnt onmogelijk. Beweiding, akkerbouw en ruilhandel zijn dan langere

tijd gestremd. De boer die als zuivelproducent een zekere naam had ontwikkeld in de wijdere omgeving is moeilijk te vinden. De loop is uit zijn nering, zogezegd. Voor de economische ontwikkeling is dat niet goed. Wegen – zand- en grindpaden – moeten worden verlegd. Intense beurtvaarthandel is niet goed mogelijk, want daarvoor moet het transport-verbindingsstelsel zeker zijn. In deze streken kan dus geen commercieel handelscentrum komen zoals veel meer verderop, bij de Utrechtse heuvelrug, dat wel kan. Daar is luxe, daar is welvaart en daar is zelfs een zekere muntcirculatie mogelijk. Daar zit een bisschop, een wereldlijk heer en geestelijke, die daarom adequaat belastingen kan heffen via accijnzen. Hij kan staat voeren, die bisschop. Hij is machtig.

In de duinenrijen zit een reeds zijdelings aangeduide man, een dierste rover en aartsschavuit, die dit alles met lede ogen aanziet. Men noemt hem “Dirc (Diederice) die Vriese”. Dirk, de Fries. Hij komt dus uit het gebied dat noordoostwaarts ligt van de zeearm Flevum. De mensen daar noemt men “Friezen”. De Romeinen deden dat al. Zij heetten deze bevolkingsgroep “Frisii”. Deze Frisii kwamen ook voor in Noord-Holland, totdat de Flevum doorbrak. De zeearm werd bijna onoverkomelijk toen zij zich bij meerdere zware springvloed en een diepe weg geboord heeft door het getijdengebied. Sedertdien spreekt men over de gezeten bevolking van Noord-Holland als “Caninefaten” ter onderscheiding van de Frisii, maar of er een duidelijk verschil is in de biotische identiteit van deze groepen is kwestieus. De mensen die zich blijvend voor boerenbedrijfsdoelen achter de Hollandse duinen gevestigd hebben noemen zich ook wel “West-Friezen”. De mensen die geen bestendige verblijfplaats hebben en rondtrekken – om welke reden dan ook – worden wel “Friezen” genoemd. Dirk, die een roofridderbestaan leidt, is daarom een Fries. Voorlopig duidt die benaming op niet veel goeds. In het zuiden van Holland is een “Claes die Vriese” en dat is ook een soort hopman van rovers. Claes huist ergens bij die immense zeearm die de Mer-wede heet: de mond van de zee (meer, Mer, zoals de Duitsers nu spreken van “Das Meer”). Hij huist ergens op een terp oostelijk van het estuarium dat we het tweede noemden, hierboven.

De Flevum heeft een groot binnenmeer met brak water gevormd, het Flevo-meer (Flevo-Lacus). Brak is het water, want er is een rivier, de Isala, die vanuit het oostelijk binnenland uitmondt op dat Flevo-meer en zoet water aanvoert, met zware klei afzettingen uit dat binnenland. Op allerlei manieren staat deze Isala – de Gelderse IJssel – in verbinding met een hele grote en brede gletsjerrivier De Rhenum – de Rijn – die ook klei meebrengt in haar gang zeewaarts. Zij mondt uit ter hoogte van een getijdengebied waar we later Katwijk-aan-Zee zullen zien ontstaan. Veel weteringen staan weer in verbinding met deze Rijn. De Rijn brengt klei mee, die door deze weteringen weer verder worden afgevoerd naar, bijvoorbeeld, het achterland dat we Kennemerland gaan noemen. Dat wordt door de klei-afzettingen van die Rijn betrekkelijk vruchtbaar. De Rijn, die dus veel en veel hoger noordwaarts ligt dan wij nu gewend zijn. Zij zal door talloze natuurrampen geprest steeds meer zuidwaarts uit haar bebedding worden gedrongen. Dat zal het geval zijn met alle rivieren die van oost vrij rechtstreeks door het Lage Land, dat op een gegeven moment de Nederlanden genoemd zal worden, westwaarts zeewaarts koersen. De Gelderse IJssel blijft binnen haar bebedding omdat ze vanuit het zuiden naar het noorden uitstroomt in dat Flevo-meer en daardoor geen deel zal hebben aan springtijden, aandaverend uit de Noordzee die meermalen de streek Holland zullen overweldigen tot ver in de negentiende eeuw.

Dirk ziet met lede ogen aan dat de boeren in het achterland hun bestaan niet zeker zijn. Hij voorziet in zijn bestaan door de boeren te brandschatten. Hij noemt de opbrengsten daarvan “beschermingsgelden”, want hij beweert dat hij de boeren beveiligd tegen vijandelijke invallen van de bendes die rondtrekken door het gebied van de Caninefaten. Deze bendes komen uit het Hoge Noorden. Men heet hen Noormannen of Vikingen. Ze roven en brandschatten. Dan zijn ze meteen weer weg. Doorgaans. Er zijn er ook die zich blijvend vestigen. Soms weten zij zich tot “graaf” of zelfs “hertog” op te werken via dezelfde maffiose beschermingspraktijken waaraan Dirc en zijn onmiddellijke nazaten zich bezondigen. Meestal is Dirc te laat om ze mores te leren en zijn

beschermingsgelden echt te verdienen. Hij heeft daarom een soort mobiele reserve opgericht, die snel moet kunnen ingrijpen. Huurlingen. Die zijn duur. Ze moeten hun centen direct krijgen na geleverde diensten. Anders lopen ze uit de hand. Dirc wil daarom van de boeren een provisie over de gewassen en de veestapels, het pluimvee inbegrepen. Als boeren hun bedrijf niet goed kunnen runnen, als ze het moeten verplaatsen, zoals bij Velsenbroek waar een groot gehucht moest worden verplaatst op de vlucht voor het zeewater, krijgt Dirk navenant minder provisie. Hij kan zijn huurlingen die met hem meetrekken ter inning van de beschermingsgelden niet onderhouden. Ze drossen bij bosjes. Daarom moet die landafkalving door de zee een einde nemen. Daar bestaat een probaat middel tegen. Bedijkingen en polderen. Dat wil Dirk dus doen ondernemen. Door personeel. Zelf kan hij als roverhoofdman daar natuurlijk niet aan beginnen. Je wordt er vuil van. En het is zwaar werk. En daar heeft Dirk niet voor gestudeerd. Hij en zijn opvolgers gaan daarom poldergasten werven.

II.2. Dirks polderambities

Dirc weet, dat er ergens helemaal zuidwaarts een plat land is, dat heel veel lijkt op het land waar de boeren die hij “beschermt” wonen. Ook dat land is geweldig plat met een smalle duinenreeks aan de zeezijde. Ook dat land is doorsneden met waterlopen. Vlaanderen, zal dat land later heten. De Westhoek van Vlaanderen. Ook daar weteringen die zout water landinwaarts voeren met, naar het heet, dezelfde ellendige gevolgen als in Kennemerland. Er zijn daar lieden die deze ontwikkeling, die Dirc ziet inzetten, hebben kunnen beletten. Ze doen dat door bedijkingen op gigantische schaal. Ze zijn begonnen aan de zeezijde achter de duinenreeksen. Loodrecht daarop hebben ze oostwaarts binnendijken opgeworpen. Als een soort strekdammen in het drassige land oostwaarts. Op die strekdammen hebben ze weer dijken gelegd van zuid naar noord. Je krijgt dan een grote vierkante kom. Die kommen hebben ze droog gekregen door kleine molens te plaatsen met een soort schroefmechanisme van hout: elke keer dat de molen draait, draait ook de schroef en pompt water uit de dras. Dat komt in een spaarbekken dat het gewonnen water over doet stromen in slootjes. Die sloten zijn onderling aaneengesloten. Ze komen uit bij weer een grotere molen. Die slaat dat water over in een ringvaart om de kom. De vaart komt uit op een graaf. Die voert het water af via sluizen naar zee. Zo gaat dat, ongeveer. Dat is het verhaal dat van verre langs de zeestranden komt ruisen. De organisatoren van dit grootse karwei zijn Benedictijner monniken. Dirc kent ze wel. Niet persoonlijk. Dirc heeft alles van zeggen, van mensen die het gezien hebben omdat ze de koopman kennen die als markramers de bedijkingen afloopt. Deze Benedictijnen komen van over de Noordzee. Het zijn mensen die een geloof komen uitdragen in ene Christus. Ze komen uit de eilanden die men Engeland en Ierland noemt. Ze zetten stenen gebouwen neer voor hun eredienst, maar dat zijn tevens opslagplaatsen voor hun poldergerei en gereedschap. Ze zijn hecht georganiseerd. Ze bezweren goden en natuur, maar nog belangrijker is dat ze een kunst kennen van mythische dimensies: lezen, schrijven en rekenen. Het is niet te geloven, maar ze kunnen tekens stellen op iets wat een vel lijkt. Dat vouwen ze dicht. Ze geven het mee aan een ruiter. Die brengt het weg naar verre oorden. Hij geeft het af aan weer zo’n tovenaer. Die vouwt het open. En hij weet dan wat degene die het vel volkladde heeft gedacht. Hij voert die gedachten zelfs uit, bijvoorbeeld door zijnerzijds ook te gaan dijken in de richting van de afzender. Zodat de dijken op een vooraf afgesproken punt aaneensluiten. Dirc kon het gewoon niet geloven. Maar ook zijn huurlingen die uit dat verre land dat Vlaanderen heet komen, zeggen dat het echt waar is. Dus moet Dirc die Monniken bij zijn Kennemerduinen zien te krijgen. Want de binnenzee daar is de afgelopen weken betreurenswaardig groter geworden. Dat gaat fout.

II.3. Benedictijner poldergasten

II.3.1. De Abdij van Egmond

Het heet, dat Dirc de Benedictijnen via Trier naar het Kennemerland haalde en ze aan het polderen zette. Het is een verdrinking. Op de eerste plaats is Dirc zelf een verdrinking. Zeker, er is een Dirc geweest. Een boef die nergens voor terugdeinsde. In de negende eeuw moet hij geleefd hebben. En hij had behoefte aan landaanwinning, op grond van de bovengeschetste motieven. Bij hem in de duinen zijn op een gegeven moment een aantal Ierse missionarissen geland vanuit zee. Onder hen de legendarische Sint Willibrord(us). Die placht overal waar hij met zijn missionarissen en militaire huurlingen legerde kerken op te richten. Hij koos daarvoor in Kennemerland een hoger gelegen stuk land, dat goed verdedigbaar was tegen Dirc en de steeds maar binnenvallende Noormannen. Die plaats noemde Willibrord, die zich steeds van Ierse, Keltische uitdrukkingen bediende, *Hecmunda*. Dat betekende: onschendbare, onaantastbare havenplaats, *hechte monding*. Dat zal dan wel zijn geweest nadat Willibrord palissades heeft doen oprichten en wachttorens. Een soort legerkamp. Dirc en de Noormannen moesten buiten gehouden kunnen worden. Beiden waren niet te vertrouwen. Willibrord ging verder landinwaarts. In de Kennemer Duinen had hij niet veel te zoeken. Hij wilde grotere plaatsen, centra van macht, bereiken voor zijn Evangelisatie-arbeid. Hij liet in Hecmunda een hulpkapelaan achter. Zekere Adalbertus. Die maakte er het beste van. Maar Dirc werkte niet echt mee. Waarom meent menig historiograaf dan dat Dirc Adalbertus erkende als de eerste Abt van Egmond en hem een kerk en klooster van steen gaf? Omdat de dynastie die Dirc hoopte te stichten tweehonderdvijftig jaar later dat uit oogpunt van media-beheersing een heel goed idee vond. Een soort van *framing* dus. Er was een man die daarvoor beschikbaar was vanuit de Benedictijner Orde, want die had ook wel behoefte aan deze officiële geschiedvervalsing uit oogpunt van legitimiteit. Deze auteur is de befaamde(of beruchte) *Ruopert van Mettlach*. Hij was monnik in het Benedictijner klooster van Mettlach aan de Saar. Hij schreef de biografie van Adalbertus. Het boekwerk *Vita Sancti Adelberti*. Het was besteld door de Abt van een groot moederklooster van de Benedictijnen bij Trier, een zekere bisschop Egbertus. Die Egbert was een neef in de parentage van de Hollandse Dirken die adeldomspretenties begonnen te krijgen in de jaren 977-993. Dus belangrijk later dan de periode die we hier beschrijven. De Dirken begonnen soevereiniteitsaanspraken te ontwikkelen in Holland. Ze wilden, kortom, graven van Holland worden. En daarvoor hadden ze een ijzersterke familiegeschiedenis nodig. Geschreven door gewijde handen. Daarom heet het dat Dirc I het gode welgevallige werk op zich nam een Abdij te Egmond te stichten om de Kennemers te doen onderrichten in de Christelijke Leer. Ruopert had het vaker bij de hand gehad. Hij was een soort Henk van der Meyden, maar nu niet van de Telegraaf, de krant van wakker Nederland, maar van de westelijke Christenheid. Ruopert beschrijft dat Dirc, door godsvrucht overvallen, zijn neef Egbert vraagt om een Abt om de christelijke leer te verspreiden. Egbert stuurt Adalbertus de bisschoppelijke waardigheid van Abt, want Adalbertus is mysterieuzerwijze al in Egmond. Dat was Gods beschikking. Zo gaat dat. Adalbert doet wonderen van belang en sterft in geur van heiligheid. Dat een van die wonderen het polderen was, dat wordt niet vermeld. Maar daar ging het Dirc wel om. Die is ook, later, omgecodeerd, om zo te zeggen, als stamvader van het nobele geslacht der Dircen I, II en III. Het zijn er vermoedelijk wel vijf of zes geweest, maar dat deed niet veel ter zake. Het ging om de creatie van een mythe. En daarin is Ruopert welgeslaagd. De Dircen ook, trouwens. In de tiende eeuw doen de Dircen als graven van Holland schenkingen aan Aldalberts Abdij. De relatie tussen de graven en hun hof en de Abdij is dan goed. De graven schenken religieus vaatwerk en een groot Evangelieboek. De schenkingsakten relateren dan over de relatie, verlucht in fraaie miniaturen waarvan de initialen graaf, echtgenote en Abt in gestileerde verhoudingen verbeelden, de graaf steeds godvruchtig de Abt aannaderend. Want zo, dat weet een ieder, is het altijd geweest, in alle eeuwen der eeuwen. Amen. Het boek *Vita Sancti Adelberti* was er om dat na te vertellen, als het eens plechtig en uitdrukkelijk, bij

stukken, in de kloosterrefter aan nieuwe missionarissen was voorgelezen. Die gingen op reis naar nieuw te ontginnen polders in het binnenland. Ze wierven daar poldergasten. Ze vertelden over Sint Adalbertus, zijn heiligheid, zijn wonderen en de religieuze gedrevenheid van de graven van Holland. Zodat de polderwerkers de andere dag ook nijver begonnen te scheppen en spaaien, in de zekerheid dat ze deelhadden aan Gods Heilsplan en dat mede voltooiden. Iedere schep dijkkaarde was een schep voor het Godsrijk.

Hecmunda lag aan een zeearm, een uitstulping landinwaarts in Kennerland. Verder dan wij denken van de zeekust. De uitstulping drong binnen ter hoogte van het huidige Egmond en maakte vermoedelijk verbinding met het Oer-IJ dat met het Flevo-meer in verbinding stond. Precies is het niet te situeren. Pleidooien om deze plaats te fixeren rond Heiloo bij het “wonderputje” van Sint Jeroen, heeft weer te maken met een mythische legitimatie van de huidige Sint Adalbertus-Abdij die stamt uit het begin van de twintigste eeuw. Hecmunda had een haven waar zeescheepjes konden meren en verladen. De stenen, nodig voor de kerk en abdijgebouwen zijn via het Oer-IJ naar Hecmunda gevoerd. Op vloten of platbodems. Hecmunda was een streekhandelscentrum. Dirk oefende een zekere illegale heerschappij uit, want het gebied was in leen gegeven aan de Deense prins Rorik en zijn opvolger Godfried. Maar die resideerden niet ter plaatse, dus Dirk kon zich heel wat permitteren, ook jegens Adalbert, die hem met argwaan moet hebben gezien, want Dirk maakte met de Noormannen te vaak gemene zaak en Rorik was vazal van de aartsbisschop van Keulen. De haven van Hecmunda verzandde, toen de stroming van de zee weer eens verlegde. Zoals dat steeds gebeurde, de hele geschiedenis van de Nederlanden, overal en altijd. Denk aan het Zwin in Vlaanderen, dat een verzanding onderging die Damme onder deed gaan als internationale handelshavenplaats. Zoiets moet Hecmunda ook zijn overkomen.

Als Adalbert na een nijver en vroom leven gewijd aan kerstening van zijn Kennemerlanders sterft en zijn ziel ten hemel vaart, komt op zijn graf een kapelletje. Dat wordt een centrum van devotie. Om die te onderhouden komen er nonnen. Zij nemen op den duur Adalberts gebeente uit het graf ter verering van de gelovigen. Ze willen het als een kostbaar relik ten toon stellen, liefst in een schrijn. De grafkuil vult zich met water. Het werd uiteindelijk een put. Het water is wonderdadig. Dirk I, zo heet het, erkent dat dadelijk.

Hij bouwde te Hallem een stenen bedehuis en liet daarheen de stoffelijke relieken van Adalbertus heen brengen. De nonnen komen annex aan die kerk te wonen en onderhouden de put, geholpen door rijke giften van Dirk. Aldus wordt de Christelijke Openbaring van de Heilsgeschiedenis van het Mensdom breder en effectiever verspreid, want dat heeft Dirk altijd gewild. De overbrenging van de stoffelijke resten zou zijn geschied in 922 op 15 juni. Deze “translatie” is vele malen plechtig gerelateerd. Adalbertus moet een belangrijke Heilige worden binnen het te ontginnen poldergebied. Want daar wil Dirk zijn gezag vestigen als landeigenaar die de polders rechtmatig en wetmatig in pacht kan doen geven. Dirk en zijn gemalin laten zich later dan ook in de kerk begraven waar de relieken van Adalbertus rusten. Hun verjaardag wordt gevierd op 6 augustus. De polderende monniken zorgen ervoor dat in hun polders deze dag liturgisch grote luister wordt bijgezet.

De vrouwen-abdij houdt het niet lang vol. De streek is te onrustig. Daarom komt er een mannenabdij. Een van de nazaten van Dirk, die natuurlijk Dirk II wordt genoemd, bouwt een volwaardige stenen basiliek. In vroeg-romaanse bouwstijl. Zware torens, dikke muren, smalle vensters, door grachten en muren omgeven, tevens een burcht. Ter zegening en legitimatie van het al aangevangen polderkarwei. Dit mannenklooster is opgedragen aan de jurisdictie, de rechtsmacht, van neef Egbertus te Trier. Dat staat vast. Daarover zijn vele akten en schrijvens. Om de fiscale afdrachten tussen de Dirken en de Trierse aartsbisschop duidelijk te omschrijven. De stichting van het mannenklooster ligt rond 950, als Dirk II (of een of andere andere Dirk) al heel vast in het zadel

zit. De afbakening van de provisies tussen Egbert en Dirc (wie dan ook) van Holland is veel later, na 977. Deze afbakening van de fiscale afdracht-maatstaven per morgen (ruimte maat) gewonnen polderland is zo belangrijk dat over de tijdsfasering ervan geen misverstand mag bestaan. Daarover zijn de stellers van de missives het eens. Vooral omdat de Paus ook weer in de provisies deelt. En deze is, mede via zijn volkerenrechtelijke Kanselarij en bureaucratische organisatie—Heilige Stoel en curie – flink in opkomst.

II.3.2. De Stichtse Abdij van Sint Paulus

In Utrecht resideert de bisschop van het Sticht. Hij is tevens heerser over een verderop, ter hoogte van Overijssel (zouden wij nu zeggen), gelegen gebied “het Oversticht”. Hij wenst gebiedsuitbreiding voor zijn bisschoppelijke rechtsgebied naar het westen. Hij is militair gouverneur voor de Keizer van het Heilige Rijk van de Teutoonse Natie. In Holland wil hij, technische gesproken *poesta iurisdictionis* vestigen. De rechtsmacht, die strekt tot het vestigen van een publieke rechtsorde, waarbinnen het recht van de Keizer het primaat heeft. Voor de handhaving van de rechtsmacht eist de bisschop het *publieke geweldsmonopolie* op. De kerkvorst wil in beginsel de enige zijn die rechtsregels via fysieke dwangmiddelen mag afdwingen in Holland. De aanleiding daarvoor zijn de voortdurende invallen van woestelingen die als Noormannen bekend staan. Ze hebben de belangrijke handelsplaats Dorestad al meermalen volledig in as gelegd en geplunderd en bovendien beheersen ze de Rijn stroomafwaarts tot aan de zee. De plaatselijke ingezetenen zijn machteloos tegen deze rovers. Die het vooral op kerkjes en kloostergemeenschappen hebben voorzien, want daar zijn kerkelijke liturgische voorwerpen zoals kelken, kandelaars, schenkkannen, en kruisen te roven. Die zijn vaak voorzien van een legering van goud en zilver. Ook de bisschop van Utrecht is onderricht over het succes dat Benedictijner monniken hebben weten te bereiken in de Vlaamse Westhoek vanaf Duinkerken langs de kust noordwaarts tot aan de monding van de rivier die De IJzer heet. Het poldersucces. De bisschop van Utrecht heeft, vlakbij de domkerk waar hij dagelijks de missen opdraagt en de liturgische zalvingen verricht – men noemt dat: “pontificeren” (een “pontifex” is een opperpriester) -- een groot klooster bevolkt door Benedictijnen: de Sint Paulusabdij. Deze organisatie heeft een Abt die connecties heeft met de grote kloosters van dezelfde Orde rondom Trier. Deze Utrechtse Abt is in verbinding met de Benedictijner Abt die wij kennen als Egbert, de neef van de Hollandse Dircen. Hij verneemt vanuit Trier derhalve, dat iemand die uit die familie van Dircen stamt, contact heeft gezocht voor een groots polderproject vanuit een Abdij bij Egmond. Westwaarts, over zandruggen, naar een groot zee-meer, de Mer-wede. De bisschop van Utrecht weet dat de Dirc, die dat wil doen ondernemen geen wettig of rechtmatig vazal is van de Duitse Keizer, de Teutoonse potentiaat die de Christenheid moet beschermen tegen de woeste invallen van de Slaven, de Ottomanen en de Mongolen, die steeds vanuit het oosten inbeuken op de grenzen van het Teutoonse Rijk, dat we hierna maar “Rooms Rijk” zullen noemen. Omdat de Keizer de rechtsmacht van de Paus in Rome erkent en zich beschouwt als universeel militair gouverneur voor de kudde der gelovigen die de Paus wil zien als opvolger van Petrus, de eerste der Apostelen van de mensenzoon Jezus Christus. De bisschop is vazal van de Aartsbisschop van Keulen. En die is de vazal van de Roomse Keizer. Hij is dus orgaan der Christenheid, gewettigd door zijn officieel aanvaarde liturgische zalving in de kathedraal van Keulen. Daar waren de aartsbisschoppen van Trier en Regensburg bij. Die brachten namens de Roomse Keizer een zilveren doosje mee met het chrisma, de liturgische zalf.

Die Dirc, zoveel staat vast, is niet gezalfd. Wat hij doet is niet zondermeer rechtmatig. Hij is vanuit het westen bezig met een gigantisch landwinningsproject via dijkage en poldering door Benedictijnen. Allemaal goed en wel, maar erkend is Dirc niet door de Roomse Keizer. De Benedictijnen erkennen het recht van Dirc wel, om de polders die ze winnen door pachtuitgifte te verhuren aan ingezetenen tegen betaling van belastingen, maar hierover – over de rechtmatigheid

en wetmatigheid daarvan – heeft de Bisschop van Utrecht gerede twijfels. Hij besluit daarom tot een concurrerende actie. Hij besluit tot een tegenpoldering vanuit het oosten naar het westen. Door Benedictijnen. Hij ontbiedt zijn Abt van het klooster bij zijn Dom. Hij geeft hem tot die tegenpoldering opdracht. Over lichte verhogingen in het landschap zal die gaan, naar een versterkte plaats Woerden en dan op Gouda aan. Dan afbuigen naar de Hollandse IJssel, naar de Mer-wede toe, op een donk aan die “de Berg van Hillegonda” of “Hillegersberg” heet. Dan moet eens bekeken worden hoever de monniken zijn gevorderd die vanuit het westen komen aandijken en polderen. De dijkage en de polders vanuit het oosten, zoveel moet aanstonds duidelijk worden gemaakt, geschieden door of namens de Roomse Keizer. Die Dirc moet daarvan doordrongen worden. Landuitgifte via pacht, belastingheffing, en het opleggen van waterstaatsplichten, dat alles zal geschieden door of namens de Roomse Keizer. Nu is het beslist niet de bedoeling, dat de Egmonder en Utrechtse monniken slaags raken omdat ze elkaar hun gebiedsdebiët betwisten. Dat moet meteen uitgesloten worden: de beide Abten moeten blijvend doordrongen worden dat ze tot dezelfde canoniëkrechtelijke (kerkrechtelijke) Orde horen. Tussen beider poldermonniken moet daarom een jurisdictieverdeling ter plaats bedacht worden: ze moeten naar elkaar toedijken en polderen en vervolgens een vaststellingsovereenkomst sluiten over de rechtsmachtverdeling. De Kerk kan zich geen innerlijke verdeeldheid in deze barre tijden veroorloven. Er moet dus een compromis worden gesloten voordat de poldergasten, die het deerlijk handwerk van de zware dijkage uitvoeren, de monding hebben bereikt van een riviertje dat “De Rotta” heet. In het dijkageplan is zware bedamming van die Rotta voorzien. Een dam met duikersluizen, daar, waar zij uitwatert in de Mer-wede. De *Rotta-dam*. Het is het beste, dat er een inter-monarchale conferentie wordt gehouden westelijk van de Rotta en haar uitwateringsgebied. Zeg: op zo’n paar honderd meters westelijk, dicht bij de dijk die de Mer-wede daar bedwingt. Een topbijeenkomst tussen de monnikenconventen. Westelijk van de Rotta. Dus in het gebied dat die Dirc, met zijn onduidelijke statuur, schijnt te willen claimen. Dan moet die Dirc meteen al concessies doen, dat zal hem zijn gerechte plaats binnen de Christenheid leren. Daar moet dan een polderaars-bouwkeet worden gevestigd met een kapel, om gods zegen meteen over het compromis te kunnen afsmecken op canoniëk legitieme wijze. Een keet waar tevens de voorraden voor de verdere poldering kunnen worden opgeslagen. En waar de architecten en waterstaatsingenieurs met hun pij omgord, passer, loodlijn en winkelhaak kunnen bezigen in onderling overleg. De plaats die Rotte-dam heet, zal daarom geen zelfstandige polder kunnen worden. Haar waterstaatkundige jurisdictie moet voorlopig vaag blijven. En tot op heden is daarom Rotterdam geen zelfstandig polderschap. In de middeleeuwen heeft dat enorme moeilijkheden gebaard. De polders Bleiswijk en Blijdorp hadden in Rotterdam waterstaatkundig over de ontwatering bij de Rotte-dam meer te vertellen dan de Rotterdammers zelf. De bouw van de Sint Laurens – de opvolger van de hier beschreven primitieve bouwkeet annex kapel – zal het leren. De voortdurende verzakkingen aan het schip van de Laurens en de verzinking noordoostwaarts van de toren zullen er het gevolg van zijn.

II.3.3. De Cisterciënzers

De Benedictijnen, die we hier steeds opvoeren als dijkers en polderaars, waren zeer in trek bij wereldlijke heersers, als loyale, vlijtige en gehoorzame beampten. Een Benedictijn was door de gelofte van zuiverheid gehouden niet te trouwen. Hij had geen kinderkroost te zijnen laste. Hij was dus goedkoop in het onderhoud. Ook al omdat de Regel van Benedictus zonder meer al stoffelijke soberheid eiste. Ze waren dus, op zichzelf, niet uit op wereldlijke macht of aanzien. Maar juist daarom waren deze kerkelijke beampten geweldig in trek bij wereldlijke heersers als de Dircen en de bisschop van Utrecht. Ze polderden niet uit eigen gewin, maar ter meerdere eer van god. Ze hielden keurig de belastingstaten bij, inden op tijd en regelmatig en hielden nooit iets voor zichzelf stiekem af. Daarom durfden Dirc en de bisschop ze nog meer taken toe te vertrouwen op bestuursgebied. De

Abt werd al gauw een van de eerste ambtenaren binnen de hofhouding, ook al, omdat hij goed placht te kunnen lezen en schrijven. En te rekenen. De graven van Holland zijn daar nooit zo sterk in geweest. En de bisschoppen die militaire taken hadden evenmin. Daarom kwam de Abt van het Sint Paulusklooster bij de Utrechtse Dom tot hogere ambtelijke aanstellingen. Hij werd een soort directeur-generaal voor het waterstaatswezen. Het handmatige polderen was voor zijn beambten, die ook al gauw ambtenaren werden, te min. Ze besteedden het weer uit aan de succursalkloosters, dat wil zeggen, de kloosters die vanuit het Utrechtse hoofdklooster – verwarrenderwijze ook wel moeder klooster genaamd – gesticht werden. In dit geval was dat het Benedictijnerklooster Sint Petrus te Hohorst bij Amersfoort. Die togen de Hollandse polders in. Bij de donken zetten ze nederzettingen op voor de in te huren poldergasten. Dat zijn de daggelders – handarbeiders die per dag betaald worden – en die per dag een bepaalde prestatie moesten verrichten onder supervisie van een monnik. Die nederzettingen plachten op den duur blijvende gehuchten te worden. En die gehuchten groeiden dan uit tot dorpen. En deze soms tot stadjes. Hun naam doet deze ontstaanswijze vaak vermoeden, ook als degene die de stad uiteindelijk als marktplaats erkende door de verlening van stadsrechten of vrijheidsrechten een wereldlijk heerser was. Je leest dan vaak een “Sint” in de naam (een heilige) en/of de naam van die heerser. In combinatie of afzonderlijk. Sint Maartensvlotbrug. Heerhugowaard. Sint Pancras. Heerjansdam. Hendrick-Ido-Ambacht. Vooral rondom Delf(t) waar de Egmonder monniken een groot tussenstation hadden voor hun dijkers en polderaars. Bij de vaart, de Delf. Waarop de platbodems voeren die rietmatten, houten schoren, bevestigingspalen en grondroosters van eikenhout kwamen halen om af te voeren naar Overschie. Het Tanthof bij het Abtswoudse bos, waar palen werden gehakt en geschaafd voor de dijkverankering en rietmatten werden gevlochten.

De verambtelijking van de Benedictijnen werd uiteindelijk hinderlijk bij de poldering, omdat de Benedictijnen een eigenstandige bureaucratie gingen ontwikkelen. Die kreeg een vreemde eigen autonomie die vertragend werkte, zoals iedere bureaucratie, ten opzichte van de uiteindelijk gestelde doelen. De ambtsmissives en oplegnota’s werden belangrijker dan de beslizingen. De heersers zijn daarom in de elfde eeuw over gaan schakelen op Benedictijnen die beslist niet wilden verambtelijken. De *Cisterciënzers*. Die kwamen oorspronkelijk uit het gehucht *Cistercium*. Citeaux. Deze Benedictijnen wilden een rigoureuzere toepassing van de Regel van Benedictus. Want ze vonden dat de Orde decadent werd mede door de verambtelijking. In de Lage Landen werden daarom in het eind van de elfde eeuw deze Cisterciënzers ingeschakeld bij de bedijkingen en polderingen. In Holland waren de Benedictijnen met hun dijklichamen al zo ver gevorderd, dat deze Cisterciënzer collegae – die voortvarender maar volgens dezelfde methodieken te werk gingen – er niet meer tussenkwamen, ook al omdat de Egmonder en Hoorster monniken aan hun belastinginningen inmiddels verkleefd waren. Ze gingen die revenuen zien als aan de Orde verbonden privileges. In Friesland en Groningen was de aarde echter toen nog brak, woest en ledig. Daar konden de Cisterciënzers zich volledig als dijkers ontplooien. Zij bedijkten daar veel, eerst vanuit het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest vanaf 1192. Vervolgens vanuit het klooster Bloemkamp bij Bolsward vanaf 1188. En daarna vanuit het gigantische klooster bij Aduard onder de stad Groningen vanaf 1188. Er staat in Aduard nog steeds een restant van dat complex, het hospitaal en gastenhuis, thans in gebruik als protestantse kerk. De verhouding van de Cisterciënzers tot de wereldlijke overheden was veel afstandelijker dan bij de Hollandse Benedictijnen die zich steeds meer tegen de wereldlijke machthebbers gingen aanschurken. De Cisterciënzers lieten veel *lekenbroeders* (men noemt ze ook wel *conversen*, de afgekeerden van de wereld) toe tot hun Orde. Die lekenbroeders legden de geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid af, maar werden niet gewijd tot enige sacramentele bediening. Het waren werkezels die zich in landontginning en veeteelt specialiseerden. Ze hoefden niet elke avond terug te keren naar hun klooster van intreding. Of naar

het succursalklooster dat de poldering ontwikkelde. Ze sliepen op de werkplek en gingen dus veel met de lokale boerenbevolking om. Die leerde veel van de lekenbroeders, maar deze ook van hen. De afstand tot de lagere bevolkingsgroepen was dus minder. Daarom waren de Cisterciënzers eigenlijk op het platteland, in de polders, geliefder dan de geleerde verambtelijkte Benedictijnen in Holland. Daarom hebben de Cisterciënzers in Friesland en Groningen ook langer stand kunnen houden tegen de protestantse reformatie in de zestiende eeuw, ook bij het polderen en de overgang van de bestuursbevoegdheden naar de calvinisten.

II.4. De poldering van Zuid-Holland

Bij de poldering van Zuid-Holland was het duidelijk dat de imminente bedreiging door het zeewater van het binnenland in het zuiden, langs de oevers van de Mer-wede het meest acuut was. Dus tussen Schie-dam en Rotte-dam. Daar zouden de dijklichamen het diepst ingegraven moeten worden, en ook daar zou het zwaarst verankerd moeten worden. Daar zouden ook veel basaltkeien aan de oevers moeten worden gelegd om de weke dijkmassa te borgen tegen instorting. Daar zou het dijklichaam het breedst moeten worden en daarheen zouden de zwaarste materialen met voorrang moeten worden getransporteerd via het binnenwater, dat daartoe gegraven zou moeten worden vanaf midden-Holland. Bij een ophoging daar, waar een brede kanaalsleuf zou moeten aansluiten op de Schie. De Delf. Die nog gedolven moest worden. Daar, bij het havenhoofd en de verlaadplaat aan de Delf zouden de constructieketen moeten komen en de daggeldersbehuizingen, verder zou daar een jaagpad moeten komen om de vlotten en platbodems met paarden met bekwame spoed naar de Schie-dam te voeren. Vanaf Egmond zou er gedijkt worden, zuidwaarts, maar hier waren toch afgekalfde duinrijen voorhanden die een zekere primitieve bescherming boden aan de dijkers. Verder was de graaf van Holland, die mystieke Dirc I en zijn opvolgers, hier vlak in de buurt. Hij gaf grote stukken land in de verre omtrek van het Kennemerland tot aan Leiden in leen aan de Egmonder Abt. Dat betekende dat die Abt zoveel gold als vazal van de graaf --- waarop het recht van Dirc berustte om deze grond in leen te geven, dat was weer duister. Uit zijn feitelijk overwicht bij geweldspleging ten behoeve van datgene wat men rechtshandhaving zou willen noemen. Dirc claimde op den duur een soort rechtmatig geweldsmonopolie, maar zolang de wettigheid van zijn soevereiniteit niet vaststond was dat uitermate kwestieus zolang Dirc en zijn dynastieke opvolgers niet gezalfd waren of door een gezalfde vorst waren erkend – en tot 1248 was dat beslist niet het geval. Als de graaf gronden in leen gaf, gingen de op die gronden verblijvenden als onderhorigen over in de macht van de beleende. Dus de Abt. Die kon deze personen als dienstplichtige onderhorigen beschouwen. Hij kon ze inzetten bij dijkage en poldering. Dat deed hij ook. Maar naarmate hij verder uit de effectieve controle van de graaf raakte bij de dijkage, zuidwaarts, kreeg de Abt een personeelsprobleem. De graaf kon hem effectief belenen boven ongeveer het midden van Zuid-Holland, westelijk van een denkbeeldige lijn naar de plaats waar “De Delf” lag: een brede kunstmatige graaf of gracht, een kanaal voor de beurtvaart. Daar kon de Abt dus via de belening onderhorigen aan het werk zetten, weigerden de ingezetenen, dan was de graaf daar met zijn geweldsmonopolie. Vandaar dat je hier van *effectief* belenen kunt spreken. Maar meer zuidwaarts, daar waar De Delf begon, daar waren de bewoners van de gronden helemaal niet zo onder de indruk van de graaf en zijn pretenties. Van de Abt nog wel, als man gods, maar die mocht geen geweld plegen. En juist nu, nu de logistieke aanvoerlijnen zuidwaarts zo lang geworden waren, had de Abt nieuwe menskracht hard nodig. Hij raakte uit zijn ravitaillering en zijn dijkvoorraden. En hij was niet langer goed beschermd tegen oprukkend zeewater bij overstromingen, want de duinenrijen lagen te veel westwaarts.

Die duinen waren er langs de Mer-wede-oever noordelijk niet meer. Sedert de grote zandbank in de Mer-wede-zeemonding was weggeslagen was het vloedgetij steeds krachtiger geworden. De dijklichamen vanaf Egmond zuidwaarts zouden tot aan Leiderdorp (om zo te zeggen)

niet zo breed en zo hoog hoeven te zijn als onder Overschie zuidwaarts en daarna, na de Schie-dam oostelijk over de noordoever van de Mer-wede. Daar, op dat kritieke punt, zo juist heel zwaar gedijkt moeten worden. Er zou veel mankracht vereist zijn. Het overstromingsalarm in het zuiden langs de Mer-wede tot aan de Rotte-dam was het ernstigst. Rietmatten, grenen palen, schoeren en keien zouden van verre aangevoerd moeten worden over onbetrouwbare veenpaden. Vandaar dat de geconcentreerde bedijking centraal vanaf De Delf werd aangestuurd. Rondom 1050 moet de dreiging van een overstroming over heel Holland heel groot zijn geweest. Dat kan te maken hebben gehad met de vergaande inklinking en verzakking van de veengronden in dit gebied. De graven van Holland hebben de monniken zoveel mogelijk gedirigeerd naar het centrale logistieke verzichtingspunt. Floris I (1061-1091) schonk aan de Abdij van Egmond negentien hoeven aan weerszijde van de Delf. Deze hoeven kregen een immunitetsstatus als een succursalklooster en vormen later een apart jurisdictiegebied, een ambacht van de Abt. Ambacht, als aanduiding van een enclave binnen het grafelijk gebied. Dit wordt later het Abtsambacht of het Abtsrecht genoemd. Hij kan de bewoners van de ommelanden hier weer beschouwen als onderhorigen van zijn Abdij, op basis van de fictie dat die hoeven Abdijsgebouwen zijn. Zij moeten dijkdienstbaarheden plichtmatig gaan verrichten. Er staat iets tegenover. Wie daar wonen krijgen belastingreductie en vrijdom van tolgeden. Rondom 1214 bevestigt graaf Willem I dat nog eens aan de lieden die op het Sint Aelbertsland – het land van Sint Adalbert (de beweerdte stichter van de Egmonder Abdij) -- in Popsoude, het “woud van de paap” (een paap = een rooms geestelijke). De immunitet genietende enclave Popsoude is pas heel laat onder wereldlijke jurisdictie gesteld van de Baljuw van Delfland. Dat gebeurt tegen 1400. Toen was deze speciale rechtspositie van dit tussenstation kennelijk niet meer nodig. De graven willen dat de totale bedijking rondom Zuid-Holland bespoedigd wordt, ook al, omdat ze denken dat ze binnenkort gewijd kunnen worden tot Rooms Koning. Maar dan moet de jurisdictieverhouding met de Utrechtse bisschop wel helemaal vaststaan en rechtsmachtconflicten moeten zo goed als uitgesloten worden. Ik kom daarop bij graaf Willem II nog even terug. In ieder geval: de graven staan de monniken overduidelijk bij en geven aan de bedijking de hoogste prioriteit. Ze stellen de dijkagetransporten vrij van visitatie en tolln. Opdat de zware materialen snelstens via Egmond, dat nog een zeehaven had, bij die Delf konden worden gebracht. De Schie begon steeds meer te disfunctioneren als inlaat voor zilt water en vloedwerking, en dat moest op korte termijn tegengegaan worden. Via de dam. De dijkage begon wel in Egmond, maar men werkte niet langzaam naar de Mer-wede toe, maar gaf aan de werkzaamheden op de noordoever bij die Mer-wede prioriteit. De Schielandse Hoge Zeedijk moest eerder klaar zijn dan het totale project, op de langzame aansluiting op het dijklichaam aannaderend vanuit het noorden kon niet gewacht worden.

In 1248 heeft Willem II, graaf van Holland, het eindelijk voor elkaar: hij wordt in de kathedraal van Keulen eindelijk gezalfd tot Rooms Koning. Hij wordt dus officieel militair onderbevelhebber van de Roomse Keizer. Hij heeft een prachtig slot met een ridderzaal laten bouwen in Den Haag op een duinrug. In dit machtige bouwwerk ontvangt hij groten uit het Roomse Rijk, hertogen, graven, bisschoppen en abten. Duitse vorsten dragen Willem voor als Rooms Koning. Hij is nu tegenspeler van Koenraad IV, de Roomse Keizer. Die is in tal van conflicten verwickeld in het oosten en in Zuid-Italië. Deze Keizer Koenraad hoort tot het geslacht van de Hohenstaufen. Hij heeft veel te stellen met de oprukkende horden van de Ottomanen (de Turken) die een Jihad aan het voeren zijn tegen het westelijk Christendom. Als de Keizer het Willem zou vragen, moet deze het kruis omgorden en naar het bedreigde oosten trekken. Als gezalfde vorst is dat zijn plicht.

Willem kan zijn Friezen en zijn Hollanders eventueel daartoe oproepen. De plicht om aan een kruisvaart deel te nemen is heilig. Wie deze plicht verzaakt is van rechtswege geëxcommuniceerd. Hij behoort tot de *massa damnata*, de verdoemden der mensheid buiten de Christenheid. De Hollandse dijkage is nog lang niet af. Nog steeds is de noorderoever bij de Mer-

wede niet via voldoende bedijking afgezekerd. Het stuk tussen de Rotta-dam Hillegersberg is nog lang niet stevig genoeg. Mede, doordat de Rotte een erg weerbarstige rivier is die ook niet makkelijk te bedwingen is binnen oevers. De boeren uit Kennemerland weten heel zeker, dat zij de graven van Holland niet erkend hebben als hun heerser opdat zij als dienstplichtig soldaat zullen sterven in de steppen van Rusland. Zij weten alleen maar dat zij hem belastingheffing toestonden om hen te beveiligen tegen de invallen der Noormannen en ander tuig en om hun Holland suffisant te bedijken. Zij zullen hun graven trouw zijn, zolang hij het jegens hen ook is. Met zalvingen in een Dom te Keulen heeft een West-Fries niets te maken.

Willem ziet echter de mogelijkheid gloren dat hij ook nog eens Keizer zou kunnen worden. Rooms Keizer. Hij is "zot van glorie" deswege. De zalvingsplechtigheid te Aken wordt een grootse liturgische gebeurtenis. De graaf van Holland spendeert er veel geld aan. De Abt van Egmond Lubbertus behoort tot het cortège dat de intocht van de graaf in de dom luister bij zet. De graaf is nu een sacramentele persoonlijkheid geworden. Hij verinnigt zich met zijn Egmonder Abt. Hij geeft hem nu allerlei gunsten, zoals belastingvoordelen, maar ook het benoemingsrecht over de kapel te Hilllegom. De Roomse Koning Willem geeft de Abt allerlei hoftitels: *fidelis* (1248), *familiaris* (1248), *capellanus* (1251) en *vice-cancelarius* (1254). Koning en Abt houden elkaar wederkerig de in de sacramentele ban: beiden zijn nu echt organen geworden van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie. De graaf weet, dat hij het nu echt nodig heeft, dat de Abt zijn hulp, steun en toeverlaat is, want vijanden zijn er genoeg. Vooral de bisschop van Utrecht die zijn heil steeds blijft zoeken bij de schim van de Duitse Keizer, Conradus von Hohenstauffen. Willem weet: hij is hoog gekomen. Hij kan dus diep vallen. Daar de Abt Willem nodig heeft bij de volbrenging der dijkage en Willem de Abt bij het handhaven van zijn gezalfde status, moeten ze steeds weer opnieuw hun trouw aan elkaar bevestigen. Abt Lubbertus stelt zijn oorkonden redigerende kanselarij-beambten dan ook graag in dienst van de Koning. De Abt weet dan, wat er voor schriftelijke correspondentie wordt geëntameerd. Hij weet precies wat de Koning denkt te gaan doen. Hij krijgt idee van zijn politieke internationale ambities. Misschien kan hij ze zo mooi leiden en vooral in bedwang houden. De Graven van Holland hebben natuurlijk wel wat klerken in dienst, maar zo mooi Latijn stellen als de Abdij-notarii, dat kunnen ze toch niet. Omdat Willem zelf geen Latijn kent, nauwelijks goed kan spellen en zeker de ingewikkelde grammaticale en syntactuele voorschriften niet kent waaraan een officieel document moet voldoen, heeft hij de Abt heel erg hard nodig. De Abt mag dan ook mee op de grafelijke tochten ter vestiging van diens jurisdictionele aanspraken. De Abt is prominent aanwezig bij diens intocht in Brussel in mei 1250 en in de belangrijke stad Dordrecht in april 1252, waar ook handelscontacten worden gelegd. Er moeten zo nu en dan diplomatieke stukken naar de Duitse vorsten, naar de Keizer en naar de Heilige Stoel, en daar mogen waarachtig toch geen redactionele miskleunen of spelfouten in staan! Wat een figuur zou de prille Koning dan slaan, vooral, omdat hij toch maar afkomstig is uit dat barre duingebied waar een vorstelijk Duitser nog niet dood hangend over een hek wil worden aangetroffen. En diplomatie moet er nu volop bedreven worden.

Want de Koning moet nog eens op reis ook, om de inhuldiging in Duitsland te verwerven bij zijn Duitse vorsten. Dat is een verre, moeilijke reis. Heel ver weg van Kennemerland, zijn bakermat. Hij doordringt daarom in reisbrieven zijn Abt van Egmond ervan, hoe erkentelijk iedereen is dat hij gekomen is om de hulde te ontvangen, dat iedereen zo blij is met zijn zalving en zo graag trouw belooft. Ja, vooral de altijd wat weerbarstige Noordduitse bevolking juicht de kelen schor, roept uit dat ze graag in een kruistocht voor Willem zal gaan vechten en begroet hem als een Moeder haar verzezen Zoon. Hier ontwaren we een allegorie van de hand van Willems gewijde klerken, Beka en Joannes van Leyden, die er thans niet voor terugdeinzen Willem te vergelijken met Christus op Paasmorgen. Ja, je kunt wel merken, dat Willem het aardig hoog in de bol begint te krijgen.

Willem krijgt op de burcht Driestveld de keizerlijke kroningsschat in handen en koestert de huiskroon met de beide bisschoppelijke mijterkornetten. Die huiskroon komen we, in een modernere variant in edelsmeedkunst, nog tegen als Karel V het hoogheemraadschap van Amstelland opricht. Willem kan er niet over uit, hoe hoog en hoe belangrijk hij nu is, wie had dat kunnen denken. En dat, terwijl hij niet goed oplette in de lagere school!

Dat Willem zijn positie uiteindelijk dankt aan de instemming van zijn ingezetenen of onderdanen, dat is hij vergeten. De Paus zelf vindt hem een voorbeeldig Christen! In een kanselarijsschrijven in de bekende zalvende ambtelijke Latijnse stijl wordt hoog opgegeven van Willems inspanningen voor de benoeming van een goede en vrome Abt, als Lubbertus is gaan hemelen. De Paus zal voortaan altijd luisteren naar Willems recommandaties, moet je nagaan. In een Bulla van 1251 wordt Willem heel apart genoemd: “Onze geliefde zoon in Christus, Willem, de roemvolle koning der Romeinen, die een loffelijk getuigenis heeft afgelegd.” Kan het nog mooier? Dat blijkt waarachtig te kunnen, vooral omdat Clemens IV, de nieuwe paus in 1256 hem doet weten dat hij het helemaal niet zo’n gek idee vindt dat Willem Rooms Keizer wordt. Clemens is een Fransman. Hij was diplomaat en vertegenwoordigde de Heilige Stoel in Engeland bij de Engelse koning. Hij kent de Lage Landen. Zo’n randfiguur als Willem is veel onschadelijker dan de Hohenstauffer Keizers. Natuurlijk zal Willem II dan zijn zwaard ter beschikking moeten stellen aan de paus. Ondermeer ter knechting van de koningen van Sicilië, die de paus vanuit het zuiden in Italië behoorlijk dwars zitten. Daar zit de zoon van Koenraad. Die heet Conradijn. Clemens laat hem verbannen. Maar vervolgens moet Clemens toch zien dat hij Zuid-Italië in zijn macht krijgt. Een veldtocht zal nodig zijn. Vanuit Napels. Willem zou dat mooi kunnen doen. De West-Friezen zien daar ook niets in. Zo’n veldtocht kost geld en de dijk is nog altijd niet af. Zij slaan Willem II, die hen mores komt leren, in 1256 gewoonweg dood. Bij Hoogwoud rijdt Willem II woedend met zijn dravend paard over het ijs de onwillige boeren tegemoet. Willem zakt splinterend door het ijs. De boeren slaan de spartelende man, die met zijn zware krijgsmunitie toch al nauwelijks boven water kan blijven, meteen maar dood. Dat is *regicide*. Koningsmoord. Dat is een vergrijp dat excommunicatie rechtvaardigt, waardoor de dader en zijn deelnemers, bloed- en aanverwanten buiten de rechtsorde worden geplaatst. Een militaire strafexpeditie wordt door de graaf van Holland Floris V, opvolger van Willem, op touw gezet. In 1282. Deze koningsmoordenaars moeten naar de hel gebannen worden. Bijna vierduizend West-Friezen rondom de plaats – Hoogwoud, bij het Berkmeer -- van de koningsmoord worden gedood. Want *regicidi* zijn *hostes generi humani*. Vijanden van het menselijk ras. Zo komen de Friezen er achter dat hun lokale rechtsopvattingen aardig verdrongen zijn door het Roomse recht. Het recht van de Roomse Keizer, gesanctioneerd door de paus. Ook met betrekking het recht op bedijking.

II.5. De aannadering van Rotterdam uit het westen

II.5.1. Vanuit Egmond naar Egmond-Binnen

De bedijking vanuit Hecmunda is te reconstrueren via bepalingen over het recht van de Abt om dienstverrichtingen voor de dijk te doen verrichten door plaatselijke onderhorigen. De daaraan verbonden kosten en aanslagen zijn, omdat het om geld gaat, heel precies in de kloosterboekhouding verwerkt. Deze boekhouding is ten tijde van de reformatie in de zestiende eeuw naar NordRhein Westfalen gebracht, naar een pastorie te Wachtendonk. De boekhouding relateert de dienstbepalingen en de kosten die in rekening gebracht worden als de persoonlijk onderhorige niet in staat is de verrichtingen zelf in natura te verrichten. Er wonen dienstlieden met dijkverplichtingen in Castricum, Beverwijk, Vlaarding, Delft, Abtswoude, Utrecht en Bergambacht. Velen hunner hebben zich van de plaats verwijderd waar de dienstverrichtingen moeten plaatshebben. Zij moeten in

vervanging voorzien. Doen ze dat niet, dan zijn ze schadeplichtig. De dienstplichten zijn gedifferentieerd naar dijk-kavel.

De onderhorigen zijn gaandeweg geëmancipeerd. Het dienstrecht werd steeds sterker gematigd en was op den duur afkoopbaar. De steden waren ook niet blij met de dienstrechten, die vielen onder de jurisdictie van de abdij zelf. Zij ervoeren dat vaak als inbreuken op hun stadsrechten en hun gewoonterecht voor de ommelanden; toen de dienstrechten ontstonden waren er nauwelijks steden, de Abten hoefden daar dus ook geen rekening mee te houden, maar nadat de steden machtig waren geworden werd dit abdijsdienstrecht als een anachronisme ervaren. De steden waren niet bereid de abbatiale competenties te erkennen. Zij werken dus ook niet mee aan de rechtshulp, die noodzakelijk was om deze competenties gelden te maken, zoals arrestatie, overlevering, en inbeslagname van vermogenswaarden of boete-inningen. Aanvankelijk konden de abten van Egmond de families van de dienstplichtigen wel aanspreken en de plichtvergetenen aanmerken als fugitivi. Criminele voortvluchtigen. Dan kon confiscatie van hun goederen plaatsvinden. Maar het is er tenslotte mee geëindigd, dat de onderhorigen hun plichten forfaitair konden afkopen met een finale kwijting in geld of natura. Steden namen aanvankelijk geen poorters aan die nog abbatiale onderhorigen konden zijn en geen afkoopbrief hadden. Maar was men sedert mensenheugenis regelmatig poorter, dan was de bewering van de abt dat men abbatiaal onderhorige was niet langer meer voldoende om het poorterschap te doen vervallen. De abt moest het maar wettig en overtuigend bewijzen. Dat kon hij meestal niet. En zo stierf dit systeem uit. Voor het dijkagetraject zijn de processen-verbaal over de dienstplichten echter wel informatief.

II.5.2. Vanuit Egmond-Binnen naar Castricum

De graaf van Holland – laten we hem zo toch maar noemen – geeft aan de Egmonder Abt boerenhoeven in leen. Bij Castricum, Beverwijk, Vlaarding en Delft. Hij doet dat ook bij Utrecht en bij Bergambacht, maar daarvan horen we verder niet zoveel. De bedoeling is dat de Abt deze hoeven verheft tot bijgebouwen van zijn abdij. En dat hij ook de omringende akkers aanmerkt als kloostergrond. De “kerkakkers”. Dan vallen de inwoners bij de hoeven en akkers onder het canonieke recht en is de Abt hun territoriaal gebied. Hij mag van hun dijkagedienst eisen. En daar gaat het eigenlijk om. De graaf weet ook wel dat de dijkage immense arbeid zal vorderen – hoeveel, daar heeft nog niemand een idee. Met zulk een dijkage heeft men ook nog geen ervaring. Men weet niet, hoe de veengrond zich zal houden. Vooral niet als er doeltreffend gedraineerd kan worden. Verzakt het onderlichaam van de opgeworpen dijken en dijkjes dan wellicht niet? Men moet het afwachten. Bij Castricum staat het eerste gegunde hoevencomplex, dat straks tot een dorp zal uitgroeien. Het abbatiale toezicht is hier (nog) makkelijk uit te oefenen. En aan materiaal geen schaarste, de aanvoerlijnen zijn (nog) niet lang. Verder is het traject eigenlijk wel simpel. In Kennemerland zijn strandwallen, noordwaarts en zuidwaarts. Noordwaarts is al een dijk aangelegd door de monniken. Dat gebeurde evenwijdig aan de strandwallen, ook weer in een zandbebedding. Er ligt al een dijk van Camp naar Schoorl-dam. Daarachter loopt de transportweg. Die kennen we nu nog als Monnikeweg. Dat dijksysteem met evenwijdige transportverbindingen werkt goed: de dijk heeft gehouden, ook bij hevige stormen en vloed. Dat moet dus ook zuidwaarts kunnen, als men dan maar de grens tussen klei- en zandgronden kan volgen. Vlietbergen zijn nog niet nodig, dat wil zeggen: handmatig opgeworpen grondopeenhopen. Voldoende is de gaten tussen de strandwallen te dichten en dan daartegen het dijklichaam te vlijen. Dan heeft dat steun in de wallen. Het is een probate methode. Noordelijk is zo de Zanddijk al een sterke zeewering gebleken. De Zanddijk ligt daar waar de strandwalgronden en Egmond en Limmen elkaar het dichtst naderen. Gebleken is dat dan de zee buitengaats zelfs slikken kan gaan vormen die zich tot kwelders en gorssen gaan vormen. Dat gebied is dan voor de graaf. Bij Abtskoog is dat al heel best gelukt. Koog, dat is: hoog opgeslibt en omdijkt land. Een bepodderde kwelder. Dat moet toch zuidwaarts ook precies zo kunnen? Maar dat is toch

niet zo: de bodemgesteldheid is hier niet hecht en verder stellen de strandwallen niet veel voor. Men moet dus meer landinwaarts gaan dijken en kan de wallijn niet meer volgen. Men moet meer grondverzet gaan plegen. Meer werk, meer personeel, dat ter plaatse geworven moet worden. En langere transportlijnen voor het dijk materiaal. De dijk zal buitendijks geen kwelders of gorssen vormen, ze ligt te veel landinwaarts. Daarom heeft de graaf er eigenlijk niet veel aan. Kwelders, gorssen en kogen, die zal hij pas bij macht winnen als de bedijking langs de Mer-wede gaat lopen, haar oevering nauwkeurig volgend. Maar daar zijn we nog lang niet. Als die buitendijkse landaanwinningen in het verschiet liggen, gaan de graven van Holland zich bij het dijkageproject naar voren dringen. Vordert het dijklichaamstraject, na Schiedam, oostwaarts, dan krijgen Willem I en II echt belangstelling, want hier is aanmerkelijke financiële winst uit de bepoldering buitendijks te halen. Die verwachting wordt niet beschaamd: er groeien aanstonds aanmerkelijke gorzen, kogen en kwelders aan. Ze hoeven alleen nog maar omdijkt te worden, steun zoekend bij het massieve dijklichaam van de Schielandse Hoge Zeedijk.

De graven faciliteren de dijkage, als die in Schieland is aangekomen, niet slechts, ze nemen dan zelfs actief op eigen initiatief de leiding en zetten aan tot grotere werkzaamheid als tegenslagen de dijkers doen stokken of aarzelen. Aleida van Holland jaagt de getabberde dijkers zelfs op in de tweede helft van de dertiende eeuw. Zulks in reactie op het feit dat eerder graaf Willem II het er tijdelijk lelijk bij heeft laten zitten en meer aandacht heeft voor de militaire status van het universele ambt van Keizer van het Roomse Rijk. In de eerste trajectfases tot De Delf treden de graven alleen maar regulerend op. Ze sporen de Abt en zijn monniken aan om zoveel mogelijk te doen in de vorm van regionale samenwerking met de lokale omwonenden. Geen dwang, als het niet nodig is. Geen nodeloze canoniekrechtelijke aanspraken, dus spaarzaam zijn met het stichten van parochiekerkjes die een pastoor hebben. Die de Abt benoemt. Als wachters voor hem rond de dijkage. De graven beseffen: die pastoors kunnen nog wel eens lastig gaan wezen voor ons. De Abt benoemt. Maar de bisschop van Utrecht moet dat bekrachtigen. Hij krijgt dan in Delfland en Schieland waarachtig ook nog eens vooruitgeschoven posten, die geld opbrengen, waar hij niets voor hoeft te doen! De inwoners moeten niet gedwongen worden, dus abbatiale dienstplichten vestigen voor de dijkage, daar houden de graven niet van. De Abt moet niet knechten. De Abt moet niet dreigen. Maar de Abt moet vooruitzicht bieden op belangrijke economische verbetering. Waarin de Abt dan (tersluiks) deelt, door het hierna te bespreken systeem van tiendheffing over de oogsten in de polders die nu kunnen gemaakt worden. De graven van Holland zijn nog lang niet sterk genoeg, om de Abt echt te dirigeren. Ze reguleren, wijzen op de noodzakelijke aanleg van tussendijken, watergangen en sluizen, maar erkennen de meerderheid van de expertise van de Abt. Of liever: van zijn gewijde ingenieurs. Pas nadat de Schie bij Overschie met succes bedamd is, wordt het grote dijkageproject echt lucratief. Dan zitten we tegen 1200 aan. Dan zitten de graven vast in hun ridderzadel en hun politieke aspiraties worden steeds groter. Het belang van Egmond speelt bij hun calculaties dan niet zo'n grote rol meer, maar de Abt blijft een belangrijke pion in hun schaakspel tegen de bisschop van Utrecht. Die potentiaat kunnen de graven nog lang niet aan.

II.5.3. Vanuit Castricum naar Beverwijk

De volgende plaats waar een versterking in het landschap wordt opgeworpen door grondverzet – men spreekt van “vlietbergen” (nader hieronder) -- is bij Beverwijk. De dijk gaat oostelijk achterlangs deze plaats. Hier moet soms tuchtrecht worden toegepast op de dijkers. Wie zal de abbatiale rechtsmacht uitoefenen? Dat wordt de meier, een Benedictijner beambte. Hij is een soort rechter-commissaris. Hij moet beoordelen wat redelijkerwijze verwacht mag worden van de dienstplichtige lokale inwoners. De Abt is, als kerkvorst, immuun voor de rechtsmacht van de graaf. Hij kan deze immuniteit ook gunnen aan zijn onderhielden en aan de polderende monniken. Maar ook aan de lokale inwoners die oorspronkelijk onder de rechtsmacht van de graaf vielen? Moet

diens jurisdictie dan wijken? Als de meier (villicus) straffen wil opleggen aan dijkers die geen geestelijke staat bezitten, wat mag hij dan opleggen? Hij mag vermogensstraffen uitspreken en daartoe goederen in beslag nemen. Het pand moet ter beschikking staan van de Abt, maar de villicus moet het beheren. Hij mag het aanwenden voor de dijkage. Want daar gaat het om. Bij Beverwijk zit zo'n villicus. En daar vindt rechtspraakplaats namens de Abt. De plaats wordt daardoor belangrijk. Er komt een kapelletje. Het tuchtrecht is hier niet al te ingewikkeld. Langdurige verplichtingen worden niet aan de plichtmatige dijkers opgelegd en ze zijn niet echt heel ingewikkeld. Dat wordt anders, naarmate de bedijking zich verder van de Abdij af beweegt en de gevaren van overstroming groter worden, waarbij men ter plaatse iets moet improviseren, want men heeft nu eenmaal geen ervaring en een opleiding bestaat niet echt.

De monniken uit Vlaanderen zijn experts. Maar die zitten meestal op de Abdij. Daar zetten ze de grote lijnen uiteen aan Abt. Die laat zijn monniken dan inspecteren verderop, of gehandeld wordt naar de trajectering en de dijkagevoorschriften die ter plaatse gelden en die maar door enkelen gelezen en begrepen kunnen worden. Aan de discretionaire jurisprudentie van de villicus daarbij veel overgelaten. Hij kan veel vage begrippen interpreteren naar de gewoonten van de plaats en functioneert daarbij als voorloper van de dijkgraaf. Zo legt het middeleeuwse canonieke recht de grondslag voor het latere wereldlijke waterstaatsrecht. De villicus beslist in eerste en laatste instantie. De ingedaagde heeft geen recht op beroep bij de Abt. De villicus kan, desverzocht, wel een rechtsvraag aan de Abt voorleggen en hij kan dat stellig ook ambtshalve doen. Maar de afstanden zijn al te bezwaarlijk om een standaard beroep te gunnen met schorsende werking op de bestreden beslissing. Dan zou de gedaagde de voortgang van de dijkage te zeer kunnen vertragen. En de graaf, dus ook de Abt, heeft haast. Met de dijkage.

II.5.4. Vanuit Beverwijk naar Velzen

Hoe verder van de Abdij, hoe vaker beroep moet worden gedaan op vrije ingezetenen en hoe terughoudender de graaf wordt met de belening van hoeven. De rechtsmacht over hoevenaars van de Abdij is duidelijk, ook als zij vrije burgers waren. Zijn zij genegen om de hoeves te bewonen en de akkers te bewerken, dan zijn zij als mansionarii onderworpen aan de rechtsmacht van de Abt. De villicus kan hen dus gebieden, hij kan ze de pacht en de huur van hoeve en erven opzeggen. Maar hij moet rekening houden met het aanpalend gewoonterecht binnen het rechtsgebied van de graaf. Dat verschilt, naarmate men verder van de Abdij zuidwaarts poldert en dijkt. De villicus kan niet zoveel dienstplichten betreffende de dijkage opleggen dat de hoevaars armzalige slaven worden in vergelijking met belenende vrijen, die vaak ook wat argwanend staan tegenover de dijkage. De villicus moet daarom na Velzen recht spreken met de buren en lendenen, de aangelande bewoners, die weten wat van oudsher het maximale gebruik was van grafelijkheidslasten en erfdienstbaarheden. Bij landscheiding, verkaveling, onteigening – allemaal bij dijkage onontkoombaar – moet daarom de villicus met de lendenen eenstemmigheid weten te bereiken. Daarvan kan de gedaagde wel in beroep bij de Abt. De lendenen zijn immers niet steeds bekend met de grondbeginselen van het canonieke recht en met de reikwijdte van de abbatiale rechtsmacht. De straffen bij dienstweigering ten aanzien van dijkageverrichtingen zijn pachtopzegging of boetes. Maar die zijn vaak moeilijk te innen, want muntgeld is er niet of nauwelijks. Ze mogen bovendien de villicus niet in persoon ten goede komen en ook de belenende mogen er niet over beschikken. Naarmate men verder komt, is dus de dijkage-rechtspraak moeilijker en ook voor de Abt onoverzichtelijker, omdat er zulke rare lokale gewoonten blijken te bestaan. Vandaar de truc die de graaf ineens bij De Delf toepast om de Abt ineens het Abtsrecht of Abtswoude te schenken als klooster-succursaal. Dan kan de villicus net doen of hij op het gebied van de Egmonder Abdij recht spreekt en tot Schie-dam heeft hij daar voorlopig weer genoeg aan. De ingezetenen van het gebied dat de graaf leent aan de Abt zijn nu servi, famuli of servientes van de Abdij: onderhorigen van de Abt en ze horen tot de

kloosterfamilie. Een truc die je, gis ik, niet met de Westfriezen kon uithalen. Deze ineens benoemde servi, blijken eveneens ineens te horen tot de immuniteitgenietende plaats van het klooster. Ze zijn zelfs onderworpen aan de *stabilitas loci*. Ze moeten binnen de heiningen van Abtswoude blijven. Ze zijn claustraal. Weglopen is er niet bij. Dat is een soort desertie. De ingreep van de graaf geeft zijn personeelsprobleem prangend weer. Daar weet de *villicus* raad mee. Tussen Velzen en Rijswijk naderen we inmiddels een soort *vacuüm iuris*.

II.5.5. Vanuit Velzen naar Hillegom

Vanuit Velzen dijk men aan op Hillegom. Men volgt dus de duinen met het oog op de randmeren en de weteringen. Hier moet men het van vrije poldergasten hebben die zich niet als *serven* laten wegzetten. De rechtsmacht van de Abt taant hier dan ook. Zijn *villicus* moet hier de publieke rechtsmacht inroepen van de graaf. Hij kan straffen en sanctiemaatregelen opleggen. Maar om ze ten uitvoer te leggen moet hij de zwaardmacht of het geweldsmonopolie van de grafelijkheid inroepen. Abbatiale hoeven zijn hier niet. Wil de *villicus* iets, wat de belendende eigenlijk onrechtmatig vinden, dan moet de graaf een gading houden onder de rechtsboom. Hij moet toetsen of wat de *villicus* wil eigenlijk wel te rijmen is met het plaatselijk gewoonterecht, dat ook door de graaf bezworen is. Hier is uiteraard geen recht van beroep op de Abt denkbaar. Die weet doorgaans eigenlijk ook niets van het gewoonterecht in deze contreien. De graaf ook niet, maar die heeft daarvoor beambten bij zich.

II.5.6. Vanuit Hillegom naar Sassenheim , naar Rijnsburg, naar Leidschendam, naar Rijswijk.

Je zou zeggen dat de abtsrechten, de abbatiale rechtsmacht, vager werd naarmate men meer zuidwaarts bij de dijkage afzakte. Het lijkt wel op de fading van een sterke radiozender die na een bepaald punt zodanig wordt, dat je nog hoort dat een uitzending gaande is, dat er een gesproken woord in de ether is, maar dat nauwelijks de taal te detecteren is, laat staan de grammatica, laat staan het onderwerp. Het is wel duidelijk dat de dijkage het onderwerp is van de abbatiale rechtsmacht. De ingezetenen zijn gehouden hem in dat opzicht te gehoorzamen als zij in de polder willen blijven die door de dijkage gewonnen wordt. Maar in welk opzicht en in hoeverre het lokale gewoonterecht daardoor opzij gezet wordt, en met welk effect, is niet duidelijk. En ook niet, welke private beletselen de ingezetenen kunnen inroepen tegen dwangmaatregelen door of namens de Abt ingeroepen.

De lokale autoriteiten moeten die maatregelen ten uitvoerleggen, maar wie bevoegd is, wat de straffen zijn bij wederspanningheid, wie ze oplegt en wie dan de executieve autoriteit is, dat is niet duidelijk. Een enkele zware overstroming doet echter al vaak weer de juiste rechtgelovigheid en idealisme ontstaan. De wereldlijke autoriteiten forceren de plaatselijke ingelanden de monniken bij te staan en daarvoor de hulpmiddelen en grondstoffen te leveren. Zij eisen daarmee rechtsmacht op. Die geven zij dan niet meer uit handen. Is er een executieconflict, dan lossen ze dat onder elkaar op, want nood breekt wet. Maar de Abdij van Egmond krijgt geen jurisdictie meer terug, na zulk een calamiteit en de grafelijkheid komt niet tussenbeide: voor haar telt alleen het gunstig eindeffect. Het resultaat is dat, net als de dijken, de abbatiale rechten afkalven. In langdurige processen heeft de Abt getracht de juiste jurisdictieverhoudingen weer te doen herleven en zijn rechten te doen erkennen, vooral in de vijftiende eeuw, toen de dijkage af was en de wereldlijke macht in was gaan zien welk een gunstig effect deze verrichting had op handel, nijverheid en agrarisch bedrijf. Ze koesterde de dijkage als voorwerp van aanhoudende zorg harerzijds en droeg vrijwel niets meer af aan de verre Abt van Egmond bij herstellingsmaatregelen of onderhoudswerkzaamheden, gevorderd bij de ingelanden, die nog wel de tienden bleven betalen aan de Abdij. Effectieve controle had de Abdij dus nauwelijks meer aan het einde van deze eeuw. Als ze die wel had gehad, is het natuurlijk wel de vraag, of ze die nog had kunnen waarmaken: de Benedictijner discipline was tegen de eeuwwende sterk ondermijnd. De reformatie was nakend.

II.5.7. Vanuit Delft naar Overschie

Hier wordt het traject erg moeilijk. Dat is de graven, die steeds meer interesse krijgen in deze mega-investering van de grote dijkage, helemaal duidelijk. De geven daarom de Abt van Egmond op de grens van Delfland en Schieland ruime faciliteiten door toch maar land aan de Abt te belenen, met daarop hoeven. Hierboven werd al op deze maatregel ter prioritering van de dijkage ingegaan: de graven gaan akkoord met een immunitetsstatus van negentien forse hoeven, die als dependance van het klooster bij Egmond worden gezien. Dat is niet in de lijn van de politiek die de graven nu al enige tijd hebben ingezet, een soort van geopolitiek oostwaarts. Ze willen hun effectieve rechtsmacht oostelijk uitbreiden, en daarmee is de stichting van een grote enclave binnen die territoriale rechtsmacht niet in overeenstemming. Ze moeten dan immers aanvaarden dat de Abt hier jurisdictioneel heerst. Hij hanteert hier het canonieke, kerkelijke, recht. De graven hebben dus hier niets te vertellen of de Abt moet hun jurisdictie invoeren. En dat zal hij alleen doen bij kapitale delicten, die ook de 's graven-vrede breken, zoals manslag, moord, zware mishandeling, brandstichting en heiligschennis, plundering en verkrachting van vrije vrouwen (al moet men bij dat laatste weinig toeschietelijkheid van 's gravenzijde verwachten, want een beetje verkrachting kan geen kwaad). De hoeven liggen bij De Delf. De vaart. Niet het stadje, want dat is er nog niet. Maar door deze enclave komt dat stadje er nu snel. Tien hoeven komen westelijk van De Delf, in de richting-Schipluiden. En negen oostelijk. Bij de hoeven komen drie rechthoekige stroken land. Twee ten westen van De Schie. En oostelijk van De Schie. De westelijke enclave gaat Paapswoude of, verbasterd, Popsoude of Popsou heten. Hier komen stapelingen van stammen, stenen en rietmatten. De oostelijke enclave gaat verder als Ruiven. Er is, omdat de dijkage breder moet worden en omdat ook de hoogte bijzondere versteviging behoeft, behoefte aan korte transportlijnen zuidwaarts. Dat kan mooi langs De Delf en De Schie. Er is haast. Er is hier veengrond die sterk ingeklonken is. En er lopen veel weteringen, in directe verbinding met de Mer-wede. Het land is drassig, maar twee weteringen die ook rivierfuncties hebben, blijven overstromingen veroorzaken op de droogvallende gronden. Deze waterlopen verziltten sterk. Het gaat hier om de Schie en de Rotte. Ze zijn vergraven rivier of beek, en voeren zoet water naar de Mer-wede. Maar vaker zout water landinwaarts. Beide waterlopen zijn door mensenhand ingrijpend gecorrigeerd: hun kronkelingen zijn weggegraven, de lopen zijn gekanaliseerd. De lopen zijn daardoor bij overstromingen vanuit de Mer-wede extra gevaarlijk: zij stuwen het zeewater achterwaarts rechtstreeks de veenkommen in. Daarom eist Dirc I of Dirc II rondom 985 de gronden, die hij Maasland noemt, in directe eigendom op. Om ze te belenen aan de Egmonder Abt. Die leent ze door aan iemand die als "heer van Kethel" door het leven wil gaan. De doorgeleende grond heet "Opte Vijfhuijsen". Ze ligt in iets wat later "De Babbartspolder" (ook wel: Babberspolder) zal heten, maar voorlopig is het nog moeras. Later ligt daar het Vlaardinger-Ambacht. De Babberspolder ligt gedeeltelijk in de gemeente Vlaardingen, gedeeltelijk in Schiedam. Ze kent tot 1842 nog steeds Abdijtienden die geïnd worden door de Ambachtsheer. Hun heffing is gelijk aan de Abdijtienden in Kethel. Ook deze locatie wordt in de twaalfde eeuw uitgebouwd tot bedijkingsteunpunt.

De heer van Kethel verwerft vijf morgen land en buitendijkse gronden. Hij wordt een soort onderaannemer. Van de Abt die gemachtigd is in Maasland te doen wat tot de dijkage noodzakelijk is. Gemachtigd door de Dircen die zich graaf noemen. De Dircen beweren dat ze dat mogen omdat dit Maasland door de Roomse Keizer aan hen in leen is gegeven. Dat is onwaarschijnlijk. Die Keizer kon in deze Dircen op dat moment weinig anders zien dan de roverhoplieden, die ze feitelijk waren. Maar de Dircen hechten aan deze voorstellingswijze, opdat de Egmonder Abt dan weer horigen kan inhuren voor de dringende dijkages hier in dit Maasland.

Ze produceren daarom een acte, waarin deze Roomse belening gecertificeerd wordt. Dircs zoon, graaf Arnulf, die in Vlaanderen al een soort adeldom heeft verworven door familiebanden met

de graven van Vlaanderen, kan dat officieel bevestigen. Hij herbevestigt dat de Abt het Maasland in schenking heeft aanvaard en dat daarin twee donken zijn begrepen. Namelijk: Bergan en Schie. Bergan is Hillegersberg. Schie is Overschie. Alles wat de monniken nu op deze Maaslandgronden aard- en nagelvast aanbrengen kan worden beschouwd als succursaal-gebied van de Abdij van Egmond. Arnulf herhaalt hier het kunststukje dat de graaf van Holland al presteerde noordelijk van de Delf bij Abtswoude, toen hij de hoeven die daar stonden schonk aan de Abt in leen. De hoeven werden daardoor kloostergebouwen onder de jurisdictie van de Abt van Egmond. En de omwonenden dijkplichtige onderhorigen. Die kunnen dus zonder betaling aan het werk gezet worden. Dat gebeurt nu ook in Maasland rondom de schaftketen en slaaphuizen voor de daggelders. Bergan en Schie moeten dus inwoners hebben gehad rondom het jaar 1000. Een dorp zullen die niet gevormd hebben. Maar tientallen jaren nadien zijn die er dan beslist wel. Dat gewagen oude documenten. Dat kan mede door de dijkage gekomen zijn: de inwoners waren verzekerd tegen overstromingen en dus eerder aan gezinsvorming zijn toegekomen en aan investeringen op grotere schaal. Het zeewater heeft daar geen vrij spel, ook niet verder vanaf de donken. Daardoor werd het personeelsprobleem bij de Schielandse Hoge Zeedijk opgelost.

De dijkers hebben hier eerst hoogten van aarde aangelegd. De zogenaamde vlietbergen. Op deze vlietbergen zijn de rietmatten ontvouwd en uitgelegd, benedenwaarts, in het tussen twee vlietbergen geprojecteerde dijklichaamtraject. Daarop zijn dan de keien geworpen om de matten te verankeren en is zand gestort. Welzand zal hier niet bereikbaar zijn geweest om de dijklichamen op te doen aansluiten. Meer noordwaarts, naar de plaats die Delft zou gaan heten, was dat na veel gravens nog wel mogelijk. Bij Overschie is men de bedijking gaan voortzetten zuidwestwaarts naar Vlaardingen dat in deze tijd al lang een bekende havenplaats en overslagcentrum was. De Schie heeft men op dit punt bedamd. In die dam houten duikersluizen. Boomstammen, uitgehold, met klepmechanieken. De kleppen sloten zich aan de Mer-wedezijde bij vloed door de druk van het opkomende water. Het inkomende zoete water in de Schie hoopte zich op in een kolk. Bij eb ging de klep aan de Mer-wedezijde open. De kolk liep leeg. De landinwaartse klep van de boomstam daarachter sloot zich voor het nadringende zoete water uit de Schie. Later, toen de Mer-wede zich zuidwaarts verlegd had, heeft men onder deze Schielandse Zijdijk na de Schie-dam een nieuwe dijk aangelegd,. Ook wel de Hoge Westzeedijk genoemd. De oude dijk, die toen verder landinwaarts lag, werd voor het vervolg ook wel Oude Dijk genoemd. De Oude Dijk liep van Overschie noordelijk van het huidige Rotterdam naar Hillegersberg. Daar ging de Oude Dijk zuidelijk langs. En daar loopt zij nog steeds.

De bedijking vlak langs de zuidwaarts verlegde Mer-wede-oever is van 1250 en volgde de nieuwe zuidelijke bedding van de Mer-wede die wat smaller was geworden, maar nog steeds een aanzienlijke zeearm bleef. De Schielandse Zeedijk of Westzeedijk liep over een nieuwe dam in de Schie, die van veel betere stenen sluizen was voorzien. Deze lag over een kanaal, de Schiedamse Schie genoemd. En daarover liep een bekeide weg naar Rotterdam die westelijk het centrum van deze stad aannaderde en daar Hoogstraat werd genoemd. Deze nieuwere bestrate dijk volgde de bedding van de Hollandse IJssel die zich zuidwaarts verlegd had. De Oude Dijk deed dat dus niet, die volgde de bedding van de oer-Mer-wede rondom 900-1000. Die Oude Dijk lag dus vanaf Vlaardingen oostwaarts gaande midden in het groene polderland, omdat de Mer-wede zich na 1250 zuidwaarts aan het terugtrekken was. Wie van Rotterdam vanaf de Hoogstraat bij de Sint Laurenskerk oostwaarts blijft lopen, beloopt het bestrate lichaam van die Oude Dijk. Die ook daar tussen Rotterdam en Nieuwerkerk midden in het polderlandschap ligt als een "slapende dijk". Dat was deze Oude Dijk niet, toen ze vanaf 900-1000 opgeworpen werd door de Utrechtse monniken. Toen liep de Hollandse IJssel vlak langs de oevering zuidelijk van deze Oude Dijk. De aanleg van de Oude Dijk had tot gevolg dat er gorssen en kwelders ontstonden in de Hollandse IJssel, die uiteindelijk ook

gepolderd konden worden. De Hollandse IJssel ging dus haar stroom zuidelijk verleggen, ook onder het geweld van drie enorme springvloedten die tezamen ingebed zijn in de collectieve herinnering als de Sint Elisabeths vloed. Dat natuurverschijnsel, die natuurramp, wordt hierna nog uitvoerig besproken. De Oude Dijk bleef bestraat. De graven van Holland bleven haar bezigen voor legerverplaatsingen en beurtvaarten. Daarom werd het stuk bestrate dijk tussen Rotterdam en Nieuwerkerk ook wel “ ’s Gravenweg” genaamd. De IJssel legde een buitenbocht zuidwaarts en daarlangs kwam noordelijk na 1250 de nieuwere dijkage. Die is nog steeds bekend als Schielandse Hoge Zeedijk, omdat zij de zuidgrens vormt van het rechtsgebied van het heemraadschap Schieland. Dat gebied is de uiteindelijke landwinst die de hier besproken grote dijkage (“groote dijkagie”) Holland in 1500 opleverde.

II.5.8. Vanuit Overschie naar Schiedam

Het dijktraject liep vanaf Overschie naar Schiedam westelijk van de Schie. Nadat de Schie via de dam (de Schie-dam) was gepasseerd liep de dijkage langs een gehucht Nieuwerschie. Dat bestond uit dienstplichtig dijkpersoneel met specialisaties die op locatie ontwikkeld moesten worden, zoals het vervaardigen van de houten duikerkleppen bij de sluisjes en vooral het overtoeren van schepen die uit het binnenland kwamen over De Schie en die over de bedamming moesten worden getrokken via een houten gleuf, waarbij de overtoeren raderen bedienden, op de assen waarvan hennepkabels waren gerold die het over te toeren schip Mer-wedewaarts moesten trekken. Die kabels werden rondom de platbodems gelegd en aangesnoerd via houten schroeven en keggen. Daarop werd dan kracht gespannen via de raderen in de richting waarheen het vaartuig getoomd moest worden. Daarbij moest de lading soms herplaatst worden, opdat het vaartuig aan de andere kant, in de Schiedamse Schie (het stuk Schie direct uitmondend in de Mer-wede) in het water vallend, niet kapseizen zou ten gevolge van de onevenwichtige verdeling van de lastage. En verder moesten de kabels zo worden aangelegd en gespannen, dat het vaartuig niet bij het overtoeren uit elkaar werd getrokken. Er waren daarvoor ook weer specialisten nodig. De dam was voorzien van duikersluizen, maar had geen verwulft waardoor de vaartuigen konden worden geboomd. Dat durfde men nog niet aan: daarvoor zou de trek die de getijden in de verwulftgang zouden doen ontstaan te sterk zijn. Zo’n verwulft zou aan de binnenlandse zijde en de zeezijde sluisdeuren moeten hebben van hout. En die deuren zouden in deze periode stellig niet zo met metalen banden gezekeerd kunnen worden in de sluismuren dat zij bij springvloed niet landinwaarts toch uit elkaar zouden barsten. Van schroefscharnieren in de sluisdeurhensels was in deze tijd nog geen sprake: de smidskunde was daarvoor nog niet voldoende ontwikkeld, gelet op de immense krachten van het opdringend water. De bedamming voor het dijklichaam was dus stelling voor de beurtvaart een grote hindernis, met lange wachttijden, veel verlet en veel mogelijke risico’s voor lading en vaartuig. Dat wist men ook wel. Maar de beduchtheid voor het ontembare zeewater had de overhand.

Overschie werd snel een parochie. Dat is een kerkelijke gemeenschap van ingezetenen die een kerkgebouw bezit waarin de mis kan worden opgedragen. De mis: het offermaal dat Christus heeft ingesteld te zijner nagedachtenis. Dat was het belangrijkste sacrament dat er was voor het zielenheil. De reizigers, schepelingen, schippers en passagiers van de platboomde vaartuigen die hier langere wachttijden bij de Schie-dam opliepen, konden hier hun religieuze plichten vervullen, de inwendige mens versterken, slapen in herbergen of logementen en nieuwe proviand voor onderweg inslaan. Overschie werd daarom een belangrijke plaats. Er waren veel nutsvoorzieningen voor de reiziger, er waren vermaaksinstellingen en tapperijen en de onvermijdelijke kwakzalvers en heelmeeesters. De Groote Kerk van Overschie, met haar merkwaardige stompe en robuuste toren, herinnert nog aan deze vroegmiddeleeuwse importantie.

II.5.9. Vanuit Schiedam naar Mathenesse (Wijk in Rotterdam)

Vanuit Schiedam is later, veel later, de nieuwere dijk aangelegd, die het handelsverkeer droeg in de richting van een gehucht bij de rivier De Rotta. De oude dijk, ook inderdaad Oude Dijk geheten, bleef noordelijk van de splitsing in de Schie boven Overschie. Die zuidoostelijke gekanaliseerde afsplitsing van de Delftse Schie heet “Rotterdamse Schie”. Ze is gegraven op last van wat je eventueel het gemeentebestuur van Rotterdam zou kunnen noemen, met goedkeuring van de graven van Holland. Die afsplitsing bestond nog niet toen de Abt van Egmond het dijkageproject aanvatte. Dat spreekt vanzelf. Er was nog geen groeiend gehucht dat de allures van een tweederangs handelscentrum zou gaan krijgen, tweederangs, vergeleken met Overschie en Schiedam. Schiedam had belang bij een brede bekade monding na de Schie-dam op de Mer-wede voor gekielde zeevaartuigen. Dat was een bekender handelscentrum, al was Vlaardingen voorlopig belangrijker en al had dat veel meer handelsrechten verworven met buitenlandse partners. Schie-dam kon goed concurreren, toen de Schie-dam er eenmaal was en toen de bewoners van Nieuwerschie het overtoemen goed onder de knie hadden gekregen.

Dat had Rotterdam allemaal nog niet voor elkaar. Dat is pas iets geworden nadat de dam in de Rotte stevig gelegd was en de duikersluizen de Rotte goed lieten afwateren zodat de bewoners die nering deden en opslagruimtes hadden hun waren konden beveiligen tegen overstromingen. En zichzelf ook. De Oude Dijk bleef dus noordelijk van de Rotterdamse Schie. Zie liep naar de Rotte toe, iets noordoostelijk, waar die rivier een flauwe knik maakt, en daar werd een dam geslagen, maar nu met sluizen waarover een heulbrug kwam te liggen. Een ophaalbrug. De sluizen hadden stenen sassen, waarin de platboomde vaartuigen naast elkaar konden versluizen. De sasbreedte zal niet groter zijn geweest dan vijf meter. Deze heulbrug liet dus toe dat het landverkeer kon blijven doorrollen, terwijl de sluizen een makkelijker doorvaart boden dan de overtoom bij de Schie-dam. Daardoor kon Rotterdam tot wasdom komen. En concurreren met Schiedam, dat wel veel gespecialiseerder was met de overslag en verzending, maar last had van de beletselen die de Schie-dam het binnenvaartverkeer onvermijdelijk moest berokkenen.

In de Rotte werd in Rotta-dam ook een dam geslagen, waarover de nieuwe dijk zou gaan lopen. Maar daar waren al aanstonds stenen duikersluizen, met hogere verwulften. Want deze Rotte-dam werd later geslagen, mede op basis van de ervaringen die eerder opgedaan waren met de Schie-dam. Die nieuwe dijk liep langs de Schiedamse Schie naar de Mer-wede toe en boog dan oostelijk af, nadat het dijklichaam het gehucht Methenesse had gepasseerd. Noordelijk van dat lichaam stond een versterking, waarin een militair detachement was gelogeed ter bescherming van de opkomende beurtvaart. Dat zou later het “Huis te Riviere” worden genoemd. De nieuwe dijk liep, de noordoever van de Mer-wede volgend (met zijn eigenaardige inhammen en binnenbochten) langs een versterkte boerderij, later “Slot Bulgersteyn” genaamd, naar het gehucht toe dat ook wel als “Rotta-dam” werd aangemerkt, naar de belangrijke dam. Na slot Bulgersteyn werd de bestrate dijk “Hoogstraat” genoemd. De Hoogstraat liep door de wetering de Love naar het oosten dwars door het gehucht heen. De straat ging over de Hoogstraat, passeerde een overtoom voor de schepen die op die manier in de Mer-wede wilden geraken en ging oostwaarts weer het groene land in, steeds onder de benaming “Schielandse Zeedijk”.

II.5.10. Vanuit Mathenesse naar Delfshaven

De nieuwe dijk liep dus door het gebied waar later de stad Delfshaven zou komen. Haar traject kun je nog volgen als je gaat over de Mathenesser Brug, een hefbrug die er nog ligt. Deze geeft oostwaarts verbinding met de Nieuwe Binnenweg. Die overgaat in de Oude Binnenweg die weer afkoerst op de Sint Laurens, de Stadskerk van Rotterdam. Voor die Nieuwe Binnenweg moet men dan weer zuidwaarts gaan, in de richting van wat nu De Nieuwe Maas heet. Staat men uit te

kijken op die Maas dan ligt links, dus oostwaarts, het dijklichaam weer in volle glorie voor ons: het lichaam van de Schielandse Hooge Zeedijk ook wel, soms, Nieuwe Dijk genaamd. Dat lichaam ligt achter de Coolhaven. Die is pas in het eind van de negentiende eeuw, begin twintigste eeuw gegraven. Het lichaam loopt parallel aan de Nieuwe Maas. Het is moeilijk je te oriënteren op dat dijklichaam. Want Delfshaven heeft nu een havenbekken. Dat was er toen de bedijking begon uiteraard niet, want Delft had nog geen haven. Het havenbekken uit de veertiende eeuw had een monding op de Mer-wede met zware sluizen en stenen kaden, en een sas met stenen los- en bolderwallen. Dat is dus beduidend later dan de hier besproken dijkage-activiteiten, die toen dat havenbekken er kwam al afgerond waren. Dat bekken gaf voor 1953 toegang tot de Nieuwe Maas. Nu niet meer. Na de watersnoodramp van 1953 – daarover nader hieronder – is de uitgang van dat bekken bedamd. De dijk die er nu ligt, ligt ongeveer in het traject van de nieuwe dijkage uit de middeleeuwen. Maar zij is er geen onderdeel van, nooit geweest ook.

Nadat de Rotterdamse Schie Rotterdam uitermate gunstige handelsperspectieven had bereid, heeft de stad Delft als de wederweerga ook een afsplitsing van de Schie bij Overschie doen graven. Er kwam een Delfshavense Schie, want Delft groef een eigen havenbekken om toegang te hebben tot de wassende handelsvaart op de Mer-wede. Toen was de Schielandse Hoge Zeedijk al gegraven en opgeworpen. Delft moest dus een uitgang bedingen binnen dat dijklichaam. Dat kon Delft krijgen, tegen duur geld, bij vergunning van de graven van Holland, en alleen als er zware sluisdeuren met stenen bekadingen der sassen werden gegarandeerd.

II.5.11. Vanuit Delfshaven naar Schoonderloo (Wijk in Rotterdam)

Loopt men vanaf de Mathenesserbrug, die men dus niet oversteekt, komende uit Delfshaven linksaf, dan volgt men het traject van de Zeedijk. Het water dat men links ziet glinsteren is de Coolhaven. Loopt men rechtdoor, dan buigt de weg weer oostwaarts af. Links heeft men de wijk Schoonderloo. Die wijk was, toen de dijkage aan de gang was, een gehucht, ongeveer zoals Nieuwerschie. Dit gehucht werd ompolderd, Schoonderloo werd een vruchtbaar agrarisch gebied. Het had zelfs een eigen parochiekerk zoals Overschie. In een oorkonde van 1249 wordt deze kerk *ecclesia integra* genoemd. Dat wil zeggen: volledig rechtsbevoegde bidplaats waar de zeven sacramenten uit de Rooms-katholieke heilsleer kunnen worden genoten. De kerk is geen *capella quarta*. Een kapel met beperkte sacramentele diensten. De Schoonderloose kerk is daarom erg belangrijk in deze dagen. Want zij is de enige volstrekt rechtsbevoegde bedepplaats aan deze zuidoostelijke zijde van de Schie waar de gelovigen alle sacramenten kunnen bekomen. In Rotterdam is wel een kapelletje, maar nog geen parochiekerk. Die Sint Jobs-kerk was bijzonder in trek, omdat het ook een bedevaartsoord was waar zeelieden graag de gunst van Maria, Sterre der Zee, kwam inroepen. Er was een wonderdadig Mariabeeld. De kerk staat onder de patronage, de bescherming, van de Heilige Sint Job. Gods arme stakker, die het uiteindelijk droevig tegenzat in zijn aardse bestaan, maar in welke lotsbestemming Job berustte. Deze heilige was bijzonder populair bij de daggelders van die tijd, die in constante bestaansonzekerheid leefden. Ze konden iedere dag horen dat er voor hen geen daggeld te beuren was. De dijkage loopt hier voorspoedig, want de ondergrond is vrij sterk en hecht en bovendien is de oever van de Mer-wede hier niet al te kronkelig. Dat kan betekend hebben, voor de daggelders die van heinde en ver kwamen op goed geluk, dat ze iedere dag “gedaan” konden krijgen: dat de opzichter kwam vertellen, dat er vandaag voor niet zoveel handen werk was. In dat geval zullen zich ze metterwoon hebben neergelaten in de brandnieuwe polder en zich, voor agrarische doeleinden, hebben verhuurd aan de man, die de polder Sco(e)nreloe in pacht had verworven, uiteindelijk via de Egmonder Abt. Nog wel. De Abt laat zich vrijwel op deze afstand niet meer zien, ook niet ter visitatie van het dijklichaam, en hij zendt ook geen waarnemer meer noch een villicus. Dat betekent dat de persoon die de pacht aanvaardt, een wereldlijk man, zich op den duur van Egmond en zijn Abdij alleen nog iets aantrekt bij de betaling van de tienden, de

belastingen. Dan kijkt betrokkene wel uit, want de provisie is deels voor de graaf bestemd in de Kennemerduinen, en die laat echt niet met zich spotten. De graaf is op dit moment al redelijk machtig in Schieland, zonder dat hij bij deze doorzettingsmacht nog bemoeienis van de Egmonder Abt nodig heeft, laat staan diens goedkeuring. De Schoonderloose polder had dus de zeedijk zuidelijk als grens (daarachter de Mer-wede) en binnendijken, die de polderkom omvatte. In het noorden de afsluitende, hierna te bespreken, Beukelsdijk. Het Schoonderloose poldergebied (ook wel: “Ambacht van Scoenreloo”), dat later een zelfstandig polderschap wordt (terwijl Rotterdam dat nooit worden zal) besloeg het hele gebied ten westen van de huidige Boulevard “De Coolsingel” ten zuiden van de Beukelsdijk en tot aan de zuidzijde van de huidige Pieter De Hoochweg. De oostgrens lag bij het huidige Marconiplein.

Aan de Pieter de Hoochweg, tegenover de huidige toneelacademie, ligt een alleraardigst Engels kerkje, ten behoeve van de Angelsaksische zeelui die Rotterdam aandoen. Het is Anglicaans van eredienst. Dat kerkje ligt op de voormalige “kercke-akkers” van het bedehuisje dat stond onder de patronage van Sint Job. Er is een veel onbebouwd grasveld bij en achter het Anglicaanse kerkje. En daar liggen meters diep nog de graven van de poldergasten die eens in Benedictijn dienst waren bij het voltooiën van de Schielandse Hoge Zeedijk, die hier zuidelijk langs de Pieter de Hoochweg nog haar dijklichaam boven het maaiveld verheft. Het parochiekerkje van Schoonderloo is pas in het begin van de twintigste eeuw afgebroken voor de grote havenwerken van de stadsarchitect De Jongh. Die ook de Coolhaven deed graven. De brede waterweg voor de binnenvaart naar de Schie, via de Parksluizen. Op de plaats van dat Schoonderloose parochiekerkje met zijn kerkakkers werd de Sint Jobshaven gedolven. Nu staat op de plaats van dat bedehuis het Rotterdamsch Lyceum. Je kunt dus weinig meer terugvinden van de dorpskern van Schoonderloo al liggen in sommige achtertuinen van deze stadswijk nog wel Joodse grafstenen. Het Schoonderloose kerkhof rondom de kerk had immers een afdeling voor Israëlitische graven (zo worden zij genoemd in de negentiende -eeuwse gemeenteraadsstukken die gaan over de onteigening van de kerkakkers ten behoeve van de havenwerken) . Deze graven heeft men intact willen laten, uit respect voor de Joodse geloofsovertuiging die onderricht dat het graf onberoerd en ongeroerd moet worden gelaten totdat de bazuinen voor de wederopstanding en het laatste oordeel klinken. Wie in de grasvelden die rondom het Anglicaanse kerkje spit, stoot geredelijk op zulk een zerk met Hebreeuwse vermaningen en gedachtenisdedicaties.

In 1170 was de dijkage nog niet zover gevorderd dat de beruchte “Allerheiligenvloed” van dat jaar kon worden bedwongen. De Schoonderloose polder liep onder, maar werd door de nieuwere dijk-aanleg toch beschermd. Rotta, het gehucht dat de voorloper was van Rotterdam, meer oostwaarts, werd bij deze Allerheiligenvloed volkomen vernietigd: de Rotte-dam was er nog niet. De Schielandse Hoge Zeedijk was nog niet zo ver gevorderd dat zij over de Rotterdamse Hoofdstraat liep. De Allerheiligenvloed maakte duidelijk hoe urgent deze doortrekking en versteviging van het dijklichaam was. Tot 1248 werd daaraan ook prioriteit verleend totdat Willem II, graaf van Holland, besprongen werd door de hierboven al besproken militaire grootheidswaanzin als Rooms Koning. De Oude Dijk vermocht niets tegen de Allerheiligenvloed. Ze lag nu teveel landinwaarts naar het noorden. Ze werd een slapende dijk die alleen nog bij buitengewone hoge waterstanden nuttig was. Parallel daaraan wierp een zekere Ghisebrecht Bokel een dijk op. De Beukelsdijk. Zo heet deze dijk met straatweg tegenwoordig. En parallel daaraan liep, dus kilometers verderop zuidwaarts, de Schielandse Hoge Zeedijk, het hartelapje van Aleida van Holland.

Er was een “Heer van Sconreloe” die de polder mocht beheren namens de graven van Holland en die tienden afdroeg aan de Abt van Egmond. De dienstdoende priester in het kerkje dat gewijd was aan Sint Job moest echter ook kerkelijke belasting betalen over zijn sacramentele

werkzaamheden aan de bisschop van Utrecht. Want die had hier kerkelijke wijdingsmacht of *potestas ordinis*. *Potestas iurisdictionis* omvat in deze periode mede de wereldlijke jurisdictie, eventueel de rechtshandhaving door politieke en eventueel politieke geweldpleging (arrestatie, gijzeling, in verzekeringstelling, detentie, inbeslagneming en verbeurdverklaring) en die was theoretisch nog voorbehouden aan de Abt van Egmond, maar dan moest er een villicus zijn. Een rechtskundig zaakwaarnemer van de Abt. Die was er niet. De graaf van Holland eiste dus deze bevoegdheid op. Maar omdat hij de bisschop van Utrecht steeds meer als een hinderlijke concurrent begon te zien, stond de graaf niet te popelen om dat ook daadwerkelijk en effectief te doen. Er ontstond daarom vanaf Schoonderloo een permanent jurisdictieconflict tussen de Utrechtse kerkvorst en de graaf van Holland in Den Haag. De laatste zou aan het eind van de vijftiende eeuw dat conflict winnen. Maar voorlopig ontstond door dat conflict langs het oostwaarts voortkruipende bedijkingstraject tot aan Hillegersberg grote rechtsonzekerheid. Het dorp Sconreloe – veilig, mooi, gelegen gebied te midden van drassen, “scoen” = mooi en “loo” = drassengebied) deed het goed tot aan de zestiende eeuw. Vandaar dat de negentiende eeuwse “hertaling” tot “Schoonder-loo” eigenlijk helemaal niet zo gek is. Het bleef doorgaans gevrijwaard voor allerlei burgertwisten. Wel werd het dorp in 1488 platgebrand in de “Jonker Fransen-oorlog”. Daarna werd de Schoonderloose polder volledig vernietigd in de heen en weergaande schermutselingen die men wel “Tachtigjarige Oorlog” noemt en ging het teloor aan de pestepidemieën die deze met zich placht te brengen). In 1574 werd de Schielandse Hoge Zeedijk op zestien plaatsen doorstoken om het zeewater toegang te geven tot het hart van Holland. De toelag was de Spaanse bezettingslegers te dwingen het beleg van Leiden op te breken. Een van de plaatsen waar de dijk doorbroken werd, was bij Schoonderloo-dorp, omdat dat zo laag lag. Je kunt nog zien, staande op de Schielandse Zeedijk van tegenwoordig, hoe laag de Schoonderloostraat verloopt noordwaarts. Het was een geul waardoor het Mer-wedewater zich bruisend de kom van Holland instortte. Johan van Oldenbarneveldt, de latere raadpensionaris van Holland, heeft zich erop beroemd hierbij actief betrokken te zijn geweest, omdat hij met de ([geo]morfologische) geografie van het heemraadschap Schieland volledig op de hoogte was, ook met de hoogteverschillen. In de versnelde vervollediging van de nieuwe dijkage in de dertiende eeuw was dat Schoonderloo weer een belangrijk tussenstation, ook voor de Egmonder monniken.

De nieuwe dijkage vlak langs de Mer-wede, was rondom 1250 wel voltooid, maar erg sterk en hecht was het dijklichaam nog niet. De ondergrond moest nog *een* worden met het algehele landschap door begroeiing van de dijkellingen, er waren nog zwakke steeën waardoor het kwelwater ineens naar boven kwam. De dijk moest nog worden geïntegreerd in het algehele waterstaatssysteem van Schieland, want dat heemraadschap was er al wel. En daar was nog steeds een hoop mee loos, met die afwerking en inwerking van de dijk. Vooral hier, op dit punt, tussen Schoonderloo en Bulgersteyn. De reden was, ik gaf het al aan, dat Willem II, de graaf van Holland, sedert zijn zalving tot Rooms Koning in 1248, meer interesse had in het verwerven van militaire roem dan in de afwerking en inwerking. Pas nadat Willem vermoord was door zijn Westfriezen, kwam er weer schot in de dijkage. De soevereiniteit in het Schieland werd toen ad interim uitgeoefend door Willems broer, Floris de Voogd. Diens zuster Aleid, getrouwd met graaf Jan van Henegouwen, werd in 1257 weduwe. Ze kwam terug uit Henegouwen naar Holland, haar geboortestreek, en werd voogdes met Floris De Voogd over haar neefje Floris V. Aleid zag wel degelijk de noodzaak van de duchtige voortzetting van de dijkage. Ze trok gelden uit, verschaftte nieuwe privileges aan polderaars die hun polders wilden aanleggen tegen de nieuwe dijk. Zo kwam de Schielandse Zeedijk toch weer in een versnelling en men houdt aan, dat ze voltooid werd in 1260. Ze berustte mede op vlietbergen en terpen, in de vroege dertiende eeuw al opgeworpen. In 1260 is het mogelijk de Schielandse Zeedijk te vervolgen tot aan Gouda, lopend over de bestrate weg er boven op.

II.5.12. Vanuit Schoonderloo naar Rotterdam

Vanaf Bulgersteyn naderde de dijk een sterk doorwaterd gebied. Daar liep de brede wetering De Love, later: de Leuve. De huidige Leuehaven is daar nog steeds het mondingsgebied van. Die wetering moest ook weer afgedamd worden met daaronder een systeem van duikersluizen van steen, met lange verwulften. Om de Love te bedwingen was noodzakelijk haar oevers te bekaden. En nadat dat gebeurd was en de Love gekanaliseerd was, werd de stroom landinwaarts voortaan Delftse Vaart genoemd, omdat hier de beurtvaart ondernomen werd via binnenwater naar Delft. Het sluiensysteem dat De Love moest doen uitwateren, was van grote betekenis voor het achterland Delfland. Het viel dan ook buiten de rechtsmacht van de bestuurders rondom de Rotterdam, maar onder het heemraadschap van Schieland, dat weer ressorteerde onder het gezamenlijk hoogheemraadschap van Delfland en Schieland. Dat had niet de neiging zich echt heel veel aan te trekken van de waterstaatsbelangen van Rotterdam, een miezerig gehucht met weinig allure. Het richtte zich veeleer naar Schiedam, Overschie en Delft. Daar was de boterham van de hoogheemraden ook besmeerd.

Het hoogheemraadschap zal dan ook Rotterdam bij zijn stadsontwikkeling aardig dwars gaan zitten, vooral als Rotterdam stenen gebouwen gaat neerzetten met een groter grondoppervlak. Zoals de Sint Laurenskerk. Die stenen massa drukt de veen-onderlaag als het ware langzaam uit en het gewicht ervan ontwatert deze veengrond. Het kerkeiland waarop de Laurens staat moet je zien als een spons van veen, waarin van bovenaf heel hard geknepen wordt. De spons gaat krom staan en verzakken. Inklinken. Dat heeft gevolgen voor de waterhuishouding in de omringende graven, vaarten en grachten. Er kan door verzakkingen bij de sluizen niet goed meer gespuid worden en verder beïnvloedt de enorme druk van het kerklichaam de eb- en vloedstanden in het grondwater in de wijde omgeving. Als Rotterdam de kooromgang achter het priesterkoor, zonder iets te vragen, laat optrekken in de havenkom van de Binnenrotte zijn de rapen gaar en eist het hoogheemraadschap dwangmaatregelen van de graaf. Politiedwang tot verwijdering van het wederrechtelijk opgetrokkene. Het wordt een geweldig juridisch conflict, vooral omdat Rotterdam geen zelfstandig polderschap is. Het trekt niet aan het kortste eind – het opgerichte mag blijven staan en opgetrokken worden tot de geprojecteerde hoogte – maar Rotterdam moet dokken en compensatoire werken van waterstaat doen uitvoeren om onder meer Bleiswijk te gerieven. Dat zal in de toekomst nog vaak het geval zijn. De graaf bepaalt hier wat rechtens is. Niet de Abt van Egmond. Die is op deze afstand als het ware uit zijn canonieke jurisdictie gelopen.

II.6. De aannadering uit het oosten

II.6.1. Vanuit Utrecht naar Vleuten

De Abt van het klooster bij Hohorst vlak boven Amersfoort liet vlietbergen opwerpen naar Vleuten, tenminste, een plaats waar de Ierse missionaris Willibrordus een tijdje een kampement zou hebben gehad. Er waren daar door mensenhand opgeworpen mottes. Mottes zijn grondopeenhopingen. De Romeinen hadden hier honderd jaar een kamp gehad bij de uiterste noordgrens van hun immense Keizerrijk. Er had daarop een fort gelegen (*castellum*). De stenen basementen waren er nog in de negende eeuw en ook de overblijfselen van een uitgebreid kampdorp. De zware Romeinse natuurstenen waren natuurlijk uiterst bruikbaar evenals de *via strata* die nog voorhanden was. De plaveisels waren in het dijklichaam goed op hun plaats. Hier had een sprang van de Rijn gelopen. De Rijn, die immers toen hoger op lag, noordelijk, dan wij nu voetstoots aannemen, meer noordwestelijk in de afstroomrichting. Ze begon hier al vertakkingen te vertonen om het gletsjersmeltwater te lozen. Herinner, dat we hierboven al zagen dat de Rijn bij Katwijk in een estuarium uitmondde in zee. Die sprang, die zijarm van de Rijn was er nog. De Rijn liep wat zuidelijker aan het castellum voor langs, dat was dus een uitstekende transportader voor de zware rietmatten,

schoeren, palen en keien die voor de eerste hoofdverankeringen moesten zorgen binnen het bed dat voor de dijkage werd gegraven. Hier werd een vicillanus, een gerechtelijk notarieel zaakwaarnemer voor de Abt gevestigd met rechtsmacht om dijkage-dienstplichtigen uit de omgeving aan te wijzen. Ongeveer zoals de Abt uit Egmond dat in Abtswoude had gedaan, bovenaan De Delf. Er kwam een kapel, toegewijd aan Sint Willibrordus – op die plaats staat thans de “Oude Willibrordustoren” – en de bureaucratie van Utrecht, van de Sint Paulus-abdij betrok een kantorencomplex, beschouwd als een nevenvestiging van de proosdij van de Oude Munster te Utrecht. Het hoofd daarvan kon de aanwijzingen van de vicillanus bekrachtigen. In de Harmelerwaard waren rietmatten te vervaardigen bij de grotere meren en daar waren ook de boomstammetjes te bekomen. Meestal van berken of elzen.

II.6.2. Vanuit Vleuten naar Woerden

In Woerden was de situatie min of meer vergelijkbaar. We kunnen stellen dat de Abt van Hohorst het dus veel makkelijker had dan zijn gemijterde collega van Egmond. Die had tussen Castricum en (De) Delf(t) erg veel moeite om steunpunten te vinden met enige bebouwing en begaanbare grintpaden of zelfs straatwegen. Dat was voor de Abt van Hohorst allemaal geen probleem. Maar dat kan geen verwondering baren. Zijn traject liep immers parallel aan de oorspronkelijke Romeinse noordgrens, enkele kilometers zuidwestelijk van de Rijn. De Romeinen hadden voor hun legioenen versterkte wachtposten voorzien met stenen basementen, oponthoudplaatsen voor het wisselen van koerierspaarden en zelfs kampementsplaatsen met stenen fundamenteën voor de tenten van de af- en aanmarcherende detachementen. Er waren zelfs nog putten uit die tijd bij de drenkplaatsen en centrale posten voor de uitgifte van het per marstraject verschuldigde *salaris*, de zo begeerde zouttabletten, waarop de soldaten tijdens hun marsen gestadig zogen. Bij Woerden lag een zwaar stenen kasteel met toren, het *castellum Laurium*, gepositioneerd op een natuurlijke hoogte. Hier hadden de Romeinen echt lang gezeten, voor de totale instorting van hun rijk. Zeker tot 270 na Christus. Er waren nog infrastructurele voorzieningen voor de legerplaats met de kazerneringsvoorzieningen. Dat had de Abt van Egmond allemaal niet tot zijn beschikking tot aan Rijsburg. Vanaf die “burcht aan de Rijn” kon hij soms van Romeinse voorzieningen of liever resten daarvan gebruik maken. Maar verder opereerde hij vanaf Egmond boven de Romeinse noordgrens, de *limes*. De Egmonder monniken moesten echt opereren in het land van de barbaren, Romeins bekeken, tenminste: in het begin. Bij *Laurium* was een bekade haven geweest. Er zijn daar een aantal Romeinse scheepswrakken gevonden in de negentiende eeuw. In 719 en 722 had Bonifatius, de missionaris, hier verbleven ter christianisering. En dat had bekeken. Dat maakte het voor de vicillanus al wat makkelijker om dienstplichtige onderhorigen te krijgen. Rond 795 was Woerden bekend als *Wyrda*. Een christelijk oord. Ook geestelijk had de Abt van Hohorst maar aan te sluiten bij een geploegen infrastructuur. Rond 1160 kon de bisschop van Utrecht hier zonder problemen een zware versterking bouwen. Dat was Godfried van Reenen. Maar toen was het dijkagetraject al gelegd tot voorbij Gouda. Die versterking was gericht tegen de expansiedriften van de graaf van Holland. Hier begon dus al het jurisdictieconflict, dat in Hillegersberg zich voortdurend actueel deed gevoelen. De bisschop claimt *potestas iurisdictionis* over het dorp *Worden*. Het wordt ook wel *Worthene* genoemd. De graven van Holland betwisten de claim niet rechtstreeks, maar beginnen wel te morren. Ze willen eigenlijk al niet weten van de bemoeienis van de bisschop met de waterstaatskunde en de poldering. Daarom richten ze een apart *Groot Waterschap* op. Daarin zijn zij de baas. In 1226 moet de bisschop van Utrecht dat erkennen. Woerden valt dus niet onder het hoogheemraadschap van Delfland. Dat willen de graven beslist niet. Dat is begrijpelijk. In Delf(t) zijn de Utrechtse bisschoppen toch nog steeds machtig. Ze hebben hun dienstpersioneel in Abtswoude zitten en ze kunnen daar best een soort politiemacht rekruteren. Abtswoude valt immers onder de Abt van Egmond, en die denkt er niet over de macht van zijn bisschop te miskennen. In geen enkel

opzicht. Hij heeft wel belang bij voortgezette dienstbaarheid aan de graven, maar de bisschop is zijn kerkelijke gezagsdrager. En dat gaat boven alles. Als echter de opvolger van de graven van Holland, Hertog Aelbrecht van Beieren op 12 maart 1372 aan Woerden stadsrechten schenkt, is duidelijk wie politiek aan het langste eind trekt. Ook bij de dijkking. Niet de bisschop. Al nam hij deze dijkking wel aan.

II.6.3. Vanuit Woerden naar Gouda voorlangs westwaarts

Gouda is waterstaatskundig belangrijk. Het stadje ligt bij de samenvloeiing van de rivieren De Gouwe en de Hollandse IJssel. De dijkage loopt langs de stad, de oever van die IJssel noordelijk volgende. Het punt is uit oogpunt van waterbeheersing belangrijk. Het veengebied is uiterst drassig. Het ligt diep tegenover de zeespiegel. Er is een moerasbos, een soort mangrovebos, met daarin steeds kleine beekjes en riviertjes. Komt de Mer-wede uit haar bedding, dan stroomt zij steeds naar dit concentratiepunt toe. Daarbij komt nog eens dat men in de elfde eeuw begint met het afgraven van de veenlagen. Meren ontstaan. Ten oosten en ten westen van de nederzetting. En dat maakt het allemaal een risicogebied. De graaf van Holland noemt Gouda in 1143 als zodanig. “Gouda” zou etymologisch betekenen: natuurlijke waterloop midden in zeekeleigebied. In het Germaans. De Gouwenaars verbinden De Gouwe ook nog eens met een kanaal met de Rijn. Handelstechnisch goochem bekeken, maar voor de waterstaat niet zonder problemen. De havenmonding in de Hollandse IJssel wordt ook nog eens verbreed, en de dijkage was nu juist bedoeld om de vloed die via de IJssel uit de Mer-wede stroomopwaarts dringen te beteugelen. De bisschop in Utrecht doet er weinig tegen. Daarom zetten de graven van Holland een versterking neer bij de haven, om toezicht te houden op een bedamming van de havenmond, zij het met sluizen en sassen erin. Het moet niet te gek worden: straks is de zaak vanaf Rotterdam via die enorme dijkage gezekeerd tegen overstromingen en dan maken de Gouwenaars er een grote opening in, die als het ware binnenlandse overstromingen aantrekt. Dat versterkte punt wordt het grote kasteel in Gouda in de veertiende eeuw. Hier zwaait de vertegenwoordiger van de Hollandse grafelijkheid de scepter. De haven blijft direct vanaf de IJssel aannaderbaar. Dat is een risico. Maar daardoor kan wel een beurtvaartroute ontstaan op Vlaanderen, Frankrijk en het Oostzeegebied. Dat brengt veel inkomsten en daarover kan de graaf van Holland belasting heffen via accijnzen en douanerechten. Die zijn makkelijker te innen dan de tienden. En daarom laat hij het maar zo. Hij geeft Gouda stadsrechten ter bevestiging van deze gelukzalige economische toestand in 1272.

II.6.4. Vanuit Gouda naar Hillegersberg

Vanuit Gouda naar Hillegersberg hebben de monniken van Hohorts nog een toezichthoudende taak, maar het polderpersoneel wordt via de grafelijkheid van Holland aangeleverd. De idee om ergens dependances of hoeven van de Abdij van Hohorst te vestigen, zoals bij Abtswoude is kennelijk losgelaten. De graven hebben waarschijnlijk gedacht dat eventuele onderhorigen aan Hohorst, die zouden worden gebivakkeerd binnen immuniteitsgenietende kampementen, de rechtsmacht van de bisschop van Utrecht zouden verstevigen. En dat willen de Graven in de dertiende eeuw tegen gaan. Ze kunnen daartoe nu ook voldoende effectieve jurisdictie uitoefenen, geholpen door de poorters van Rotterdam. Die zien het immense belang van de dijkage in. En ze begrijpen dat de havenkolk van Rotterdam alleen open kan blijven voor de Mer-wede, als die dijkage zwaar is en de dijken deel uit zijn gaan maken van het landschap. De graven van Holland zijn de poorters welgezind. Ze geven in 1299 aan het dorp – dat is het dan nog – zekere rechten en privileges. In 1328 komen daar nog marktrechten en tolvrijheden bij. De graven zien de poorters als hun bondgenoot tegen de bisschop van Utrecht. Deze vorst steunt altijd de Roomse Keizer die een universele militaire politiek voert en verder een centraal gezag wil uitoefenen aan zijn kanselarij-hof. Het is duidelijk dat stadsrechten daarbij hinderlijk zijn als eeuwigdurende privileges. Want dan komt er geen uniform Rijksrecht tot stand. En daarnaar streven de Roomse Keizer uiteindelijk wel, ook

naar een monetaire unie, waarin alleen de Rijksmunt de geldcirculatie beheerst. Dat is niets voor de graven van Holland, die voorlopig als enigen in hun gewest de dienst willen blijven uitmaken. Ze willen dat, ook voorlopig, doen in overeenstemming met de steden. Zoals Dordrecht, Delft, Schiedam, Rotterdam en Gouda. Die zien zij als vooruitgeschoven posten tegenover de Paus, die in deze periode ook expansieve aanspraken doet gelden bij de belastinginning. Zodat de Heilige Stoel gelden binnenharkt die de graven beter denken te gebruiken. Ze gaan daarom ook afstand nemen van de Abt van Egmond. Dat blijft een zetbaas van Rome. De dijk ligt er ongeveer, gaaf en af rond 1320. Dus kan de Abt eigenlijk beter zich weer op het koorgebed en de sacramentenleer stortten. Hij was bruikbaar. Zeker. Maar nu niet meer. *Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kan gehen*. Bij de vestiging van exclusieve jurisdictie op de Sint Laurenskerk zal dat blijken. In 1436 na de consecratie van het hoogaltaar. Interessant. Maar niet voor het verhaal over de “grote dijkagie”.

II.6.5. Vanuit Hillegersberg naar Rotterdam

Bij de donk Hillegersberg aangeland lopen de Utrechtse Benedictijner monniken ook uit de effectieve jurisdictie van de kerkvorst te Utrecht. Hij heeft, op papier, volledige rechtsmacht. Zowel in het geestelijke of religieuze domein – de zogeheten *potestas ordinis*, *de sacramentale wijdingsmacht* – als in het wereldlijke, tijdelijke (*temporale*) territoriale rechtsgebied -- de zogeheten *potestas iurisdictionis* -- dat hij van de Aartsbisschop van Keulen nu eenmaal van de Roomse Keizer in leen heeft gekregen. De graven van Holland hebben echter een belangrijke doorzettingsmacht opgebouwd, voorlopig samengesteld uit huurlingen van heinde en verre. En ze zijn niet van plan zich veel aan de rechtsaanspraken van de Utrechtse bisschop gelegen te laten liggen in de dertiende eeuw.

Ze hebben daarbij steun van steden als Delft, Schiedam en Overschie. Bovendien pretenderen ze, dat reeds in de tiende eeuw *Bergan*, de donk, al privaat bezit was. Ze bezaten daar een versterkte militaire post, waarvan de ruïnes nog te bewonderen zijn op de heuvel rondom de oude dorpskerk, gewijd aan Hillegonda. De donk- of morre-structuur van het gehucht is nog goed herkenbaar rondom dat kerkje. En de dikke muren van het kasteel er vlak bij zijn indrukwekkend. Deze muren zouden onderdeel zijn geweest van het huis van de reuzin Hillegonda. De kern van de donk is ontstaan in de ijstijd door gletsjer-verschuivingen kilometers oostwaarts. Daardoor is in de oppervlakte van de aarde een rimpeling ontstaan, die een zandrug werd. In het veengebied. Het zand kwam uit rivier- en beekduinen. Die vormden zich rond beken, weteringen en riviertjes, die later langzamerhand droogvielen toen de temperatuur in de omgeving steeg. Dat was op het eind van de ijstijd. Dat zand verstoof onder de aanhoudende oostenwind, en vormde uiteindelijk de donk. Deze donk moet een beslissend verankeringspunt worden in de grote dijkage van zuidelijk Holland, dat zijn de Utrechtse bisschop en de rover-hopliden uit Kennemerland in de negende eeuw overeengekomen onder goedkeuring van Egbertus van Trier, diens aartsbisschop en uiteindelijk van de Roomse Keizer.

Dat rechtvaardigt voor de graven van Holland nadat Willem II Rooms Koning is geworden dat zij beslissende effectieve rechtsmacht hebben rondom de donk. De bisschop heeft, dat respecteren ze, *wijdingsmacht*. Daar gaat het bij dijkage echter niet om. Het gaat om executieve doorzettingsmacht en politionele bevoegdheden bij landverkavelingen en onteigeningen met het oog op het vervolgen van het traject van het dijklichaam. Dat had men bij het aanvatten van deze titanen-arbeid nog niet zo beseft, men had geen ervaring met zulk project, maar nu weten de graven het wel. Zij moeten, komt het er acuut op aan, met geweldpleging voorzieningen treffen, de Allerheiligenvloed van 1170 heeft het aangetoond. Toen was de bisschop van Utrecht nergens te bekennen. *Realpolitik* vereist nu, dat de graven de dijkage van Hillegersberg naar Rotterdam beheersen. Dat is een kwestie van veranderd rechtsinzicht met de tijden. De Utrechtse bisschop

heeft nog best wat te vertellen westelijk van Hillegersberg, maar dat hangt dan samen met de uitoefening van zijn wijdingsmacht. De monniken erkennen die ambtshalve uiteraard. De graven ook, maar niet verder, dan de kern daarvan impliceert: als het gaat om religieuze handelingen. Willen de Egmonder en Hohorster monniken (uit de Sint Petrus-abdij) dat de werkplaats midden in het gehucht bij de Rotte-dam een gewijde plaats wordt, dan is dat best. De graven accepteren natuurlijk graag gods zegen over dit werk, de planning en de uitvoering. Willen de monniken dat er een kapel komt op die werkplaats tussen de schaft- en daggeldersketen, dan is dat loffelijk. Maar dat betekent verder niet, dat de Utrechtse bisschop hier ook verder wereldlijke rechtsmacht mag uitoefenen. Hij heeft hier technisch gesproken geen enkele *potestas iurisdictionis*. Ook niet over de dijkage westwaarts. Heeft hij politionele bijstand nodig, die bisschop, dan zijn de graven bereid die te verlenen, als maar duidelijk blijft dat dat gebeurt onder hun soevereiniteit. De bisschop sputtert wat na, hij erkent niets, zeker niet gaaf en onvoorwaardelijk, maar hij legt zich er wel bij neer. Hij moet wel.

De donk, reeds bewoond in de Romeinse tijd, is hecht en sterk. Er staat een parochiekerk, toegewijd aan Hildegardis. Dat is de voorbeeldig vrome echtgenote van de legendarische graaf Dirc II van Holland. Deze mythe is de wereld ingeholpen door Melis Stoke, de legende-schrijvende klerk van de graaf van Vlaanderen, die de legitimiteit van de graven van Holland graag wilde promoten, toen een van de roverhoplieden trouwde met zijn dochter Hildegardis, die overigens van deze rauwdouwer niet zo heel veel moest hebben. Er is nog een legende. Sinds mensenheugenis -- en die strekt in de middeleeuwen niet zo erg ver -- staat vast dat de reuzin Hillegonda een vloedgolf zag naderen vanuit de Mer-wede. Ze rende naar het strand en schiep haar schort vol zand om de vloed te weren en op de zandhoop een huis te bouwen. Bij Bergan struikelde Hillegonda over de rimpeling in het aardoppervlak. Haar schortpanden braken. Ze verloor al het zand. En daarom bouwde ze dan daar maar haar huis. Ook al was de streek niet zo erg aantrekkelijk met allemaal spoken en moerasgeesten. Sedertdien heeft Hillegersberg in het blauwe wapen de reuzin Hillegonda in goud met gescheurd schort staan, verwezen starend naar het uitstortende zand tussen haar handen.

II.6.6. De verpoldering vanuit Delfshaven

II.6.6.1. Het systeem der tiendheffingen

Achter de grote Schielandse Zeedijk komen nu polders. Een rasterwerk van binnendijken spreidt zich over het Zuid-Hollands landschap. Het zal het aanzijn van Holland bepalen. De Abt van Egmond mag de kavels uitgeven onder beding, dat degene die het hoogste bod uitbracht voorziet in binnendijken. Hij moet met de buurman, die ook een polder probeert te omdijken, overeenstemming bereiken over de onvermijdelijke binnendijk. Die komt onder gezamenlijk beheer. Nu is het zo, dat de graaf van Holland de Abt machtigt tot die uitgifte. Die Abt wordt geen eigenaar door die machtiging van het polderland in de kavel. Maar de bieder op de kavel ook niet. Hij is pachter voor de grafelijkheid, maar mag belasting heffen over belastbare feiten binnen zijn kavel. Het oogsten van veldgewas is zo'n feit. Maar ook het fokken van vee. Het verhandelen van de producten van het vee -- bij pluimvee: eieren -- bij koeien: melk, kaas, stremsel en ga zo maar door. En het vee zelf. In de gunning van de kavel is verwoord wat de tarieven voor de heffingen zo ongeveer mogen zijn. De Abt of zijn vicillus, zijn waarnemer, moet hier gemeenschappelijke uniforme tarieven hanteren. Het moet niet zo zijn dan het tarief per polder aanmerkelijk verschilt. Zo komt het eerste belastingrecht tot stand.

II.6.6.2. Het forfaitair heffingssysteem

Wat voor maatstaven hanteer je bij deze tarifiering? Dat is een nieuwe rechtsvraag. Het ligt voor de hand dat de ene polder stomweg vruchtbaarder zal blijken te zijn dan de andere. De polders dicht bij de dijk zullen, naar zich laat aanzien, meer verzilt en drassiger blijven dan de polders kilometers landinwaarts. De opbrengsten van de veestapels en de akkers zullen in de Schoonderloose

polder dus vermoedelijk minder zijn dan in de polder van Blijdorp. Of in de polder van de Beukels, een machtig geslacht dat zich bij de verkaveling als plaatselijke krijgsheren heeft opgedrongen. Je zou dus differentiatie in de tarifiering veronderstellen. Maar dat komt er niet van. De Abt van Egmond hanteert uniforme forfaitaire schattingen per oppervlaktemaat, de morgen of de lopense land. Dat is natuurlijk vragen om moeilijkheden.

Er is nog vrijwel geen muntgeld in omloop. Transacties vinden plaats via ruil van goederen, zaken en waren. Dat maakt een abstracte regeling van het voor het grondgebruik verschuldigde aan de pachter van de polder, de heer van het ambacht, enorm moeilijk. Vandaar ook die forfaitaire bepaling van de sommen op jaarbasis. Daarom het uitgangspunt dat de onderpachter een percentage van de geschatte opbrengst verschuldigd is aan de ambachtsheer. Vandaar de introductie van de “tienden”. Dat wil zeggen: een tiende van de geschatte opbrengst van het land. Er zijn verschillende soorten tienden. Verder is het uitgangspunt dat de Abt de tienden heft. Hij bepaalt ze. Hij besteedt ze aan het onderhoud van het bestuur en van de geestelijke bediening ten behoeve van het poldergebied dat door de monniken gewonnen is. Hij int ze niet. Dat doet degene aan wie het polderland in pacht werd gegeven door de waarnemer van de Abt ter plaatse. Vaak de al eerder genoemde villicus. Die moet voor de Abt over de tienden provisie gunnen, maar zelf houdt hij een deel. Dat doet hij ook voor het bestuursapparaat van de graaf die eigenaar is en blijft van de grond. Wat de villicus doet met de tienden die hij int, staat niet in abstracto vast, dat hangt af van de polder en van het gewoonterecht dat daaromtrent is ontstaan. Het is in ieder geval niet zo, dat datgene wat de villicus afhoudt voor eigen doeleinden bestemd is voor het polderonderhoud. Daarvoor bestaan aparte regelingen, maar het komt er op neer dat de onderpachter dat onderhoud voor zijn verantwoording neemt, naar regelingen die het polderbestuur opstelt. Verder is het weer niet zo, dat de verschuldigde belasting steeds een tiende deel is van wat de onderpachter – die meestal polderbewoner is, maar dat niet noodzakelijk hoeft te zijn, geacht wordt per morgen land te winnen. Dat kan naar soort opbrengst aanmerkelijk verschillen. Het idee, dat het steeds moet gaan om tien procent van de geschatte opbrengst is maar een algemeen uitgangspunt.

II.6.6.3. De tiendheffer: het verschil westelijk en oostelijk van Hillegersberg

Verder is de oorspronkelijke idee dat de eerste tiendheffer steeds een bisschop is. Hij moet de tienden gebruiken voor het onderhoud van de geestelijken binnen zijn dioceses. En voor de kerkelijke onroerende goederen, dus kerken, hospitalen, armenhuizen, gestichten voor besmettelijke zieken en eventueel scholen, al zijn die er nauwelijks. Wat nu de polders betreft, die via de grote dijkage zuidwaarts gewonnen zijn door en na de aanleg van de grote Westzeedijk (de Schielandse Hoge Zeedijk of Zeewering, die steeds, gaandeweg, per segment tussen de trajectpunten die oorspronkelijk uitgezet werden bij de aanneming, een andere naam krijgt: Oude Dijk, Blommers Dijk, 's Gravenweg enz. zoals we al zagen, iets, wat voor de historiograaf knap verwarrend werkt) is de vuistregel: in het gebied tot aan Hillegersberg is de Egdommer Abt de oorspronkelijke tiendheffer. Vanaf Hillegersberg tot aan Utrecht is dat de Utrechtse bisschop. Maar op dat duidelijke systeem wordt al aanstonds inbreuk gemaakt omdat deze tiendheffers dat heffingsrecht kunnen delegeren en mandateren. Tegen een flinke vergoeding, natuurlijk, die meestal moet worden betaald in het in deze jaren zo spaarzame muntgeld. De regelingen voor deze mandatering en delegatie verschillen naar de oorspronkelijke tiendheffer: de Abt van Egmond of de Utrechts bisschop. Vandaar dat het territoriale onderscheid: westelijk van Hillegersberg of oostelijk daarvan steeds van belang blijft. De Abt moet bij alle heffingen altijd provisie blijven betalen aan de grafelijkheid. De bisschop niet. Dat moeten degenen aan wie het tiendheffingsrecht wordt gedelegeerd of gemandateerd dus ook doen. De bepaling van de grootte van de provisie verschilt navenant: die aan de grafelijkheid is groter dan die aan de bisschop. Want de graven van Holland hebben steeds een staand huurlingenleger in dienst en dat is kostbaar. Verder bouwen zij hun defensieve taak steeds verder uit naarmate hun

expansie naar het oosten effectiever is. Vanaf Hillegersberg naar Gouda toe gaan de graven steeds zwaardere militaire versterkingspunten opwerpen – omdat zij hun oorspronkelijke bondgenoot, de bisschop van Utrecht, steeds meer als een vijandelijke concurrent gaan beschouwen – en die kosten steeds meer geld. De grafelijkheidsprovisie neemt toe. De bisschop blijft militair gouverneur voor de Roomse Keizer. Maar die heft weer eigenstandige belastingen voor zijn defensietaken, die ook weer toenemen naarmate de Ottomanen agressiever worden in de loop van de veertiende eeuw. De militaire taakstelling van de Utrechtse kerkvorst wordt daardoor geringer al blijft zij belangrijk en al hebben deze bisschoppen ze nooit opgegeven tot aan een definitief bedoelde regeling tussen de graven, de Keizer en de Kerk. Dat is het concordaat van 1559, waarbij de landsheer Philips II (de befaamde of beruchte “Kooninck van Hispanje” uit het Wilhelmus) een totale nieuwe kerkelijke administratie via een nieuwe bisschoppelijke hiërarchie invoert). Een concordaat is een verdrag tussen de Heilige Stoel en een wereldlijke soeverein of een staat. De bisschop van Utrecht delegeert zijn oorspronkelijke heffingsrecht bij voorkeur aan kloosters en domkapittels of parochiekapittels. Hij delegeert liever niet aan leken, wereldlijke hoge heren die een kerk hebben weten te stichten waarvoor zij de voordracht mogen doen voor een pastoor die de kerk mogen bedienen. Deze leken hebben altijd dynastieke belangen die hun liever zijn dan het welzijn van de kerk. De bisschop wordt geacht dergelijke dynastieke belangen niet te hebben. Maar ook dat uitgangspunt wordt gaandeweg steeds meer ondergraven. Wel, bij de Hollandse grafelijkheid is het grosso modo andersom. De graaf wil baas in eigen gebied worden. En daarom delegeert hij de rechten die uit zijn recht op provisie voortvloeien liever aan leken die zo’n kerk hebben gesticht. En hij zet de Abt van Egmond ook steeds vaker onder druk om dat ook maar te doen ten aanzien van zijn oorspronkelijk heffingsrecht. Dat doet de graaf, als de leek bijzonder verdienstelijk is geweest voor de grafelijkheid, maar de graaf heeft geen gereed geld om dat te belonen. De graaf krijgt daar bijna altijd spijt van. Want de leek is aanvankelijk erg dankbaar. Maar hij en vooral zijn opvolgers vergeten die dankbaarheid al spoedig en gaan ook weer eigen dynastieke belangen ontwikkelen. En die zijn meestal tegen die van de graaf gericht. Zo gaat de Heer van Bokel, die een eigen kerkje heeft mogen stichten, na de delegatie zijn eigen goddelijke gang en trapt hij bonje met de graaf. Er komt in de veertiende eeuw een verholen giftige strijd op gang tussen grafelijkheid en de heren van Bokel. En daarvan zijn de inwoners van de polder steeds weer de pineut omdat hun waterstaatskundige belangen daarbij in de verdrukking komen. Bij mandatering van het oorspronkelijke heffingsrecht gebeurt dat veel minder: dat de onderhebbende die het heffingsrecht krijgt verleend, tegen de oorspronkelijke tiendheffing in verzet komt. En dat komt, omdat het mandaat altijd ingetrokken kan worden. Het is nooit onherroepelijk.

II.6.6.4. De intrede van de centraliserende Habsburgers

Zo is de situatie tot ongeveer 1500. Daarna komen de verhoudingen echt anders te liggen. Omdat de maatschappelijke wereld en dus de machtsverhoudingen komen te veranderen door allerlei oorzaken, waaronder het feit, dat de Hollandse grafelijkheid is geabsorbeerd door een centrale landsheer, die altijd lid is van het Huis Habsburg en die, omdat hij tevens Rooms Keizer is, aan het centraliseren slaat. Deze ontwikkeling zet zich in gang in 1477 als Maximiliaan van Habsburg weet te trouwen met Maria van Bourgondië. Het huis Bourgondië heeft dan veel grafelijkheden in de Lage Landen door huwelijkspolitiek op zich weten te verenigen. Als Maria, de dochter die enig erfgename is van al deze soevereiniteitsrechten, haar bevend “ja” uitspreekt jegens Maximiliaan, komt Habsburg aan zet. Een Oostenrijker. Een sluwe vos, met oog voor militaire defensie-allianties en een uniforme buitenlandse handelspolitiek, maar niet zozeer een dijker of polderaar. Hij heeft als bewonder van het Oostenrijks berglandschap niet veel weet van overstromingen, laat staan van springvloed van zee. Als het nu om lawines was gegaan, was Maximiliaan wellicht nog tot interesse te porren geweest. Maar dat is nu eenmaal niet zo. Met zijn intrede in het bestuur van de Lage

Landen eindigt dan ook het fascinerend verhaal van de evolutie van de “Groote Dijckagie” die voorlopig ons onderwerp is. Al blijven de dijken natuurlijk voor Nederland van wezensbelang.

Deze ontwikkeling gaat heel geleidelijk. Maximiliaan is geduldig en terughoudend. Hij is een politieke polderaar. Zijn nazaat, Karel de V^e heeft deze kunde tot een ideaal verheven. Beiden grijpen niet aanstonds in in de gegroeide rechtsverhoudingen. Ze weten dat ze opvolgers zijn van de graven van Holland. Die richtten zich altijd tegen de Roomse Keizer, dat weten ze ook. En dat zijn ze zelf. Ze zitten dus in een rare spagaat. Twee zielen in een borst. Jykell and Hyde. Maar schizoïde worden Maximiliaan en Karel er toch niet van. Ze kunnen dat best aan. Ze hebben begrip voor de historische worden van de staatkundige rechtsverhoudingen die ook zoveel fiscale consequenties hebben. Ze gaan niet ingrijpen in de ingewikkelde bestuursverhoudingen die daaruit weer voortvloeien. Nog niet. Ze wachten af en proberen ze voorlopig te begrijpen. Hun opvolger Philips II niet. Die wil als een molensteen voortrollen door dat spinnenweb. Zoals hij ook allerlei stadsrechten en privileges aan de kant wil zetten. Dat gaat hem niet lukken. Door de burgeroorlog die in 1566 opstart en die wij kennen als “De Opstand”. Voor de dijkage heeft die uiteindelijk bestuursrechtelijke gevolgen, omdat de Kerk daarbij voortaan geen speler in het veld zal zijn.

II.6.6.5. De forfaitaire heffing in Schieland

De tienden plachten binnen het rechtsgebied van de Abt van Egmond forfaitair bepaald te worden. De gang van zaken op het desbetreffend agrarisch bedrijf maakte niet veel uit. Dat is ook weer een verschil met de tiendheffing die door of namens de bisschop van Utrecht werd gedaan: daar werd wel degelijk meer genuanceerd. Daarom werd het verzet tegen de Egmonder tiendheffing in de dertiende tot en met het midden van de zestiende eeuw ook steeds groter. Na dertienhonderd ging het met het agrarisch bedrijf in die regio minder goed. Er waren weer eens klimatologische schommelingen, er waren hevige en langdurige regens – vooral tussen 1315-1320 met veel overstromende beken -- en verder werden de winters beduidend kouder. De schilderijen van Breughel de Oudere laten de romantische wintertafereltjes zien, met ingesneeuwde dorpen en zwaar bevroren rivieren, plassen en beken, waarop zich aarde schaatstoernooien ontwikkelen. De kleine ijstijd is aangebroken. Een relatief koudere periode, die inzet rondom 1350 en in ieder geval duurt tot in de zeventiende eeuw. Sommigen verlengen deze periode tot en met de negentiende eeuw, maar dan heeft de termijn aanduiding bijna geen onderscheidende waarde meer in de klimatologische fasering. De kleine ijstijd dus.

Voor de schilder erg aardig, maar voor veeteelt en landbouw desastreus. Er zijn veel muizen- en rattenplagen. Daardoor komen veel besmettelijke ziekten voor die zich aan mens en dier meedelen. Polders raken bijna ontvolkt. De gemiddelde temperatuur ligt in deze periode twee tot drie graden onder de huidige waarden. Dat betekent dat later gezaaid wordt, want het land is na de langdurige vorst moeilijker om te ploegen. Er wordt later en minder geoogst, want de kiemkracht van het zaaigoed is ondermijnd door de misgewassen van de vorige jaren. In veel regio die binnen de tiendheffingskring van de Egmonder Abt vallen breekt hongersnood uit. Er zijn bedelaarsbenden buiten de steden actief en de beurtvaart valt geheel of grotendeels stil.

Toch blijven de tienden nominaal geheven naar de forfaitaire criteria. De Abt en zijn zaakwaarnemers nemen niet met minder genoegen. Ook al is de veestapel bijna uitgestorven: de boer moet toch het bedrag naar de oorspronkelijke heffingsmaatstaven betalen. Dat wekt wrok. Daarom zal in nieuwlichterij van de reformatie, die eigenlijk al rondom 1470 in deze regio virulent vaardig wordt, greep krijgen op de plattelandsbevolking. Zij krijgen een afkeer van de inhalige geestelijkheid wier aanslagen als pertinent onrechtvaardig werden ervaren. Alles wat tegen deze geestelijken gericht is, ondervond sympathie. De stroming die men wel *de moderne devotie* noemt viel letterlijk in rulle, gulle en goede aarde. De modern devoten ageerden tegen de ambtelijke

corruptie onder de geestelijken en de kerkelijke leiding en hun ambtelijke knevelarijen. En dat terwijl hun levenswandel niet te rijmen was met de Christelijke leer over persoonlijke zelfheiliging, praktische levenswijsheid en ascetische tucht. Je zou deze ideologische stroming kunnen zien als een voorloper van de eigenlijke kerkreformatie die met Luther in 1517 start. Dan slaat Luther zijn vijftiennegentig stellingen aan aan de kloosterpoort van het Augustijnerconvent, waarvan hij deel uit maakt, in het Saksische Wittenberg. Die door hem verkondigde *zuiveringsleer* ten aanzien van de hiërarchie in de Kerk, waarbij de prelaten enorm misbruik maken van hun positie, vindt in Schieland een gretig onthaal. Ze viel in een humuslaag van gisting en verontwaardiging over de starre inheligheid van de Egmonder Abt. Die gebaseerd was op het verfoeide forfaitaire systeem van de tiendheffingen. Het is verbazend dat de Abt en zijn hofhouding er zo lang aan zijn blijven vasthouden. Ze waren opgesloten in hun bureaucratische ivoren toren. Zoals altijd wanneer de bestuurders hun competenties sociaal te zeer overspannen. Het is belangrijk om te begrijpen dat de ontvankelijkheid van de Schielanders voor de nieuwe religieuze stromingen veeleer met deze achterlijke belastingpraktijken te maken had. En niet zozeer met religieuze leerstellingen. Zoals de predestinatieleer, de vrijheid van de wilsbepaling of de transsubstantiatie tijdens de consecratie in de mis. De Schielanders konden doorgaans echt niet lezen of schrijven. Om dit soort abstracties te begrijpen, moet je minstens pamfletten over de bijbel, de bijbelkunde en de moraaltheologie kunnen lezen. Gemiddeld was de geletterdheid in Zuid Holland hoog. Dat zegt in een schier analfabetisch laatmiddeleeuws Europa niet veel. De geestelijken waren echter doorgaans corrupte en moreel laagstaande ambtenaren die het onderste uit de kan wilden, fiscaal, maar ook bij de sacramentele bediening. En dat werd door de heffe des volks niet gevreten.

We zullen acht tiendheffingen wat nader bespreken, omdat zij voor het fiscale stelsel in Zuid Holland significant of karakteristiek zijn geweest in de middeleeuwen, maar ook daarna, totdat in 1795 het hele traditionele fiscale systeem van Rijkswege, in het kader van de staatsinrichting van de Bataafsche Republiek, die een fiscale rijkseenheid wil, wordt overhoop gegooid. Met een zekere eerbiediging van privaat verkregen rechten overigens, waardoor de overgang naar een unitair systeem ook weer niet zo drastisch was. De tienden zijn daarom in Nederland nog lang belangrijke inkomstenbronnen voor private personen geweest. Pas op 1 januari 1909 trad de Tiendwet 1907 in werking. De deed de tiendplichtigheid vervallen, ongeacht de daaraan ten grondslag liggende grond of titel. De Kroon stelde de tiendgerechtigden echter schadeloos. De tiendplichtigen werden daartoe belast met een dertigjarige rente op hun grond, de tiendrente.

Er zijn in Vlaanderen en in Groningen en Friesland nog wel andere tiendheffingen bedacht destijds, in de achtste en negende eeuw bij de primaire poldering door monniken, maar die gaan ons bestek van de “groote dijkagie” te buiten.

II.6.6.6. De grove tienden

De grove tienden hebben betrekking op de geschatte opbrengst per morgen lands voor graan-, halm- of gaffelgewassen. Ze betreffen de in deze jaren zo belangrijke rogge. Dat is naast ondermelk volksvoedsel nummer één. Ze wordt ook toegepast op tarwe, haver gerst en boekweit. Daarom zijn deze tienden in de middeleeuwen het belangrijkste. Men spreekt ook wel van grote tienden, korentienden of ordinaire tienden. Het gaat hier, bij de begroting van de grove tiendheffing, om de *Rijnlandse morgen*. Dat is een oppervlaktemaat, afgestemd op de polderkavels die de monniken bij het afpalen van hun percelen in de polders op het oog hadden. Deze morgen omvat ca. 8516 vierkante meter. Ze wordt in de fiscale aanslagstaten die op de bureaus van de Abt worden opgesteld onderverdeeld in zes *hont*. Men spreekt in de uitwerkingsstaten ook wel van *hond* of, verwarrenderwijs, *honderd*. De uitwerkingsstaten worden opgesteld door de zaakwaarnemer ter plaatse, bij of in het polderkwadrant dat in kaart gebracht moet worden. Meestal is dat de *vicillus*,

die doorgaans de geestelijke staat bekleedt. Hij kan immers lezen, schrijven en cijferen en gebruikt ook het schrift waaraan de Abt gewoon is: de open *Latina*. De Abt laat de tienden nog het liefst innen door de pastoors van de parochiekerken waarover hij het benoemingsrecht heeft. Rond Delfland en Schieland en daarbinnen heeft dat tot gevolg dat de pastoors, die uit de tienden gesalarieerd worden, heel ijverig en precies zijn met de inning van de heffing, waarvan ze rapport moeten opmaken. Komt er gedonder van, vanwege de onredelijke forfaitaire maatstaf, dan draagt de pastoor de hitte van de dag. De Abt wast de handen in onschuld, want beroep is niet mogelijk. Bij de kerken van Vlaardingen, Kethel en Overschie wordt daar bij de verzamelstaten gewag van gemaakt. Er zijn arbitrageprocedures ter plaatse mogelijk onder voorzitterschap van de vicillus, waarbij een nieuwe pastoor geconfronteerd wordt met de eedsafleggingen van de ingelanden, die zweren dat een bepaalde tiende nooit zo hoog is geweest als de pastoor wil doen voorkomen. Het is dan zijn woord tegen dat van de boeren, maar zijn ze met zijn drieën, zijn ze toe goeder trouw, naam en faam bekend, dan worden ze toch geloofd als de pastoor geen schriftelijk bewijs heeft van zijn claim. Heeft hij dat wel, dan is de vraag of de vicillus dat kan lezen, als het niet is gesteld in het Latijn dat Egmond sedert jaar en dag bezigt. Hij kan dan de boeren beter gelijk geven: *juraverunt dare decimam secundam pactum constitutum de omni terra sua (...) et juraverunt cum eis omnes tunc habitantes terram*. Zij zwoeren eenstemmig dat ze de tienden kweten volgens de overeenkomst die overal gebruikelijk was en dat alle verdere inwoners dat zouden bevestigen. Deze gedingen hebben betrekking op de grote tienden, niet op de andere. Die waren wel hinderlijk, een boer had weinig te missen, maar om drie of vier eieren ging men niet rechten. Niet onder de obool, heet het. Dat is een pasmunt die in Aken geslagen wordt en die een rekeneenheid opgeeft bij muntcirculatie. Ze bevat 0.67 gram zilver. De vicillus mag geen rechtsgedingen toestaan onder deze muntwaarde. De beziging van de obool duidt weer op de oriëntatie van de Egmonder ambtenarij op Vlaanderen, want daar was hij gangbaar. Niet in Holland. Ook niet als rekeneenheid. Wat zou de vicillus gedaan hebben onder de obool? Ik denk dat hij de pastoor gelijk zou hebben gesteld. Geestelijken onder elkaar.

In de fiscale uitwerkingsstaten van de regio achter Gouda, waar de invloed van de Utrechtse bisschop merkbaarder is, richt men zich veeleer naar het gotische schrift waaraan het Roomse Rijk gewend is. Een puntige letter met veel haken en ogen. Ze lijkt op de *Saksische fractuurletter*. Maar die is van veel latere datum: die is in de late negentiende eeuw bedacht als “typische” traditionele Germaanse letter. Een Abt die eerder in de Ierse traditie is onderricht en daarin heeft lezen en schrijven kan die nauwelijks lezen. De Utrechtse vicillani, vaak geen geestelijken en doorgaans belast met het notarisambt op het platteland, gebruiken die niet en hebben met de visuele verwerking ervan evenveel moeite als de Egmonder Abt met hun gotische hanepoten. Een hont wordt weer onderverdeeld in honderd vierkante *Rijnlandse roeden*. Een Rijnlandse roede is 144 vierkante voet.

In 1806 wordt dit meetstelsel de standaard in het Koninkrijk Holland. In 1810, als Napoleon dat Koninkrijk Holland stomweg voegt in zijn Franse Rijk als departement, komt het metrisch stelsel, dat we thans hanteren, daarvoor in de plaats. De meetkundigen oostelijk van Hillegersberg hanteren de *Delflandse morgen* en komen weer met andere onderverdelingen, afgestemd op de administratie van de Utrechtse bisschoppelijke curie. De uitwerkingsstaten worden opgestuurd naar deze curie. Ook die uit de polders westelijk van Rotterdam. Deze curie controleert en vergelijkt deze staten en schrijft ze in een jaarlijkse verzamellegger. Deze legger heet *pouillé*. Deze administratieve bundeling heeft men overgenomen van de curie van het prinsbisdom Luik. Vandaar de Franse benaming. Luik administreert al jaren lang de hele Maasvallei vanaf Verdun op vergelijkbare wijze sedert 870, toen het Verdelingsverdrag van Meerssen de opsplitsing van het middenrijk van de tevoren gestorven Lotharius regelde. Deze administratie, vooral fiscaal van aard, bleek doeltreffend. Ze werd ook gebruikt toen het diocesaan rechtsgebied van de prins-bisschop zich begon uit te strekken over grote

stukken Brabant. Ze is nu nog een kenbron voor de middeleeuwse bestuursadministratie. Die van Utrecht is echter ter gelegenheid van de Tachtigjarige Oorlog verplaatst, naar het oosten van ons land en vervolgens, zo moet men aannemen, teloorgegaan. In de Utrechtse *pouillées* kwamen exacte opgaven voor van de gewonnen morgen lands in Schieland en Rijnland. De Utrechtse bisschop moest immers de Abt in Egmond kunnen controleren of hij de juiste provisie afhield en of de bisschop zijn rechtmatig aandeel kreeg. De staten van de Egmonder Abt zijn wel bewaard en te kennen uit de in 1933 door O. Oppermann door het Utrechts Historisch Genootschap uitgegeven oorkonden-kritische serie (III, 61) *Fontes Egmundenses*. Ze geven een aardige kijk op de polderingswerkzaamheden en hun gunstig economisch effect. Binnen het abbatiale rechtsgebied van Egmond, natuurlijk.

De inning gebeurt in natura. Dat kan makkelijk, want de waar is niet bederfelijk en kan voortvarend en eenvoudig in zakken getransporteerd worden. De vicillus laat de dienstplichtige onderhorigen de polders aflopen om steeds een tiende van deze grove oogst binnen te halen per kavel. Deze tiende wordt nog niet door de Abt doorverpacht. Dat gebeurt eigenlijk pas als de onderpachter gereed geld kan inbrengen. Dan moet er dus een zekere muntcirculatie te borgen zijn. En dat is pas in de veertiende eeuw het geval. In de steden veel eerder. Maar niet op het platteland, tenzij dat dicht bij een handelsstad ligt. Kan de onderpachter tegen klinkende munt de grove tienden pachten, dan is weer niet goed in te zien waarom de boer dat niet ook zou kunnen doen. Daartoe moet hij in de gelegenheid gesteld worden, want ook voor de Egmonder administratie is dat veel makkelijker. Zo komt de muntcirculatie ook op het Hollandse platteland betrekkelijk vroegtijdig op gang, vergeleken met Midden-Europa. In Vlaanderen is die circulatie dan al veel gewoner. Deze grove tienden worden opgeslagen in een tiendschuur of spijker. De Abt moet nu zorgen voor verder transport naar handelscentra. Hij draagt nu alle risico. Zolang Egmond een haven heeft, verbonden met het Oer-IJ, worden de grove tienden per schip naar de Abt in Egmond gebracht. Dat gebeurt met gerst uit Oudorp en uit Oterleek. Als het even kan vermijdt de Abt dat transport en tracht hij binnenslands door te verkopen. Tijdens inlading, vervrachting, stapeling en transport draagt de Abt het risico. De Abt kan ook afzien van transport en de veldgewassen te velde meteen verkopen. Dat gebeurt dan bij voorkeur op zon- en feestdagen. Dat wekt verwondering. Maar deze verkoop bij opbod is een publieke gemakelijkheid, een kermis gelijk. Men kon al toen zondagen tevoren in de eigen kerk of kapel bieden op afroep van de openbare veldverkoop vanaf de kansel. Daarvoor zond de Abt of zijn vicillus boden, die de roepen deden. De gelovigen konden dan meteen bieden. In de middeleeuwen was een dergelijke dooreenmenging van profane en religieuze bezigheden doodgewoon. Bij aanvaarding van het bod door de bode ging het risico van de oogst op de bieder over. Voor die tijd verbleef dat nog bij de producent, zolang hij niet oogstte. Nadien ook nog, totdat de vicillus de oogst overnam, tenzij de vicillus met de overbrenging na inzameling uitzonderlijk traag was geweest. De boer moet dat dan aannemelijk maken. Dat valt niet mee. De vicillus is geestelijke. Die wordt op zijn woord geloofd. De boer moet eedhulpers bijbrengen.

II.6.6.7. De grote tienden

Dit woord wordt in de *pouillées* ook wel gebruikt voor de tienden die op korengewassen toepasselijk zijn. Deze tienden zijn het belangrijkste voor de heffer. Ze wordt ook wel koorntiende genoemd. Deze tienden zijn voor de Abdij de belangrijkste bron van inkomsten. Ze overtroffen de waarde van de gezamenlijke landpachten. De Abt wil het liefst dat deze tienden op het veld direct verkocht worden.

II.6.6.8. De korte tienden

Deze tienden zijn toepasselijk op gewassen als peulvruchten, wortelen, knollen en hop en dergelijke. Deze zijn niet de hoofdingrediënten van het volksvoedsel. De heffingen over hooi, hout, wijnranken worden ook zo genoemd. De schooftienden vallen er ook onder. Dan gaat het om

korenschoven die opgedeeld worden tussen drie of vier instellingen, zoals een Heilige Geesttafel (een soort ziekenhuis), de armentafel, de school, de pastorie of kapelanie. Soms ook het bisdom zelf. De partijen komen het hun toebedeeld stuk van de schoof persoonlijk ophalen. Komen ze van ver, dan moeten ze hun identiteit aantonen, want er wordt met de schoofftiende veel gesjoemeld door de beweerde begiftigden, vooral omdat niemand kan lezen of schrijven. Een amulet, een litteken of een half afgebroken steen waarvan de heffer de andere helft heeft, brengen uitkomst.

II.6.6.9. De krijtende tienden

De “krijtende tienden” of bloedtienden zijn toepasselijk op de prille voortbrengselen van de veestapel. Lammeren, biggen, ganzen, kalven, veulens, vaarzen. Ook het verdere pluimvee. De “morgen” kan hier geen heffingsmaatstaf zijn. Beslissend is hier het ijkmoment waarop de vicillus het vee monstert en zijn, uiteraard subjectieve, verwachting omtrent de vruchtbaarheid ervan. Daarin zit weer een onredelijkheid als die bemonstering geschiedt op een moment dat alles zich voorspoedig gaat ontwikkelen. Dat kan tegenvallen. De Abt blijkt dan niet te willen reduceren in de afdracht. Je kunt het bezwaar van de forfaitaire schatting hier herhalen.

II.6.6.10. De novaaltienden

Deze tienden zijn toepasselijk op de heffingen over pas ontgonnen gronden. Hier zijn toekomstverwachtingen van de vicillus doorslaggevend. Van zijn beslissingen te dezen is geen hoger beroep mogelijk. En ook hier zit de kiem voor onrechtmatigheden. In Egmond staan deze tienden ingeboekt als “rottienden”, van “roden”, dat wil zeggen: ontginnen.

II.6.6.11. De stuivende tienden

De stuivende tienden zijn de heffingen over gemalen veldvruchten en tarwe. Hieronder, gek genoeg ook de turftienden, die bij de verturver worden ingenomen. De turftienden worden apart gerubriceerd, want door turf delven wordt het land geheel voor langere tijd onvruchtbaar gemaakt. De korentienden leden dus onder het turf delven. Turftienden zijn niet populair in de polder. Er blijven immers turfputten over die zich met water vullen. Dat is voor de drainage niet goed, maar verder blijven hoge stroken tussenland onbenut, want die zijn omdat ze zo smal zijn en zo hoog liggen bijna niet te beploegen. Verturven moet dus tegengegaan worden op locatie en dat kan niet als de Abt toch turftienden blijft heffen. Dat geeft immers aan de ondermijnende activiteiten – vanuit dijkage-oogpunt – een legitimiteit die er niet behoort te zijn. In de vijftiende eeuw krijgt de Abt deswege van polderschappen en heemraadschappen procedures aan zijn broek: zijn autoriteit is, mede vanwege zijn forfaitaire heffingen al duchtig aangetast. In de veertiende eeuw hadden leken nooit een Abt durven indagen voor een wereldlijk gerecht, maar nu is het Hof van Holland er goed mee. Het toont de voorafschaduw van de komende omwenteling van de maatschappij aan. Die van de protestantse opstand, de reformatie, dus. Maar eigenlijk een revolutie tegen het absurde overwicht in allerlei opzichten van de geestelijkheid, die zich maar van alles schijnt te kunnen permitteren. De mulder die bij tarwe belang heeft moet daarom met de inning en de transporten van de turftienden niets te maken hebben. Hij is ze vijandig gezind en zou de zaak graag belazeren ten nadele van de turvers. De stuivende tienden worden overigens immers geïnd door de maalter of mulder, die meestal behoort tot het onderhorig dienstpersoneel van Egmond. Hij kent precies de netto opbrengst na vermaling of verpulvering van de aangebrachte oogst. En daar zit dan weer een mogelijkheid tot verduistering. Door valse wegingen te doen. Want ijkmaten voor de weeggewichten zijn er nog lang niet.

II.6.6.12. De vlastienden

Vlas is in de negende tot tiende eeuw niet veel verbouwd in de hier besproken regio. Deze tienden werden wel geheven, maar kenden een apart tarief, dat niet forfaitair werd vastgesteld. Kennelijk kon hier jaarlijkse visitatie geschieden.

II.6.6.13. De wingerttienden

Dat geldt evenzeer voor de vruchten die wingerdgewas kon opleveren, wijnranken inbegrepen. Egmond heft ze over bonen, erwten en wikke. Onder hen ook de *rondsaettienden*, dus de opbrengsten van de hennep- en raapplant. Hennep en raapzaad zijn te verwerken tot bestanddelen van olie, dat ook voor het volksvoedsel gebruikt wordt. Om het smeug te maken en tegen bederf te conserveren. De bevolking heeft deze olie hard nodig om te kunnen bakken en braden, daarom zijn deze tiendheffingen bijzonder gehaat.

Het enige, wat men ten voordele van het misprezen forfaitaire heffingssysteem kan zeggen, is, dat de opbrengsten *in natura* niet konden worden beïnvloed door het monetair systeem en dat daardoor de munt niet devalueerde en ook niet aan inflatie onderhevig is. Als door de reformatie na 1572 het forfaitaire tiendheffing systeem integraal op helling gaat, slaan beide monetaire euvelen juist meteen toe. Mede doordat de zilver- en goudprijzen kelderen ten gevolge van het feit dat de Spaanse regering een overvloed aan deze edelmetalen over de Lage Landen doet neerdalen. Ten gevolge van de zilveren en gouden matten, die de retourgaljoten mede brengen uit de pas ontdekte nieuwe wereld: Amerika. Het economisch verkeer in Zuid Holland raakt daardoor tijdelijk ontwricht. De regering van de opstandige provincies reageert doeltreffend en weet deze monetaire crisis adequaat te bezweren, door het abbatiale tiendheffing systeem op te doeken en te vervangen door een systeem dat afgestemd is op een *geïndexeerde schatting*, gebaseerd op een concrete jaarlijkse evaluatie van veestapels en oogstverwachtingen. Johan van Oldenbarneveldt, de raadpensionaris van Holland, is in dit opzicht een verdienstelijk ambtelijk wegbereider van het *verbetertraject*. Het nadeel is weer dat het belastingreglement per polder komt te verschillen. En dat er dus weer een soort belastinginspecteurs en fiscale consultants moeten worden ingeschakeld, die de inning bepaald niet transparanter maken. Er is weinig nieuws onder de zon.

II.6.7. De verpoldering vanuit Hilligersberg oostwaarts

II.6.7.1. Toenemende jurisdictieconflicten tussen bisschop en grafelijkheid

De verpoldering na Hillegersberg oostwaarts wordt gekenmerkt door toenemende jurisdictieconflicten tussen de Hollandse grafelijkheid enerzijds en de Utrechtse kerkvorst-vazal van de Roomse Keizer anderzijds. De grafelijkheid wordt agressiever en permitteert zich steeds meer, wetende, dat de Utrechtse bisschoppen steeds vaker verstrikt raken in interne jurisdictieconflicten tussen concurrerende dynastieën die de Utrechtse kathedra voor zich opeisen. Als familiaal erfgoed, als het ware. De familie Van Arkel speelt hier een hoofdrol. Ze zijn geldschietters van de Hollandse graven. Ze schieten bijvoorbeeld graaf Floris V in 1291 twaalfduizend pond Hollands voor. De steden van Holland zijn borg voor betaling. Zo bewijzen de Van Arkels nog meer diensten aan de Hollandse grafelijkheid. Mits deze hen helpen met hun aanspraken op de Utrechtse bisschopszetel. Dat doen die graven graag. Het past in hun geopolitieke straatje. Zo is er de bisschop Jan van Arkel (1314-1378), die een bastaardzoon heeft. Jan van Reynestein.

II.6.7.2. De persoon van de bisschop van Utrecht

Jan van Arkel wordt in ieder geval bisschop op voordracht van graaf Willem IV van Holland. De voorganger van Jan van Arkel was Jan van Diest, die eigenlijk van het diocesis Utrecht een protectoraat van de graven van Holland had gemaakt. Jan van Arkel probeert zich, niet zonder enige succes, aan de dominantie van Holland te onttrekken, maar wordt gehinderd door de ambities van zijn bastaard Jan van Reynestein. Die ziet de kathedra als iets wat hem rechtens toekomt. Met Jan van Arkels opvolgers komt hij in de veertiende eeuw in blijvend conflict. De zeggenschap over de dijkage tot Hillegersberg komt gaandeweg aan Jan van Arkel te ontvallen. Hij kan zich met moeite staande houden in de burgeroorlogen in zijn diocesis, die steeds weer losbarsten. In de stad Utrecht kan hij nog wel resideren, maar de wereldlijke macht kan hij er niet meer uitoefenen. Uit de

poldering aangelegenheden westwaarts moet hij zich feitelijk terugtrekken, ook waren ze begonnen onder de sacramentele rechtsmacht van zijn voorganger en diens Benedictijnen. De graven van Holland hebben in alle wereldse aangelegenheden in het Utrechtse sedertdien in overhand. Ze raadplegen de bisschoppen van Utrecht nergens meer over. De Kerk is voortdurend aan het verliezen in Hollandse aangelegenheden, ook als deze zich mede afspelen in het Utrechtse. Het is te wijten aan wanbeheer van de Utrechtse diocesane administratie. Het systeem is niet meer aan de maat, de beambten en de ambtenaren zijn te decadent. Daar kijkt niemand van op. Want zo iets is vaker vertoond. Men is er aan gewend. De bastaard-Van Arkels zijn al decennia een bedreiging voor de diocesane bestuurselite. De graven van Holland begunstigen deze vetes. Ze hebben in Gouda een sterk steunpunt. Ze dringen de wereldlijke machtsaanspraken van de Utrechtse bisschop steeds meer terug en verpolderen op eigen gezag.

II.6.7.3. Het canoniekrechtelijke onbeperkte personaliteitsbeginsel

In het middeleeuwse canonieke recht gold het *onbeperkt personaliteitsbeginsel* ten gunste van geestelijken. Dat wil zeggen: bij ieder juridisch geschil waarbij een geestelijke op enigerlei manier betrokken was, gold dat canonieke recht, toe te passen door kerkelijke rechters. Je zou kunnen zeggen: voor de uitoefening van wereldlijke rechtspraak door landsheren zoals de graaf van Holland of door steden was de geestelijke *immuun*. Hij bleef vallen onder de jurisdictie van de kerkelijke gezagsdrager onder wiens hiërarchie hij zijn ambt of bediening uitoefende. Dat was een heel belangrijk principe voor de steeds maar expanderende Kerk. *Bartolus de Saxoferrato*, de grote middeleeuwse canonist (1313-1357) werkt het voor het toenmalige West-Europa tot in finesses uit in zijn commentaren op alle delen van het *Corpus Iuris Civilis*. Het was een universeel rechtsbeginsel. Was niets anders bedongen of wettelijk geregeld, dan gold het onvoorwaardelijk. Bij de aanneming van de dijkage door de bisschoppen van Trier en Utrecht speelde het een vanzelfsprekende rol. De Abten en hun monniken die de aanneming zouden uitvoeren zouden ongetwijfeld herrie krijgen met de inwoners van de gronden waar hun dijkage doorheen zou gaan lopen. Ze zouden bestaande rechtsaanspraken, eigendomsrechten, erfdienstbaarheden, private huur en verhuur, vruchtgebruiksovereenkomsten opzij moeten kunnen zetten, al of niet met schadevergoeding of schadeloosstelling. Bij de binnendijkse polderingen zou dat nog sterker het geval zijn. Bij de buitendijkse gorssen, kwelders en kogen zouden nieuwe rechtsvragen ontstaan, ook als de graaf door poldering deze in eigendom zou verwerven, want stellig zouden rechten omtrent bevissing, ongehinderde doortocht voor koopvaardijvaartuigen, stapelrechten en vervoersrechten in dichtslibbende havens geschonden worden. De Vlaamse ervaringen hadden de monniken een hoop leergeld doen betalen. Al deze juridische moeilijkheden zouden nauwelijks het hoofd geboden kunnen worden door de hoofdonderaannemers, de Abten, als zij zich niet op het onbeperkt personaliteitsbeginsel zouden kunnen verlaten. Ze zouden steeds het jurisdictieconflict mogen oplossen volgens het kerkelijk recht voor een kerkelijke rechtbank, als een minnelijke schikking of compensatie niet mogelijk zou blijken. Men mag aannemen dat daarin het aantrekkelijke zat voor de bisschop van Utrecht om deze onderneming met alle risico's voor zijn Benedictijner monniken aan te nemen. De bisschop zou via dat beginsel het canonieke recht westwaarts kunnen doen oprukken en doen handhaven, eventueel zelfs zeemijlen uit de kust. Dat zou een aanmerkelijke uitbreiding opleveren voor zijn wereldlijke rechtsmacht, zijn *potestas iurisdictionis*, want de jurisdictieconflicten zouden met name komen te liggen in de privaatrechtelijke sfeer, waarvoor Bartolus het beginsel in zijn becommentariëring van het gewoonrecht ook uitgewerkt heeft. Een kerkvorst in de negende eeuw keek naar dat soort ondernemingen steeds onder de invalshoek van de kerkelijke machtsexpansie van het Roomse recht. De Paus en de Roomse Keizer zouden hem kwalijk nemen als hij dat niet deed. De geschiedenis van Holland laat zien, dat de graven van Holland zich na 1300 erop toeleggen dat beginsel in ieder opzicht te ondergraven. En dat de dijkage-vordering daartoe een

probaat middel was. Een inventarisatie van de jurisdictieconflicten in het derde deel van Joosting en Mullers *Bronnen voor de Geschiedenis der Kerkelijke Rechtspraak* laat dat zien. Elke keer als een van de bij de dijkage of poldering betrokken Abten zijn oorspronkelijke rechtsmacht kring via het onbeperkt personaliteitsbeginsel tot gelding probeert te brengen, komt de grafelijke kanselarij tussenbeide, ook al effectueert het conflict zich duidelijk op het grondgebied van “Het Sticht”, dus het territoriale soevereiniteitsgebied van de Utrechtse bisschop. Dat doet de kanselarij ook, als het gaat om rechten die duidelijk samenhangen met de sacramentele bediening in een kerk of kapel, waarover de Abt patronaatsrecht heeft gekregen, dus bedehuizen, waar de Abt de rector, pastoor of kapelaan mag benoemen, zij het na verkregen bevestiging van de Utrechtse bisschop. Ook als de Utrechtse bisschop de rechtsgedingen die uit sacramentele bedieningsrechten voortvloeien aan zich probeert te trekken – en Jan van Arkel deed niets anders – dan wist de graaf van Holland toch doeltreffend als *interven*a de bij het geschil betrokken partijen zo ver te krijgen dat zij de grafelijke rechtsmacht erkenden en zelfs inriepen. Graaf Willem IV ging hierin echt heel ver. Hij zette de partijen stomweg onder druk om zijn rechtsmacht als de betere te erkennen. En omdat hij effectieve doorzettingsmacht had en de bisschop meestal niet of vaak niet, trok de graaf aan het langste eind.

II.6.7.4. Verwereldlijking van het waterstaatsrecht

De dijkage en verpoldering in het traject vanaf Hillegersberg is in de vijftiende eeuw een wereldlijke zaak geworden, al zijn er nog wel rudimenten aan te wijzen van de oorspronkelijke canoniekrechtelijke aannemingsovereenkomst tussen de graaf en de Utrechtse bisschop. Het gaat zover dat de graaf jurisdictieconflicten over tiendheffingsrechten tussen pastoors op gaat lossen, bijvoorbeeld als de pastoor van Weesp bescherming vraagt tegen de pretenties van die van Muiden. Kennelijk roepen de geestelijken zelf ook liever de grafelijke rechtsmacht in. In de bisschop hebben ze weinig vertrouwen. De bisschoppelijke opstelling, handel en wandel is er doorgaans vanaf de dertiende eeuw ook wel naar. Wellicht is Jan van Arkel een gunstige uitzondering op deze barre regel geweest.

De Hollandse graven geven overigens volgens het stramien van de Egmonder verpoldering, in dit traject oostwaarts de pachten uit over de polderkavels. De pachter heft tienden en geeft nu een forsere provisie rechtstreeks aan de grafelijkheid. De Abt van Hohorst staat buiten spel en die van Egmond heeft al helemaal niets te zeggen, al is oorspronkelijk vermoedelijk anders overeengekomen. David van Bourgondië wiens benoeming tot bisschop van Utrecht geconfirmeerd wordt in 1456 blijft verwickeld in de Utrechtse burgeroorlogen.

II.6.7.5. David van Bourgondië

David is voortdurend absent, ook al is hij residerend bisschop. Hij is steeds bezig met defensieve allianties, vooral tegenover zijn eigen gelovigen. Hij is nauwelijks zielzorger. Hij ziet zijn ambt als een betrekking om allerlei luxe te financieren en lijkt het erop toe te leggen om vooral nimmer sacramenten te hoeven toe te dienen. Dat is overigens in deze laatmiddeleeuwse periode bij hogere geestelijken gewoonte. Ze streven naar cumulatie van kerkelijke ambten, die goed renderen en laten laaggeletterde priesters het eigenlijke werk doen, dat hen in contact brengt met de bevolking wier zorgen zij delen. David heft overal flink belasting op, vooral op de ceremonies waarmee een kapel of kerk wordt ingewijd tot de heilige verrichtingen. Als Rotterdam het hoofdaltaar in de Sint Laurens voorzien wil van erkende relieken van de heilige martelaar Laurentius, de gewijde altaarsteen en de bijbehorende meubilaire stukken om de consecratie – de fysieke indaling van Christus in brood en wijn – rechtmatig en wetmatig met goedkeuring van de bisschop te kunnen volvoeren, kost het een godsvermogen, al besteedt David het uit aan een prevelende prelaat die een houding aanneemt als parafeerde hij de offerte van een toevallig langskomende marskramer. Populair hoeft een bisschop echt niet te zijn, dat vergt niemand van een bisschop. Maar persoonlijke

betrokkenheid bij zijn kerkelijk stiel blijkt men toch wel bijzonder op prijs te stellen. Die is er duidelijk niet.

II.6.7.6. De kerkelijke decadentie

En dat tekent de decadentie van de kerkelijke hiërarchie in deze latere middeleeuwen. Die de gelovigen echt wel afkeuren. Voorlopig kan dat de canonieke elite niets bommen. Maar dat blijkt toch een misrekening. David kan dat niet aanvoelen. Want buiten zijn hofhouding heeft hij verder nauwelijks menselijke contacten. Het is gewoon, al wordt het breed misprezen. In Holland heeft David geen effectieve doorzettingsmacht, al blijft hij *potestas iurisdictionis* opeisen ook in Rotterdam. Dus: wereldlijke rechtsmacht. Dat zal David niet kunnen waarmaken, al heeft hij elders wel steun van de Bourgondische macht. Het probleem van David was, dat hij geen *voeling* had met het volk, de massa, het plebs. Daarom gaf hij niets om hun dagelijkse nooddrift. En dus niets om de dijkages. David zich het binnen de coterie van zijn elite. Op twaalfjarige leeftijd had hij al hogere geestelijke wijdingen gekregen. Volledig priester is hij op zijn achttiende en als hij vijftientig is, is hij bisschop van Terwaan, geen onbelangrijk diocees en een gewichtig bestuurscentrum. Vanaf het begin is de blaag een rommelende nietsnut en blaaskaak. Charmant in de omgang, sociaal redzaam, maar volkomen onbetrouwbaar en niet frustratie-tolerant. Als domproost komt hij zelden op de kapittelvergaderingen die hij moet voorzitten, en als hij er wel is, kent hij het agendum niet. Het geeft niet. Daar heeft David zijn mensen toch voor? Zijn ooms en tantes staan achter hem. Klachten komen in de doofpot. Daarna was hij steeds hoger opgeklommen binnen de bureaucratie van de middeleeuwse kerk. Moeiteloos. Dus wat zou hij, David, zich druk maken over wat de heffe der onderzaten daarvan dacht? Met de Utrechtse bisschoppen is dat sedert 1150 eigenlijk steeds het geval geweest. David is exemplarisch, omdat hij veel akten deed uitgaan en dus een makkelijk toegankelijke bron van academisch onderzoek is geweest. Maar met de elect-bisschop Jan van Nassau, Frederik van Blankenheim en Jan van Arkel was het niet veel anders gesteld om er nog twee opvallende te noemen. Het was een gangbaar patroon in de latere middeleeuwen. Jan van Nassau (1230-1290) was een militaire condottiere. Een onstuimige vechtersbaas. Wein, Weib und Gesang. Veel bastaardkinderen. Een prettige combinatie. Maar nooit voor de onderzaten. In 1267 wordt hij benoemd in het Utrechtse diocees, zonder dat de paus erin gekend is. Jan wordt dus nooit gewijd, maar dat geeft niet: benoemd is benoemd. Jan kan dus ook geen sacramentele bediening verrichten, maar ook daar heeft Jan zijn mensen voor. Eigenlijk lijkt Jan echt wel op een modern manager. Die geen idee heeft wat zijn bedrijf eigenlijk op de markt brengt. Jan was krap bij kas. Hij drukte de kruistochtbelastingen achterover. Hij had een gat in zijn hand dat hij door de Hollandse graven deed vullen. Die hadden dus in zijn gebied de macht. En ze vroegen niet meer. Frederik van Blankenstein (1355-1423) lijkt veel op Jan. Alleen was hij een bekwaam bestuurder, maar met kerkelijke zaken moest je bij Frederik ook niet aankomen. David, Jan en Frederik. Het is maar een greep. Maar een representatieve.

II.6.7.7. De opstelling van de graven van Holland

Met de graven van Holland lag dat anders. Dirc I was een roverhoofdman, die echt wel wist dat hij het met zijn primitieve beschermingsgelden-praktijken ook weer niet te bont moest maken. Hij wist ook, dat hij de grote dijkage met succes moest doen voltooien, al zou het lang duren. Alleen dan zou het Kennemervolk hem als feitelijk heerser en bestuurder aanvaarden. Die effectieve legitimiteit zocht hij wel degelijk bij de massa, van wier belastbare feiten hij stomweg afhankelijk was. Hem ging het om effectieve doorzettingsmacht, *potestas iurisdictionis*. De *potestas ordinis* liet hij aan de geestelijkheid en de Keizer, als die niet in conflict kwam met zijn beheersmacht. Beide *potestates* verenigen op zichzelf, dat was eeuwen lang voor de graven van Holland een brug te ver. Dat beseften ze ook wel. Hun omgang met de vrije boeren en burgers toont het aan. Zonder gewillige onderzaten geen macht, gezalfd of niet.

De tragiek van graaf Willem II was, dat hij dat in de euforie van zijn zalvingsmoment vergat, toen hij waarachtig na veel gekonkel Rooms Koning werd. Dat kostte hem het leven. Die les waren de graven nadien niet vergeten, getuige de welwillende benadering en de vleierende bewoordingen waarin de graven uiteindelijk aan Rotterdam volledige stadsrechten verlenen: het is “onze goede luden van Rotterdamme” voor en na. Dat is in 1328 en 1344. Tussen de beide soorten rechtsmacht – effectieve beheersmacht en wijdingsmacht – zit in de middeleeuwen een spagaat, ze lijken elkaars antitheses. Dat roept jurisdictieconflicten op.

II.6.7.8. De interventies van de Habsburger dynastie

Pas Maximiliaan van Habsburg zal in 1477 door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië aan deze rare gang van zaken een definitief eind maken. Maar hij verenigt dan de waardigheden van Rooms Koning en graaf van Holland beide in zich. En hij is hard op weg naar de zalving tot Rooms Keizer, de universele beschermer van de Christenheid tegen de steeds agressiever wordende heidenen. De Ottomanen, ook wel Turken genaamd, richten zich steeds meer tegen West-Europa, vooral Wenen. Ze doen hun best, de Turken, maar de Antichrist zijn ze niet. De Paus is soms hun bondgenoot. Dat zal tot absurde allianties met de Franse koning leiden, want die accepteert alle militaire trawanten die erop uit zijn de Habsburgers die oppermachtig aan het worden zijn, eens flink een hak te zetten. De Paus verdragsgenoot van de Islamieten of Mohammedanen. Hoe bestaat het? Ook hierin zit de kiem voor de revolte die wij nu een kerkelijk schisma noemen. Maar die met geloofszaken eigenlijk inhoudelijk niet veel te maken had, tenminste: in het begin niet. Die religieuze tweedracht is er later bij verzonnen om allerlei politieke strapatsen moraaltheologisch dan toch, in gods naam, te rechtvaardigen. Maximiliaan doet veel ten goede in de Lage Landen, maar voor waterstaat heeft hij nauwelijks belangstelling: dat heeft eigenlijk, en het is natuurlijk, geen enkele Oostenrijkse Habsburger uit het Alpiene berglandschap. Alleen Karel V zal er iets van begrijpen. Die is dan ook in Gent geboren. Het jurisdictieconflict rondom poldering en dijkage neemt dan, als de Habsburgers effectief de rechtsmacht in de wereldlijke zaken aan zich weten te trekken als landsheer van alle gewesten in de zeventien provinciën der Nederlanden een einde, want Maximiliaan beheerst nu de gang van zaken in Utrecht ook. En in Den Haag, zetelplaats van de Hollandse grafelijkheid. Karel V zal dat bevestigen na de Vrede van Venlo in 1543. Er is nu een bestuurskader voor unificatie van de waterstaatshuishouding. De dijkage vergt nu vooral onderhoud. De polders ook. En daarvoor zijn inmiddels veel bestuursorganen in het leven geroepen. Karel V streeft naar uniforme centraal geredigeerde Rijkswetgeving. Wetgeving voor zijn hele immense Roomse Rijk. Hij start voorzichtig. Hij definieert de Rijkstaken, die hij aan zijn centrale regering wil trekken. Daaronder, om te beginnen, de fiscale administratie en de heffingen, de aanslagen en de inningen. Net als Dirc I weet Karel: eerst moet er een coherent fiscaal systeem zijn. Een waarin een vaste lijn zit in de tweedeling tussen directe en indirecte belastingen, accijnzen en douanetarieven. Voor de gewesten en steden moet er ruimte worden gelaten voor lokale heffingen, zoals van oudsher gebruikelijk was. Dan moeten de eigenlijke, onherleidbare Rijkstaken worden omschreven. De algemene buitenlandse politiek, de externe handelspolitiek en de defensie horen daartoe. En verder de interne handhaving van openbare orde, openbare veiligheid en rust. Bij de rubriek “veiligheid” zou waarschijnlijk ook de algemene waterstaat hebben behoord. Karel was Gentenaar. Hij wist van de Benedictijnse dijkages en polderingen in de westhoek tot aan Duinkerken. Hij kende hun belang voor de economie, voor de nijverheid en de beurtvaart. Karel is wel een eind gekomen met een soort van Rijkswet voor het justitie-wezen. Maar tot een Rijkswaterstaatswet heeft hij niet kunnen komen, ook niet in een conceptuele fase. Hij moest te vroeg aftreden. Op zijn vijfenvijftigste was de man totaal afgeleefd. Zijn opvolger Philips II had de voorzichtigheid niet, om in dit soort grote wetgevingsprojecten vruchtbaar initiatieven te nemen. Hij was niet subtiel genoeg om te begrijpen dat er al een ingewikkeld waterstaatssysteem in de Lage Landen was ontwikkeld met bijbehorende

bestuursregelingen. En hij was niet bij machte om te begrijpen dat zulk een systeem, waarbij reeds zoveel private belangen verknoopt waren, voorlopig geëerbiedigd zou moeten worden. Zij het om opportuniteitsredenen. Uit oogpunten van praktische haalbaarheden. Op basis van *feasibility-studies* in modern management-jargon. Die meestal onhaalbare *targets* stellen aan het openbaar bestuur.

II.7. De nieuwe bestuursorganen

II.7.1. Bestuurlijke verkaveling van het gewonnen land

We zagen al dat de graven van Holland bedacht hadden, dat zij het eigendomsrecht zouden voorbehouden over het door poldering gewonnen land binnendijs. Buitendijs zouden zij dat ook doen over de door de dijkage groeiende aanslibbels zoals kogen, kwelders en gorzen. Die zouden ze zelf omdijken. En ze zouden dan zelf kijken, of ze deze kwelders enz. meteen zouden verpachten aan derden of niet. Daarvoor zouden de graven dan wel pachtcontracten opstellen met bijzondere bedingen aan de private pachter. De Abdij was eigenlijk, in de ogen van de graven, een semipublieke nutsinstelling. Een soort departement van waterstaat.

De binnendijkse polders zouden de monniken in kavels verdelen, afgestemd op de Rijnlandse morgen (zie hierboven). Zij zouden van de graven het eeuwigdurend pachtrecht krijgen, met het recht om onder te verpachten. Dan zouden zij afwateringssloten graven rondom de kavels. Ze zouden met de onderpachters overeenkomen, hoe ze agrarische deze kavels zouden beheren, met het oog op maximale tiendheffing. De meeste kavels zouden bestemd zijn om grove tienden te rechtvaardigen: tarwe, rogge, gerst en andere korensoorten. Dat had de voorkeur, want dat zou ook de grootste afdracht betekenen ten behoeve van de graven. Maar de monniken moesten zelf maar zien. Het kon zijn dat sommige kavels alleen voor verturving geschikt zouden zijn. De monniken waren de experts in bodembemonstering en bemesting, die zouden meteen kunnen beoordelen waar de grootste voordelen te behalen zouden zijn voor de tiendheffer. Hun Abt, dus, die meteen ook de fiscaliteit zou borgen voor de grafelijkheid. De sloten zouden worden voorzien van eenvoudige molentjes, de tjaskers, die het water zouden overslaan in boezemsloten die weer zouden uitwaren op boezemvaarten. De grotere en zware ringdijken rondom de nieuwe polder zouden vallen in gemeenschappelijk beheer met de belendende polders. Er zou dus een polderbestuur voor interne zaken moeten komen en een bestuur voor gemeenschappelijke zaken, want dijken en polders zouden intensief onderhoud vergen. De monniken zouden hun rechten op heffingen, vastgesteld op de Abdij, mogen overdragen aan derden. Ook daarvoor zouden ze regels van de Abt ontvangen. Het belangrijkste was eerst de beheersregels te maken voor het interne polderland en de gemeenschappelijke dijken, binnendijken en zeedijken die de polders belendden. De laatste zouden meer onderhoud vergen. De regels zouden worden opgesteld op de Abbatioale curie in Egmond, maar de vicillus ter plaatse, op de hoogte met de bijzondere waterstaatkundige noden van de desbetreffende polder, zou deze regels mogen concretiseren en aanvullen. Amenderen zou hij voorlopig niet mogen dan met en na overleg en in overeenstemming met de Abt. Die wilde toezicht kunnen houden, maar een zekere autonomie op dit punt was geraden. Dat had de Vlaamse poldering, waarnaar men zich in het Kennemerland richtte, geleerd. Het hing mede af van de ondergrond (rivier- of zeelei, veen of direct welzand), de grondwaterstand en de hellingshoeken die zich op locatie voordeden, hoeveel ontwateringsvoorzieningen nodig waren, hoe vaak de sloten geschoond moesten worden en hoe vaak de oevers verstevigd zouden moeten worden en hoeveel tjaskers steeds draaiend gehouden moesten worden. Centralisatie was goed, maar het was geen dwingend principe. Dat zou het ook nooit worden: de polders zouden altijd een zekere autonomie moeten behouden. Men zou eerst veel ervaring moeten opdoen. Dan zouden de regels stellig aangepast moeten worden. Ook dat hadden de Benedictijnen in Vlaanderen wel geleerd.

II.7.2. De polderschappen

II.7.2.1. De Vlaamse ervaringen zijn hier betekenisloos

Bij het polderen in Noord-Holland bleek al aanstonds, dat de Vlaamse ervaringen niet maatgevend konden zijn, omdat de wordingsgeschiedenis van de ondergrond totaal verschilde van de Vlaamse. In Vlaanderen was, vanaf vijfhonderd jaar voor Christus, het Noordzeewater het binnenland binnengedrongen via rivieren, weteringen en beken waardoor dat binnenland bedekt werd met een laag bijzonder vruchtbare zeeklei. Meestal een meter dik. Soms meer. Het Vlaamse land was, anders dan dat rond Kennemerland, eeuwen bijna permanent overstroomd geweest. De zware klei-sedentatie door deze overstromingen hoogde het land onmerkbaar doch effectief op. Er ontstonden hechte kwelders, gorssen en kogen, waartussen langgerekte kreekgrachten of kreekruggen zeeklei houdend water bleven aanvoeren. Er ontstonden komgronden in de klei-afzettingen. De kreekruggen voerden later zeezand aan. Bij eb trok het zeewater op de hoger gelegen gronden zich terug. Het zand verstoof tot lage duinen. Daarop werden boerderijen gebouwd. De monniken konden de kwelders en gorssen makkelijker omdijken dan ooit rond Kennemerland en meer zuidwaarts het geval zou zijn. De dijken eisten natuurlijk een dieper gelegen bedding voor het lichaam. Maar deze graaf of gracht die daarvoor nodig was, vulde zich niet aanstonds met grondwater, zoals in Kennerland en zuidwaarts naar Castricum en Leidschendam in Holland. De klei-sedentatie had doorgaans de diepte bereikt, in de achtste eeuw na Christus, van minstens een meter en was hecht. Terwijl de Egmonder monniken stieten op de vol zeewater gezogen veenkussens vlak achter de strandwallen die zich zuidwaarts eindeloos bleven uitstrekken. Groef men in de kussens, dan borrelde meteen troebel verzilt water op. Men boorde in een spons, hier in Holland.

Verder was de IJzer een echte getijdenrivier gebleven, waarvan de ebstand belangrijk lager bleek dan de waterstand in de binnenlandse weteringen, krekken en rakken. De monniken konden dus volstaan met afwateringssloten te graven die uitgaven op grachten, die weer via primitieve duikersluisjes afwaterden op die IJzer. Soms was bemaling toch nodig, zeker als de waterstandsverschillen tussen IJzer en grachten niet al te groot waren, maar meestal was die kunstgreep niet echt noodzakelijk. Overal was en bleef de kleigrond vochtig. “Inklinken”, de nachtmerrie van de Egmonder poldermonniken, deed zich nauwelijks voor.

Oudland, bedijkt in de achtste tot elfde eeuw, is exemplarisch voor het polderstelsel dat de Benedictijner konden ontwikkelen in deze regio. Het ligt ten westen van de IJzer. Het omvat ook het gebied tussen Oostende en Blankenbergen langs de kust en een gebied ten noorden van Damme, de middeleeuwse belangrijke handelsplaats aan het Zwin.

Het gaat hier vooral om de streek die thans “De Polders” wordt genoemd en die zich in West-Vlaanderen uitstrekt over het achterland van de Belgische kust vanaf Noord-Frankrijk bij Duinkerken tot aan Zeeuws-Vlaanderen, over het noorden van Oost-Vlaanderen en de rechteroever van de Schelde in de provincie Antwerpen. Toen de monniken in de Vlaamse westhoek rondom zevenhonderd na Christus hun effectief gedirigeerde polderarbeid aanvatten was het land al substantieel vaster door de klei-sedentatie en lag iets hoger dan de zeespiegel. Behoudens stormvloed. De zeedijken konden hun bebedding direct zonder rietmatten, verankering via elzenhouten paaltjes en eikenhouten schoren, in de kleilagen vinden, al moest wel een brede graaf worden gelegd om het dijklichaam in af te storten. Dat integreerde zich al spoedig met het omringende vochtige kleilandschap en werd overtogen met aangroeisels die via hun wortelstructuren de massa verder verankerden met de aanliggende percelen. Het was natuurlijk geen makkie op zichzelf. Maar in vergelijking met de weerbarstige veengronden in Holland was het toch allemaal wel wat meer direct lonende arbeid. Hier geen dijkage van honderden jaren. Maar dat

konden de Vlaamse experts die overkwamen naar het kloostertje bij Hecmunda natuurlijk niet voorzien.

II.7.2.2. De Kennemerlandse veenkussens

In het Kennemerland lag de situatie, merkten de monniken, totaal anders. Achter de strandwallen vonden ze veengrond. Dat lag hoger dan de zeespiegel, maar veel minder hoog dan de Vlaamse kleilagen. En het was niet zo stevig. Het was stevig genoeg om bestendige boerenbewoning te dragen. Dat was ook gebeurd. Intensiever na de tiende eeuw, maar bewoning door boeren was er steeds geweest. Die hadden altijd de hoogste veendelen uitgekozen. En die lagen landinwaarts, ver achter de strandwallen. Die boeren hadden het veen ontgonnen voor agrarische doelen. Ze hadden slootjes gegraven. Die hadden uitgewaterd op de dichtstbijzijnde beekjes, veenriviertjes en die weer op de weteringen naar de zilte en brakke randmeren achter de strandwal. De boeren hadden soms duikersluisjes gemaakt van uitgeholde boomstammen met kleppen aan beide zijden die reageerden op de getijden. Bij eb gingen de binnen- en buitenklep open. Bij vloed ging de buitenklep dicht. Verzilting werd tegengegaan, maar niet echt adequaat. En verder was het veen ingeklonken door deze drainage. Het was gezakt ten opzichte van de zeespiegel. Niet veel. Maar toch. Het ontwateren was daarom steeds moeilijker gegaan. De boeren hadden dat op percelen wel gemerkt. Op den duur. Het bleef maar soppen onder hun tred en steeds hoorbaarder. Maar ze hadden geen gemeenschappelijke oplossing willen vinden. Ze hadden dat inklinken ieder voor zich willen oplossen. Hoger gezag stond kennelijk hierbij niet voor ogen. Noem het individualisme dat de West-Fries zo kenmerkt en siert. De verpercelisering was ook uiterst rommelig en aan gemeenschappelijke watergangen werd niet gedacht.

Bij de strandwallen lagen landinwaarts veenkussens. Meters diep. Zompig. Die waren volgezogen met zeewater afkomstig van de weteringen die verbinding hadden met de binnenzeeën die zich achter de harkust hadden gevormd. Voor het dijklichaam moesten de veenkussens achter de strandwallen afgegraven worden. Daardoor ontstond een graaf of gracht die zich meteen met zilt water vulde. Daardoor werden de binnenlandse aansluitende veenkussens ontwaterd. De dijkgracht ging onbedoeld meteen als drainagesysteem werken. Ze moest eerst volgestort worden met zand of slib.

II.7.2.3. Het verschijnsel van de inklinking en oxidatie

Inmiddels zorgde de sijnpelende ontwatering ervoor dat de landinwaarts gelegen veenkussens leeg liepen en inklonken via de graaf. De beoogde poldergronden daalden. Nog sterker toen de boeren individualistisch aan het prutsen waren. Naast vochtverlies trad ook nog eens oxidatie van het veen op. Het veen bleek te vervliegen omdat het aan lucht werd blootgesteld. Technisch gesproken vullen de poriën van het veen zich met lucht. Niet verteerde plantenresten in het ontwaterde veen wordt door de zuurstofopname langzaam omgezet in kooldioxide en water. Gelijkelijk verbrandt het veen spontaan, het veroorzaakt soms gassen, die spontaan kunnen ontbranden. De beruchte en gevreesde dwaallichtjes, de spoken van verdoolde zielen van deerlijk afgestorvenen. Romantisch en mystiek. Maar voor de bodembeheersing een kwalijk teken. Het veenoppervlak daalde nog meer. Niet meteen op het zicht, maar toch aanstonds met millimeters per jaar. Bij intensere bewoning nog sneller. En op den duur soms wel een of twee centimeter per jaar. Door deze voorgezette bodemdaling, waaraan noch dijkage noch poldering een einde maakten, liggen deze veengebieden rond Kennemerland vermoedelijk nu twee tot drie meter beneden het zeeniveau. Dat is dus aanzienlijk. Maar men bedenke dat de zeespiegel in de twintigste eeuw ook steeg en nog steeds stijgt. Bij het primitieve ontwateringsstelsel waren die luttele centimeters dus al desastreus. Vandaar dat de West-Friese boeren de dijkage begroetten als een godsgeschenk, al moesten ze van de monniken ook weer niet veel hebben.

Deze geleidelijke bodemdaling bemoeilijkte de afwatering via de poldersloten, nadat de dijk aan de zeezijde was gesloten. Dat euvel openbaarde zich decennia nadat de polders werden opgeleverd.

II.7.2.4. Een onvoorzien ingewikkeld afwateringsprobleem

De monniken werden voor drainageproblemen gesteld, die ze in Vlaanderen niet hadden gehad. En ze wisten er ook niet goed raad mee. In Vlaanderen, waar die daling zich niet of veel minder voordeed, konden de sloten afwateren op de rivieren en weteringen die eerst, eeuwen vroeger, de kleilagen hadden binnen doen slibben. De IJzer bleek met sluizen een goede blijvende afwatering te bieden zeewaarts. De polders rondom de rivier daalden niet. Maar in Holland wel. De ontgonnen veengebieden kwamen lager te liggen dan de weteringen of rivieren zoals de Oude Rijn. Dat betekende dat de polderaars geconfronteerd werden met het probleem van mechanische overslag via tjaskers, veel intenser dan bij de Vlaamse poldering het geval was geweest. Dat maakte het polderen duurder dan voorzien was bij de begroting van de oorspronkelijke tiendheffingen. Er moesten in de polder meer watergangen gegraven worden, waarbij ook weer tjaskergangen moesten komen om het binnenwater op het niveau van de Oude Rijn te krijgen. Het was een typisch probleem binnen het aan de Egmonder Abt toegedacht gebied.

II.7.2.5. Afwateringserfdienstbaarheden naar de Hollandse IJssel in Hohorster gebied

Want het gebied van de bisschop van Utrecht had dat probleem niet. Ook daar klonken de veenkussens natuurlijk in. Want het was veen, veen, veen daar in Zuid-Holland, zo ver als het oog reikte. Maar de Hollandse IJssel had bij eb een veel lagere waterstand dan de Oude Rijn. Het was dus zaak de ontwateringen in beide gebieden te doen plaatsvinden op die IJssel, wilde de Egmonder poldering winstgevend blijven. En daar ging het de Abten van Egmond en Hohorst en de graaf van Holland natuurlijk steeds om. De eerste wilde nu watergangen graven naar de Hollandse IJssel vanuit het hem geconsessioneerd gebied. Maar dan moest hem toegestaan worden uit te wateren op de watergangen die de Hohorster monniken hadden doen graven. Die zouden dus veel meer water moeten verstouwen dan de gravers oorspronkelijk voorzien hadden. Ze moesten verdiept en verbreed worden. En dat betekende: meer grondverzet en verder: minder kavels binnen de Hohorster polders. Dat kon, mits de Egmonder Abt dan territoriale concessies deed aan zijn Hohorster collega. En bovendien werd dan de waterstaatshuishouding over de gangen veel gecompliceerder. De westelijke polders zouden een erfdienstbaarheid van afwatering moeten krijgen van de Abt te Hohorst op de watergangen die zijn monniken vanaf Woerden tot en met Gouda aan het graven waren. De Hohorster monniken zouden het Egmondse water moeten doorlaten binnen de opgeworpen dijkkring die ze hadden gemaakt rondom hun polders via duikersluizen in de ring. Dat was prijzig. Het vereiste veel vernuft en problemen over het gemeenschappelijk onderhoud. In wezen zou de Hohorster Abt zeggenschap moeten toelaten van Egmond over deze voorzieningen die gemakkelijk de sterkte van de opgeworpen ringen konden ondermijnen. Bovendien zou dan de lichte hellingshoek naar het westen die het Hohorster poldercomplex vertoonde in deze afwateringsoplossing stremming kunnen veroorzaken. Dat zou in de pachtprizen aan de Egmonder onderpachters doorberekend moeten worden. Dat leidde tot uitstel, al werd na veel gepalaver wel degelijk een compromis bereikt. Dat moet ook zo rond 1200 zijn geweest. Toen al begonnen was met de dijkage oostwaarts naar de Love toe en vandaar naar de Rotte-dam.

II.7.2.6. Vertraging in de westelijke polderingen

Het vertrapte de poldering binnenslands vanaf Kennemerland tot aan de Delf aanzienlijk. Daarna kon weer in directe afwatering op de Mer-wede worden voorzien. Het inklinkingsprobleem bleef even groot in Schieland, als het in Delfland was geweest, maar zoals bij eb de Hollandse IJssel lager stond dan de in de watergangen rond Gouda, zo was dat met die tussen De Delf en Schiedam

en de Rotte-dam (die er nog niet was) verhoudingsgewijs tot de Mer-wede ook het geval. Het probleem zat rondom de Oude Rijn tot aan Leidschendam. Het kostte daar veel gravens en hoofdbrekens, want grotere en langere boezemvaarten bleken noodzakelijk te blijven, hoeveel grotere tjaskers met meer overslagvermogen – die men inmiddels ontwikkeld had – men ook inzette.

De polders rondom Gouda waren de eerste die volledig konden worden in gebruik genomen. Hier kon het eerst een door waterscheidingen begrensd poldercomplex worden aangelegd met gezeekerde uitwatering bij laagwater aan de zeezijde. In de dertiger jaren van de veertiende eeuw was het zover. De kavels konden in gebruik genomen worden. Aanvankelijk was bemaling niet, ook niet door tjaskers, noodzakelijk: de kavels lager hoger dan de Hollandse IJssel. Een uitgekiend sluizensysteem leek voldoende. Maar de inklinking zette zich hier ook in. En ongedacht sterker. Er moest handmatig gehoosd worden bij noodweer. Er kwamen tredmolens voor mensen of paarden. De windmolens zouden pas veel later komen en het probleem van de niet voor agrarische doeleinden benutbare windmolengangen gaan zorgen. Dat zijn de tussenliggende landstroken tussen twee of meer polders waarop een rij molens werden gesteld, die het polderwater opmalen via een overslagsysteem naar een gemeenschappelijke boezemvaart. Die dan weer op een rivier of een daartoe gegraven kanaal uitmondt. Het systeem werd dus steeds ingenieuzer en ingewikkelder dan men ooit had gedacht. Dus ook duurder. Veel en veel duurder. Deze polders waren groot. Groter dan in het Egmonder gebied. Er waren hier veel meer dorpen. Die allemaal in het ontgonnen gebied interesse hadden. Hun dorpsbestuurders begonnen zich met de polders te bemoeien. Zo ontstonden de semi-publiekrechtelijke polderschappen. Daarin zaten aanvankelijk vertegenwoordigers van de Hohorster Abt. Maar toen de graven van Holland de geestelijkheid uit hun wereldlijke macht hadden weten te werken in dit segment – zie hierboven – werden deze polderschappen lokale zelfstandige openbare bestuurslichamen. De ontwikkeling in het Egmonder poldergebied liep hierop achterop. Maar de historische gang, hoezeer ook vertraagd, was uiteindelijk tot en met Hillegersberg hetzelfde. Het polderen was een publiekrechtelijke aangelegenheid geworden, nog voor de reformatie.

II.7.2.7. De waterschappen

Polderschappen verenigden zich tot waterschappen omdat ze veel voorzieningen voor de waterhuishouding gemeen hadden. Watergangen, molengangen (zie hieronder), tussensluizen en ringvaartsluizen en boezemvaarten. Die vereisten veel gemeenschappelijk onderhoud. Uiteraard kan een waterschap opgericht worden zonder polderdeelname, maar het omgekeerde is niet goed mogelijk. De waterschappen konden samengaan tot heemraadschappen en deze tot hoogheemraadschappen. Of de bestuurslichamen deze namen voeren is een kwestie van historische wording. Het enorme dijkageproject waar het hier steeds over gaat noopte tot twee grote hoogheemraadschappen. Dat van Delfland en Schieland en dat van Rijnland. Deze hadden uiterst complexe waterstaatsarealen te beheren die ieder aparte voorzieningen eisten. De waterschappen hadden steeds een interregionale bestuurstaak gericht op de commune waterkeringszorg, het waterkwantiteitsbeheer en het waterkwaliteitsbeheer. Het waterschap kreeg een semi-publiekrechtelijke status binnen het rechtssysteem. Het was dus een rechtspersoon, ook wel een *universitas* geheten. Deze bestuursrechtelijke inbedding doet nog aan de oorspronkelijke canonierechtelijke opzet van de bepolderingen denken in Holland en Zeeland. De grafelijkheid besliste over de oprichting van een waterschap en de omvang ervan. Dat was logisch, want de graaf was nog altijd grondeigenaar van de poldergronden. Hij besteedde het noodzakelijke waterstaatsbeheer dus uit aan de rechtspersoon. De benoeming van de waterschap bestuurders lag formeel bij de graaf, maar die besteedde dat doorgaans uit aan de ambachtsheer of de heer die het (belangrijkste deel van het) heffingsrecht van de tienden had verworven in het grootste deel van de deelnemende polders. Verkiezing van de bestuurders door de ingelanden is pas heel laat opgekomen: meestal in de negentiende eeuw. Thans is die verkiezing bij de wet voorgeschreven. De

Waterschapswet regelt thans de bestuurlijke organisatie en de waterschapsbelasting. Er zijn tegenwoordig om de vier jaar waterstaatsverkiezingen. Het dagelijks bestuur werd uitgeoefend door de dijkgraaf. Die had soms specialisten naast zich. Uiteraard moesten deze omzien naar het onderhoud van de gemeenschappelijke ringdijken, waterboezems en ringvaarten, de molens en molengangen. De waterschappen die belandden aan zeewaterkeringen zoals de Schielandse Hoge Zeedijk hadden een grotere verantwoordelijkheid. Die plachten binnen het bestuur aparte wachters en inspecteurs te hebben voor de bewaking van de integriteit van deze – altijd commune – zeewaterkering waarbij meerdere waterschappen belang hadden. De waterschappen hieven weer aparte belastingen. Die stonden dus los van de tienden. Ze varieerden per waterschap en soms zelfs per polderschap. De universitas was eigenaar van de molens, gemalen, watergangen, molengangen die voor de gemeenschappelijke waterhuishouding noodzakelijk waren. Ze maakte daarvoor aparte beheersreglementen en namen de molenaars en sluizers, sluismeesters alsmede versassers in dienstbetrekking aan. De rechtspersoon was dus contractant bij de aanneming van een bouwopdracht tot besluizing, het construeren van een windmolen of vergraving. Daarom was het regelen van de volledige rechtsbevoegdheid voor de rechtspersoon noodzakelijk. Het Hollandse recht voorzag daarin. Hugo de Groot doet dat in zijn *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*. Het werk dateert van 1631. Op dit punt week dat Hollandse recht af van het gangbare positieve burgerlijke recht elders, waar men nog lang niet toe was aan de volkomen erkenning van de rechtspersoon als deelnemer aan het private rechtsverkeer.

Holland wende zo aan de gedecentraliseerde bestuursorganen met een eigen publiekrechtelijke autonomie. Ze zijn de oudste publiekrechtelijke instituties van het Nederlandse staatsbestel. Ze vormen de basis voor het politieke poldermodel. Want dat de waterstaatshuishouding per polderregio steeds andere maatregelen en voorzieningen behoeften, dat was iedereen aanstonds duidelijk. De Grondwetswijziging van Thorbecke in 1848 erkende de waterstaat als een overheidszorg, maar schreef geen algemene Rijkswaterstaatswet voor. De zorg voor die waterstaat werd toch opgedragen aan de waterschappen. Sedertdien heeft een waterschap maar een taak: de lokale waterstaatshuishouding. Die zorgtaak heeft echter verschillende aspecten, soms per polder verschillend. Een gemeente heeft een wettelijk *onbepaalde* taak. Het waterschap een *wettelijk bepaalde*. Het was bekend dat gemeenten sterk geneigd waren wateroverlast op hun gemeentelijk gebied trachten te verplaatsen door kunstwerken op te richten die deze last verplaatsten naar buurgemeenten. Anders had Thorbecke deze waterstaatstaak bij de gemeenten neergelegd. Maar het beruchte gesjoemel met interregionale riviertjes zoals de Dommel, de Aa en de Rotte had aangetoond dat de gemeenten hardleers waren. Daarom droeg Thorbecke deze taak op aan de waterschappen. Die destijds mede op private grondslag georganiseerd plachten te zijn. Thorbecke wijdde niet nader uit over het waterhuishoudingsbeheer in de grondwet. Zoals bij de handhaving van *policie* en *justitie*. Hij wilde terughoudend zijn. Als beginsel. De reden was dat Thorbecke de Rijksoverheidstaken beperkt en limitatief wilde omschrijven. De overheid in het algemeen zou zoveel mogelijk moeten overlaten aan het particulier initiatief. Slechts bij uitzondering zou van dat klassiek liberale beginsel moeten worden afgeweken. Net als bij de voorziening en aanleg van interregionale spoorverbindingen – Thorbecke had geen twijfels over het gemeenschappelijk nut daarvan – wilde Thorbecke toch niet dat de zorg voor de waterstaat dwingend aan de Rijksoverheid werd opgedragen, ook al erkende hij het commune nut daarvan vanzelfsprekend. Alleen in exceptionele gevallen kon de Rijksoverheid een *onderdeel* van de waterstaatstaak aan zich trekken. Dat onderdeel moest dan heel nauwkeurig gedefinieerd worden. Dat moest dan bij wet in formele zin, dus in gemeen overleg met de Staten-Generaal. De Zuiderzeewet van 1918 is daar een voorbeeld van. Provinciale Staten stellen tegenwoordig waterschappen in. In 2018 waren er eenentwintig waterschappen in Nederland. Zij heffen verschillende belastingen, die per schap kunnen afwijken. De

tienden, dat zagen we, mogen al sinds 1909 niet meer geheven worden. Ze waren trouwens nooit bestemd voor het waterstaatsbeheer. De waterschapsbelasting van het hoogheemraadschap van Delft is het hoogste.

II.7.3. De hoogheemraadschappen

Een waterschap dat de zorg had voor het onderhoud van een zeewering werd heemraadschap genoemd. Deze heemraadschappen werkten altijd samen omdat de zeewering, meestal een kunstmatige dijk, al dan niet met sluisvoorzieningen, door verschillende belendende waterschappen liep. De graaf stelde heem- en hoogheemraadschappen in en voorzag ze van een bestuursreglement. Het rechtsgebied van het hoogheemraadschap was groter dan bij het waterschap en de bestuurssamenstelling ingewikkelder, omdat de zorg voor de commune zeewering speciale expertises veronderstelde. De voorzitter van het dagelijks bestuur heet ook hier dijkgraaf, zijn bijhebbende leden heemraden. De hoogheemraadschappen vindt men in de provincies Noord- en Zuid-Holland en in Utrecht. Dat laatste vanwege de Zuiderzeeweringen, die van doelstelling zijn veranderd sedert de totstandkoming van de Zuiderzeewerken, met name de afsluitdijk, waardoor de zee IJsselmeer werd. Uiteraard kregen de heemraadschappen en hoogheemraadschappen onmiddellijk bij oprichting rechtspersoonlijkheid, zoals de polderschappen. Ze namen dus zelfstandig deel aan het rechtsverkeer.

II.7.3.1. Het hoogheemraadschap van Delfland

Hierboven werd al aangegeven dat de streek rond De Delf bijzondere aandacht van de graven van Holland kreeg op het hoogtepunt van de grote dijkage, omdat de Egmonder Abt gaandeweg de effectieve controle verloor over de voortgang van de werkzaamheden. De graven gaven hem bijzondere voorrechten, zoals immuniteitsgebieden rond Abtswoude, maar keken tevens om naar onderaannemingen bij private derden buiten de kerkelijke sfeer zoals de Heer van Kethel. De graaf begon Ambachtsheren te benoemen, die hij meer direct kon aansturen, zonder steeds overeenstemming te hebben met de Abt, die op zijn beurt weer overeenstemming moest zien te krijgen met de bisschop van Utrecht. Een kerkvorst op grote afstand, die zelf voortdurend in allerlei moeilijkheden zat en aan de dijkage al lang niet meer die waarde toekende als in de negende eeuw. Wij schrijven nu de dertiende eeuw, waarin Delft, Schiedam en Rotterdam al allerlei waterstaatkundige eisen op tafel dreunen, terwijl de graaf van hun bereidheid om belastingen te betalen voor het onderhoud van zijn kastelen en mobiele reserves steeds afhankelijk wordt. De Heer van Kethel voldeed als onderaannemer goed. Hij zag in, wat er te verdienen was, als er goed aangepakt werd. De graaf zocht nog zeven Ambachtsheren van gelijke portuur bij elkaar, die al ter plaatse gevestigd waren en precies wisten waar Abraham de mosterd haalde. Samen vormden zij het waterschap "De Zeven Ambachten". Samen stonden ze bij de contracten over de dijkmaterialen, het transport, de werving van dijkers, de verwerking ter plaatse en de eindoplevering van de dijksegmenten sterker. Dit waterschap lag oostelijk van De Delf, tegen het immuniteitsgebied van de Egmonder Abt aan. Deze Ambachten waren: Vlaardinger-Ambacht, Maasland-Ambacht, Schipluiden-Ambacht, Het Ambacht van het Hof van Delft, Het Ambacht van Vrijenban, Pijnacker-Ambacht, Kethel en Berkel-Ambacht. Aangezien deze gezamenlijke aanpak goed werkte, mede door de schaalvergroting en de unificering van de werkmethodes, kwamen er westelijk van De Delf nog Zeven Ambachten bij, gelegen op de zanderigere geestgrond van voormalig duingebied, want hier had de Mer-wede vaak flink landinwaarts toegeslagen vanaf het jaar 500 voor Christus. Ze had zich teruggetrokken, de Mer-wede, en een zwaar zandspoor achtergelaten dat de streek wat op een duinlandschap deed lijken. Deze Ambachten werden om voor de hand liggende redenen Geest-Ambachten genoemd. Deze Ambachten waren: Monster, Naaldwijk, Rijswijk, Voorburg en Wateringen. Deze Ambachten werden nu samengevoegd tot een bestuursagglomeratie Delfland in 1289. De eigenlijke oprichtster was de al genoemde Aleida van Holland, ook wel: Aleida van Avesnes

(1228-1284). Ik gaf al aan dat Aleida vaart zette achter de voltooiing van de Schielandse Hoge Zeedijk tot aan Kralingen. Maar aangezien de agglomeratie die ze beoogde echt een rechtspersoon moest worden, kon zij niet in persoon de notariële stukken doen verlijden en ondertekenen. Ze was rechtsonbekwaam en rechtsonbevoegd, als vrouw, om dat te doen. Ze liet dat daarom over aan een stroman, die het geen barst schelen kon wat hij ondertekende als hij maar betaald werd. Hendrik III van Brabant was een soort van compagnon voor Aleid die zich regentes van Holland waande en dat ook feitelijk wel was. Hendrik trad, als dat nodig was, op als stand-in voor Aleida. In juridische kwesties. Hendrik kweet zich niet onmiddellijk van de dijkage-taak die Aleida hem overliet. Maar het kwam wel in orde. Aleid had direct belang bij de agglomeratie. In 1258 had ze een mannelijke vertegenwoordiger, een “Treuhand”, de polder Nuwer Scye doen kopen van Dirc Bokel, ter hoogte van Schiedam. Die polder was in aanleg. Maar het werk schoot niet op, omdat Aleids broer Willem II geen interesse meer had in het nijvere polderingshandwerk. De grote dijkage vorderde daarom niet de polders waren bloot gesteld aan overstromingen met brak Mer-wedewater en daarom werd de polder Nuewer Scye goedkoop van de hand gedaan door de Bokels. Daarop ranselde Aleid de dijkers tot hoger activiteit, de Zeedijk schoot in eens kilometers op naar het oosten en de polder die ze net via haar stroman verworven had bleek een goede belegging. Dat bleek toen Floris V in 1266 meerderjarig werd verklaard. De agglomeratie was uiterst doelmatig. Hij bevestigde dus de beschikkingen aangaande de rechtspersoon. Ook Hertog Albrecht van Beieren (1336-1404) zag de waarde in van deze agglomeratie. Toen hij plaatsvervangend graaf van Holland werd bemoeide hij zich net als Aleida intensief met de waterstaatskunde in Delfland en gaf de agglomeratie meer bevoegdheden. In Delfshaven vindt men de “Aelbrechtskolk” die naar deze hertog van Beieren vernoemd is. Het gaat om een schutsluis, die aangelegd moest worden omdat hier de stad Delft van Albrecht het privilege kreeg om een doorvaart te maken in de Schielandse Zeedijk naar de Schie die aansluiting gaf op Delft. De zogeheten “Delfshavense Schie” die in 1389 gereed kwam. De doorbraak in het dijklichaam werd in 1400 geforceerd. Vanuit Delft kon men door deze sluis nu naar de Mer-wede of Maas (deze naam komt in deze periode steeds meer in zwang) varen. Delft was dus nu een zeehavenstad. De waterstaatsbeheersing door het hoogheemraadschap moest door deze doorbraak een nieuwe eisen voldoen. Want deze doorbraak in de grote dijkage was een stout stukje. De kolk of schutkolk bevond zich dan ook tussen twee loodzware schutsluizen. De kolk vormt een buffer tussen de hoge waterstand achter de ene sluisdeur in verhouding tot de stand achter de andere deur. Het versluizen luistert dus erg nauw, want bij veel verschil kon er een enorme golf zout water instromen naar het achterland. De kolk was met zware stenen bekaad. De sluismeester moest zorgdragen dat geen doorvaart werd verleend bij vloed. Dat zou de goden verzoeken zijn. Thans is de kolk volgestort met zand. Dat werd vlak na de overstromingsramp van 1953 noodzakelijk geoordeeld. Aan Delfshaven gaf de substituut-graaf veel privileges. Dat deed hij ook aan het hoogheemraadschap Delfland. Soms ten koste van het hoogheemraadschap van Rijnland. Sedert de zestiende eeuw draagt het hoogheemraadschap een wapenschild dat afgeleid is van het wapen van Albrecht.

II.7.3.2. Het hoogheemraadschap van Schieland

Dit hoogheemraadschap werd rechtstreeks opgericht door graaf Floris V in 1273. Het samenwerkingsverband tussen waterschappen die een zeewering deelden bestond toen al decennia. Floris bekrachtigde dus een feitelijke stand van zaken. De verlening van het oprichtingsprivilege was dus niet anders dan een *recht vaststellende verklaring*. Bij de veelbesproken verlening van stadsrechten is dat ook bijna altijd het geval. De landsheer stelt vast dat er bepaalde rechtsverhoudingen worden gepraktiseerd en erkent dat hij dat goed vindt. Marktrechten worden eigenlijk nooit eenzijdig verleend in een situatie waarin ze er nog niet zijn. De plaatselijke uitoefenaar van de interne soevereiniteit stelt vast dat hij goed vindt dat er markt wordt gehouden volgens bepaalde regels en bevestigt hun afdwingbaarheid rechtens. Bij waterstaatsbevoegdheden van de

hoogheemraadschappen is het niet anders. Het waterschap lag tussen Rotterdam langs de grote dijkage naar Gouda, langs de rivier de Gouwe naar Zoetermeer en dan weer terug naar Rotterdam. Het werd mede opgericht om aan waterstaatspretenties van de Utrechtse bisschop in deze regio definitief een einde maken. Zie hierboven. Want deze kerkvorst had in deze periode onder meer het dekenaat Schieland opgericht en dat kon leiden tot de claim van wereldlijke rechtsmacht daarbinnen via de deken. Het hoogheemraadschap omvatte vele kleinere polders die nog niet drooggevalen waren en waarvan de binnendijkjes aparte drainageproblemen ondervonden door opkomend kwelwater. De ingelanden kregen daarom een verzwaarde dijkplicht met erfdienstbaarheden. Het samenwerkingsverband moest op de nakoming daarvan toezien. De ingelanden verkochten hun kavels vaak schielijk vanwege de bijkomende plichten en kosten en de nieuwkomers pretendeerden dan van niets te weten. Het ging hier vooral om de afwateringen buitendijks in de richting van de IJssel. Die waren voordien niet al te problematisch geweest, maar werden dat door versnelde inklinking binnen deze “kom van Zuid-Holland”. Het rechtsgebied van deze agglomeratie stond bekend als het “land tussen Schie en Gouwe”. Dat werd op den duur “Schieland”.

II.7.3.3. Het hoogheemraadschap van Amstelland

Dan nog enkele woorden gewijd aan het hoogheemraadschap van Amstelland, dat een Utrechts openbaar lichaam is. Het is opmerkelijk, omdat het opgericht is door Karel V, de laatste Oostenrijkse Habsburger die als Rooms Keizer tevens graaf van Holland was. Karel maakte dus ongedachter wijze de al veel besproken ambities van Willem II, graaf van Holland volledig waar. Herinner dat Willem II zielsgraag eindelijk de erkenning wilde, heerser te zijn binnen het Roomse Keizerrijk, en dat hij in 1248 eindelijk door de aartsbisschop van Keulen het heilig chrisma op het voorhoofd in een kruisteken gesmeerd krijgt. In Keulen. De aartsbisschop kwam er niet voor naar de Hollandse moerasdelta. Willem II wilde toen ook meteen doorstoten naar de Keizerlijke waardigheid – en Clemens IV, de Paus, steunde hem daarin – maar de West-Friezen verhinderden dat en sloegen Willem II dood. Via een ingewikkelde dynastieke huwelijkspolitiek heeft Karel V nu de waardigheden van graaf van Holland, Rooms Keizer en Koning van Spanje op zijn hoofd verenigd. Ik gaf al aan dat Karel nu voorzigt, dus langzaam, maar uiterst doeltreffend, overgaat tot een consequente centraliseringspolitiek ten behoeve van de Roomse Keizer. Geen staatstaak, zoals Karel die ziet, zal daarbij onaangeroerd blijven in zijn gewestelijke of provinciale bedding. En Karel ziet voor de Lage Landen de waterstaatsbeheersing beslist als zo’n taak. In 1525 richt hij het hoogheemraadschap Amstelland op. Het moet de waterhuishouding coördineren tussen het Noorderkwartier, Utrecht, het Amstelgebied, Delfland, Rijnland en Schieland. In de keizerlijke kanselarij is opgemerkt dat de gewesten de onoplosbare problemen met hun waterhuishouding gewoonweg over de schutting gooien bij een buur-waterschap of een buurgewest. We bespreken hieronder nog gedetailleerder de overstromingsrisico’s die Edam stomweg legde bij het achterland, op grond van zijn persistente weigering af te zien van zijn “eeuwigdurend” gemeentelijk privilege om de havenmond onbesluisd te houden. Dat was makkelijk voor de handelsvaart. Dat bleef men zo houden, ook al had de ervaring geleerd dat steeds weer noordwester stormen, gepaard gaande van springtij – de steeds weer desastreuze combinatie – de waterstand in de Zuiderzee op deed kolken tot ongedachte hoogten. De havenbekkens van Edam werden dan volgestouwd met woedend zeewater dat via de watergangen en weteringen achterwaarts Noord-Holland en Zuid-Holland met niet verwerkbaar waterstuwingen deed kampen, zodat zelfs de diepgelegen kom bij Gouda ging functioneren als boezem. De polders werden vanuit het noorden, via de commune watergangen die nu eenmaal in de polderstructuur onvermijdelijk waren, en via de weteringen en riviertjes geconfronteerd met steeds toenemende waterstanden, die stuwingen veroorzaakten, dijken en ringdijken doorbraken en uiteindelijk tijdelijke brakke binnenmeren veroorzaakten. Ten koste van de inlandse polderschappen die bij Edam geen verhaal konden halen, want dat beweerde recht te hebben, te doen wat het deed. Hier moet

coördinatie komen. Het is niet voldoende alleen te volstaan Edam dat eeuwigdurend privilege te ontnemen. Het hoogheemraadschap Amstelland moet daarom voor interregionale oplossingen zorgen in overeenstemming met de bestaande waterschappen.

Het hoogheemraadschap krijgt het voorrecht een wapen te voeren gedragen door de dubbelkoppige Habsburgse adelaar, afgedekt met de huiskroon van de Roomse Keizer. Daar wil ik nu even bij stilstaan. Deze tijd, de zestiende eeuw, is zeer ontvankelijk voor de diepere dimensies van de heraldiek. Het is niet zomaar iets, als Maximiliaan I, de eerste Habsburgse Roomse Keizer aan Amsterdam toestaat de Habsburgse huiskroon op het wapen te voeren. Ik gaf al aan, dat deze kroon nog steeds prijkt op de trommel en bol van de Amsterdamse Westertoren. Amsterdam was zeer vereerd: dat privilege kreeg een stad niet zomaar, het was een soevereine erkenning en het gaf Amsterdam status. Maar wat betekent nu juist de toekenning van deze huiskroon?

Als men goed toekijkt is deze kroon een combinatie van sacrale wijdingsmacht en wereldlijke jurisdictie. De plechtige hoofdbedekking is in de eerste etage uitgevoerd als keizerskroon met de dubbele opstaande diadeem van de kroon van Karel de Grote. De uitdrukking van de ultieme wereldlijke rechtsmacht of soevereiniteit in tijdelijke zaken. Het diadeem is getopt met een kruis en daarop een lichtblauwe saffier. Links en rechts staan mijtercornetten als slaapbedekking. De opstaande punten van de bisschopmijter. Ze staan niet voor en achter maar zijdelings geplaatst, want de Romeinse Keizer, ook bekleed met sacrale wijdingsmacht, droeg de mijter aldus, als hij optrad als opperpriester van het Rijk, als *pontifex maximus*. Die titel voert de Paus nog steeds. Zoals Maximiliaan, zo wenst Karel de waardigheden van Rooms Keizer en Paus in zijn persoon te verenigen, zodat hij gebieder der christenheid zal zijn. In hem zullen dus, ik geef het weer even aan, de tegendelen *potestas iurisdictionis* (wereldlijke legitieme doorzettingsmacht) en *potestas ordinis* (sacrale wijdingsmacht) verenigd zijn. Dat is de diepere betekenis van deze huiskroon. De topping van de helblauwe saffier symboliseer god als schepper van het Al. De roomse keizers droegen kroon en rode zijden binnenmuts al, maar Karel gaat deze pretentieuze hoofdbedekking nu voeren als uitdrukking van zijn pretenties, die hij op het Concilie van Trente (1543-1563) door zijn delegaten doet uitdragen, reeds omdat de residerende paus eerder geldt als bindgenoot van de Turken – zo diep is dus de plaatsvervanger van Christus in deze stoffelijke wereld gezonken. Karel geeft deze significa niet voor niets aan twee bestuurslichamen in de Lage Landen, die ze blijde aanvaarden en koesteren – ze voeren ze nog steeds. Geeft Karel enerzijds daarmee aan hoeveel hij met deze gezellige moerasdelta opheeft, anderzijds zijn deze vertegenwoordigende lichamen van dat toch wat weerbarstig geweest Holland maar al te ontvankelijk voor dit charmeoffensief. Want geloof maar, dat men destijds precies geweten heeft welke ambities hiermee uitgedrukt werden. Komisch is, in verband daarmee, dat koning Willem III bij koninklijk besluit van 15 juni 1876 heeft goedgevonden en verstaan dat het hoogheemraadschap Amstelland deze heraldische significa bleef dragen. Zo moeten we de beschikking verstaan die dat besluit beoogt te slaan, als spreekt het van “toekenning van het wapen”, want een *koning* kan echt niet beschikken dat een openbaar lichaam een *keizerskroon* draagt. Heraldiek is nooit een sterke zijde geweest van het Huis van Oranje, als men deze term blijft verstaan in de zin van de Salische wetten omtrent de adeldom en vererving van blazoenen en wapendrachten. Geen wonder, want de adeldomspretenties van dat Huis zijn ook uit dat oogpunt uiterst kwestieus, vooral, omdat de claim tot de “*principaliteit*” van het Huis van Châlôn te horen, op basis van een erfstelling, een privaat legaat, eveneens nog al kwestieus is op grond van die Salische wetten. Alleen daarom, op basis van die claim, voeren sommige leden van dat Huis de titel van “prins” of “prinses”. Karel V wilde, net als de koning van Engeland, “verdediger van het geloof” zijn, een soort kalief dus, met wereldlijke doorzettingsmacht om dat kracht bij te zetten. Maar voor Karel was er dan ook geen sprake van dat een scheiding van kerk en staat mogelijk zou kunnen zijn. Hij zag een scheiding tussen *potestas ordinis* en *potestas iurisdictionis* als een ketterse anomalie. Zoals zijn al

te drieste opvolger Philips II, de koninck van Hispanje uit ons volkslied, het Wilhelmus. En zoals Hendrik VIII, koning van Engeland, wiens door de Paus verleende titel was: “*defender of the Faith*”, zoals de promulgatie-formulieren van Koninklijke besluiten van *Her Most Brittanic Majesty* nog steeds luiden. Bij de afkondiging van wetten en het slaan van besluiten, ook in concrete gevallen. Het hoogheemraadschap van Delfland, dat veel eerder opgericht is, mocht ook de Habsburgse dubbele adelaar voeren met de keizerskroon, maar nog zonder mijtercornetten. Maximiliaan stond dat toe. Het hoogheemraadschap van Rijnland ook, maar dat mocht de Hollandse links klimmende leeuw voeren van de graven van Holland. Iets minder pretentius. Het hoogheemraadschap van Schieland doet desgelijks. Beide instellingen zijn dan ook door de graven van Holland erkend. Deze bekrachtigden de rechtmatigheid van hun werkzaamheden. Ze richtten niet op. En dat deed Karel V met het hoogheemraadschap van Amstelland juist wel.

II.7.3.4. Het hoogheemraadschap van Rijnland

Dit waterschap zou het eerste zijn dat opgericht werd door graaf Willem II van Holland. Hij erkende in ieder geval de agglomeratie als rechtspersoon in 1255. De Roomse Keizer gaf het verschillende voorrechten. De oprichting van dit lichaam werd noodzakelijk door het dichtslibben van de Oude Rijn bij Katwijk en de langzame verlegging van de Rijn zuidwaarts. Deze verlegging was te wijten aan de verschillende immense zondvloeden die het Rijnland moest ondergaan sedert de tiende eeuw, waaronder de Allerheiligenvloed van 1170. De enorme watermassa's die op den duur terugvloeiden naar zee bij eb werden als het ware naar het zuiden gezogen om via Het Kanaal te verdwijnen in de Atlantische Oceaan. Bij eb bestaat altijd die constante onderstroom in de Noordzee. De naar zee terugkerende stromen verlegden de natuurlijke beddingen van de grote rivieren in die zuidelijke richting: het water nam niet ineens bij de duinranden een zuidelijke keer, maar deed dat ruim voordien al. De rivieren De Rijn en De Maas, maar ook de Hollandse IJssel werden daarom langzaam zuidwaarts uit hun oorspronkelijke beddingen die na ongeveer 500 voor Christus waren ontstaan, op het hoogtepunt van de versnelde afsmelting van de Alpen-gletsjers, gewrongen. In 1421 zou dat proces van de verlegging zuidwaarts van deze beddingen een consummatie vinden bij de drie Sint Elisabeths-vloeden van dat jaar. Nadien was het rivierenlandschap totaal veranderd en ontstond ook de *zeekreken-mangrove* van De Biesbosch.

De oorspronkelijke grote dijkageplannen moesten dienovereenkomstig bijgesteld worden en de Oude Dijk tussen Hillegersberg en Gouda was, zoals we zagen, nu “slapend” geworden. De mondingen van de Oude Rijn bij Rijnsburg waren al in de dertiende eeuw verzand en loos. Er kon via dat estuarium niet meer bevredigend afgewaterd worden door de duikersluizen in de dijkages van de Egmonder monniken. Er moesten meer noordelijk nieuwe afwateringsgeulen gegraven worden. Dat gebeurde door weteringen te kanaliseren en te verdiepen. Dat waren de Heimanswetering, De Does en De Zijl. Deze voerden de overvloedige uitgeslagen watermassa's uit de binnenpolders noordwaarts. Vaak via het Leidsche Meer en de Oude Haarlemmermeer die daardoor een nieuwe functie kregen als *boezem* bij de waterstaatsbeheersing. Om dit alles in goede banen te leiden en in nieuwe dijkplichten, vergravings- en opschoningsplichten te voorzien werd het heemraadschap opgericht. De heemraden kregen een interregionale supervisie hierover. Voorgenomen waterstaatswerken moesten eerst van dit hoogheemraadschap goedkeuring krijgen. Het heemraadschap was gevestigd in het Gemeenlandshuis aan de Breestraat in Leiden. Tegenwoordig zit het in een modern gebouwencomplex aan de westkant van Leiden. Het heemraadschap voorzag in de bouw van veel tussensluizen naar de geprojecteerde boezems.

II.7.4. Nieuwe rechtsplichten

De nieuwe polders brachten dus veel nieuwe rechtsplichten met zich mee, die verschilden naar de aard van de polder. Vooral maakte het verschil of de polder buitendijks was gewonnen of

juist binnendijks. Bij de buitendijkse poldering was de grond van de gorssen en kwelders direct na de bedijking ervan, op moment van het sluiten van de dijk, eigendom van de graaf van Holland en hij verpachtte doorgaans rechtstreeks. Hij had de Abt als hoofdpachter niet als intermediair. En hij baseerde zich dus bij voorkeur niet op het canonieke recht bij het vaststellen van de rechtspllichten betreffende het onderhoud van de polder. Hij maakte eigen grafelijke rechtsregels. Die vaak analogieën vertoonden met het oude, consistentere, dus daarom superieur geachte canonieke recht, dat al eeuwenlang beproefd was en veel doeltreffende jurisprudentie over precedënten had opgeleverd. De polderschappen met een zeeweringswerk binnen de dijkage hadden bijzondere voorzieningen kosten te dragen voor de zeewerende taak. Daarbij kon verder een militaire oeververdedigingstaak komen, vooral, als het zeewater een internationale doorgangsvaart vormde. De Ooster- en Westerschelde en de Mer-wede deden dat. De ingelanden (zie hieronder) van dergelijke polders hadden daarom met aparte belastingen te maken die deze kosten konden doen dragen. Niettemin was het niet helemaal redelijk dat deze ingelanden er alleen voor opdraaiden, want in dergelijke voorzieningen deelden de andere polderschappen verder landinwaarts ook. De ingelanden konden daarom de grafelijkheid verzoeken deze kosten mede toen dragen door de omringende polderschappen. De graaf kon het aan de zee grenzende polderschap *calamiteus* verklaren. De graaf stelde dan de maatstaven vast waarnaar de omringende polderschappen mede aansprakelijk werden voor de zeewerings-meerkosten en de militaire kosten. In Zeeland bracht de vaart op Antwerpen via de Schelde dergelijke meerkosten vaak mede. De vooroevers buitendijks werden dan voorwerp van gemeenschappelijke zorg voor de polders die aan de calamiteuze polder grensden. Deze zorg liet de beheerstaak voor de polders binnendijks onverlet. Het polderbestuur bleef daarvoor gewoon aansprakelijk. De calamiteuze polder bij de zeewering hief een doorbelasting op deze omringende of belendende polders verder binnendijks en voerde in eigen beheer verder de extra voorzieningen op dijk en vooroever uit. Het legde over de besteding van de extra gelden natuurlijk wel rekening en verantwoording af aan de belendende polderschappen. Bij de waterstaatsregelingen in de negentiende eeuw werd deze mogelijkheid van calamiteitsverklaring gehandhaafd. De polder die het aanging richtte daartoe een verzoek tot Provinciale Staten, die de extra belastingen verdeelden over de omringende polders, want het ging immers over een provinciaal, het waterschap overstijgend, belang. De Staten konden besluiten een apart calamiteus waterschap op te richten met de zorg voor de risicodragende zeewering en vooroever. In dat geval kon dat waterschap zelf de doorbelastingen heffen. Zo was veiliggesteld dat er altijd extra gelden beschikbaar waren voor risicodragende delen van een gemeenschappelijke zeewering. De Rijksoverheid bleef voor tekorten aansprakelijk. Deze regeling bleef nog lang in werking, ook na de watersnoodramp van 1953, maar werd in 1978 ingetrokken.

Binnendijks was de Abt van Egmond of Hohorst oorspronkelijk een hoofdpachter van de polders, die in onderpacht de kavels verhuurde, de tiendheffingen vaststellen deed door de vicillus of vicillanus ter plaatse en zoveel mogelijk geestelijke beambten daarbij inschakelde, ook bij de supervisie over het onderhoud. De Abt stelde de regels daarvoor samen of deed dat doen. Boeten, gijzelingen, verbeurdverklaringen en vernietigingen van wederrechtelijk aangebrachte wijzigingen stelde die Abt ook vast, dwangmaatregelen tot herstel van vorige of gewenste toestand ook. Hij liet dat uiteraard door zijn experts doen. En bevestigde hun beslissingen doorgaans.

De graaf verkocht bij de buitendijkse polders de kavels ook wel in eigendom. De koper werd dus eigenaar en mocht over zijn eigendom verder beschikken, als hij de polderbelangen maar niet frustreerde. De grondeigenaar heette dan *ingeland*. Hij, die in de polder eigendom heeft van onroerende aard. We zagen dat de graaf op den duur, bij De Delf of Kethel ook wel rechtstreeks wereldlijke heren aanwees als onderaannemer, omdat de Abt niet voldoende doorzettingsmacht ontwikkelde op locatie of de dijkage tijdelijk even minder belangrijk vond. Kerkelijke jurisdictie-

conflicten waren daarvan vaak de oorzaak. Met de waterstaatsbeheersing had dat meestal niet zoveel te maken. Bij de Delf komt het probleem dat de dijkage uit de effectieve rechtsmacht van de Egmonder Abt loopt omdat de aanvoerlijnen van bevoorrading, manschappen en architecten veel en veel te lang worden en de personeelsleden van de dijkonderneming denken te kunnen gaan slabakken, voor het eerst acuut op. De graaf pleegt dan een truc. Hij komt met een kunstmatige juridische tussenoplossing, door de Abt met nieuwe hoeven te belenen die de Abt als kloosterbijgebouwen van zijn abdij in Egmond mag beschouwen. De Abt kan hier dus juridische immuniteit claimen. Dat bevalt de graaf eigenlijk niet, want hij schept dan juridische enclaves in zijn territoriale rechtsmacht. Maar de graaf berust erin. Hij ziet, voorlopig, geen ander middel om toch het enorme dijkage-karwei goed te laten marcheren. Zie hierboven. Die erkenning van canonieke immuniteiten komt neer op eigenlijke ondermijning van de territoriale claims die de graaf steeds vaker pleegt te doen westwaarts en oostwaarts. De graaf krijgt te maken met enclaves binnen zijn rechtsmacht. Dat bevalt uiteindelijk toch niet. Daarom wijst de graaf nu Ambachtsheren aan. Deze verkopen, net als de graaf, liever de kavels direct in eigendom aan private personen en daarmee introduceren ook zij ingelanden. Op de ingelanden rusten de onderhoudsplichten binnen het polderschap. Zij kunnen onderverhuren. Dat plegen ze ook te doen, maar dan op basis van een volkomen privaatrechtelijke verhouding tussen huurder en verhuurder of pachter. Ze kunnen dan bepalen welke plichten voor de ingeland blijven en welke de huurder moet nakomen. De ingelanden zijn verplicht de verantwoording te nemen voor het gemeenschappelijk bestuur van het waterschap. Ze moeten voordrachten doen voor de vervulling van de positie van dijkgraaf en bijhebbende raden. De graaf benoemt, maar nooit buiten de voordracht om. Daarom komt gaandeweg toch in zwang dat hier een soort van getrapte verkiezingen binnen het polderschap komen. De ingelanden hebben dan een actief en passief kiesrecht. Dat zij weer door huurders en pachters kunnen doen uitoefenen. De huidige wetgeving geeft de ingelanden dat recht onmiddellijk, maar geeft het ook aan de feitelijk ingezetenen van het polderschap. De ingeland behoeft immers niet steeds binnen het polderschap te wonen. De regel is dat hij dat doorgaans niet doet. De ingeland moet zorgen voor het schonen van de sloten en watergangen binnendijs de polder. Draagt hij de zorgplicht over aan de huurder of pachter, dan vrijwaart dat hem toch niet van zijn aansprakelijkheid jegens het polderschap. Hij moet maar zorgen dat de huurder of pachter aan de schoningsplicht voldoet, hoe dan ook. Daaronder valt ook het onderhoud en herstellen van de oevers. De dijkgraaf moet zorgen voor de gemeenschappelijke ringvaarten, de molengangen buitendijs en de ringdijk. Het polderschap moet daarop toezien en de dijkgraaf moet jaarlijks rapport uitbrengen aan de bestuursgerechtigde ingelanden. Omdat dat een technische aangelegenheid is, benoemen de ingelanden *hoofdingelanden* die zich van deze supervisieplichten kwijten en de dijkgraaf dechargeren in een gemeenschappelijke beschikking die zij aan hun deelgenoten in het bestuur moeten toezenden of anderszins kenbaar maken. De ingelanden moeten dat bij meerderheid van stemmen *approberen*, goedkeuren. Bij meerderheid van stemmen, want het moet weer niet zo zijn dat een van de ingelanden een absoluut vetorecht krijgt dat hij ook nog onbeperkt kan herhalen. Voorlopig kunnen de ingelanden, als de stemmen blijven staken of iemand blijft dwarsdrijven, in beroep bij de grafelijkheid. Het kanselarij hof, later de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Dat is duur, daar komen advocaten aan te pas en het duurt lang. Dat doet men dus liever niet, ook al, omdat de in het ongelijk gestelde partij niet alleen de proceskosten krijgt toegewezen, maar alle kosten, schaden en misgelopen interessen die de andere partij claimt bij schadestaatprocedure. Die ook weer jaren lang kan duren. Zo houdt het rechtsbedrijf zichzelf staande. Het polderrecht werd aldus verwereldlijkt, in vergelijking met de rechtstoestand van de eerste dijkages in de negende eeuw. Dan heeft het canonieke recht het primaat. Ook ten aanzien van zoiets werelds als een dijkage.

II.7.4.1. Nieuwe functionarissen

Niet alleen het landschap verandert in de vijftiende eeuw door de dijkage en de poldering geducht, maar ook het rechtssysteem. De dijken en de polders roepen nieuwe beheerstaken op. Ze zijn steeds van algemeen, niet-individueel, belang. Die taken. De revenuen die de uitvoering van die taakstellingen opleveren en de kosten die aanvankelijk gemaakt worden zijn vaak wel individueel van aard, in die zin, dat er steeds iemand is, die eerst de kosten moet maken en vervolgens, als die renderend blijken te zijn door de investeringen die door kunstwerken – de dijken, de sluizen, de duikers, de watergangen, de molens, de molengangen, de afwateringen, de gemalen met tredbewegingsmechanieken, de ringvaarten—worden belichaamd, de meeropbrengsten weer in zijn particuliere zak kan steken. De gedachte dat die opbrengsten tot instandhouding van het verrichte en gebouwde moeten worden aangewend, is nog niet vanzelfsprekend. Dat inzicht komt pas op in de zestiende eeuw, als het onderhoud van de ingewikkelde windmolengangen zoveel kosten genereert waarvan het directe rendement niet eenvoudig is zichtbaar te maken, moet worden uitbesteed aan een college van ambtenaren in overheidsdienst. Ambtenaren, en niet: vrijgestelde beambten die nog een privaatrechtelijke aanstelling hebben vanwege een particulier belanghebbende. Zover is men in de vijftiende eeuw doorgaans nog niet. De particulier neemt een beambte aan om zijn private investering renderend te maken en te houden. Zoals een eigenaar van een landgoed een boswachter aanneemt, die moet zorgen dat het goed tiert, het wild in een goede stand verkeert en geen onbevoegden het terrein betreden en stropers geweerd en vervolgd worden. De vijftiende polderende particulier is, in onze ogen, kortzichtig. Hij stelt functionarissen aan, met een bovenindividuele taakstelling. Loopt de polderhuishouding een beetje, dan geeft hij de functionaris onmiddellijk de zak. Of een andere taak. Hij gaat er niet vanuit dat het huishouden onderhouden moet worden op langere termijn. En dat de beambte moet blijven controleren, rapporteren en inspecteren met eventuele aanzeggingen van straffen, ook al zijn de dijken nog integer, de sloten nog schoon en de tjaskertjes nog vrolijk draaiend, omdat de polderbewoners de automatische reflex moeten krijgen om te kijken naar de schoning van de tussensloten, ook al is er nog geen dikke laag kroos, geen alg en geen verstikkende groei van waterplanten. Daarom lopen polders zo vaak onder en blijken duikertjes verstopt, de kleppen verrot en overlaten dichtgeslibd. Steeds weer opnieuw moet iedereen die bij de poldering betrokken is of hij nu een concreet belang heeft of niet ingehamerd krijgen dat nalatigheden niet onmiddellijk zichtbaar worden en dat hun desastreuze gevolgen pas veel later blijken. En dat die pas tegen onevenredige meerkosten weer te niet gedaan kunnen worden terwijl het landschap onherstelbaar beschadigd kan blijken. Stormvloed en de watergangen binnenrazen, dijken die weggeslagen worden, weteringen die uit hun kanalisaties worden gewrongen moeten de Hollanders dat allemaal gaan leren. En net als wij zijn die vijftiende eeuwse Hollanders hardleers.

II.7.4.2. De dijkgraaf

Nieuwe rechtsplichten moeten opgelegd, uitgevoerd en gecontroleerd worden en dat schept nieuwe verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden. Die moeten gedragen worden. Daarbij horen nieuwe ambtelijke functionarissen, zoals de dijkgraaf. Hij maakt geen deel uit van het polderbestuur en hij mag bij de polder eigenlijk geen ander belang hebben dan dat hij beambte is bij dit semi-publiekrechtelijke lichaam. In het dagelijks, uitvoerend, bestuur heeft de dijkgraaf wel zitting. Hij mag meebeslissen en heeft dus stemrecht. Hij heeft het overwicht van de ambtelijke expert, die al lang meegaat en ook weet dat de niet-ambtelijke leden vaak weer hun zetels verlaten. Hoewel dat eigenlijk niet de voorkeur zou moeten (mogen) hebben, wordt gaandeweg dijkgraaf diegene die in de polder of het waterschap aanzienlijke bezittingen heeft. De gedachte is dan, dat hij zich van zijn taak als dijkgraaf in het te beschermen gebied ook beter kwijten zal: hij heeft daar eigen belang bij. Maar juist daarom gaat hij in de polder verkeerd bezuinigen, waarbij hij ernaar streeft dat

belang bij voorrang veilig te stellen en elders, waar geen gevaarstelling dreigt voor dat belang, de poldertoerusting onderkomen te laten. Daar blijken de oevers te verbrokkelen, de bekadingsen te rotten of te scheuren of de veenkussens doordrenkt te blijven, daar worden de verlaten en duikers niet onderhouden en de sluizen staan steeds open. Dat is de reden dat tegenwoordig de dijkgraaf door de kroon wordt benoemd. Voor een periode van zes jaar. De dijkgraaf moet een legitimatie hebben “van hoger hand” tegenover het particulier belang van de ingelanden. Hij moet zich ook beslist niet beschouwen als zaakwaarnemer of vertegenwoordiger van de ingelanden. Dat valt zeer moeilijk als men zelf ingeland is. Daarom zou dat ook wettelijk een onverenigbaarheid van hoedanigheden moeten zijn. Maar dat is nog niet het geval. Kroonbenoemingen liggen tegenwoordig moeilijk. Hier speelt het door D’66 georganiseerd verzet van de door de kroon benoemde burgemeester een merkwaardige, ervaringsonafhankelijke rol. Bij waterschappen die geen dijken beheren, zoals het waterschap “De Dommel” en het waterschap “Vechtstromen” noemt men deze functionaris watergraaf. De dijk- of watergraaf pleegt voorzitter te zijn van het dagelijks bestuur van het polder- of waterschap. Zijn bijhebbende raden worden heemraden genoemd. Op dit moment wordt een dijk- of watergraaf voor zes jaar benoemd. De raden kunnen ook wel aangeduid worden als “gecommitteerden”. In protestantse streken heeft dat de voorkeur. Vermoedelijk omdat het kerkelijk administratief bestuur via kerkenraden in de protestantse gemeenten aan deze terminologie hechtten, om aan te geven dat deze vertegenwoordigers het belang van de gemeente moesten nastreven. En niet dat van henzelf. Bij dijkgraven was in de vijftiende en zestiende eeuw die inwisselbaarheid van belangen regel. Dat had te maken met het feit dat de polders uiteindelijk toch ontstonden uit het particulier initiatief. Zie hierboven.

II.7.4.3. De heemraad

De heemraad of hoogheemraad is lid van het dagelijks bestuur van het polderschap of waterschap. In eerste instantie vertegenwoordigt hij de particuliere belangen van de ingelanden. Althans in de vijftiende tot en met achttiende eeuw. Hij ontwikkelt doorgaans een speciale expertise over een aspect van het polderbeheer: de watergang-onderhoudsplichten, de schoningsplichten of de inspectie van molens. Hij beslist mede maar adviseert het dagelijks bestuur over die aspecten in zijn portefeuille. De boeren plachten deze raden te benoemen uit hun midden. Hij placht vooral hun agrarische belangen mede te dienen via deze advisering, van waterstaatskunde zelf had hij doorgaans weinig benul. Zeker niet als deze interregionaal van aard waren, wat bij de hoogheemraadschappen bijna altijd het geval placht te zijn. De heemraad wordt tegenwoordig gekozen volgens de regels van de waterschapswetgeving uit het algemeen bestuur van het waterschap. Het dagelijks bestuur van het waterschap wordt doorgaans college van dijkgraaf en (hoog)heemraden genoemd.

II.7.4.4. De sluismeester

De sluismeester of sluiswachter is degene die een schutsluis bedient. Hij heeft het beheer over de kolk en het sas. Bij zeewaarts-uitwaterende sluizen moet hij nauwlettend toezien dat bij vloed geen invaart gesloten wordt. Hij bepaalt ook de ligging in het sas van de te schutten vaartuigen en beslist hoe ze aan de bolders liggen getuid. Hij heeft het waterstaatsbeheer rondom de sluizen en sluisdeuren, aan de saskant en aan de buitenkant. Eventueel int hij het sluisgeld, dat in de veertiende en vijftiende eeuw aanzienlijk kon zijn. Vooral bij kolken als die in Delfhaven – de Aelbrechtskolk – was het schutten prijzig en leek het soms op gevarengeld: daar was echt wel reden voor, want hier gold het een eerste en dan nog wel brede doorbraak in de eerder zo zorgvuldig opgeworpen Schielandse Hoge Zeedijk. Zie hierboven. De sluismeester moet zorgen dat de waterstand aan de bovenkant van de sluis binnen tevoren vastgestelde peilwaarden blijft. Hij hanteert de doorlaattijden en maakt die kenbaar of ruchtbaar.

Zolang een vaartuig in het sas verkeert of binnen de schutting is de sluismeester de gezagvoerder over de vaarbewegingen, niet de schipper of kapitein van het vaartuig of de sleper. De schipper moet om de verschutting vragen. Heeft hij dat gedaan, dan heeft de sluismeester verder de bevelsbevoegdheid over het vaartuig. De meester geeft aan hoe de verschutting loopt en hoe lang ze moet duren. Hij geeft aan wanneer de schipper de deuren mag passeren. Ook al staat de deur open, de schipper mag niet gaan varen. De sluismeester heeft immers het overzicht binnen en buiten de sluis en kan tegemoetkomende vaart incalculeren. Er zijn geen algemene voorrangsregels bij de verschutting. De sluismeester behandelt iedere aanvraag om verschutting apart en moet daarvan logboek doen bijhouden. Hij handelt de aanvraag in volgorde van binnenkomst en niet naar gelang de grootte van vaartuig, de lading of de ligging van het vaartuig in het water. Hij voltooit iedere aanvraag afzonderlijk. Worden vaartuigen als sleep gejaagd, dan is de aanvraag van de sleper de aanvraag van de gesleepten, ongeacht hun grootte of volgorde in de sleep. De sluismeester constateert de beschadigingen aan kolk en deuren. Hij doet ze op ambtseid relateren. Hij wordt op zijn woord geloofd. Hij kan wederspanning beboeten en de schipper aanhouden. Hij moet hem dan wel overdragen aan de openbare gewapende macht. Dat zijn zo de algemene hoofdpunten van deze gloednieuwe beambtenfunctie. In de vijftiende eeuw. Na veel brokken. Dat spreekt.

II.8. Rotterdam geen polderschap

Rond 1250 komt Rotterdam min of meer tot een zekere bestaanswijze als handelscentrum rondom de Rotte-dam. Een stad is het zeker niet. Het heeft een straat, de Hoogstraat. Die is de straatweg over de Rotte-dam. Die straatweg loopt over Hillegersberg naar Gouda. Dat is beslist dan wel een stad. Een befaamd handelscentrum met een open haven uitgevend op de Hollandse IJssel. In 1299 krijgt Rotterdam van Wolfert van Borselen een zekere erkenning van het recht om markt te houden volgens plaatselijke regels. Er is dan een stadskerk. Nog altijd is een open strijdvraag, waar die dan stond. Het merendeel van de historici, die zich daarmee bezig hebben gehouden, oordeelt: de Sint Laurens was toen zeker geen parochiekerk, een *ecclesia integra*. Ze was er wel, als bedehuis en stadshal en wellicht opslagplaats en vervoerplaats. Er werden beurtvaartbiedingen afgeroepen en netten geboet en uitgehangen in het schip. Waarom lijkt dit oordeel juist? Omdat een *ecclesia integra* een aanstelling van een pastoor veronderstelt die vijf van de zeven sacramenten, die zo belangrijk zijn voor het dagelijkse leven mag aanbieden. Dat zijn: de doop, de communie (het aanbieden van de geconsacreerde hostie, een broodpartikel waarin Christus is ingedaald) de biecht en absolutie (kijtschelding van de zonden), het huwelijk (dat de man en vrouw aan elkaar voltrekken) en de ziekenzalving. Priesterwijding en vormsel, de bevestiging van het lidmaatschap van de Kerk, die zijn daar niet te verkrijgen. De aanstelling van een pastoor in zo'n stadskerk is een belastbaar feit. Daarvan zouden de Utrechtse poulliees (de samenvattingen van de dekenale belastingstaten) aantekening hebben gehouden. Dat hebben ze kennelijk niet gedaan, want na 1300 rijst de vraag of Rotterdam eigenlijk wel een legitieme pastoor heeft. Als er zo'n fiscale aantekening zou zijn gemaakt in de verzamelstaten op de Utrechtse diocesane kanselarij was er naar zo'n aantekening in de akten die gewijd zijn aan de vraag of en wanneer Rotterdam stadsrechten heeft gekregen verzen. Die akten, dat zijn middeleeuwse akten. Die zijn er, betreffende die rechtsbevoegdheid van Rotterdam om als stad op te treden. Er wordt gesteld dat in 1328 Rotterdam stadsrechten had en ook dat dat pas in 1344 een feit was. Een ding staat vast: een stad moest, om stadsrechten te hebben in Holland, een pastoor hebben. Zonder pastoor geen stadsrechten. Waarom is nu zo onduidelijk of Rotterdam zo'n religieuze functionaris had rond 1300? Omdat Rotterdam het concentratiepunt was van jurisdictieconflicten betreffende de wereldlijke en geestelijke rechtsmacht. Conflicten tussen de graaf van Holland en de Utrechtse bisschop die elkaar geen millimeter toegaven. Beiden hebben de benoeming van de Rotterdamse pastoor aan elkaar betwist. De graaf was van oordeel, dat hij zo'n pastoor moest voordragen, al erkende hij dat de bisschop de voordracht moest

goedkeuren, want een pastoor was houder van de burgerlijke stand en van het kadaster. Hij was dus ambtenaar. De graaf kon deze ambtelijke bediening zonder voordracht zijnerzijds niet erkennen, want Rotterdam was waarachtig al belangrijk genoeg. De bisschop rekende Rotterdam onderdeel van zijn territoriale rechtsgebied en claimde dus de rechtsmacht om te benoemen (*potestas iurisdictionis*) en jurisdictie tot wijding (*potestas ordinis*). Geen stadskerk zonder pastoor, geen pastoor zonder bisschoppelijke benoeming en erkenning van de sacramentele bediening. Voor beiden was het een principekwestie. Het ging erop of eronder. Er is een “Dirck die paape” geweest, in Rotterdam, maar wie de voordracht en de aanstelling heeft bedisseld als ambtenaar en sacramentele bedienaar op locatie blijft een raadsel. Bij de Dijk en polderingswerkzaamheden heeft dat jurisdictieconflict ook een rol gespeeld: wie had hierin bij de Rottedamme een beslissende rechtsmacht? Wie was het die het polderschap erkende en een dijkgraaf mocht aanwijzen? Beide potentaten hebben het elkaar betwist en geen hunner hebben gewonnen, al kon de graaf via de omringende polderschappen de rechtsmacht over Rotterdam in waterstaatsaangelegenheden aan zich trekken. Daarom werd Rotterdam geen zelfstandig polderschap. En daar heeft de stad tot in de negentiende eeuw last van gehouden. Wie de geschiedenis van De Laurens, Rotterdams stadskerk navlooit, komt daar verrassende staaltjes van tegen. De aanleg van deze gigantische kerk had natuurlijk een enorme betekenis voor de lokale waterstaatshuishouding, ook al omdat de kerk niet alleen op een veenkussen drukte maar ook nog op een eiland stond, midden in de stad. De inlink was hier maximaal, reeds door de enorme druk van het kerklichaam, nog wel vlak achter de Schielandse Hoge Zeedijk, want het kerkeiland belendde daaraan. Gaat u dus maar na. Verzakkingen, meneertje, ondermijning van de duikersluizen, breuken en doorbraken in de dijkjes en het grote dijklichaam. En herrie met het hoogheemraadschap van Schieland en dat van Delfland.

Nog even dit: Dordrecht viel buiten de grote dijkage. Het was in de hier beschreven periode de grootste en belangrijkste handelsstad van Holland. Maar het stond op een eiland. Het had verbinding met de Mer-wede via het riviertje De Thure midden in veenmoerassen. De havenmond van het handelscentrum was zo gelegen, dat besluizing van de haven niet noodzakelijk was. Dat gaf de stad, net als Edam, een geweldige voorsprong op andere handelscentra. De Thure waterde niet landinwaarts uit, want de weteringen rondom het veeneiland voerden het overtollige water uit de moerassen al af. In 1299 kreeg Dordrecht een stapelrecht ten laste van de doorgaande vaart uit de Vlaamse handelssteden. Dat recht hield in dat Dordrecht kon eisen dat goederen die langs de stad werden vervoerd over beurtvaartwegen eerst in de stad moesten worden opgeslagen en daar te koop moesten worden aangeboden. De handel uit Brugge, Gent en Damme kwam doorgaans noordwaarts langs Dordrecht. Dat profiteerde enorm van dat stapelrecht.

Aan die pret zou bij doortrekking van de grote dijkage een einde zijn gekomen, want in het prille begin zouden alle steden minstens hun havens moeten besluizen. Bedenk welk een gunst het was dat Albrecht van Beieren aan Delft toestond om een gat te maken in de Schielandse Zeedijk in 1400 en welke eisen aan de Aelbrechtskolk werden gesteld. De vraag is of Dordrecht dan het lucratieve stapelrecht op de Vlaamse handelsvaart zou hebben kunnen handhaven of verkrijgen. Het nadeel was ook niet gering: Dordrecht bleef verstoken van suffisante bescherming tegen stormvloed. In 1421 kwamen de Sint Elisabethsvloed over het eiland razen. Ze veranderden de infrastructuur van het grote veen-eiland en verzwolgen de Grote Waard bijna helemaal. Ze sneden Dordrecht maanden af van de handelsvaart. Het achterland, zo belangrijk voor de landinwaartse transitohandel verdrong bijna helemaal. De handelsvaart binnenlands, vooral naar het oosten, werd voor jaren onmogelijk. Dordrecht raakte achterop. Het herstelde zich van deze klappen nooit helemaal.

II.9. Het probleem met de haven van Edam als open-zeegat

De dijkage zuidelijk was redelijk effectief, maar nu bleek – mede door die effectiviteit – dat er uit het noorden toch steeds maar zeewater het poldergebied in Zuid-Holland bleef binnen komen. Via de watergangen en hun duikersluizen. De haven van Edam bleek oorzaak. Via de onbesluisde haven van Edam kon water uit de Zuiderzee ongehinderd in- en uitstromen. Of: onbesluisd, dat was eigenlijk het goede woord niet. Er was eigenlijk wel een zeewerende sluis in de havensas. Men kon, theoretisch, het binnenwater afsluiten van de zee. Volgens het gewoonterecht moest de stad dat ook kunnen. Maar in de bekade zeewering rondom de sas had men haken aangebracht voor de deuren van een puntsluis. Die deuren stonden in een punt zeewaarts. Ze konden dicht, die deuren, door vergrendeling. Die vergrendeling werd nooit aangelegd. De naar buiten kerende deuren weken bij de minste druk, ook een koggeschip kon er bij ieder getij ongehinderd door heen varen. Hoe kwam men eigenlijk zo gek? Wel: in het stadsrecht van 1357 was vastgelegd dat Edam een nieuwe, veel verdiepte haven mocht graven. Die mocht men onderhouden op diepte naar eigen inzicht. Die nooit gesloten puntsluizen hoorden nu tot de flankerende maatregelen om de haven op diepte houden. Ze verenigde men de plicht de zeewering afsluitbaar te houden met het privilege alle stedelijke maatregelen te treffen om diepgang mogelijk te maken. Het ging goed met de handel. Er kwamen steeds meer vaartuigen met grotere lastages binnen. En die vaartuigen waren allemaal vrij fors bekiel. De open zeegang via de nieuwe bekade havenmond zorgde dat de getijden, die in de Zuiderzee sterk verschilden en krachtig waren, de haven steeds opnieuw uitschuurde. In het stadsrecht stond verder dat de haven een open verbinding voor beurtvaart mocht onderhouden naar het achterland, onder meer via de Purmer maar ook via andere binnenmeren. Dat was “eeuwigdurend” gegarandeerd. Eeuwig duurt in de mensenbeleving nooit lang. En vooral niet als het weer niet meewerkt. En dat deed het weer dan ook niet. Nu is er een kaart van Noord-Holland of het Noorderkwartier, iets na de hier beschreven periode voltooid in opdracht van de Hertog van Alva, die als militair gouverneur de Lage Landen kwam bezetten. In 1567. Die kaart maakt duidelijk waarom het beleid van Edam op het stuk van de zeekering in de havenmond zo gevaarlijk was voor heel Holland. Alva kende de Nederlanden niet goed. Hij wist dat het waanzinnig waterrijk was en dat dat water overal kon komen. Overal waar zijn legerbenden doordrongen, kon de andere dag het land ondergelopen zijn door inundaties van de Hollanders in het gelijknamige gewest. Hij wist dat de Hollanders, als bedijkers en polderaars een geweldige inundatietechniek hadden ontwikkeld. Alva wilde daarom een kaart hebben waarin duidelijk werd, waar die inundaties makkelijk gesteld konden worden en waar voorzorgsmaatregelen die inundaties onmogelijk maakten of in ieder geval redelijk bemoeilijkten. Hij huurde twee buitengewoon bekwame cartografen in. Om militaire stafkaarten te maken voor de voorgenomen troepenmanoeuvres die Alva ineens nodig bleken. Alva had gedacht dat de Hollanders na wat inleidende militaire terreur het hoofd in de schoot zouden leggen. Dan zou de militaire bezetting die Philips II nog van hem verwachtte in 1566-1567 een makkie zijn. Maar dat viel zwaar tegen. Vandaar die militaire kaarten. De eerste kaarten set heeft betrekking op de Lage Landen als geheel, gemaakt door een Vlaamse cartograaf, Jacob van Deventer, een kampioen in de driehoeksmeting. Ze geven in de zeventien provinciën de hoogten, laagten, wegen, verkieselijke opmarsroutes, legeringsplaatsen, torens enz. aan, om de commandanten van de legerkorpsen in staat te stellen een strategie te ontwikkelen. De tweede kaart is de *Caerte van Noorthollant*. Die is gemaakt om Alva de waterstaat van Noord Holland te tonen en inzichtelijk te maken, met het oog op de overval-inundaties op zijn troepen die de woestelingen die zich toen nog “Geuzen” noemden in een oogwenk schenen te bereiden. En om zelf ook inundaties te kunnen stellen. Allemaal met militaire oogmerken. Het is en blijft een militaire stafkaart. De aantekeningen en specificeringen zijn daarop afgestemd. De maker ervan is Joost Janszoon Beel(d)snijder. De kaart is van 1570. Dus beduidend later dan zich het hier besproken Hollands drama van Edams havenbekken voltrekt. Want dat drama in veel bedrijven speelt tussen 1430-1570. Deze kaart heeft Alva niet gezien want de kaart

werd pas in 1575 door Spaanse experts goedgekeurd als stafkaart. Alva verliet de Lage Landen in 1573. Maar de opvolger van hem, Don Luis de Requesens prees het stuk als buitengewoon accuraat en doelmatig. De kaart van 1288 waarin Hollands Noordelijk Kwartier werd beschreven is oppervlakkiger en minder betrouwbaar. Bekijken we de kaart van Beeldsnijder naar de herdrukken van 1606 en 1778 dan zien we hoe gevaarlijk Edams havenbeleid was voor heel Holland. Joost tekent een breed havenbekken in Edam. Hij tekent ook precies de bedijkte brede vaart naar het Purmermeer binnenslands. Dat is een groot zeemeer. Op Joosts kaart komt een geroeide platbodem juist dat Purmermeer op. Het lijkt wel of Joost Alva wil zeggen: kijk eens hoe dicht dat zeemeer op de Zuiderzee ligt! Westwaarts is een kanaal naar Purmereindt. Ook dat kanaal is breed. De haven van Pumereind geeft uit op het Beemstermeer dat uitgeeft westwaarts op het Scermermeer bij de Scermerhorn. Dit meer werkt als een opslagplaats van razend zeewater dat zich uitweg zoekt. Niet westwaarts. Maar zuidwaarts via een tussenmeer op het Oer-Y dat nog tot de Kennemerduinen strekt, ook naar de plaats waar het haventje van Hecmunda moet hebben gelegen. Via de Scermer dringt het zeewater via dat Oer-Y moeiteloos door tot Spie-Rijnmeer (een meer, vermoedelijk gevormd via een arm van de Oude Rijn) en vandaar gaat het verder via een groot gat naar De Haerlemmermeer. Dat zet zich voort in de Leidse Meer. Dan is het zeewater bij de watergangen en ringdijken van het hart van Zuid-Holland, waarvoor Joost een nervatuur van graven, grachten, watergangen, boezemsloten en boezems weet te tekenen. Via Leiden een fluitje van een cent. Vandaar dat inundaties rondom Alkmaar vrij direct Spanjaarden in Schieland en Delfland ook natte voeten kunnen bezorgen, maar als dan de vloedstand in Edam hoog is, gaat het nog veel sneller. Een omweg, dat is waar, maar het zeewater kruipt waar het niet gaan moet en toch gaan kan als de interregionale besluzingspolitiek defect is. Dit verhaal komt hieronder nog vele keren terug. Pas de droogmakingen van de genoemde zeemeren in het hart van Noord-Holland zullen deze risicovolle toestand adequaat beëindigen in de zestiende eeuw.

Vanaf het begin van de vijftiende eeuw kwam de ene westerstormvloed na de andere de Zuiderzee binnen jakkeren. Die deelden zich mee aan het verre achterland door de overschuimende vaarten, graven, grachten en geulen. En die overstromingen ondermijnden de binnenlandse dijken en dijkringen. Braken die door, dan schuimden de vloedten voort naar de kom van Holland bij Gouda. De bewoners zuidelijk van Edam zagen wel waar de oorzaak lag. Maar het privilege was “eeuwigdurend”. De vloedten in de kom van Holland werden nu steeds weer op niveau gehouden door de immense dijkage vanaf Overschie tot Gouda, die onbedoeld een dijkring ging vormen, maar nu om het Zuiderzeewater binnen te houden. Tijdens de grote stormvloed van 1542 kwam een groot deel van Holland zo onder water te staan. Keizer Karel V, inmiddels gevestigd als heer over de Lage Landen, kon nu corrigerend ingrijpen zonder gehinderd te worden door eeuwigdurende privileges en gewestelijke belangen in Noord-Holland. Karel deed dat door het interregionale hoogheemraadschap van Amstelland op te richten. Dat had niet direct plaatselijke polderschapsbelangen te dienen. Het moest lokale belangen verenigen met interprovinciale belangen, die het substaatje “Die Bourgondische Kreits”, een soort BENELUX, gemeen hadden of konden gaan krijgen. De Bourgondische kring omvatte de zeventien provinciën van de Lage Landen. Als aparte entiteit binnen confederatie van de staten en staatjes in het Roomse Rijk.

Want natuurlijk was de levendige transitohandel van Edam meer dan een lokaal belang. Karel liet een commissie van deskundigen eerst de zaak in studie nemen. In zoverre was hij dus al echt een Hollander geworden. Hij beval vervolgens de waterhuishouding in het Noorderkwartier te verbeteren en de Edamse haven te besluisen. Natuurlijk onder hevig protest van Edam. Ingenieus was de interim-oplossing om een groot boezemgebied aan te leggen ten zuiden van de West-Friese Omringdijk. De Schermerboezem. Daarin zou het overtollige water tijdelijk geborgen worden totdat de weersomstandigheden uitwatering zeewaarts weer toelieten. En verder moesten allerlei sluizen

bij Assendelft en Krommenie die permanent, met het oog op beurtvaart en visserij, openstonden permanent gesloten blijven behoudens, op gezette, gereguleerde wijze, tijdelijke openingsuren. Die publiek kenbaar gemaakt moesten worden. En die de doorvaarten bij sluitingstijden beletten op strafsanctie, want het verzet was hevig. De uitvoering van dit verstrekende besluit eiste vele jaren. Iedereen lag dwars. Maar het werkte wel ten voordele van de interregionale waterstaatsbeheersing. De idee van een Keizerlijke Rijkswet op de Waterstaat kwam daardoor wat acceptabeler over. Als Philips II intussen niet zo rabiaat was geworden, was dat wellicht toch omarmd door de Staten-Generaal van de zestiende eeuw. Dit soort grensoverschrijdende waterstaatsproblemen zijn op den duur opgelost door de hoogheemraadschappen. Die konden de belangen beter interregionaal taxeren. En stierven dus op meer verzet.

III. De reformatie en haar betekenis voor de waterstaatshuishouding

Als men de burgeroorlog, die in 1568 losbreekt tussen de bevolking van de Lage Landen en de Spaanse overheersers een revolutie wil noemen, dat is het in ieder geval een *conservatieve omwenteling* geweest. De Lage Landen omvatten dan bijna de hele BENELUX. Zoals wij nu omschrijven als een economische verdragseenheid. Deze burgeroorlog wordt ingeboekt als *tachtigjarige oorlog*. Twee opmerkingen:

- Deze oorlog werd niet ingeleid door een staatkundige verklaring van de vertegenwoordigers van de Lage Landen, die men zou kunnen aanduiden als een oorlogsverklaring aan het Koninkrijk Spanje of aan de Koning van dat land, Philips II. Er is eigenlijk ook nooit een moment geweest, dat een vertegenwoordiger van deze Lage Landen heeft gezegd tegen de Spaanse regering: nu bestaat er een toestand van bestendige gewelddadige handelingen tussen Spanje en de Nederlanden. En die toestand aanvaarden wij. We vechten nu terug, met het oogmerk soevereiniteit te verkrijgen of te herwinnen. Zoiets zei minister Van Kleffens op 10 mei 1940 tegen de Duitse Ambassadeur, toen Duitse bombardementsvluchten tegen Nederland waren begonnen en Duitse troepen de Nederlandse grenzen hadden overschreden. Dat is *feitelijke oorlogsaanvaarding*. Bij een gewapend conflict komen dergelijke verklaringen wel voor. Er is op een bepaald moment een stuk opgesteld, waarin de Staten-Generaal voor Noord-Nederland en een paar Belgische provincies zeiden: er is zoveel geweld gepleegd, dat wij de soevereiniteit van de Spaanse Koning verwerpen. Dat is de *Acte van Verlatinghe* van 1581. Een hamerstuk, waarin een feitelijke toestand werd aanvaard.
- De opstand van de bevolking richtte zich tegen het feit, dat de Spaanse regering een nieuw belastingstelsel wilde opzetten en een nieuw centralistisch bestuursstelsel door wilde duwen. Eenzijdig. Met nieuwe bestuurslagen en nieuwe soorten van belastingaanslagen, accijnzen en importtarieven. Zonder dat enige compensatie werd gegeven voor het opdoeken van oude privileges die de steden en gewesten tegen duur geld hadden verworven.

De opstand was conservatief en conserverend van strekking: de mensen wilden de oude bestuursverhoudingen terug en de aanslagen uit het oude belastingstelsel, met hun vreemde, door traditionele heffingen, zoals de poldertienden. Ze begrepen wel, dat die tienden uit de tijd waren. Ze aanvaardden ook wel dat Abten en bisschoppen geen aanslagen moesten kunnen opleggen voor wereldlijke dienstverleningen. Ze vonden dat de geestelijken eigenlijk geen ambtenaren moesten kunnen zijn. Misschien wel beampten, bijvoorbeeld bij de armenzorg of het volksonderwijs. Maar niet bij de waterschapsinrichting. Misschien nog wel bij de volksgezondheid, al hadden sommigen daarover ook twijfels.

Allemaal goed. Maar dat moest niet eenzijdig door Madrid worden bepaald. Daarbij was inspraak noodzakelijk. En met Madrid viel daarover niet te praten. De revolutie strekte zich niet uit over het stelsel van waterschappen en polders. En ook niet over de bedijkingen, besluizingen, watergangen en waterstaatskundige erfdienstbaarheden. Dat werkte. Niet altijd goed, maar de verbeteringen konden aangebracht worden zonder Madrid, dat daar toch geen verstand van had op de verzengende hoogvlakte van Castilië. Wat de Hollanders in Holland aan waterstaatskunde oprachten, moest ook maar in Holland bestuurskundig bedisseld blijven. Hier gingen de

opstandelingen – als men ze al zo zou willen noemen – uit van het *subsidiariteitsbeginsel*. Wat in kleinere kring lokaal beter geregeld kan worden, moet in die kring ook geregeld worden zonder inmenging van “hogere” soevereiniteitskringen. Brussel, in het verband van de Europese Unie, belijdt dat subsidiariteitsbeginsel evenzeer. Het zal de nationale waterstaatskunde van Nederland niet gauw aan zich trekken. Dat blijve beter bij de Nederlanders. En hun bestuur. Het probleem bij Philips II was, dat hij dat beginsel eigenlijk niet wilde erkennen omdat hij het op een of andere moraaltheologische grondslag in strijd achtte met zijn absolute soevereiniteit, die hij van god gekregen had.

De hier beschreven waterstaatsstructuur is dan ook ongehinderd door de opstand gekomen – behoudens tijdelijke hinderlijke inundaties tijdens het begin van de geweldshandelingen in Holland – en het bestuur dat zich gaandeweg had gevormd met zijn aparte beambten en functionarissen ook. Alleen: overal waar een rooms-katholiek bestuursorgaan had gezeten, kwam nu een Nederduyts hervormd bestuur, zij het, dat dat bestuur dan vaak ook nog (veel) katholieke voorzitters en raden kende. Hun expertise bleef erkend, hun betrouwbaarheid doorgaans ook. Eventueel *canonieke* tienden kwamen nu, soms onder een andere benaming en onder een andere rubriek, aan protestantse kerkenraden en hun gecommiteerden die er toch de doelen mee bleven dienen die voorheen de beambten, zij het soms in geestelijk gewaad, ook hadden trachten te realiseren. De Abten van Egmond en Hohorst waren door de doeltreffende jurisdictie-aanmatigheden van de graven van Holland feitelijk al in de vijftiende eeuw uit hun rechtsmacht op wereldlijk gebied ontzet. En de bisschop van Utrecht had zich sedert die eeuw door voortgezet wangedrag ook in de zestiende feitelijk op wereldlijk terrein zo goed als onmogelijk gemaakt. De laatste openlijk residerende bisschop moest uit zijn diocees vluchten. Nagestaard door zijn katholieken die nu de reguliere parochiële zielszorg (de sacramentele bediening) wel gingen missen. Een hoge pet hadden de gelovigen doorgaans van hun priesters niet gehad. In de late middeleeuwen hadden deze het daar ook niet bepaald naar gemaakt. De kleurrijke en mystieke erediensten zouden de gelovigen vaak node ontberen, al werden deze diensten wel tersluiks toegestaan. Maar niet het waterstaatkundig wanbeheer van deze prelaten, hun ambtenaren en beambten.

Johan van Oldenbarneveldt heeft zich beijverd de oorlogshandelingen op het land na de eerste zware schermutselingen te bannen uit Holland. Hij verwees ze voornamelijk naar het zuiden, in het bijzonder naar Brabant dat als een militaire barrière ging functioneren, vooral in Kempenland. De zuidelijke Nederlanden werden wat ze eens waren: de slagvelden van militair Europa. Daar werden de grote slachtingen uitgevoerd, die Spanje uitputten en tot het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) moesten leiden. De grote dijkage leed zeker schade door de doorbraken die voor militaire doelen geforceerd werden. Zij brachten de polders uiteraard schade. Maar herstelbaar was het allemaal wel. Op korte termijn. Meestal waren de reparaties uitgevoerd voor het intreden van het Bestand.

IV. De dijkages en droogmakingen in noordelijk West-Friesland

IV.1. Incidentele, niet-conceptuele aanpak

Noordelijk van Egmond, naar de kop van Noord-Holland, kregen de Egmonder monniken van de Hollandse grafelijkheid veel hoeves. De bedoeling was dat de monniken deze uitbouwden tot steunpunten voor de grafelijke machtsaanspraken. Ze moesten dus bereikbaar zijn. Daarom werden paden en wegen aangelegd achter de strandwallen. Aan dijken werd in de negende eeuw niet gedacht. Wel werden terpen opgeworpen die door verhoogde paden verbonden waren, bijvoorbeeld bij Schagen. Omdat men sedert de negende eeuw begon te verturven, terwijl het veen inklonk waren

na het jaar duizend toch zeeweringsmaatregelen noodzakelijk. Er kwam een periode van doorlopende doorbraken, ook al omdat er steeds meer binnenmeren in Noord-Holland ontstonden ten gevolge van de verturving. Een hevige springvloedreeks deed de Zuiderzee ontstaan, die doorbrak tot de binnenmeren. Men begon laaggelegen percelen te omdijken. Een grote ringdijk was niet mogelijk, omdat daarvoor het materiaal nauwelijks te transporteren was. En dat gold ook voor een zeewerende dijk noordwaarts achter de wallen. Er waren in het drassige land daarvoor geen transportpaden aan te leggen en er waren geen voldoende vaste kanalen aan te leggen, iets, wat zuidwaarts onder Castricum wel kon. De eerste pogingen om te komen tot zeewerende dijken dateren van rond het jaar duizend. Daarbij heeft de Abdij van Egmond een rol gespeeld, maar niet die, welke ze opbracht bij de grote dijkage zuidwaarts naar de Mer-wede die hierboven beschreven werd. De monniken legden een dijk aan tussen Camp en Schoorldam, kennelijk, omdat daar hoeven lagen die de grafelijkheid had geschonken. Daarom liggen naar nog de verbindingen die hun monarchale herkomst verraden aan naam en methode van aanleggen: de Keiweg en de Monnikeweg. De dijken werden gelegd op de grens van de klei- en de zandgronden. De Krommedijk beschermde Wimmenum, Rinnegom en Areem. De plaatsnamen verwijzen meestal naar de familie die het stukje grond bewoonde en bewerkte. Rinnegom staat in 1162 geboekt als Rinnighem en Rinninghem, de heem van een zekere Rinno. De idee dat de Rijn hier ooit uitmondde, lang gekoesterd, kan wel verworpen worden. Wimmenum, ten noorden van Egmond aan den Hoef, staat oorspronkelijk, in de elfde eeuw, bekend als Wymnam en later als Wimnom en in 1639 als Wimmenom. De Hofdijk, de Mossenlaan, de Kromme Hoogendijk en de Suyderdijk sloten op de Krommedijk aan, maar het was alles duidelijk ad hoc-dijkage zonder een groot fundamenteel aannemingsplan en een territoriale competentieverdeling die de "Groote Dijkage" zuidwaarts zo interessant en uniek maakt. De dijken sloten aan bij de hoge gronden van Noord-Bakkum. In 1212 krijgt de Abdij van Egmond alle sliklanden buitendijks dit complex. Dat geeft aan dat de monniken hier de aannemers waren van de dijkage, een dergelijke gift placht de afsluitende beloning te zijn. Bij de grote dijkage geschiedde die gift niet. Daar hield de graaf de kogen, kwelders en gorssen. Abt Adallard (1112-1120) start een dijkage en poldering bij Abtskoog in de twaalfde eeuw. De graaf van Holland vindt goed dat de Abt het polderdijktje in eigendom aanvaardt en toevoegt aan de Abdijpercelen. Ze kent vier percelen. Ieder perceel wordt als "koogje" aangeduid en daarom is moeilijk te traceren waaraan latere historiografen refereren als ze het over Abtskoog hebben of iets bij De Koog situeren. De koogjes worden aangeduid naar de onderpachter en zo spreekt men van de koog van Aelszoon, de nakomeling van iemand die Adelbertus heette. Aelszoonkoog, zo wordt de geschiedenis tot onbegrijpelijkheden verbasterd. De Coggelaan die er ligt is vermoedelijk een restant van een koogdijktje, dat tevens de toegangsweg was van de hogere binnenlandse gronden naar De Abtskoog zelf. Het dijkje werd niet meer onderhouden door de aanleg van de Slaperdijk tussen 1526-1528. Er is van de oorspronkelijke polderkunstwerken bijna niets meer te zien, alleen bij luchtkartering zijn ze zichtbaar. Er is een verbindingswegje aan de noordzijde van De Koog tussen de Mosterdweg en de Hondsbosschevaart dat nu nog het Koogwegje heet en dat aantoonde dat het polderproject kleinschalig was. Maar dat is ook een eenmalig project. Er komt een nieuwe dijk voor de oude en daartussen wordt gepolderd. Maar dat is toch uitzondering: meestal volstaat men zand te storten tussen de onderling niet aansluitende zandwallen. De Zanddijk is daar een resultante van. Na twaalfhonderd. Het is echt geen hechte zeewering, maar meer een weglichaam tussen Egmond en Limmen-Alkmaar. Een watervrije hoge weg. De Vennewatersweg neemt later die verbindingsfunctie over.

De Sint Maartensvloed in 1490 noopt de Abdij tot een iets constructievere aanpak van de zeewerende dijken westwaarts. Bij Hargen en Schagen zijn de dijken al geregeld doorgebroken sedert 1230 waardoor de abdij-akkers en weilanden grondig vernield werden. Novemberstormen hebben

op deze zeeweringen een verwoestend effect, dat is al vaker gebleken. De Abt laat wel herstellen, maar maakt het allemaal niet echt grondig aan. In 1248 zijn de vloed en de zee zo heftig, dat de zeevis ver landinwaarts via de weteringen en watergangen in Rijnland komt en er bij Delft waarachtig zeevis uit De Schie opgehaald wordt. Het lijkt absurd, maar de ervaringen met de onbesluisde haven van Edam tonen aan – ik verhaalde ze al – dat het zeewater, eenmaal achterdijks, ver weet op te rukken naar de kom van Zuid-Holland. In dit waterland hangen de waterhuishoudingen nu eenmaal zo nauw aan elkaar dat intercommunale aanpak eigenlijk noodzaak is. Alleen aan de redelijk geïsoleerde ligging van de kop van Noord-Holland is te wijten dat de Abt hier niet bij machte blijkt tot een dergelijke gemeenschappelijke aanpak aansluitend bij het plan bij de grote dijkage en gebaseerd op vergelijkbare bepolderingsfasen. Het blijft bij een stuksgewijze aanpak zonder gemeenschappelijke conceptuele zeewerings technieken. En het zal, bevreemdend is dat, ook nooit zo ver komen. De Abt moet nu veel geld uitgeven en daartoe gronden vervreemden. Hij zoekt dan in vredesnaam maar de steun van wereldse landheren zoals heer Hugo van Akersloot. Die heeft bij Schagen de Huigendijk aangelegd of althans drastisch versterkt, heer Hugo heeft er kennelijk kijk op. Bij Schagen gaf graaf Dirc II aan de Abdij in 989 zes hoeven (*villa Scaga*) in leen, om ze de functie van grafelijke steunpunten te geven. De Abt zet ook hier vicillani aan het werk, maar goed controleren kan hij ze niet. Ze verambtelijken en vinden het gauw goed. Particulier initiatief kan een oppepper zijn, dat heeft de dijkage in Schieland bewezen onder De Delf. Dat werkt goed en de Abt beslist in de komende jaren, tegen het eind van de vijftiende eeuw, steeds vaker heren met wereldlijke doorzettingsmacht aan het werk te zetten en eventueel het poldergebied dan maar aan betrokkene in eigendom te verkopen. We zagen dat de Hollandse grafelijkheid onder De Delf rondom deze tijd dat ook steeds meer ging doen. De Kerk is in deze soort zaken duidelijk op haar retour. In andere zaken ook, maar daar gaat het nu niet om. De Hollandse graven zagen, dat steden veel behulpzamer waren bij de bevordering van de dijkagewerkzaamheden en de poldering dan de Abt en de heren van een Ambacht, al waren de laatsten duidelijk toeschietelijker en zakelijker dan de Abt. De Abt was iemand van de Kerk, en de belangen van die organisatie bleven de overhand houden. Bij een jurisdictieconflict koos de Abt altijd de zijde van de Kerk. Rotterdam koos dan de kant van grafelijkheid en spon daar garen bij dat de Utrechtse bisschop niet kon gebruiken, zoals rechten op stadsomwallingen of marktdagen. De graven hebben daarom in 1415 aan Schagen stadsrechten gegeven. De graven hadden besloten tot een bestuurlijke hervorming waarbij zij het gehele West-Friese platteland aan hun kant probeerden te krijgen, eventueel door stadsrechten te verlenen ook aan kleine gehuchten. De Bourgondische Hertogen moesten daarvan niets hebben, aanvankelijk, tot zij begonnen in te zien dat ze aldus inderdaad steunpunten voor hun gezag kregen: ze namen ze eerst af, maar gaven de stadsrechten vaak ook weer terug, soms in gemitigeerde vorm, zoals bij Schagen. De Abt kan in dit opzicht niets vergelijkbaars doen. De Abt besluit steeds vaker tot erfhuur van polderkavels onder verplichting van onderhoud van de tussendijken en ringdijk. Ze moeten het bezaaien en de tiende schoof als huurprijs steeds afstaan aan de Abdij – dat tiendenstelsel wilde de Abt kennelijk toch maar niet los laten. De Kennemers en de Friezen sluiten steeds vaker dit soort erfhuurcontracten. Als de dijkdoorbraken resulteren in een blijvend wiel in het land, is er een ernstig probleem. Dat wiel, dat moet in ieder geval omdijkt worden als het groot genoeg is. Men spreekt dan van een inlaagdijk. Die inlaagdijk is een vervelend obstakel. Men wint er geen land door. Het is een noodzakelijke maar niet-renderende diepte-investering. Diepte, zegt u dat wel. Het wiel (of: de wiel) is immens diep, dat is een echt wiel altijd. Dus grondafstorting heeft geen zin. Maar wie betaalt de wielomdijking? De Abt, maar dan moet hem schuld treffen aan het gebrekkig dijkonderhoud. Dat moet aangetoond worden en dat valt nooit mee. Want meestal zijn de polderbewoners of de ingelanden achterstallig geweest met het dijkonderhoud dat voor hun rekening kwam krachtens het koopcontract of de pachtovereenkomst. Waar echter, om het niet waanzinnig duur te maken, die wielomdijking, de grond af te halen die gestort moest worden? Van de Abtslanden. Dat moet de Abt

echter uitdrukkelijk toestaan, het gaat niet om wat luttel plakken of zoden. Je kunt het niet stiekem doen zodat de Abt er niets van merkt. Als de inlaagdijk echter heel groot moet zijn, wil de Abt compensatie. Hechtheid van de inlaagdijk verkrijgt men door wieren te bezigen. Men heeft een aarden wal die boven de waterspiegel bezet wordt met wieren. Dat heet een *wierriem*. Een onderdijkje dat trapsgewijze oploopt. Bij Hargen komen veel wieren voor. Er moeten dus tal van dit soort doorbraken zijn geweest. Steeds incidentele aanpak, geen grootse visies zoals bij de bepoldering van Rijnland, Delfland en Schieland. Er wordt kleinschalig gepolderd zoals de Harger- en Pettemerpolders demonsteren. Maar deze zijn gevolg van particulier initiatief, overigens wel binnen het Abbatiale rechtsbereik. Hargen zou een oude Friese cultusplaats zijn geweest. Wellicht heeft dat de Abt afgehouden van veel bemoeienissen. Sommige tradities zijn echt hinderlijke belemmeringen voor een stoffelijke vooruitgang.

IV.2. De grotere dijkages bij of rondom Egmond

IV.2.1. De West-Friese Omringdijk

IV.2.1.1. Waarom deze omringdijk?

De West-Friese Omringdijk is een reactie op de hierboven genoemde Sint Maartensvloeden die zich in de Karolingisch-Ottoonse periode (800-1000) begonnen te manifesteren en die steeds heviger werden, terwijl de Abt geen groots defensieproject kon ontwikkelen, zoals zuidwaarts naar de Mer-wede wel gedaan werd. De Abt van Egmond moet hier de steun van de Utrechtse kerkvorst in het begin ontberen. Zonder zulk een groot aannemingsconsortium tussen Sint Petrus-Hohorst-Sint Paulus-Sint Adalbertus heeft de Egmonder prelaat het kennelijk niet aangedurfd. De monniken bleven zich beperken in Noord-Holland tot terpen, zandwallen, korte zeedijken en binnendijken, niet-aaneensluitende polderingen zonder een consequent commuun watergangen stelsel (zoals rond juist Gouda heel nauwkeurig gedaan was) en daarom braken de vloeden steeds weer door. De zeewaterspiegel steeg weer, de bodem klonk in, steeds meer mensen kwamen West-Friesland bewonen en koloniseren, dus ontwateren, er moest nu echt gezamenlijk opgetreden worden. Ook al omdat de doorbraken blijvend binnenmeren veroorzaakten en de bewoners ongedisciplineerd aan het verturven sloegen om brandstof bij de hand te hebben. De West-Friezen zijn de ringdijken, die ze al vast hadden weten te verankeren rondom hun polders, onderling gestructureerd gaan verbinden met tussendijken. Die waren sterk. Ze vormden een coherent netwerk in de dertiende eeuw. De binnenwatergebieden bleven echter maar vollopen met zeewater en dus verzilte veenkussens vormen met weer meren. Daaraan werkte stellig het feit dat de zeehaventjes geen samenhangend beleid voerden met betrekking tot de besluizing, de sluistijden en de verschutting via verlaten mee.

IV.2.1.2. Het drama van Edam

We zagen hoe hardnekkig Edam zich bleef verzetten tegen volledige, gesloten, besluizing van zijn zeehaven, argumenterende dat een bedamming met een sluis uiteindelijk de doodsteek zou zijn voor de florierende beurtvaart. Edam had gelijk: pas Karel V drukte na 1525 het algemene besluizingsbeleid van alle Noord-Hollandse zeehavens door. Er kwam in 1544 een uitgebreid interregionaal waterstaatsbeheersplan. Het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland moest het uitvoeren. Maar het had geen doorzettingsmacht. Het hoogheemraadschap rekent voor dat Edam, op kosten van het Rijk, een spuiboezem zal krijgen. Dan zal de haven echt niet verzanden, ook al komt de vloed niet binnen. Verder zullen de eigenaars van de visrechten in de binnenwateringen schadeloos gesteld worden. Edam zal ook niet voor het onderhoud van alles dat het achterland beschermen moet hoeven op te draaien. Dat zal worden versleuteld over de belanghebbenden. Er komen aannemingen, maar werkvolk durft niet te komen: het zal flink in elkaar geslagen worden als het over de zeevang durft aan te marcheren naar Edam. Edam lapte alles aan zijn laars. Het beloofde steeds beterschap, erkende schuld, en bracht dan

volkslegertjes op de been, relschoppers, die alles wat het hoogheemraadschap aanbracht vernielde. In 1565 grijpt koning Philips II met harde hand in. Hij stelt Edam aansprakelijk voor het georganiseerde rellen van hooligans die Edam kennelijk van elders ronselt. De personen zullen hard aangepakt worden. Edam ontkende er iets mee van doen te hebben. Philips II weet beter. Hij dreigt met een regeringscommissaris. Edam blijft tot 1565 dwarsliggen, maar dan komt die commissaris. Edam moest bedammen. Het moest zelfs een langgerekte overwulfte kolk aanleggen en nekte – zoals het voorzag – daarmee zijn welvaart. Het kwam er eigenlijk nooit meer boven op.

IV.2.1.3. De opstelling van de West-Friezen

De West-Friezen hebben op deze coördinatie van hoger hand niet willen wachten. Nadat ze halverwege de dertiende eeuw de binnenlandse ringdijken met elkaar hebben weten te verbinden, legden ze om al die ringen weer een hechte, zwaar verankerde ringdijk. De West-Friese Omringdijk. De haven van Edam bleef, toen deze Omringdijk klaar was, niettemin een doorspoelgat voor stormvloed. Uiteraard: Edam lag veel meer zuidelijk. Buiten de Omringing. Zijn haven bleef zeewater innemen doordringend noordwaarts via de weteringen en watergangen ook binnen die Omringdijk, zodat de binnenmeren bleven groeien en boezems werden met gevaarlijke risico's voor het Hart van Holland onder Delfland.

Edam heeft alle inmenging van hogerhand effectief weten te saboteren tot 1568. In 1550 belooft het een nieuwe sluis in de haven te leggen, maar dan een die buiten in de zeedijk ligt. Daarmee wordt bereikt dat de Schermerboezem niet meer bij stormvloed zeewater blijft innemen. Niet meer. Maar wanneer Karels toezichthouders sterven, gaat alles weer mis. De Edammers staken de arbeid aan sluis en zeedijk. De Schermerboezem loopt weer barstensvol. En het vloedwater kan zijn omweg via de Kennemer graven en het Haarlemmermeer weer gaan maken naar de kom van Holland toe. Holland is alweer in last. Door Edam.

Het ging er op een gegeven moment naar uitzien dat de West-Friese Omringdijk een gigantisch boezemwater omvatte dat heel Holland blijvend zou bedreigen. Hier was een, reeds beschreven, ingreep van hogerhand nodig. En gelukkig was Rooms Keizer Karel destijds al in 1525 bij de hand. Zijn opgeschorte werk wordt vaardig voortgezet door koning Philips II in 1564. Hij stuurt een regeringscommissaris, Philibert de Bruxelles met als opdracht nu eindelijk het al in 1544 voorziene interregionale afwateringsplan door te drukken. De regio West-Friesland schaart zich nu achter de Koning, want dat hij hier het beste voorheeft, erkennen zij, ook al is de koning allerm minst populair, laat staan geliefd. In 1567 verraaft een betalingsregeling dat Edam verloren heeft bij de strijd.

Het wordt een dood Zuiderzeestadje, sluimerend achter zijn langgerekt verwulft in de stad. Een overkluisde langgerekte sluiskom die, vreemd genoeg, aanstonds “De Dam” wordt genoemd. Deze dam is allerm minst een dam, maar het onderaardse kunstwerk, dat in het wegdek waarop markt wordt gehouden, een bolling veroorzaakt, is bedoeld voor de ondergrondse verschutting van de platboomde binnenvaart naar het achterland en naar de zeehaven. Die nu alle aantrekkelijkheid heeft verloren door de door hogere machten aangelegde sluis. Waarvoor Edam alles heeft ingezet en geen plan-B heeft willen aanvaarden noch opperen. Hoogmoed komt deerlijk voor de val. Het stadje heeft ook in het Noorderkwartier de welwillendheid verspeeld. Het heeft te duidelijk doen blijken dat het zich een eigenstandige republiek waant die zich niets hoeft aan te trekken van hogere wetgeving waarvan alle anderen het belang wel inzien, al kost het soms moeite.

De West-Friese Omringdijk loopt van Enkhuizen, Hoorn, Alkmaar, Schagen, Medemblik en opnieuw naar Enkhuizen. We moeten wachten op de gigantische droogleggingswerken uit de negentiende en twintigste eeuw, voordat de eigenlijke zeeweringsfunctie van de Omringdijk ten einde is. De Zuiderzeewerken van Cornelis Lely, met name. Zie hieronder. Toch wordt de Omringdijk

en het dijkensstelsel binnendijs nog steeds behandeld als een zeeweringsstelsel. De Afsluitdijk kan het begeven of ze kan vernield worden.

IV.3. De Zijpe

We spreken van “De Zijpe”, als we bedoelen: de *Zijpepolder*. Vandaar het bepalend lidwoord “de”. Dat gebeurt in het hiernavolgende steeds, als we het hebben over een poldergebied, waar eerst zee, meer of een rivier(mond) was. De Haarlemmermeer, dus. Niemand weet nog, dat Schiphol-Airport ligt op een gebied dat een bruisende brakke binnenzee vormde: *Het* Haarlemmermeer. Een ding weten we weer wel: een Boeing 747 kan daar niet landen. Het gaat om een diepgelegen polder voor hoogvliegers. De IJsselmeer, De Waddenzee, derhalve.

Tussen Callantsoog en Petten, waar nu de gemeente Zijpe ligt, was een langgerekte zeearm, *De Sipe*. De Sipe was een stroomgat, dat steeds dieper landinwaarts ging door de stormvloed en de veeninklinking, net zoals de ontwikkeling in heel West-Friesland. De zee was hier al in de pre-romeinse periode door de schoor- en strandwal gebroken. Er had zich een randmeertje gevormd. Dat was steeds dieper landinwaarts gedrongen. Het was een zeearm geworden. Een bedreiging voor het achterland. Het zeewater zette gevaar bij voor de achterlandse kogen of kogges, de iets hoger gelegen slibafzetsels, vaak met zeeklei overtogen. De omwonenden trachtten deze ontwikkeling te stoppen. Bijzonder vruchtbaar. Er waren wat dijkes opgeworpen. Zo vormde zich het geestmerambacht, en ontstonden de Schager en Niedorper koggen. De bewoners deden wel wat tegen de opdringende zee. Door bedijkingen weerszijden. Doeltreffend was het niet. Het was een kunst die ze niet verstonden. De Zijplanden liepen geregeld onder. De Wieringerwaard ook. De Oude Schoorlse Zeedijk werd wat opgehoogd, maar het lichaam was niet goed gelegd. Er was steeds kwelwater. Het bolwerk werd met rietmatten verzwaaard. Het kan zijn, dat de monniken van Egmond daar ook bij hebben geholpen, ze hadden bij Schagen immers een dependance van de Abdij gekregen van de graaf van Holland. Bij Schagen polderden de monniken actief en vaardig, maar alleen met het oog op poldering om Schagen. De Abdij heeft geen rapporten, waaruit blijkt dat de monniken de zeemond trachten te dempen of te bedammen. Ze legden wel de Nieuwe Schoorlse Zeedijk aan. Die liep van Petten door naar de Rekerdam. Dat was een dam bij Schagen door het riviertje de Rekere. De Schoorlse Zeedijk verbond de Rekerdam noordwaarts met hoeven bij Oudesluis. De Schoorlse Zeedijk liep dus achter de strandwallen landinwaarts, ze volgde de kust lijn niet. De Zeedijk was ook voor de monniken een transportweg van hoeve naar hoeve, steunpunten, beleend door de graaf. De monniken zijn hier flink bezig geweest aan deze zeewering. We vinden op deze route noordwaarts, dwars door het Zijpe-gebied, namen als *De Abts Helmdijck*, *De Abts Rechterdijck*, *de Abts Cleyn Rietdijck*, *de Abts Rietdijck* en *de Abts Leckinge*. Daar, waar de Abt lekkages in de dijken had doen verhelpen, dus. Het was een grote zeewering van honderdzestig roeden. Die zeedijk werd dus echt wel bedreigd door De Sipe. Die was zich een weg naar haar toe aan het graven. Maar de monniken lieten dat kennelijk gebeuren. Ze lieten de afstopping van dat proces aan de buitendijs wonende landlieden over, die er niet veel van maakten.

Er was een haventje bij de plaats die nu Krabbendam heet en dat had verbinding met De Rekere maar niet met De Sipe: dat zal te zanderig, onvast, te veel met dwarsgeulen doorsneden en te ondiep zijn geweest voor echte handelsvaart. Krabbendam had belang voor de graven van Holland. Floris V legde het haventje in een stenen bekading en er kwam een dwangburcht rondom 1270. Floris V was nog steeds woest over de koningsmoord van 1256, het was nog vers, en hij liet niet met zich spotten. Vandaar die dwangburcht bij dat godvergeten oord. Floris bouwde dat soort burchten overal in West-Friesland: men moest maar eens weten wie er de baas was. Het wekt dus verwondering dat de monniken niets aan de opmars van De Sipe deden. Ook al, omdat De Sipe uiteindelijk ook de West-Friese Omringdijk ondermijnende, althans het doortrekken daarvan via

Schagen. De Beierse vorsten, thans graaf van Holland, bemoeien zich met De Sipe. In de zomer van 1388 heeft Albrecht van Beieren een plan. Er moeten twee dijken geslagen worden. Een vanuit Petten langs het strand noordwaarts. Een vanuit Callantsoog tot De Keins. Albrecht eist hulp van de steden, de ingelanden en de omwonenden. Die reageren niet of nauwelijks. Men vreest dat het een bindend precedent zal opleveren. Als men gehoor geeft, gaat Albrecht dan niet vaker dit soort eisen stellen? Albrecht doet zeggen dat het echt voor deze ene keer zal zijn. Nu komen de Hollandse steden in actie: als het zo zit, zullen ze hun beste beentje voorzetten, maar wie zal dan eigenaar worden van de landaanwinningen? Dat willen ze toch eerst wel even weten. Kan dat zwart op wit vastgelegd worden en hebben ze nog inspraak? Maar inmiddels begint men aan de eerste dijk vanuit Petten. Men schiet niet op, ook al, omdat men niet weet voor wiens rekening men zich nu eigenlijk uit de naad staat te werken. De tweede dijk komt er niet. De eerste krijgt dus geen aansluiting en bezwijkt. In 1432 wordt er achter de duinen bij Petten een nooddijk aangelegd, om alvast een zekere zeewering te borgen. Mensen uit Rijnland moeten in opdracht van de Abt meedijken. Daarom denken geografen nadien dat hier de Oude Rijn uitwaterde, een misverstand dat we nog vaak gaan tegen komen. De dijk blijft slapend. De steden willen niet aandijken of aansluiten. Kapitaalvernietiging. Dat zien de steden schouderophalend aan: dan moet Albrecht maar duidelijk zijn over de landaanwinningen. Want is de dijk er, dan komen er gorssen, kwelders en kogen en dan pikt de grafelijkheid die natuurlijk weer in. En daar passen de steden voor. Het moet voor Albrecht moeilijk besturen zijn geweest. In Beieren ging het makkelijker. De volgende poging tot een interregionale bedijking wordt pas ondernomen in 1438. En wel door Philips van Bourgondië. Hij nodigt de heren van Egmond en Brederode uit om mee te doen. Maar hij zegt niet, hoe het dan met de eigendomsverwerving zal zitten. Hij dreigt wel. Als de heren niet meedoen zal hij ze het “recht van aanwas” ontnemen. Hij gaat er dus van uit, dat ze dat van nature wel hebben, dat recht van aanwas. Dat gewoonterecht heeft zich kennelijk toch gevestigd. Door de grote dijkage zuidwaarts? Maar er komt weer helemaal niets van terecht: Philips heeft nooit geld genoeg en van zijn centraliseringspolitiek, waartoe zijn waterstaatsplanning mede strekt, komt niet veel meer terecht dan incidenteel oorlog voeren. De Bourgondische vorst blijft het echter steeds weer proberen. Begrip voor wat coherente en doeltreffende waterstaatskunde in Holland vermag kan hem niet onzegd worden.

De Sipe bedreigde het Noorderkwartier bij de Sint Elisabeth vloed van 1421 en de Allerheiligenvloed van 1570. Toen heeft de kanunnik en kunstschilder Jan van Scorel het initiatief genomen tot een zodanige omdijking dat De Sipe bedwongen kon worden. Pas in 1597 is deze omdijking gedicht. Het had enorm veel geld gekost. De bodem was te onzeker, te veel zand, te veel veen. De ontwatering bleef zorgen baren. Er zouden twintig windmolens nodig zijn om de polder droog te krijgen en te houden. Een gloednieuwe en dure ingreep. Maar nadat de Zijpepolder was ontstaan, was het Noorderkwartier weer van een waterstaatkundig probleem bevrijd. Voorlopig. Nu kon begonnen worden aan de droogmaking van de Beemster, de Purmer, De Wormer, De Heerhugowaard en de Schermer.

De Schoorlse Zeedijk bleef zorgen baren. Je kon er met open portemonnee naast gaan staan. Dijkplichtig waren Groet, Petten en Schoorl. De Abt liet dat over aan de wereldlijke gezagsdragers. De schout van Schoorl werd dijkgraaf. De schepen van dat dorp, de schout van Petten met drie van zijn schepenen en drie van Groet waren heemraden. Ze moesten erop toezien dat de ingelanden onder de dijk het hem toegewezen dijkstuk behoorlijk onderhielden. En ze moesten de kosten verhalen bij gebleken nalatigheid. Het was een polder die niet makkelijk renderend was te maken, er zijn dan ook veel rechtszaken uit voortgekomen. De Abt van Egmond was daarbij betrokken, omdat hij hier van de graaf het land beleend had gekregen. De graaf, ziende wat hij de Abt opgesolferd had, wilde het niet terug. De abt was dus zoveel als eigenaar. In de zestiende eeuw

hadden de ingelanden er echt genoeg van en lieten de dijk verslonzen. De heemraden hadden inmiddels nog meer dijkperken aangenomen, zonder de ingelanden te raadplegen, noordwaarts. Ze deden er niet veel voor, maar rekenden schouwkosten duchtig door. In deze verwarde tijd was er geen gezag namens de grafelijkheid dat daartegen optrad, al waren de ingelanden ook wel weer zo wijs, dat ze niet betaalden. Maar toen was de Abt ook niet meer te bekennen. Het Hof van Holland liet daarop het toezicht uitoefenen aan een speciale dijkgraaf en heemraden, die de inspecties wel zorgvuldig deden. Waar deze verder de kosten, ook van de reparaties die zij nodig oordeelden en ook deden verrichten, verhaalden is niet duidelijk. De Abdij was er niet meer. De reformatie had inmiddels toegeslagen en de gebouwen waren verramponneerd. De vermogenswaarden waren geconfisqueerd door het rapaille dat zich Geuzen placht te noemen. De poldergronden waren eigendom van de financiers: kooplieden uit Amsterdam, die hier hun V.O.C.-winsten dachten te beleggen en zagen vervliegen. Veel voormalige Antwerpenaren die na de val van hun stad in 1585 naar Rotterdam en Amsterdam waren getogen, met medeneming van expertise, geld, handelsrelaties en politieke contacten. Holland zou er wel bij varen. Op den duur namen Alkmaarders en streekbewoners de kavels toch over. Het polderbestuur kwam bij de stad Alkmaar. De gemeente Zijpe nam dat uiteindelijk in 1825 over en vormde een polderschap uit de plaatsen Zijpe, Petten en Callantsoog. Het Noord-Hollands Kanaal scheidde deze grotere polder in twee delen.

IV.4. De Hondsbosse

Ook hier bij de kust in de periode voor de vijftiende eeuw een duinenrij met strandwallen. En ook hier uiteraard steeds meer binnendringende stormvloeden. De Sint Elisabethsvloed vaagde het dorp Petten weg. In 1421. De zeewering was weg. Graaf Jan van Beieren riep de Kennemers op het gat te dichten. De Abt was medeverantwoordelijk voor de zeewering en leverde twintig kloosterlingen. Het vorderde niet, de werken stortten in en de aanpak was niet drastisch. Tien jaar later werd de zware dijk aangelegd met behulp van de Rijnlanders, want die hadden van deze gat in de wering ook te duchten. Daarom werd de dijk de Rijndijk genoemd. Later heeft men deswege gedacht dat de Rijn hier, ter hoogte van Schagen uitmondde. In 1443 bleek uit een rapport dat deze Rijndijk gebrekkig was. Er moest nieuw zand gestort en het helmgras moest dieper geplant worden. In 1446 werd daarom verboden dieren in de duinen te weiden: die vraten de helmgrassen weg. Schout en schepenen van Groet werden inspectie plichtig. Ze deden er niet veel aan. De Abt deed onderzoek en bevond dat de duinruggen verwaarloosd en verstoven waren en dat de dijk ingezakt was. Nu deden graaf en raden van Holland iets merkwaardigs: zij stelden Abt Jacob van Poelgheest aan als beheerder en dijkgraaf. Dat was vreemd, gelet op het feit, dat in de vijftiende eeuw juist bij dijkages en polderingen steeds meer een beroep werd gedaan op niet-kerkelijke personen, de Ambachtsheren. Dat zagen we al. De aanstellingsbrief geeft dan ook een wat bredere motivering voor de beslissing: Van Poelgheest woonde in de buurt, was expert en bekend met de plaatselijke verhoudingen. Aldus de oorkonde van 18 oktober 1463. Zijn opdracht was over te gaan tot het beplanten en bepoten van de duinen met helm en struiken op kosten van de grafelijkheid en verder dat hij ten strengste zou optreden tegen iedere beweiding en het snijden of plukken van helm of wat voor soort groeisels ook. Het opmerkelijke is dat de graaf een Abt opdrachten geeft als ambtenaar. Terwijl eerst de graven van Holland zich in het stof wentelden om een Abt maar te mogen naderen en zijn gezalfde hand te mogen kussen. De Abt krijgt bevel een hoogheemraadschap uit de grond te dampen. Wat de Abt daarmee deed, is onduidelijk, wel dat Van Poelgheest stierf in 1464. Daarna is een periode opgetreden waarbij in de rechtshandhaving op het stuk van zeeweringsplichten een leemte viel. Er komt een commissie. Wat die uitvoert weet niemand. Dan komen harde en barre herfst- en wintertijden, waarin de dijkages verzakken, scheuren en breken. De duinen stellen weinig voor en reparaties vinden, hoezeer aangezegd, niet plaats. De Abt wordt steeds opgeroepen ter commissoriaal overleg. Verschijnt hij? Doet hij wat? Het is onduidelijk. Wel liegen de aan de Abdij

opgelegde aanslagen er niet om. Worden ze ook betaald? De Abdij wordt ook aansprakelijk voor het onderhoud van Boekeler- en Limmerdijk. Dat ligt daaraan dat de Abdij hier aangemerkt kon worden als hoofdingeland. Bij de Sint Aagtendijk is dat ook het geval. De dijk verbond als waterkering en weg de dorpen Heemskerk, Uitgeest, Wijk-aan-Duin, Castricum, Bakkum en Limmen. De Abdij had hier veel polderkavels rechtsreeks in eigendom, als concessie van de grafelijkheid op het oorspronkelijk systeem dat de graaf in persoon eigenaar zou zijn en de Abt hoofdpachter. Dat bracht veel plichten voor het dijkonderhoud mee die sedert 1331 gespecificeerd worden in de rekeningen deswege. De Abt wenste die vaak te delen met naburige ingelanden. In het begin placht hij de rechtsgedingen ter zake te winnen maar op den duur ving hij bot. De Abt wordt steeds vaker als *ordinaris persona* behandeld in de gedingen en niet met de privileges van een bisschop. Hij wordt niet langer begroet door de scheidslieden met het rechtsvermoeden dat hij wel volgens de contract regels van de hoofdingelanden zal hebben gehandeld. Neemt hij leken aan, dan moet hij aantonen dat deze het werk volgens de regelen van de kunst hebben volvoerd, bedient hij zich van geestelijken bij de onderuitvoering, dan geldt het vermoeden *omnia rite atque sollemniter acta esse praesumuntur* (alles wordt geacht naar de regelen der kunst, tijdig en regelmatig te zijn uitgevoerd) nog wel, maar het wordt steeds makkelijk weerlegbaar. De Abt moet steeds tot tegenbewijs worden toegelaten, maar met het vaststellen van de bewijsopdrachten wordt hij niet gespaard.

IV.5. De ontwikkeling der molens en van de molengangen

Na 1400, als de polderingen rondom Gouda zijn voltooid, ten minste: in eerste aanleg, blijken de uitwateringsmethoden via de gangbare duikersluistechieken onvoldoende. De sloten voeren het polderwater wel naar de ringvaartgangen. Maar daar stopt de stuwing in de stroompjes, door de voortgaande massale inlinking binnendijks. De Hollandse IJssel heeft bij ebbend tij wel een niveauverschil met de stand in de ringvaarten, maar het is niet echt genoeg. Bovendien blijkt de werking van de vloed veel langer in de rivier stroomopwaarts merkbaar, mede, omdat het niveau van de Mer-wede hoger blijft en steeds vaker windkrachten actief zijn uit het hoge noordwesten. De natuurlijke afwateringsmethodes, waarvan in 1000 werd uitgegaan bij de polderingen, werken niet goed meer, ook niet bij het verveelvuldigen van de tijsluisjes in de sloten. Er moet echt wat gebeuren. In 1408 gaat het bestuur van het hoogheemraadschap Delfland naar Alkmaar. Daar zitten twee ingenieurs, Floris van Alkemade en Jan Grietenzoon. Zij hebben, zo heet het, een windmolen ontwikkeld met een ongekennde capaciteit tot wateroverslag via een schoepenrad dat door de windkracht via de wieken wordt aangedreven. Deze twee personen hebben de verticale windvang kunnen omzetten via houten tandwielen in houten assen in een horizontaal draaiend mechaniek dat een as aandrijft dat de spil van het schoepenrad doet draaien. De schoepen vangen het water op in een kolk, een aparte watervang bij de molen die gevoed wordt uit de boezemsloten. Ze malen met onderslagen die vang vol. Dan gaat een binnensluisje open in de vang. Het verzamelde water loost in het buitenboezemkanaal dat mondt in een ringvaart. De resultaten zijn werkelijk spectaculair. De methode kan met het rad het binnenwater een meter omhoog brengen. Er is dus nu een kunstmatig niveauverschil te scheppen tussen kolk en buitenboezem. Die watert uit op de ringvaart en die mondt weer op de IJssel. De twee molenfanaten beweren dat zij de eerste molen kunnen combineren met een tweede, die verderop het eerste kolkwater kan opstuwten naar een tweede kolk die het water weer een meter omhoog brengt. En dan weer loost in de buitenboezem. Men kan aldus twee meter hoogteverschil bij de uitwatering op de IJssel compenseren! Het zou de uitredding zijn, waarnaar iedereen snakt. Van Alkemade en Grietenzoon beweren dat zij aldus bij Petten, Groet en Kamp in Noord-Holland aldus effectief hebben kunnen ontwateren. Dat willen de hoogheemraden met eigen ogen zien. En ze willen voorlichting over de kosten. Die zijn hoog. Die twee meters zijn buitengewoon kostbaar. De twee techneuten hebben een molen ontworpen, die kan draaien op een trapeziumachtig onderstel. Dan vangt men bijna voortdurend wind. De draaiing geschiedt met

mankracht op een metalen ring die daarop is aangebracht, waarover wieltjes lopen waarop de molenkap steunt. De verdere radermechanieken lijken veel op de door de Vlaamse monniken ontworpen tjasker, maar er is nu geen houten schroefmechanisme dat in beweging komt op de verticale windvang. Nee, de kracht van de vang moet horizontaal afgeleid worden via houten tussenraderen op assen, die de as van het schoepenrad uiteindelijk buiten het onderstel aandrijven. Deze houten raderen moeten steeds in de gaten gehouden worden, want als de windkracht te sterk is, moet de molen uit de wind gedraaid worden: de molen en de gang moeten permanent in de gaten gehouden worden door de molenaar. Blijft de molen draaien in een sterke windvlaag, dan breken de tanden van de raderen af. De molen gaat horten en dan breken de binnenassen van de pennen. De reparaties zijn dan aanmerkelijk en de ontwatering schort. Het is een arbeidsintensieve ontwateringsmethode. Ze is uiterst effectief onder bekwame molenaarshanden, maar ze slurpt geld. Dat moet het hoogheemraadschap afgeschrikt hebben, want pas in 1438 vraagt hij aan de grafelijkheid toestemming om deze molengangcombinatie te mogen gebruiken in samenwerking met sluizen. De grafelijkheid begrijpt het niet helemaal: gaat die molen dan ook koren malen? Daarvoor moet apart octrooi aangevraagd worden, want dergelijke korenmolens zijn er al in menigte. De grafelijkheid stipuleert dan dat ze de molen mogen bouwen, *zonder gruyt te mogen malen ende stoten om dat water mede uut te werpen, dat hun dat nutste duncken sal*. Dat is een standaardformule die de grafelijkheid in de aanvang steeds hanteert. Bij Petten, Groet en Kamp komt ze ook met deze reservering. Bij de hoogheemraden van Delfland ook. De Abt van Egmond gebruikt deze vergunningen met die beperkingen steeds, en doet hij dat, dan heet de kolk van de molen ook weer *Abtskolk*. De sluis naar de buitenboezem heet dan *Abtsluis*. Het zijn de laatste reminiscenties aan de abbatiale jurisdictie in waterstaatswerken. Bij de Zijperpolder worden deze benamingen nog gebruikt in de zestiende eeuw. Daar heeft men ook steeds te maken met te weinig niveauverschil bij natuurlijke afwatering. Er komt daar een molengang bij de Zijpese Middelegamentssloot. Met een sluizensysteem om de ringvaarten onderling steeds zo lang te laten wateren, totdat de binnenste kolken zijn leeggelopen. Dan moeten die sluizen weer dicht, want anders stromen die wateren weer terug, binnendijs de polder in. De kosten voor dat verschrikkelijk ingewikkelde ontwateringssysteem worden nog voor vier delen door de Egmonder Abt gedragen. Het vijfde deel is voor de ingelanden. Die betalen via een rentmeester voor de contributie *totte nyewen abtsluis inde seedijck ghelegghen omtrent het cooghuys*. We zouden dit stelsel bij de Zijpe kunnen zien als een soort experiment voor de kom rondom Gouda. Want daar gaat men dat ook bezigen, met een vergelijkbare kostenverdeling. Dit systeem blijkt te werken. Daarom zal het ingeschakeld worden bij de zeventiende eeuwse grotere droogmakingen.

IV.5.1. De monnikstjasker

Deze tjasker is ontworpen door de Benedictijner polderaars in Vlaanderen. Het wiekenkruis zit op een schuine paal. Die paal steunt, ongeveer halverwege de lengte ervan, op een zware houten as, die de grond is ingedreven. De paal steunt op een ring. Die is van hout en later van steen. Aan de paal zit een ketting en rondom de ring staan bolsterpaaltjes. De ketting dient om de wieken in de windvang te stellen, zodat ze optimaal gaan draaien. De ketting kan op de kop van de bolsterpaaltjes verankerd worden. De ronddraaiende as brengt een houten schroef in beweging. Die schroef zit in een houten vijzelkom. Draait de schroef, dan maalt ze grondwater opwaarts. De kom heeft een geul. Die watert uit op een binnensloot. De sloot watert uit op een gang. Deze weer op een ringvaart. Deze tjasker is alleen effectief als de ringvaart kan uitwateren op een wetering, beek of rivier die blijvend of tijdelijk een lager waterniveau heeft dan de binnensloot en de vaart. Een meer ontwikkelde variant van de monnikstjasker is de boktjasker. Die staat op een houten stellage die een piramide-achtige of trapeziumachtige vorm heeft. Dat is de bok. Hij steunt de as die door de wieken in beweging wordt gebracht. De as steekt in een tonmolen. Dat is een vijzelachtig gat, meestal van hout

(een uitgeholde boomstam) die in verbinding staat met het grondwater of met een sloot. De vijzel draait en vult de kom met dat water. Die kom watert uit op een binnensloot. En dan gaat verder alles zoals bij de paaltjasker. De boktasker kan gekruid worden op de bok. Je draait de wieken in de wind of juist daar uit. De bok kan gedraaid worden. Het verankeringsysteem is dus steviger dan bij de paaltjasker. Je hebt weinig materiaalinvestering nodig. Wel moet er iemand steeds de tjaskerwieken in de wind draaien. De wieken kunnen bezeild zijn. Je moet ze soms zwichten (zie hieronder) anders gaat de tjasker naar de gallemiezen. Maar in de negende tot en met de zestiende eeuw zijn de salarissen niet hoog en monniken hebben de gelofte van armoede ook nog eens afgelegd.

IV.5.2. De wiptjasker

De wiptjasker kent een bovenhuis waarin de as, waaraan de wieken zijn bevestigd, wordt verankerd in de nok. Dit bovenhuis kan gedraaid worden op het onderhuis of de ondertoren via een staart. De ondertoren is vaak van steen. De ondertoren heeft een spil met het bovenhuis, waarom heen het bovenhuis kan draaien. Dat is de koningsspil. De draaiing van de koningsspil wordt door een radersysteem in de ondertoren horizontaal afgeleid in een as waaromheen een schoepenrad draait, dat in boven- of onderslag een kolk vult. En verder gaat het zo als met de tjasker bij de afwatering.

De kneep zit in de regelmatige overbrenging van de verticale as draaiing in de horizontale. De koningsspil moet dat doen door een bovenwiel in beweging te brengen in het bovenhuis, dat via een schijfloop de draaiing overbrengt op een vergelijkbaar wiel in de ondertoren. Dat drijft het waterwiel op de wateras aan. De wiptjasker is groter en heeft een capaciteit die die van de monnikstjasker verre overschrijdt. Het bovenhuis kan gedraaid worden via een uitstekende balk, die via kettingmechanismen verbonden is met een draaiwiel, het kruiwiel, buiten. Aan de staartbalk zit meestal een trap waardoor de molenaar in het bovenhuis kan komen. De kwestie is dat bovenhuis en ondertoren moeilijk in evenwicht zijn te krijgen en te houden op de verbindingsas. Door de kracht van de draaiing van de wieken gaat het bovenhuis in de loop van de tijd altijd hellen. Uiteraard in een richting tegengesteld aan de windrichting die meestal gevangen wordt. Hoe ouder het bovenhuis, hoe moeilijker het kruien via de staartbalk wordt. Daartegen zijn in de loop van de tijd allerlei vernuftige compensatoire uitvindingen bedacht ter ontlasting van het onderhuis, maar echt voldoen deed er uiteindelijk geen.

IV.5.3. De stel- of standaardmolen

De standaard- of stelmolen staat op een grote zware paal, standerd, standaard of staak, waarop een houten vierkanten bovenhuis rust. De standaard steekt diep in het bovenhuis, meestal tot halverwege. Op de standaard beneden dat huis zit een zware plateauzetel, waarop het bovenhuis, dat gedraaid kan worden in de gewenste windvangrichting, steunt. Het bovenhuis, ook wel "kast" genoemd, steunt op de standaardpen vanuit dat plateau, maar de pen zit niet midden in de kast. De kast zit meer naar achteren. Dat is om de druk te compenseren van de wieken aan de voorkant. Aan de kast zit weer een staart, net als bij wipmolen. Die heeft dezelfde functie bij het kruien. Aan het eind van de staart zit de kruimolen of het kruirad, waaraan handmatig de stand van het bovenhuis kan worden bepaald. Ook hier opzij van de staart de trap om in het bovenhuis te komen. De molen kan een ondertoren hebben met raderwerk. Dat heeft de molen zeker als ze een schoepenrad aandrijft dat een kolk moet vullen. De onderstandaard kan ook open zijn, maar dan zit het raderwerk helemaal in het bovenhuis. De overbrenging van de drijfkracht op het rad gebeurt dan buitenom. Ook hier is de verbinding tussen onderstel of ondertoren en de bovenkast via de koningsspil van essentieel belang, omdat de beide stellen geen wrijving mogen veroorzaken op de spil en daarom uiterst gebalanceerd moeten zijn en blijven. Krijgt de spil wrijving, dan gaat het rad slechter draaien. De kans dat de kast afschuift door de windvang in de loop van de tijd is natuurlijk weer groot. Daar zijn veel compensatoire kunstgrepen tegen ontwikkeld, zoals een ijzeren muts op

de pen die in de bovenkast steekt en ijzeren bekleding in de schacht en op het plateau. In Delfland werd deze standaardmolen in het begin van het polderen gebruikt op de wijze die Van Alkemade had uitgevonden (hierboven). Op het schilderij “Gezicht op Delft” van Daniël Vosmaer ziet men het molentype in deze functie. Omdat bij dit type de externe verbinding tussen bovenkast en schoepenrad problematisch bleef, heeft men later dit type toch maar vervangen door de bovenkruier die deze overbrenging geheel binnen het molenlichaam deed verlopen. De Doesburgermolen is een goed exemplaar om je het Delflandse waterschoepradtype van destijds voor te stellen, in de zestiende eeuw, toen dit simpele type tijdelijk opgang maakte. Het onderhuis van de Doesburgermolen is gesloten, maar ze heeft nog de oude staartconstructie die ook in Delfland werd gebezigd. Ze is een grondzeiler. De punten van de wieken gaan bijna over de grond, zodat het bezeilen en het zwichten van de wieken ook meteen vanaf de grond gedaan kan worden. Dat was bij schoepradmolens verkieselijk: de windvang kon sterk veranderen en de molenaar moest snel kunnen reageren. De kruibank en de kruihaspel kan ook vanaf de grond gehanteerd worden. De molenaar kan bij krimpings van de wind of verruiming meteen de wieken draaien en ook remmen. Hij draait dan de kast op de standaard al of niet uit de windvang. De rem zit makkelijk te bedienen vanaf de grond en is traploos verstelbaar.

Wie aan de Hollandse molengang denkt, ziet echter in zijn fantasie en op de Hollandse olieverfschilderijen die in de bourgeoisie milieus in de twintigste eeuw zo populair waren, de bovenkruier rei aan rei staan in de molengang. En de Japanner die alleen Kinderdijk of De Zwaansche Schans bezoekt weet niet beter of meent niet beter te weten, als hij daarover al nadenkt. De standaardmolen is inderdaad geschikter voor het malen van koren, het zagen van hout en het pletten van zaden. Daar heeft men het probleem hoe de windvangdraaiing over te brengen op horizontale as draaiing veel minder en de oplossing hoeft zeker niet buitenom gevonden te worden.

IV.5.4. De achtkante houten bovenkruier

De achtkante houten bovenkruier is de meest Hollandse molen die je je kunt voorstellen. Bij de grotere droogmakingen in de zeventiende en achttiende eeuw speelt deze molen de hoofdrol. De wieken staan in een kruis. In het midden een zware as. De molenaar kan de as van een rem halen. Hij zoekt de richting waaruit de wind blaast. Hij draait de bovenkap zo, dat de wieken die wind vangen. Ze gaan draaien. De as draait dan uiteraard ook. De as brengt een intern raderstelsel in gang. De raderen zijn aanvankelijk van hout, later van ijzer. De draaiing wordt overgebracht op een as die horizontaal een schoepenrad aandrijft in de kolk. De vooruitgang is, dat de molenaar niet de hele molen op de wind hoeft te zetten, maar allen de kap. Bij de paltromolen en de standaardmolen moet de hele molen in de windvang gedraaid worden. Dat is zwaar. En verder zijn wieken, kap, assenstelsel en molenlijf zwaar. Bij het draaien of kruien kan er ook makkelijk iets kapot gaan, vooral als de molenaar de bovenas naar de wieken ontijdig ontremd heeft. De molenaar moet zorgen dat de kruierende kap niet te zeer met de wind mee helt in de vang. Want dan kan de as ontwricht worden. De wind waait in het poldergebied vaak over het zuidwesten en daarom kan de as in deze richting uitslijten, wat door een zwichtbeleid kan worden tegengegaan. Voorkomen kun je dat nooit. Zwichten, dat is: de zeilen langzaam van de wieken verminderen, want de wieken zijn bezeild om de vang te maximaliseren. Zwichten, dat is lang niet eenvoudig. Wacht je met zwichten te lang, dan kan het vaak niet meer – de wieken draaien veel te snel – en de binnenassen kunnen dan oververhit raken. Je moet voor de windkrachtontwikkeling veel gevoel hebben. En dat is ervaringsafhankelijk. Je moet eerst geleidelijk zwichten, voordat je de as gaat remmen. Omdat het molenlichaam steeds overzakt in de heersende windvangrichting, is dat tijdig remmen een hele kunst. De as kan door het overzakken beklemd raken op het onderliggend raderwerk en dan kan de hele molen eraan gaan. Ondanks het feit dat de lichaamsdelen licht zijn: houten balken voor het skelet, riet voor de afdekking, hennepjuten voor de afdekkingen en verbindingen. De molenvlucht – de afstanden tussen

de uiteinden van twee tegenover elkaar staande wieken – is bij de bovenkruier doorgaans twintig tot twee-en-twintig meter. De beoogde snelheid moet tachtig einden zijn. De wiek draait dan tachtig keer per minuut. Dan heeft het wiekuiteinde een snelheid van honderd kilometer per uur. De wateropbrengst via het schoepenrad is dan zestig vierkante meter, dus zestigduizend liter per minuut over een hoogte van 1,30 meter.

IV.6. De sluizen en duikers

In veel gevallen begon de Abdij van Egmond op te treden als hoofdingeland (zie hierboven). De Abdij was immers een perfecte rechtspersoon ingevolge het canonieke recht, de *universitas* bij uitstek, de gemeenschap met doelvermogen die als iedere natuurlijke persoon aan het rechtsverkeer kon deelnemen. Bij het polderschap of waterschap was het even wennen dat deze seculiere, wereldlijke, universitates konden zijn, maar bij de Abdij was van oudsher die status geaccepteerd. Daarom kon de Abdij ook moeiteloos aansprakelijk zijn voor het functioneren van alle uitwateringskunstwerken binnen de polders die door de grote dijkage ontstaan waren. Daar was in het aannemingscontract tussen grafelijkheid en de bisschop van Utrecht al rekening mee gehouden. In het Noorderkwartier kon de Abdij op gelijke voet aangesproken worden voor het disfunctioneren van de uitwaterende sluizen bij de Schermerboezem. Bij octrooi van Philips II in 1566 werd dat dan ook uitgebreid gedaan. De Abdij was partner van het Lichaam van deze Uitwaterende Sluizencombinatie. Dat Lichaam en de Abdij deelden in het onderhoud van de kunstwerken. De rekeningen over het onderhoud geeft inzicht in de bouwconstructie en de werking van de sluisdeuren met toebehoren. Men kan concluderen dat de Abdij deze technische aspecten redelijk onder de knie had en dat de overige ingelanden koersten op de expertise van de Abt. Het Lichaam kon op de Abdij steunen, een vertrouwd orgaan van de waterstaat, en daardoor kon het Lichaam ook uitgroeien tot een gezaghebbend lichaam in Kennemerland en West-Friesland. Het deed met andere hoogheemraadschappen zaken op het gebied van het gemeen beheer van de zeekeringen, vooral bij de Hondsbosse Abtsdijk. Het Lichaam, vertegenwoordigd door de Abt kreeg bijna een publiekrechtelijk monopolie op de waterstaatsbeheersing. Of hij dat ook in deze ongewisse tijden ook effectief waar kon maken, is weer een andere kwestie. Binnen het college van hoofdingelanden bekleedde de Abt de derde plaats. Hij was via een vicillus rekenplichtig te Alkmaar voor het onderhoud van dijkage en sluiswerk en stond garant voor de jaarlijkse geldelijke contributie vanwege de Abdijlanden. Hij was ook verantwoordelijk voor de meren die zich begonnen te vormen. De Berger- en Egmondermeren. Die ontstonden door een samenspel van verturving en inklinking. Ze waren gevaarlijk. Maar ze konden gebruikt worden als de door een kanaal verbonden werden als een waterweg voor transport. De vaart moest wel uitgediept worden. Zijdelings werden uitwateringssloten gegraven op de vaart. Daardoor bleef de streek relatief vochtrijk en ontstond weide- en hooiland. Toch was er aandrang om de meren droog te malen. De Abdij had echter op deze noordelijke hoogte geen behoefte aan polders. Ze werkte dus niet mee. De grafelijkheid dacht dat hier land in eigendom was te winnen. Dat was volgens de oude aannemingsovereenkomst uit de negende eeuw, waarbij de bisschop van Utrecht en de grafelijkheid tot de grote dijkage besloten, ook het geval: de monniken polderden, maar de graaf kreeg het land in eigendom. De Abt zou mogen verpachten, maar de te winnen gronden waren niet echt vruchtbaar. En verder zou een ingewikkeld sluizencomplex aangelegd moeten worden. De poldering zou niet kunnen geschieden zonder dure molengangen met sluizen. Dat zouden de Abt en de burgers van Alkmaar en Haarlem dan moeten betalen. De Abt nam een proef met bovenkruiers. De vroegste die we in Holland kennen. Hij gebruikte ze voor de bemaling van het Berger- en Egmondermeer. Ze heetten Braentgen Heineszoon-watermolens. Ze werden gebouwd door drie Alkmaarse timmerlieden: Pieter Aerntszoon, Dammes Janszoon en meester Govert. De rekeningen laten de specifieke materialen en werkmethoden zien. Er waren houten waterlopen, afgedicht met mest. De funderingen waren van steen. De wielbakken

werden met klei vastgezet. De bovenassen en waterassen waren van natuursteen. De buitenkant was van riet, negenentachtig karrenvrachten. Voor de afwerking binnen waren zesentwintig schuiten klei nodig. Jan Pieterzoon Praet, slotenmaker te Alkmaar leverde “vijf scijven, die hij gemaict heeft in de blocken, dair de molens ommegecroden worden”. Jacob van Deventer tekent ze in op een kaart uit 1580. De watermolens, een geweldig nieuwtje, sloegen uit op de Nieuwe Vaart naar de Hondsbossche Zeewering bij Petten. Ze werden genoemd naar de waarder, vertegenwoordiger, van het ambacht der uitwaterende sluizen. De molens sloegen goed uit, maar nu kwam het water zo laag te staan dat de Berger- en Egmondermeren droog dreigden te vallen. Dat wou de Abt niet hebben. Zijn monniken moesten heel veel vasten. Dan mochten ze alleen vis eten. Die werd nu juist uit die meren gevangen. Er was werkelijk wel iets aan te doen, door de ringvaart te bedammen in de richting van die meren of een andere molengang in te lassen. Langzamer malen ging kennelijk niet, maar opschorting van het malen weer wel onder inspectie van twee gedeputeerden. Meerkosten, dat leverde het op. Maar daarin zouden Haarlem en Alkmaar dan financieel moeten deelnemen. Aldus het Hof van Holland bij beslissing van 8 april 1536. Die steden voelden daar niets voor. Het kwam tot een proces tot aan de Grote Raad van Mechelen. Het ging vooral om het bouwen en het onderhouden van de molens en het graven en schonen van de gangen. De Grote Raad benoemde een commissaris. Maar die kon de partijen niet tot een compromis bewegen. Op 31 juli 1540 wees de Raad arrest, waarbij de Abdij verwezen werd in onderhoudsplichten, waarvan iedereen wel wist dat ze nooit renderend zouden kunnen worden. De Abdij ging zelf watermolens bouwen, maar hun onderhoud en beveiliging was uitermate kostbaar. In de streek waren de Geuzen als roversbenden na 1566 vaardig en zij stalen alles wat los en vast zat ten plattelande, vooral de molenzeilen. Het ging vooral om de watermolen aan het Vennewater en De Lange Vaar te Alkmaar. Het regende protesten bij de grafelijkheid, totdat het kloosterconvent geheel teniet ging.

IV.6.1. Bedwinging van weteringen en beken

Nadat de polderingen waren gelegd en als het ware uitgehard, werd het tijd om de weteringen nader aan banden te gaan leggen in het binnendijkse gebied, waar zij getijdenstromingen via duikersluizen bleven toelaten. De weteringen waren nooit verdwenen, want men had ze in het begin van de dijkages nodig voor de uitwateringen. De duikersluizen kon men de verzilting bij vloed tegenhouden, maar de weteringen zaten nog in hun oorspronkelijke grillige, sterk meanderende waterlopen.

Laten we eens naar Rotterdams oerkreek De Love kijken, thans beter bekend als De Leuve, die toegang geeft tot de Leuehaven. Het betreft hier een zeekreek die ook wel “De Loeve” wordt genoemd. Aldus treffen we haar aan in Rotterdamse stadsrekeningen van 1426 en 1427. In de zestiende eeuw had de stad Rotterdam een uitleg mogen plegen westelijk van deze kreek in de Coolpolder en de slikken zuidelijk daarvan. Deze slikken groeiden uit tot kogen, deze tot gorssen en vervolgens tot kwelders die ook bij vloed nauwelijks onderliepen. Deze kwelders waren bedijkt. Ze werden polders die in kavels werden onderverdeeld. De polder werd “Vasteland” genoemd. Eindelijk: vast land. Zo heet de doorgangsweg die gedeeltelijk over de Oude Schielandse Zeedijk loopt nog. Vasteland. Een triomfkreet. Hier werd nu Het Nieuwe Werk aangelegd. De kreek kreeg een beschoeiing van hout en een stenen sas naar de Mer-wede of de Nieuwe Maas, zoals in de zestiende eeuw deze zee-arm voor de zandplaat “Het Scheur” steeds vaker genoemd werd. Op 23 april 1598 werden de polderkavels in pacht uitgegeven, westelijk van deze sas. Men dacht dat er een haventje voor platbodems van te maken was. De getijden bleven het sas binnendringen met toenemende heftigheid, zodat de kom steeds dieper werd uitgeschuurd. Daarom ging met De Leuve afgraven. Er kwamen zijbekkens met kaden en de oevers werden met stenen bekaad. In 1608 was de haven klaar. Men sprak van “De Nieuwe Haven” omdat oostwaarts er al een middeleeuwse Oude Haven was voor zeeschepen met een kolk die verschutting naar binnenhavens binnen De Blaak toestond. En er was

een schutsluis naar de Rotte-damme toe. Die gaf toegang tot nieuwere havenbekkens oostwaarts, die, voor de hand liggend, samen ook Nieuwe Haven werden genoemd. Daarom werd de westelijke pas gegraven haven Leuehaven genaamd. De Leuve werd nu landinwaarts gekanaliseerd tot een vaart naar de Rotterdamse Schie. Ze veranderde nu van naam en werd Delftse Vaart, totdat men het gemeentelijk gebied verliet. Dan heette de Vaart verderop Rotterdamse Schie tot Overschie. Aan de Delftse Vaart kwam een steiger voor de beurtvaartschepen naar Delft. Het heette daar voortaan "Het Haagsche Veer." Want daar werden vervrachtingen op Den Haag en vice versa aangenomen. De Delftse Vaart had enige verlaten met schutsluizen. Want de binnenvaart moest nu enige waterniveaus dalen. Het binnenland was immers door inklinking en voortgezette ontwatering verzakt tot meters onder de Mer-wede. De Leuve was dus geen wetering meer. Van de natuurlijke loop was niets meer over. Bijna alle weteringen werden aldus verkanaliseerd. Hun stroom was makkelijk beheersbaar, ze waren doorgaans ondiep. De verlaten remden de stroom nog meer en al spoedig waren de weteringen nauwelijks meer te onderscheiden van de vaarten of grachten door mensenhand gelegd. De Leuehaven kreeg steeds zwaardere bekadingen met loswallen en trekstangen in de percelen die aan de kaden belendden. De vrachten werden groter en zwaarder, het beladen bezwaarde de kademuren tot instortens toe. Daarom waren die stangen noodzakelijk. De percelen westelijk van de Leuehaven stonden dicht bij de kaden. De met rollagen bestrate kadegang was berijdbaar voor sleperskarren en voor zakkendragers en vervoerspersoneel toegankelijk, maar een doorgangsweg was het niet. Die was er wel, een tiental meters achter de percelen langs de kadebestrating westwaarts. Daar liep "De Schiedamse Dijk", het tracé van de Hoge Schielandse Zeedijk. Deze Dijk, ook wel Hoogstraat genaamd, was bedoeld voor de aanvoer van goederen die in de pakhuizen moesten worden opgeslagen voor verdere omslag in de Leuehaven. Maar het werd al spoedig een straatweg met rederijkantoren, tapperijen, logementen en vermaakshuizen. Een drukke weg. Over de haven werden twee bruggen gelegd. Een over de sas met de sluizen naar de Nieuwe Maas. De Nieuwe Leuvebrug. Verderop, westwaarts De Oude Leuvebrug. Ze werd later ook wel Oude of Lange Leuvebrug genoemd. Ze gaf uit op de pakhuizen aan de oostzijde van de haven, via de Leuvebrugsteeg ook wel Breede Leuvestraat of Brugsteeg geheten. Dit aanvoercomplex dateerde van 1609. Ze was onontbeerlijk voor de cargadoors, vervoers en rederijen op de oostelijke oever. Want noordelijk liep De Blaak. Ook een binnenhaven. De pakhuizen op het eiland, Het Westnieuwland geheten, hadden alleen via deze brug een redelijke transportverbinding die directe afvoer naar het binnenland zonder veel toeren mogelijk maakte.

Bij het Duitse Bombardement van 14 mei 1940 is deze infrastructuur bijna helemaal verwoest. De Nieuwe Leuvebrug liep vlak achter de schutsluizen van de havenmond. Ze werd pas aangelegd in 1849. Men vreesde van deze bebrugging hinder voor de zeilscheepvaart, vandaar dat ze pas gelegd werd toen de stoomvaart zich goed doorontwikkelde. De brug moest voor de grotere zeilschepen natuurlijk zo vaak open, dat het leggen ervan bijna niet lonend scheen toen het zeil de voornaamste voortstuwingskracht bood aan de zeegaande bodems. In de vijftiger jaren van de twintigste eeuw werd deze Nieuwe Leuvebrug afgebroken en vervangen door een veel bredere verkeersbrug achter de havenmond. Deze brug sloot aan bij het oostelijk havenhoofd bij De Boompjes, de boulevard die oostwaarts ligt aan de noordelijke oever van de Nieuwe Maas. Er kwam een zwaardere sluis, al was de Leuehaven niet langer zeehaven meer. Deze sluis heet Nieuwe Leuvesluis. Ten zuiden van de Steigersgracht die oostwaarts in het stadscentrum binnendringt werd de Leuekolk gegraven om verzilting landinwaarts via De Delftsevaart tegen te gaan. Voor de beurtvaart is deze kolk betekenisloos. Er was een overwulfde doorgang naar de Blaak om dit water verbinding te doen onderhouden met het havenbekken. Maar door de aanleg van de oost-westlijn van de Metro is ook deze verbinding vervallen.

IV.6.2. Kanalisaties en de aanleg van paden en wegen

Nu bijna al de bij de grote dijkage geprojecteerde polderkavels uitgegeven waren, in de eerste helft van de zestiende eeuw, en in aansluiting daaraan ook in Noord-Holland en de Zuid-Hollandse Eilanden zoals Rozenburg en Goeree, ook een kavelstructuur was uitgevoerd – zij het dat die nog minder volledig waterstaatkundig in beheer was gekomen – werd het tijd dat de polder- en waterschappen zich verder gingen bekommeren om de interregionale verbindingsstructuur: rivieren en beekjes zouden verlegd en gekanaliseerd moeten worden. Dat betekende soms dat sluizen moesten worden aangebracht om het waterpeil te kunnen beheersen dat voor de steeds dieperliggende schuiten vereist was, met schuttingen en besassingen, wachtplaatsen en keer- of zwenkhoeken om tegenliggende vaart te laten passeren. Daarvoor was een binnenvaartreglement noodzakelijk, er moesten pontveren ingesteld worden met veerhuizen en wachtlokalen. Er waren graven, vergravingen en grachten zoals De Delf, De Schie en de Y-verbinding via Egmond, maar die waren voor de komende agrarische nijverheden niet voldoende. Er zouden grotere beurtvaarten onderhouden moeten worden via kanalen en de beekjes en rivieren die eerder vooral bekeken waren op hun uitwateringsfunctie en hun gevaarstelling voor het polderland, zouden nu door kanalisatie en verbeterde beschoeiing bevaarbaar moeten worden gemaakt voor grotere vaarttransporten. Grote doorgaande trajecten zouden hierbij moeten worden in kaart gebracht, met de bijbehorende tussensluizen, verschuttingen, besteigeringen en de aanleg van meerpalen, de jaagpaden en -schansen alsmede de wisselplaatsen voor de jaagpaarden. De sluiswerken werden voorwerp van gemeenschappelijke zorg tussen twee steden of het gewest. Er diende zich in het polderland nu de perspectieven van schaalvergroting aan. Deze voorzieningen zouden moeten worden geflankeerd door de aanleg van grintpaden en wegen, want de oogsten en zuivelprodukten, de halffabricaten van de teelt, de mogelijk volledig afgewerkte eindproducten van deze landbouw, het vee en de riviervisvangsten zouden nu over grotere afstanden naar de steden en hun makten gebracht moeten worden. Dat vereiste interregionale planologie. Daar schortte het vooralsnog aan. Een gewest legde weliswaar een grindpad aan tussen twee belangrijkere handelscentra. Maar dat pad eindigde dan op de grens van het ene gewest en het andere. Een grintweg van Assen naar het noorden eindigde bij de grens van Drenthe. Natuurlijk zag men in, dat dan vanuit Groningen aansluiting moest worden geregeld, op basis van voortzetting van dezelfde bedding met grintlagen, dezelfde breedte van het wegoppervlak, dezelfde soort van afwatering en karrensporen, tolleren, tolhekken en afrasteringen, wisselplaatsen voor trekpaarden en herbergen, om bestendige beurtvaart Assen/Groningen te borgen. Voort vaarten gold hetzelfde, mutatis mutandis. Daarvoor was inleidend interregionaal overleg noodzakelijk, waarbij van tevoren over dat soort essentialia afspraken waren gemaakt. En daar schortte het vooralsnog aan. De grintweg vanaf Assen naar het noorden bleef tot in de negentiende eeuw plotsklaps eindigen op de grens. In Holland wilde men al in de zestiende eeuw dit soort absurditeiten te wijten aan te veel gewestelijk particularisme een einde maken. Het poldermodel had geleerd dat men ook over de interregionale waterstaat afspraken moest maken, wilde het totale model niet in fiasco eindigen. Zie de onbesluisde haven van Edam en de desastreuze gevolgen daarvan bij stormvloed, die hierboven werden geschetst. De oprichting van Rijksweg van een hoogheemraadschap van Amstelland had daarbij goed gewerkt. Die lessen nam men in Holland ter harte. Men probeerde daarbij Rijksingrepen voor te zijn. Zoals het unieke optreden van Karel V, nu onverdroten het gewestelijke kleinzielige gesteggel over Edams onbesluisde zeehaven opzij zettend (zie hierboven) en een interregionaal bestuurslichaam doordrukkend. Karel had lokale privileges gewoonweg genegeerd. Dat had veel gemor opgeleverd, want die privileges waren immers duur betaald, en schadeloosstelling kregen de voorheen geprivilegieerden niet. De les was: beter toch eigenstandig een interregionaal compromis zien te construeren. Anders komt hogerhand tussenbeide. Met harde hand, als het moet. In de andere gewesten had men deze les minder of minder goed kunnen leren. De overstromings-nooddrift was er wellicht ook niet zulk een

van buiten komende aanleiding voor geweest. Laten we eens kijken hoe in Holland het probleem werd aangepakt van een interregionale verbindingssader als de Goudse Rijksweg tussen Rotterdam en Gouda, twee florerende handelscentra tegen het begin van de zeventiende eeuw. Toen de militaire schermutselingen, door Fruin ingeboekt als “De Tachtigjarige oorlog” dit gewest wel definitief scheen verlaten te hebben.

Rotterdam en Gouda begrepen dat beide belang hadden om een rijweg tussen beide steden te hebben. De term “rijweg” duidt er al op, dat het ging om een wegdek dat bestemd was voor met paarden bespannen paarden en voor karren. Dat gaf al een zeker ambitieniveau aan. Er waren natuurlijk voor de veertiende eeuw verbindingsspaden geweest tussen de twee handelscentra. Die waren geen onderwerp van intercommunaal overleg geweest. In 1366 staat in de Rotterdamse akten als een vermelding over “de Goudse Wagenstraat”. Maar dat is een bestrate weg in Rotterdam, geschikt voor wagens. Ze zou er niet zijn en ze zou niet zo heten als er op de route Gouda/Rotterdam niet veel geregeld wagenverkeer was geweest. De bedoeling van de Goudsewagenstraat is dat de voerlieden hun wagens daar neerzetten en de trekdieren uitspannen, terwijl zij de handelswaar naar de verschillende markten brengen in het centrum, steeds gesitueerd rondom de Sint Laurens. Er zijn verschillende markten, al naar gelang de aangeboden koop- en handelswaar, met verschillende voorzieningen navenant. Voor de veemarkt zijn er rekken om de runderen en schapen aan te tuien of bijeen te dringen, bij de riviervismarkt moet het gereedgemaakte consumptiegoed steeds met pompwater besproeid kunnen worden en er moeten geulen zijn voor het visafval. Het is niet de bedoeling dat de voerlieden nu ook nog eens hun paarden, muil dieren, trekhonden en ezels daar gaan stallen. Dat doen ze maar in straten als de Goudsewagenstraat of de Westewagenstraat, bedoeld voor de karren en wagens uit de tegenovergestelde richting de stad inkomend. Deze straten hebben dus stallingsmogelijkheden, arduinen paaltjes met ijzeren dwarsstaken om de paarden te parkeren, de haverzak om te hangen en hooi en stro uit te leggen. Er zijn neringhebbenden die daarin kunnen voorzien en bewaking willen overnemen terwijl de voerman ter markt gaat met eventuele passagiers die ook koopwaren bij zich torsen. Eieren, kazen, melkstremsels, kippen en kuikens. De weg naar Gouda moet een beurtvaart voor dit soort transportmiddelen mogelijk maken. Dat stelt eisen aan de wegdekkwaliteit. En die weer aan de bedding en de afwatering ter weerszijden van de bekeide weg. Er is dus wegonderhoud noodzakelijk en dat moeten beide steden gezamenlijk borgen. Het wegdek moet niet halverwege een andere soort breedte of bolling krijgen in de bestrating van keien. Kantonniers moeten de wegdelen steeds inspecteren en kijken of er geen verzakkingen zijn in het zandbed waarin de straatweg ligt. De afwateringsgeulen moeten geschoond worden, obstakels, vooral na stormen, weggeruimd.

De gebruikers van deze rijweg moeten daarom tol betalen. Het recht om tol te heffen wordt verpacht, onder strikte condities. De tol mag geen onoverkomelijke belemmering worden, dat spreekt. De tolgaarder houdt zijn provisie en geeft de verdere revenuen aan bij de gemeenschappelijke beheer commissie. Die vormt een doelvermogen, mogelijk renderend. Daaruit komt een fonds onder gezamenlijk beheer, bedoeld voor onderhoud en noodzakelijke verbeteringen, vooral als de wagens meer dan twee wielen gaan voeren, beter en zwaarder geveerd worden en breder worden, met zelfs passagiersaccommodatie. Worden de standaard asbreedten van wagens groter, dan moet de bolling van het wegdek aangepast worden: de wielen scheren langs de uiterste einden van de bolling. Er zijn uitwijkstroken voor tegenliggend verkeer. Van een geregelde diligenciedienst is nog geen sprake.

Als er na 1358 grachten om de stad Rotterdam komen wordt de entree voor deze Rijksweg belangrijk: er moet een aparte poort komen met ophaalbrug over de gracht, de stadsvest. De voerman meldt zich, de wachter kijkt de wagen en lading na en bemonstert de passagiers: geen

besmettelijke zieken? De wagen zal toch geen moeilijkheden veroorzaken stad inwaarts? Is ze niet te breed, zal het paard of het trekdier niet storten? De gang naar de Hoogstraat, meestal de plaats waar de markten aan belenden, is lastig, ze gaat over smalle en rare hoge bruggetjes en soms rakelings langs sloten en grachten. Waarin het waterpeil altijd hoog is. Oponthoud omdat de kar of wagen voor de parkeerhaven al mankementen vertoont, kunnen we niet hebben. Bij de poort wordt dat geïnspecteerd en ook de waren worden even gekeurd. Op de markt gebeurt dat natuurlijk grondiger, maar de stadskeuren schrijven voor dat pertinent ondeugdelijke goederen of waren, waaronder ook veestukken, gewoonweg geweerd moeten worden. Bij Gouda, omgekeerd, gebeurt precies hetzelfde, alleen zijn de stadsverordeningen hier ouder en beter uitgewerkt. Bij de Rotterdamse Goudse Poort is ook een wagenveer: er is een vaart aangelegd waarmee grotere wagens kunnen worden vervoerd, over water, dat is altijd makkelijker en veelal ook sneller. De Rotte slingert te veel voor deze transporten. De Rotterdamse vest heeft hier een steiger voor het afrijden van de wagens, karren en het afladen van zwaardere vrachten bij de poort, want ook langs deze weg aangevoerde personen, wagens en karren moeten door de poort. Daarom heet de vest hier “Goudse Singel”. Ze heeft hier een bestrate vestkade. De stad doet aantekening houden van het aantal passages en van de transportmiddelen. Dat geeft inzicht over de drukte op de Goudse Rijksweg.

IV.6.3. De bedamming doorbroken

We zagen dat na 1400 bij sommige steden die zeehavens aanleggen overwogen wordt de dammen die ter gelegenheid van de grote dijkage gelegd zijn in een monding van een wetering, een rivier en een kanaal toch te doorbreken zij het via een smal sas. Aanvankelijk moet men echt niet denken aan een sas van een tiental meters. Vier, vijf meter, dat is al risicodragend genoeg voor de verzilting binnendijks en het doorslaan van vloedgolven. Bij het middeleeuwse stadje Damme vindt men dergelijke dertiende eeuwse sassen nog midden in de weilanden die eens de bodem van de havenkom vormden. Er is nog wat te zien van de drooggevalen bedding van het kanaal De Lieve en die van het Reiekanaal. Ze gaven aanvankelijk zeewaarts uit op Het Zwin, een brede getijdengeul met zware stromingen. Maar later werd het Zwin afgedamd. Achter de zeewering werd overgeladen, maar verderop moest toch versluisd worden naar de kanalen. Beide vaarten op drukke havens: Gent onderscheidenlijk Brugge. Men staat versteld van de smalle, zwaar opgemetselde sassen. Zo moeten de sassen er bij de sluizen in de Aelbrechtskolk bij Delfshaven, de Leuehaven en de Rotterdamse Oude Haven er aanvankelijk ook uit gezien hebben.

Er komt een stenen sluis met binnenfronten. De sluismond blijft smal. Het sluishoofd en de sluiswand liggen precies in elkaars verlengde. Inderdaad die vier, vijf meter. De kolk direct echter is veel breder: ze verdraagt dat twee vaartuigen, platbodems meestal, eventueel met opgetrokken zwaarden, naast elkaar in de verschutting komen, landinwaarts of zeewaarts. De vorm van de kolk is rechthoekig, omvat door zware stenen bekadingen met op onderlinge geregelde afstand van elkaar verspringende bolders in de muren, want de vaartuigen stijgen of dalen bij de verschutting. Er zijn zware houten sluisdeuren, die niet tegenover elkaar als stel geopend mogen worden. Sluit de binnensluis, dan gaat de buitensluis open en anders om. De kom is niet zozeer het probleem, maar de steeds toenemende druk bij de verschutting door het verschil in waterniveaus vlak achter de gesloten sluisdeur en vlak daarvoor. De bouwtechnieken voor de deuren en de sasmond zijn nog primitief. Hoe de stenen bekadingen hecht te verankeren in de beoevering? De smalle opening verhindert snelle doorvaart. Vaartuigen liggen in lange rijen te wachten. Daarom komt men toch tot de beslissing de sassen te vergroten steeds, al naar gelang de opgedane ervaringen en het plaatselijk bouwkundig vernuft, met enkele meters per decennia. Het is een kwestie van proberen, omdat ook de sluisdeuren dan groter en zwaarder worden en bijna niet meer op handkracht tegen het binnenstromende water gesloten kunnen worden. Bouwt men ze te licht, dan kunnen ze scheuren of uit de hengsels in de borgpennen gedrukt worden. Men durft op den duur wat meer te

experimenteren. Men probeert het eens met een ronde kom. Dat heet de ketelsluis. Er is ook de kamersluis, waarbij meerdere schepen kunnen worden verschut en waarbij de sluisdeuren recht tegenover elkaar liggen. De kolk is twee of meer keren breder dan de schutdeuren in de sas. De schepen moeten opzij gaan om te kunnen meren bij de verschutting. En er is de ontwikkeling van de bajonetsluis waarbij de schutdeuren schuin tegenover elkaar liggen. Het hangt vooral af van de stroming in de rivier of watergang ter plaatse welk type de geschiktste is. Men gebruikt in deze periode metselingen van bakstenen met rollagen en basalten fundamenteën. Het aanleggen, het onderhoud en de reparatie zijn dure grappen. Het sluisgeld is hoog. De vrachtprijs dus ook. Een rivier of kanaal krijgt verlaten: binnensluizen met kolken, steeds om het vaartuig binnenslands te doen afdalen en zeewaarts te doen opstijgen met nauwkeurige verlaattijden.

IV.6.4. De overtooming

We zagen dat bij de Schie-dam en de Rotte-dam overgetoomd werd. Een platbodenvaartuig werd via een gepolijste en eventueel met glijmiddel ingesmeerde geul over de dam getrokken, naar de Mer-wede toe of binnenlands naar de Schie of de Rotte. Er was vaak een dubbele overtoom met tegengestelde hellingshoeken voor de geul. Voor zeewaarts en binnendijks vaarverkeer. De helling was uitgegraven in de dam en met boomstammen of zware balken verstevigd. Daarop werden steunen aangebracht om het schip letterlijk in de toom te houden: de trekrichting en de vaart van de trek. Op de balken en de houten middennaad werd vet, vaak reuzel, gesmeerd. Aan weerszijden van de toomgeul waren zware raderen aangebracht voor de trekkracht die via hennepdouwen op het vaartuig werd overgebracht. Soms dubbele raderen, aan iedere zijde van de toomingang een of een zwaar rad in het midden: dat hing van de frequentie af, waarmee overgetoomd moest worden. Eerst moest het vaartuig uit het water gehesen worden via de windas tussen de raderen of in het middenrad. De windas was uiteraard altijd in het midden van de geul aangebracht op het hoogste punt, om de kracht te vergroten die kon worden uitgeoefend. Er was daarbij een rempedaal. De overtooming moest geleidelijk geschieden, vooral bij beladen vaartuigen. Ging de lading schuiven dan kon de geul door het scharnierende vaartuig versperd worden of de leuning en kaden van de toom werden verlaten en zelfs doorbroken. Dan was de toom in last. De uitoefening van de trekkracht moest zo zijn, dat het vaartuig er geen schade door leed. Er kon daarom soms een zwaar hennepharnas om het vaartuig worden aangelegd om de kracht evenredig te verdelen. De takels en de stropen moesten vakkundig worden aangebracht en aangespannen: de schepen waren van hout en vaak alleen gebouwd op optimaal drijfvermogen. Ze konden makkelijk uit elkaar getrokken worden als de wielen van de molens niet oordeelkundig werden bediend, wat bij tredmolens, waarbij muilezels aan beide zijden werden gebruikt, makkelijk kon gebeuren als de dieren ongelijkmatig traden. Soms kon het vaartuig geheel of gedeeltelijk gerold worden. Maar dat gaf horten en stoten, de lading kon daar soms niet tegen.

Met gekielde vaartuigen ging dat overtoomen meestal moeilijker, dan moest in de overtoom meestal een diepere kielnaad aangebracht worden om daarin de kiel te doen voortglijden in de trekrichting. Het risico bleef bestaan dat de kiel uit de naad zou glijden bij de trekbewegingen van het overtoomen, zonder rukken ging het meestal niet en ook niet zonder horten, en dan verloor het vaartuig de stabiliteit en zelfs het evenwicht. Het kantelde, de lading ging aan het schuiven en de overtoom werd in beide richtingen geblokkeerd. De resultaten van de blokkering laten zich raden: de wachttijden voor de te overtoomen schepen verlengden, het geblokkeerde vaartuig liep schade op en verder moest de vracht herstuwd of overladen worden. Toch kon men, zeewaarts gaande, de kiel niet missen: de golfslag op de Mer-wede was onstuimig, kort van kuif en onberekenbaar. Zwaarden konden soms de vereiste stabiliteit brengen maar daarvoor was toch een bepaalde diepgang nodig en die was er niet steeds, sommige ladingen waren nu eenmaal niet echt zwaar, maar wel moeilijk stapelbaar en stortgoed deed zich op deze hoogten nog niet veel voor. De dammen doorbreken, daar

was voor de vijftiende eeuw niet aan te denken, maar nadat de dijkages voltooid waren en de segmenten gezekeerd daar, waar de ervaring had geleerd, dat de zee heviger aanbeukte – bij binnenbochten in de dijkage en hoeken buitendijks zonder vooroever – kon in de rechte stukken over het aanbrengen van schutsluizen gedacht worden. De grafelijkheid moest er een apart octrooi voor slaan met bouwvoorschriften, vooral voor de deuren en het sas. Een permissie om het eertijds zo noest opgeworpene toch weer te doorbreken: de historie van de Delfshavense Aelbrechtskolk toont aan hoe terughoudend de grafelijkheid was met deze octrooien en hoeveel nadruk daarbij werd gelegd op de civielrechtelijke aansprakelijkheden jegens ingelanden, omwonenden en de polderschappen, die niet gek waren op dergelijke kunststukjes. Maar de schutsluis was uiteindelijk bij de intensivering van de handelsbeurtvaart onontbeerlijk, ook omdat de lastages groter werden en ingewikkelder van samenstelling en de vaartuigen groter en ingenieuzer van voortstuwing naarmate men de zeilen groter maakte, de masten hoger en de kunst van het windvangen, reven en rakken vorderde. De overtoom werd nimmer geheel opgedoekt als overhaalinstrument. Bij Rijpwetering, een dorp in de gemeente Kaag en Braassem in het noorden van Zuid-Holland gelegen bij de Blauwe Molen is bijvoorbeeld nog een primitieve overtoom.

IV.7. De boezemsloten, -vaarten, ringvaarten en –graven

Polders hebben een boezem, dat wil zeggen: ze hebben gemeenschappelijke watergangen, kolken of overslagmeren die gekenmerkt worden door sterk verschillende waterpeilen, die samenhangen met de activiteiten ter ontwatering van de polderkavels. Deze gangen, kolken en meren lozen op een soort opslagplaats waarin het gezamenlijk geloosde water tijdelijk wordt opgeslagen voordat het peil in de rivier die uitwatert op zee zodanig is, dat snel en succesvol kan worden uitgewaterd. Meestal is het dan eb op zee, maar het kan zijn dat de verlaging bij eb zich veel later meedeelt aan het achterland. Het gezamenlijk oppervlaktewater dat polders of waterschappen delen om deze collectieve lozing te doen plaatsvinden is de *boezem*, ook al wordt soms ook alleen het opslagwater de *boezem* genoemd.

Stel, een polder zet een molengang in werking. Die molengang is altijd zo gelegen dat ze het water opslaat naar een gemeenschappelijke vaart tussen twee of meer waterschappen of polderschappen in. Rechtstreeks, maar meestal via een kolk of molenwater die vrijwel altijd gemeenschappelijk in beheer zijn door beide waterstaatseenheden of zoveel polders of –schappen gemeen lozen op de ringvaart. Dat *gemeenschappelijk* water, dat niet tot de eigenlijke polder behoort, maar buitendijks ligt ten opzichte van de polderdijkjes, met het sterk stijgend of sterk dalend waterpeil heet technisch de boezem. Maar het jargon is onvast. Sommigen rekenen alles wat uitmondt op deze wateropslag ook al boezem, het hangt veel van de taalkunde van de heemraden af. Die kunnen soorten boezems onderscheiden. Bijvoorbeeld, wanneer er ingewikkeldere molengangen zijn waarbij er hoogteverschillen zijn in de gangen. Men spreekt dan soms van onderboezem, tussenboezem, bovenboezem en rekent deze wateren niet tot de boezem. Waar men deze onderscheiding hanteert heet de gezamenlijke waterschuur, waarin het water in afwachting van gezamenlijke lozing opgeslagen blijft, de *bergboezem*. Het beheersreglement slaat dan, in de ogen van de heemraden die dit onderscheid maken, alleen op deze bergboezem en niet op het andere boezemwater. Dat leidt dan tot misverstanden en procedures met de polderschappen die deze onderscheidingen niet maken en niet willen maken, omdat ze dat soort molengangen niet hebben.

Wanneer een polder zonder overleg met de boezemgenoten water gaat lozen naar de ringvaart kunnen die genoten daar uiteraard door gehinderd worden. Want het geloosde water passeert hun oeverkavels, waar net iets gebeurt waardoor die stroming of dat stijgende peil op dat moment hinderlijk is: er wordt geschoond in de sloten, de oevers worden op dat moment opnieuw beschoeid, er drijft een baggerbootje dat gehinderd wordt door de stroom of door de stijging van de

waterspiegel of er staat net een duikersluis open, waardoor de belendende polder ineens een toevloed van water te verwerken krijgt in de binnensloten. Planken, die zijn uitgelegd als tijdelijke verbindingsbruggetjes tussen twee percelen waar intensief geoogst wordt worden weggeslagen of iemand valt, omdat een plankuiteinde ineens verschuift, in de sloot. Daarom moeten de polders ten aanzien van de boezem een gemeenschappelijk beheersreglement opstellen, waarin de lozingstijden worden bepaald, de waterhoeveelheden die overgeslagen mogen worden in een bepaalde tijdsspanne en de onderhoudsplichten per boezemgenoot worden bepaald, ook met betrekking tot de kanalen die de boezems weer onderling verbinden. Dat maakt het boezemreglement ingewikkeld. De reglementen van de Schermerboezem en de Rijnlandse boezem zijn daar prachtige voorbeelden van. Ze genereren procedures, omdat de polderschappen onderling sterk verschillende technisch waterstaatskundig taalgebruik hanteren. De boezem moet meestal een gemiddeld gemeenschappelijk peil hebben ten opzichte van de rivier waarop ze uiteindelijk uitwatert. Dat gemiddeld wenselijke peil is het streef- of boezempeil. Het was altijd, vanaf het prille begin van de poldering, vanzelfsprekend dat het gewest, het land of de provincie waarin de polderschappen en de waterschappen hun boezem hadden, het recht hadden om te beslissen hoe, wanneer, en met welke hoeveelheden deze schappen hun boezemwater mochten lozen, gelet op de verwerkingscapaciteit van de rivier waarop geloosd zou worden en die van de gemeenschappelijke zeewatersluizen bij de commune zee werende dijken.

IV.8. Het uitwateringsrecht

Die vanzelfsprekendheid wordt echter, naarmate het polderlandschap ingewikkelder wordt en er meer molengangen komen, ondergraven. De hoogheemraadschappen moeten daarom gaan voorzien in reglementen op de zee-uitwaterende sluizen waarin dat uitwateringsrecht wordt gedefinieerd en de uitwateringstijden worden bepaald per boezemgebied, het collectief van polderschappen dat in een gemeenschappelijk boezemsysteem uitwatert op rivier of binnenmeer. Dit is vooral noodzakelijk als steeds minder polderschappen zelf een rechtstreekse uitwatering hebben op zee of op binnenmeren die met de volle zee of de Zuiderzee in open onbesluisde verbinding staan. Onbesluisd, dat is hier een noodzakelijke voorwaarde. Want, de debacles die via de zeehaven van Edam decennia lang aan het achterland toegebracht worden, tonen het aan, wie een sluis aanlegt die hij beheert zonder overleg met de overige uitwaterende partners, kan mateloos veel schade berokkenen die ook uiteindelijk onverhaalbaar zal blijken te zijn. Vandaar dat het hoogheemraadschap van de uitwaterende sluizen in Kennemerland en West-Friesland de handen vol heeft aan de tenuitvoerlegging en de handhaving van het afwateringsreglement bij de sluizen. Het is verantwoordelijk voor de gemeenschappelijke afwatering van de Schermerboezem van het Noorderkwartier op de Zuiderzee en het Y. Maar de polderschappen hebben in de zestiende eeuw dammen geslagen, de Zaan-dam en de Schar-dam die de open verbindingen met de Zuiderzee beletten. Er zijn veel binnenmeren die toch nog uitwateren buiten de kanalen om, maar als die drooggelegd gaan worden komen er toch grote problemen met de uitwateringen via de gemeenschappelijke zeesluizen. Bij de E-dam en de Nieuwen-dam tussen de Wijkermeer en de Langermeer (later: Almaardermeer) is zee-uitwatering nog mogelijk. Maar deze meren die steeds groter en groter worden delen in een vertraagde uitwerking van eb en vloed van de Zuiderzee. Ze dreigen een binnenzee te worden waardoor de uitwatering via de verder gelegen boezems gevaar gaat lopen. Het waterniveau in deze binnenmeren is volkomen onbeheersbaar en kan niet via sluizen gedirigeerd worden. Vooral de Huigendijk is onbetrouwbaar. Er moet een collectief zee-uitwateringsreglement komen. Hier is het gewestelijk particularisme een onoverkomelijke drempel: de grotere rederijen die hier het sluisbeleid beheersen en Nieuwendam en Edam sluisvrij willen houden verhinderen iedere bevredigende oplossing. Daarom grijpt ook hier Keizer Karel V in. Hij tekent een octrooi waarin Edam en Nieuwendam sluizen moeten aanleggen met korte komen en

korte verschuttingen. Hij schrijft voor hoe de sluizen gehanteerd moeten worden om het achterland behoorlijk collectief te kunnen laten uitwateren. De polderschappen krijgen een *uitwateringsrecht*. Een nieuw recht, waarvan nog nooit eerder sprake was, omdat men had gedacht dat geen stad zo dwaas zou zijn als Edam. In 1544 krijgt het hoogheemraadschap van de uitwaterende sluizen toezicht op de handhaving van dat recht, eventueel via politiedwang en met politionele middelen. Het hoogheemraadschap mag de keizerlijke huiskroon voeren met de bisschopscornetten en het wapen van de graven van Holland, de links klimmende rode leeuw op een gouden veld. En het wapen wordt getorst door de Habsburgse Oostenrijkse dubbele adelaar. Daaronder een dubbele sluisdeur in een stenen bekading met twee zware duikersluizen van hout. Deze laatste toevoeging is het verschil met het wapen van het hoogheemraadschap van Amstelland. Deze toevoeging geeft ook de taakstelling van deze publiekrechtelijke rechtspersoon weer. Want dat zij publiekrechtelijk is, daaraan kan geen twijfel meer bestaan. De private belanghebbenden bij een sluisvrije binnenvaart blijven natuurlijk, keizerlijke kroon of niet, dwars liggen. Ze organiseren geducht volksverzet. De hoogheemraden krijgen zelfs lijfsbewaking: ze staan onder *sauvegarde* van de kroon! Het hoogheemraadschap moet bij Philips II aankloppen in 1565. Dan komt er een bestuur, een rijksorgaan, dat de steden en de waterschappen directe bevelen kan geven, met dwang te handhaven en zelfs met politiegeweld door te zetten. Het bestuur zetelt in Alkmaar. In 1881 gaat het naar het gemeenlandshuis te Edam. Er is steeds een college van dijkgraaf en heemraden. Een daarbij een aantal hoofdingelanden die steeds ieder een bepaald segment van polderkavels vertegenwoordigen. De ingelanden en polderinwoners liezen hen rechtstreeks. Ze mogen geen last of ruggenspraak met hun segment onderhouden. Ze moeten beslissen in het algemeen belang en niet in dat van de polders of steden afzonderlijk: daaraan, aan dat particularisme, had Edam Noord-Holland en Zuid-Holland immers bijna doen ondergaan. Ze moeten kijken naar het onderhoud van de boezems, de uitwateringspatronen die de polderschappen hebben met betrekking tot hun specifieke bergboezem, de staat van de zeewaterende sluizen, en met het oog daarop contributies, extra omslagen, schadeloosstellingmaatstaven en schadevergoedingsregelingen vaststellen, wanneer van schuldige nalatigheden blijkt. Ze beheren de spilsluizen Edam, Schardam, Nouema en Zaandam, historisch punten waar de ingelanden zonder zich om de belangen van belendende polderschappen dammen al dan niet met sluizen hebben doen slaan. Het hoogheemraadschap inspecteert echter de dijken niet. Alleen de zeeweringsdijken waaraan de uitwaterende sluizen aard- en nagelvast zijn verbonden controleren ze wel zelf en daarbij heffen ze aparte retributies. Het eigenlijk boezembeheer valt buiten de competentie van het heemraadschap. Het stelt wel het streefpeil vast en het kan uitslag- en uitmaaltverboden opstellen bij algemeen politiereglement, bij strafbedreiging te handhaven. Het heemraadschap kan in barre periodes het noodpeil per segment vaststellen. Watert een segment toch nog uit in strijd met het noodpeil, dan zijn bewoners en ingelanden strafbaar. Is het noodpeil vastgesteld, dan komt natuurlijk voor dat de ingelanden er mee knoeien op de peilschaal in de boezem. Ze schuiven de noodpeilmarkering omhoog of omlaag op de gradenschaal. Dat is een ernstig geval van gekwalificeerde wederspanning tegen het overheidsgezag, want hier wordt geknoeid met de authenticiteit van een overheidsgebod. En de door God aangestelde overheid, dat blijkt wel uit de befaamde brief van de Romeinen, hoofdstuk XIII, draagt het zwaard niet te vergeefs. Niet alleen de ongelukkige die in het bekroosde boezemwater heeft moeten afdalen om het markeringspunt te verschuiven, maar ook de feitelijke leidinggevers en opdrachtgevers zijn de pineut, al blijft de spierkrachtelijke dader altijd de eerste die zwaar tuchtigend wordt aangepakt, ook al omdat het bewijs tegen hem zo makkelijk leverbaar is. God heeft nu eenmaal de standen ook gewild, niet alleen de waterstanden, maar ook de sociale en zo ziet de mens toch maar altijd weer welk een wijs beleid aan de ordinantie vanwege de Here Here ten grondslag ligt, al kan hij het niet begrijpen en al lijkt het op klassenjustitie. Daartoe heeft het hoogheemraadschap een vervolgingsmonopolie, waarbij het ook nog eens dwangmaatregelen kan gelasten, tot stillegging van

een gemaal of gang toe. Het kan een sluis doen sluiten als het boezemwater toch steeds weer wederrechtelijk geloosd wordt, maar het mag geen overstromingen provoceren, want dan zou het juist het tegendeel doen van het oogmerk waarvoor het is opgericht. De heemraden moeten trachten het uitwateren te doen op de getijdengang. Ze kunnen namelijk zelf niet besluiten molens, molengangen of gemalen op te richten. Dat kunnen alleen de hierna te noemen burgerlijke droogmakerijen. Maar de heemraden kunnen zulk een vennootschap daartoe wel bij last verplichten. De maalverboden worden met vlaggen of semafoortekens opgelegd en des nachts of bij duisternis overdag bij kunstlicht; de polderschappen moeten daarover een seinreglement aanschaffen bij het heemraadschap. Er komen veel conflicten met de burgerlijke *droogmakerijen* die vinden, dat alles wat zij doen, is onttrokken aan de rechtsmacht van dit heemraadschap. Want zij waren er eenvoudigweg nog niet toen dit hoogheemraadschap werd opgericht. Het is in het belang opgericht van de toen bestaande, oude polders, met hun natuurlijke uitwateringstechnieken. En de nieuwe droogmakerijen hebben juist geweldig effectieve molengangen met de onvoorstelbaar dure bovenkruisers, soms in drie gangen geschakeld. Ze slaan uit hun boezems over met een aantal duizenden liters per dag, die de oudere polders gewoonweg nooit kunnen evenaren. Die komen dan aan met verzoeken om maalverboden, omdat de droogmakerijen ze stelselmatig overtroeven. Die zeggen dan, dat de oude polders ook maar bovenkruisers moeten stellen. Maar dat kunnen die polders nooit, die investering is veel te duur. Ja, voor hen. Maar in de directies van de droogmakerijen zitten de Amsterdamse kapitalisten die zich scheel hebben verdiend aan de vaart op het Verre Oosten. Die willen winstmaximalisatie, want ze zijn wel ingelanden maar wonen vrijwel nooit in de polders die ze winnen of gaan winnen. Dat zijn ze ook niet van plan. Als ze buiten willen wonen gaan ze wonen in de fraaie kasteeltjes aan de Utrechtse Vecht of in de Gooistreek verderop. Met de armlastige sukkels uit de oude polders hebben ze niets te maken. Het uitwateren heeft nog niets te maken met de waterkwaliteit en de integriteit van de omringende ecologie. Die zorg komt pas opzetten in de twintigste eeuw. En daar zijn we nog lang niet.

V. De grotere droogmakingen

V.1. De Beemster

V.1.1. De burgerlijke kleinere droogmakerijen

In de eerste helft van de zestiende eeuw komen de maatschappijen en vennootschappen tot droogmakerij van binnenmeren tot stand. De droogmakerij geschiedt door eerst een binnenmeer een bedijking te geven, de omringdijk. En dan worden, nadat het meer is drooggemalen door molengangen vanaf de ringdijk polders aangebracht binnendijks. De droogmaking vooronderstelt de doorontwikkeling van de bovenkruier. Dat technisch hoogstandje in een molengang is een noodzakelijke basisvoorwaarde voor het slagen van de droogmakerij. De droogmakerij is doorgaans aangelegd door een burgerlijke maatschap of vennootschap met winstoogmerk. De winst moet behaald worden door morgens land te winnen die dan verkocht of verpacht kunnen worden. De ambitie die de besproken benedictijner Abdijen hadden om een kerkelijke jurisdictiekring op te zetten of uit te breiden ligt iets anders, al is het winstoogmerk daaraan ook nooit vreemd geweest.

Maar de bisschop van Utrecht en de Abten van Egmond en Hohorst ging het oorspronkelijk wel degelijk om de christenheid westwaarts uit te breiden in weerwil van de ambities van een schurk die zich graaf van Holland placht te noemen. De Abt van Egmond, dat zagen we, had droogmakingspretenties in de kop van Noord-Holland ten aanzien van kleine binnenmeertjes. Een grotere droogmakerij betrof die betreffende het vijfendertig hectare grote Achtermeer, dat ten zuiden van Alkmaar lag. Hier lag het initiatief volstrekt bij particulieren, te weten Jan Janszoon, baljuw van de Nieuwbrug en Willem Janszoon, schout van Alkmaar. Ze kregen de officiële permissie

bij octrooi van 20 november 1532. In de Tachtigjarige Oorlog werd de polder onder water gezet om het de Spanjaarden, die het beleg rondom Alkmaar hadden geslagen, onmogelijk te maken hun kampement en legering te onderhouden. De voor de droogmaking noodzakelijke bemaling geschiedde door voorlopers van de bovenkruier (zie hierboven). De droogmaking werd doorgetrokken naar het Overdiemeer in 1709, zodat de polder Overdie-Achtermeer kon ontstaan. Het polderschap viel onder het juist besproken hoogheemraadschap van het Hollands Noorderkwartier dat de uitwaterende sluizen onderhield.

De graaf van Holland Lamoraal van Egmond liet elders een kleine plas droogmalen en in samenwerking met graaf Hendrik van Brederode het Egmondermeer en het Bergermeer in de periode 1562-1564. De moeilijkste droogmaking was die rond de zeearm De Sipe. Dat had te maken met de zanderige, onvaste ondergrond en de moeilijkheid om via kanalisatie De Sipe te bedwingen. Uiteindelijk ontstond, nog onder medebeheer van de Abt van Egmond, de Zijpepolder. Die poldering bespraken we al als onderdeel van de noordelijke, wat onsystematische polderingen in Noord-Holland, in tegenstelling tot de geweldige systematiek van de grote dijkage zuidwaarts. Maar de eerste spraakmakende grotere poldering was echt die van het *Beemstermeer*.

V.1.2. Voorbereidingen. Een particuliere concessie.

Het Beemster-gebied was, zoals overal in Noord-Holland, een groot veld met veenkussens, doordrenkt met brak water. Er was, oostwaarts, een soort wetering, De Bamestra. Die stond in verbinding met een brak zeemeer, het Flevo-meer. Westwaarts waren er ook weteringetjes die op de Noordzee uitgaven. De Sipe was er oorspronkelijk een van. We zagen hoe moeilijk dat watertje bedwongen kon worden door de Egmonder Abt en zijn makkers. De verturving en de steeds heviger wordende stormvloed en sedert het eerste millennium deden de Bamestra groeien en wassen en te nauwer nood kon de Egmonder Abt voorkomen dat De Sipe en Bamestra naar elkaar toe vloeiden, want dan was vermoedelijk de kop van Noord-Holland al veel eerder in de zee verdwenen. We zien op de reeds besproken *Caerte van Noorthollant ende Westvriesland* van Joost Janszoon Beeldsnijder dat De Sipe in 1570 gestopt was bij de “Syp Dijk”. Daartussen in de Zijpepolder met vier verkavelingssegmenten, doorsneden door watergangen en een ringdijk. Maar meteen daarachter weer allerlei binnenmeren. Het dijkverloop is hier uiterst grillig. De uitwaterende gangen op de meertjes zijn kronkelig. De meertjes komen uit op “De Waert”, weer een enorm binnenmeer. En dat geeft oostwaarts via de Sc(h)ermer(meerpolder), waarop Jan Joost Beeldsnijder scheepjes tekent, uit op “De Bemster”. Daarbij schrijft de cartograaf “Dit wordt bedijckt”. Dat is dus kennelijk in 1570 een vast voornemen, want de tekenaar zal Alva niet met allerlei schimmige hersenspinsels van al te ondernemende lieden hebben willen lastigvallen. Het is een groot meer dat noordwaarts ook een lange uitloop heeft. Oostelijk heeft het de graven, kanalen en grachten naar Zuiderzeehavens. Die zijn thans verdwenen. De Bamestra is in de periode 1150-1250 een binnenzee geworden. Die via de rivier De Where verbinding heeft met De Purmer. Maar ook waterlopen heeft naar de Wormer die in open verbinding staat met het Oer-Y. In 1607 geven de Staten van Holland en West-Friesland aan enkele notabelen uit onder meer Amsterdam een concessie om deze Beemster droog te maken. De staten geven dus particulieren het initiatief. Voor een project dat waterstaatkundig voor heel Holland enorm belangrijk gaat zijn. Zie het drama van Edam, waarover we hierboven al meerdere keren verhaalden. Daarom deze vraag: waarom deden de Staten dat? Waarom deden ze het niet zelf? Toen Ir Cornelis Lely aan het eind van de negentiende eeuw de inpoldering bepleitte van onder meer De Wieringmeer, de Waddenzee en De Zuiderzee – voer heel liberaal Nederland hem tegemoet: inpoldering is evenals droogmaking in Nederland traditioneel geen taak van de staat. Zie de geschiedenis van de grote droogmakingen. Het argument is historisch niet correct: de eerste grote dijkages en bepolderingen waren juist initiatief van personen met soevereiniteitsaanspraken: de graaf van Holland (hoe je de potentaat ook wilt noemen), de bisschop van Utrecht en twee Abten,

die van de Egmonder Abdij en die van Hohorst. Ze vonden, dat zij hun publieke rechtsmacht moesten uitbreiden en daarom die kunstwerken moesten ondernemen. Karel V en Philips II vonden dat ook. En de polderinwoners, de ingelanden en hun onderhebbenden vonden dat ook: ze hadden geleerd hoe ellendig het particulier initiatief hier doorgaans placht uit te pakken. Waarom nu toch die concessie aan private personen die uit winstbejag wilden handelen?

V.1.3. Het private octrooi of de particuliere concessie tot droogmaking

Nadat bij het “Placcaet van Verlatinghe” in 1581 vastgesteld is dat de Staten van de Lage Landen Philips II niet langer meer erkennen als hun wettige en rechtmatige soeverein, moeten die Staten nadenken over de staatkundige opbouw van hun interregionale defensie-alliantie die de provinciën in 1576 zijn overeengekomen. De Staten waren aanvankelijk echt niet van plan een zelfstandige soevereine republiek te vormen, die als staat zich zou gaan doen gelden in het volkerenrechtelijk verkeer. De Staten hadden geen ambities in die richting. Ze wilden dat de oorlogshandelingen zo spoedig mogelijk zouden ophouden. Ze wilden restauratie van de rechtstoestand die er was voordat de oorlog was uitgebroken in 1568. Als Spanje dat had goedgevonden waren de Staten meteen bereid geweest voor al het overige terug te keren in het immense koninkrijk van Philips II, dat zich inmiddels over heel de aarde uitstreckte. Philips stelde zich tot taak het verdrag van Tordesillas van 1494 nu eens grondig uit te voeren. Bij dat verdrag was de niet-Europese wereld verdeeld tussen Castilië en het koninkrijk Portugal. De ontdekkingsreizen hadden aangetoond dat de wereld groter was dan men in Europa altijd gedacht had. Er was een Nieuwe Wereld. En die moest verdeeld worden. Paus Alexander VI was daarbij arbiter. Hij bepaalde dat alles ten westen van een bepaalde meridiaanlijn toebehoorde aan Castilië. En de rest, voor zover nog niet ontdekt en ontgonnen door andere naties, aan Portugal. De Paus formuleerde deze twee concessies als een opdracht om daar het katholicisme ook te planten. De staatshoofden van de contractsluitende rijken *moesten* in het stuk dat hen geconcessioneerd was, het katholieke geloof uitdragen en voortplanten, dat zou de missie, de zending zijn, van de twee soevereine vorsten. Het verdrag was dus een *missionair concordaat* tussen Heilige Stoel en de twee soevereinen. Philips II was nu eens van plan deze opdracht van *propaganda* (voortplanting of uitdraging des geloofs) helemaal uit te voeren. Karel V was er wel mee begonnen, maar niet met de vereiste doeltreffende verbetering. En Philips dacht dat hij die geestesgesteldheid nu eens wel had, zijn vader was in dit opzicht maar een welwillende slappeling geweest.

Philips was koning van een groot deel van Zuid-Amerika, van een stuk Noord-Amerika, in het Verre Oosten. Het stond nog niet helemaal vast. De ontdekkingsreizigers waren nog doende de wereld in kaart te brengen. Philips kon bijna wekelijks nieuwe territoriale ambities op de globe gerealiseerd zien. Voor de Lage Landen lag hier dus een fantastisch handelsdebiet braak, want navigeren konden de Hollanders al als de besten en het nieuwe scheepstype, de Fluit, was in Hoorn verder doorontwikkeld. Handel was alles, vrijhandel dus binnen een gemeenschappelijke vrijhandelsassociatie. Het Spaanse koninkrijk was hard op weg om dat te bieden aan de Hollanders. Zo zag ook Johan van Oldenbarnevelt het rond 1590. Johan, de goedbetaalde secretaris van de Staten van Holland. Hij was ook meteen secretaris van de Staten-Generaal van de overige noordelijke gewesten. Dat deed Johan er zo’n beetje bij. Dus, zo redeneerde Johan, waarom zouden we uit die vrijhandelsassociatie, die nog wat doorontwikkeling behoefde, stappen? Een soort voortijdige NEXIT (Nederlands EXIT) leek hem desastreus, zoals dat de Britten vaak moet lijken met betrekking de holhoofdig doorgezette BREXIT van onze dagen. Johan zou wel gek zijn. En dat was Johan niet. Maar Madrid wel. Voor een vredesluiting zijn er twee partijen nodig, net als bij de tango, en Philips wilde niet. Er zat dus niet veel anders op om de opstandige noordelijke provincies samen te voegen in een of ander staatsverband, zoals de Republiek van Venetië. Maar dat betekende: herschikking van de staatstaken binnen dat republikeins verband. Wat zouden de taken van de Republiek zijn en wat die

van de provincies? De buitenlandse politiek en de defensie zouden taken van de eerste zijn. In ieder geval. Onder buitenlandse politiek zouden de handelsbetrekkingen vallen. De waterstaat, wat daarmee gedaan?

De Staten van Holland vonden dat een gewestelijke taak. Een taak van de Staten zelf dus. De waterstaat in Drenthe of Gelderland was niet te vergelijken met die van Holland. De provinciale Staten moesten die taak aan zich trekken, maar niet exclusief. De stelregel moest die van het *subsidiariteitsbeginsel* zijn: de hoge overheid moest pas in actie komen als de lagere, lokale overheid de taak van het waterstaatsbeheer binnen haar rechtsgebied niet zou kunnen volbrengen. Verder zou die lagere overheid die taak ook gerust kunnen toedelen, geheel of gedeeltelijk, aan private personen of lichamen. De overheid zou wel het oppertoezicht blijven houden bij de uitvoering van deze taak en kunnen ingrijpen als de private tussenkomst niet effectief zou blijken. In 1577 hadden de Staten van Holland tot dat beginsel besloten. In dat jaar waren de Staten tot de bevinding gekomen dat binnen Holland aan de feitelijke geweldshandelingen van de oorlogvoerende partijen een einde was gekomen. Er waren veel inundaties gesteld door beide partijen, het dijkage-systeem en het polder-areaal waren zwaar beschadigd. Ze moesten hersteld worden. Dat subsidiariteitsbeginsel bood een opportunistische grondslag om dat vlug, veilig en voordelig te doen. De overheid zou controleren hoe hersteld was, waar de gebreken nog voortduurden, welke verbeteringen in het oorspronkelijk stelsel zouden kunnen worden voorzien, en hoe de kosten daarover omgeslagen zouden kunnen worden bij de belanghebbenden. Maar de eigenlijke reparaties zouden het best kunnen gebeuren door de direct belanghebbenden, de ingelanden. De nalatigen zouden aangeslagen worden via retributies achteraf, de hoefslagen. Met rentes, kosten, schadestaten en interessen van dien. Daarvoor zou een centraal administratief lichaam moeten worden opgericht: De Hoge Raad van Holland, later ook van Zeeland, in 1582. Dat zou de maatstaven definiëren voor de herstellingen, gewenste verbeteringen, naheffingen en straffen bij gebleken nalatigheden. Het zou allereerst een administratiefrechtelijk lichaam zijn. En pas daarna een rechterlijk college, want dat er geschillen zouden verbonden zijn aan de introductie van het subsidiariteitsbeginsel, dat was zonneklaar. Het was niet zozeer nieuw, de oude Kerk had het ook altijd gehanteerd, maar de toepassing ervan binnen de provinciale waterstaatskunde, die was wel nieuw. Het beginsel verklaart, waarom de Staten voor de droogmakingen in de zestiende eeuw bereid zijn om om te zien naar private ondernemers. Dat is geen staatkundig dwingend principe – dat wordt het pas in de eerste helft van de negentiende eeuw voor de klassiek-liberalen als Thorbecke – maar een kwestie van geven en nemen, beginselloze opportuniteit. Het verlenen van droogmakings-concessies aan private ondernemers is er het gevolg van. Niet dwingend. Maar het hoort er bij.

De Staten van Holland bleven zich dus, ook via dit subsidiariteitsbeginsel, bemoeien met de waterstaat. Hun placcaten gewagen er van. De ingelanden of bewoners van de polders keken vrijwel nooit verder dan hun eigenlijk onmiddellijk stoffelijk belang. Vanaf 1566 tot 1590 was er een tijdje een soort waterstaats-anarchie geweest, waarbij iedereen maar wat gedaan had wat hem op dat moment het beste uitkwam. Zo waren veel polderbewoners flink aan het graven geslagen in de uitgeturfde veengebieden die vol met water gelopen waren, om de bodem te ontdoen van de begeerde vette zeekleilagen. Die oude zeeklei was vruchtbaar en hecht. Die was uitermate geschikt om op het oppervlakte-land van hun kavels binnendijs geworpen te worden. Dat is het beruchte *kleitrekken*. Daaraan hadden bewoners en ingelanden zich ongeveer dertig jaar ongestraft schuldig kunnen maken. De grafelijkheid was niet bij machte er iets tegen te doen, de Staten waren gericht op de defensie tegen Spanje en de heemraadschappen functioneerden nauwelijks. Tachtigjarige oorlog, weet u wel? Toen in 1591 de macro structurele gevolgen van dat kleitrekken duidelijk begonnen te worden, traden de Staten duchtig op met repressie en preventie via het placcat van 24 januari 1591, “*waer by verboden wert enich kley ofte Slyck uyt de Meeren ofte Wateren van Hollandt, de*

Graeffelickheyt in 't geheel ofte den deele competerende te trecken." Door het kleitrekken werden de meren steeds dieper. Ze kregen steeds meer zeewater binnen. Ze vraten de oevers aan. Ze breidden zich uit. De Staten zagen het probleem. Op dit moment konden ze weinig anders doen dan deze tussentijdse strafbaarstelling lanceren. Voor droogmakingen hadden de Staten voorlopig geen geld. De ervaringen in Noord-Holland met de prototypen van de bovenkruiers hadden geleerd dat dat verschrikkelijk duur was. In 1542 was daarmee een start gemaakt bij het Dergmeer. Daarin had de Abdij van Egmond nog een actief aandeel gehad. Dat was een redelijk succes geweest dat navolging verdiende. De Abt had vervolgens het Kerkmeer doen droogleggen, het Kromwater en de Weidgreb onder Warmenhuizen. Vervolgens was ook de droogmaking begonnen van de aangrenzende Riet-Greb. Daarop waren er nog drie gevolgd, weliswaar in ondiep water: het Egmondermeer in 1556, De Greb-Meer in 1562. De Kleimeer in 1567 en de Boekelermeer bij Akersloot. De Vronermeer was gelijktijdig aangepakt, bij Sint Pancras, de afsluiting van het project was gevolgd in deze droogmakingsreeks in 1561, en de Bergermeer, de Kooimeer, de Daalmeer en de Achtermeer in 1566. Maar toen dat allemaal gelukt was, waren de Spanjaarden binnengevallen en was het beleg voor Alkmaar geslagen. De Geuzen hadden toen militaire inundaties bevolen, alle droogmakingen waren ondergelopen en de polderingsacties waren stilgevallen tot 1580. Toen moesten de droogmakers helemaal opnieuw beginnen. Tegen aanmerkelijke meerkosten. De Abdij van Egmond was teloor gegaan en daarmee de monarchale polderexpertise die men toch node miste, religieuze conflicten ten spijt. Toen rees de vraag wie nu het voortouw moest nemen bij de hervatting van deze titanen-arbeid. De Abt had wellicht de verkeerde godsdienst uitgedragen, maar in deze polderingen had hij toch steeds vruchtbare aanstalten gemaakt. Wie zou dit vacuüm gaan vullen? Hier komt dan de vraag naar de nieuwe invulling van dat subsidiariteitsbeginsel aan de orde. De gravin van Egmond blijkt wel genegen om in dit gat te springen op basis van eerdere concessies die de Staten van Holland in 1570 hebben verschaft. In 1581 komt zo de droogmaking van de Heiloërmeer tot stand, gevolgd, negen jaar later, door die van de grotere Slootgaard. Men wil het toch wat aankijken. Belangrijk is, of Johan van Oldenbarnevelt Madrid kan verleiden tot vredesonderhandelingen. Vanaf 1590 lijkt daar aanmerkelijke kans op, omdat de Koning van Frankrijk daarbij best een handje wil helpen. In 1591 beginnen de droogmakingen opnieuw ten aanzien van het Tjaarlingermeertje en de Diepsmeer. Maar het is nog alles maar klein spul. Men wacht een echte wapenstilstand af, die perspectieven biedt op een definitieve vrede. Voor die tijd is er niet aan te denken dat private personen uitgebreide diepte-investeringen zullen wagen, die noodzakelijk zullen zijn voor een droogmaking als die van de Beemster. Stel toch eens dat opnieuw Noord-Holland volledig geïndeerd zou moeten worden. Wat een kapitaalvernietiging zou dat dan zijn, welke faillissementen zouden daarop niet volgen! Zo houden buitenlandse politiek en daarmee verbonden defensie-aangelegenheden enerzijds en binnenlandse waterstaatkunde elkaar wederkerig in de ban.

De Staten van Holland deden dus niet echt heel veel om tot droogmakerij te komen. Maar niet, omdat ze het belang er niet van inzagen. Het tegendeel was het geval. Het totale verval van de Zijpepolders, doordat de oorlogshandelingen het onderhoud van de dijken en sloten hadden belet, was voor de Staten van Holland een voortdurende zorg. Ze zagen in, dat als deze polders oostwaarts niet veiliggesteld zouden worden door droogmakingen, de kop van Noord-Holland in de zee zou verdwijnen. In september 1591 dreigde Callantsoog in zijn geheel weggeslagen te worden. De bedijking van De Zijpe was een landsbelang, maar zonder private gelden zou het niet gaan. De Staten hadden geen financiële middelen meer en konden nergens lenen. Pas in 1591 kwam er weer een particuliere geldschieteresse, Jonkvrouwe Elisabeth van Egmond, die de sommen fourneerde voor het herstel van de oude grafelijkheidsdijk. De Zijper-zeedijk kwam tot stand in 1592, maar dat dat een tussentijds lapmiddel was, dat geen definitief soelaas bood zonder achterliggende droogmakingen, dat zag iedereen in. De Wieringerwaard zou drooggelegd moeten worden, anders

konden de Noord-Hollanders beter verhuizen. En dan zouden particulieren met zuidelijker gelegen droogmakingen op veel grotere schaal moeten beginnen. Daarvoor was de wapenstilstand met Spanje noodzakelijk. Voor die tijd had leuren met concessies op de private financieringsmarkt geen zin.

In 1608 blijkt dat Madrid tijdelijk strijdensmoe is. Johan van Oldenbarneveltdt kan de onderhandelingen voor een tijdelijk opschorten van de geweldshandelingen starten in Den Haag: de trotse Hildalgo's zijn nu bereid toch deze deemoedige gang te maken naar de zaal die de passende omlijsting van deze moeizame onderhandelingen zal bieden: *De Treveszaal*. De *Treves*: de wapenstilstandsonderhandelingen. De ministerraad pleegt er op vrijdag te vergaderen. Achter de grote ramen met de kleine kokette ruiten op de eerste verdieping. Vanaf de Lange Vijverberg ziet men ook nu nog de lichten van de luchters betekenisvol schitteren over het water van de Hofvijver. Halsbandparkieten schetteren fel vanaf het eilandje waar ze broeden, terwijl in de zaal het landsbelang wordt verkaveld over de coalitiegenoten. In 1609 weet Johan deze Treves voordelig af te sluiten. En niet toevallig wordt dan de Beemsterdroogmakings-concessie kort daarop onvoorwaardelijk geaccepteerd door rijke Amsterdamse handelslieden.

V.1.4. De ondernemers, uitvoerders, en vooral Jan Adriaenszoon Leeghwater

Met de concessie, het octrooi zoals men een dergelijke machtiging destijds noemde, is in de zestiende eeuw eindeloos geleurd. Men zag in, dat De Beemster een watermonster was dat Holland van binnenuit bedreigde. Men zag ook in dat de droogmaking uitermate kostbaar zou zijn, omdat met windmolengangen gewerkt zou moeten worden op grote schaal. Men zag ook in dat transporten met zwaar materiaal voor deze gangen, de dijken en de waterlossingen noodzakelijk zouden zijn, over langere afstand en dat veel personeel geworven zou moeten worden waaraan de lonen geborgd zouden moeten worden. Men zag verder heel goed in, rond 1566, dat oorlog niet uit zou blijven, oorlog met Spanje, het machtigste land van het moment. Daarmee was zulk een lange termijn-investering met onoverzienbare risico's niet te rijmen. Men bleef dus leuren. In 1592 is er een gedetailleerde aanvraag voor zulk een concessie. Die wordt ingewilligd in 1597 als de mogelijkheid gloort dat een wapenstilstand te sluiten is. Het komt niet tot een begin van uitvoering van de aanneming, als die stilstand toch niet verkregen kan worden. Op 21 mei 1597 worden de condities van de aanvragers geaccepteerd. De werkzaamheden kunnen beginnen, doch de oorlog flakkert aan. Spanje meent dat het de nieuwe staat toch nog op de knieën kan dwingen met de mogelijke vernietiging ervan in het perspectief. Er verlopen tien jaar. De concessie loopt af. Even lijkt de jonge Republiek in 1600 aan de overwinnende hand, door de Slag bij Nieuwpoort, maar tactisch succes valt niet in strategische winst om te zetten. Ook al duurt de strijd, toch durft Johan van Oldenbarneveltdt een internationale handelsonderneming op te zetten met verspreid kapitaal over een groot aantal deelhebbers: de Vereenigde Oost-Indische Compagnie, de V.O.C. Hij erkent haar bij octrooi van 1602 en geeft haar het handelsmonopolie op het Verre Oosten, waarbij Johan denkt aan de Banda-eilanden maar ook Japan. De V.O.C. zal namens de jonge Republiek oorlog mogen verklaren aan alle mogendheden waarmee de Republiek niet in vrede leeft, handelsverdragen mogen sluiten en defensieve allianties mogen aangaan. Een staatsman die dergelijke nationale soevereiniteitsrechten uit handen wil geven zal er dus helemaal geen moeite mee hebben om de interne waterstaatskunde uit te besteden aan een private onderneming die de droogmaking van de Beemster beoogt. Johan geeft aan de V.O.C. de instructie mee voorlopig het Verdrag van Tordesillas van 1494 te respecteren. De V.O.C. moet daarom handelsdoorvaarten beramen naar het Verre Oosten die onbekend waren in 1494 en waarover destijds dus niet onderhandeld en ook niet gecontracteerd werd. Johan wil dat de prille staat, wiens bewindvoerder hij schijnt, niet begint met aperte inbreuken op het volkerenrecht. Hij geeft daarom de V.O.C. opdracht om een doorvaart te zoeken via de Poolzeeën, zuidelijk en noordelijk. Dat moet kunnen. Er is een beroemd cartograaf en dominee in Amsterdam

neergestreken, een zekere Plancius, afkomstig uit Antwerpen. Wetenschappelijk kan deze man bewijzen, dat de pooldoorvaarten mogelijk zijn. Weliswaar stuiten de vaartuigen die tot dat doel worden aangewend aanvankelijk op het pakijs, maar deze ijsmuren verdwijnen verderop, waar de zon bijna dag en nacht schijnt. Plancius heeft berekend dat de zon aan de beide polen vrijwel nooit weg is. Het moet er dus tropisch warm zijn. Werken de expeditie-schepen zich door de ijsmassa's dan komen ze in warm water terecht. Plancius heeft zeelieden ontvangen die met rare watervogels zijn komen aanzetten – pinguïns – en vreemde zeegedrochten, die men normaliter alleen in warme streken ziet. Daarom moet de V.O.C. ontdekkingsreizigers werven die, overtuigd van de juistheid van Plancius' hersenspinsels, het erop durven wagen. Dat doet de compagnie dan ook, en mede daarom zal Hudson zijn befaamde tochten durven ondernemen ter fixering van de lang verwachte noordwestelijke doorvaart achter Canada om. De Kaap Hoorn-vaarders zullen zuidelijk iets vergelijkbaars proberen onder Argentinië om. Oostwaarts zullen zij een doorgang vinden via Kaap Hoorn, op weg naar het beloftevolle Japan. Beide ondernemingen komen bedrogen uit, maar bereiken voor de mensheid onvoorzien veel. De V.O.C. floreert inmiddels met ontduiking van de door de Paus voorziene jurisdictieregelingen. Amsterdam ontvangt de rijke retourvaarten en er worden enkele kooplui rijk. Stinkend rijk. Ze zoeken nu naar diepte-investeringen dichterbij huis. In 1607 gunt Johan deze collegae een concessie voor de droogmaking van de Beemster. Nog voordat het Twaalfjarig Bestand is gesloten.

Het zijn vijftien kooplui die, uiteraard uit winstbejag, deze gunning aanvaarden. De belangrijkste is de Antwerpenaar Dirck van Oss die op dat moment eenenvijftig jaar oud is. Hij heeft verschillende handelsvaarten op de Oostzee en op het Verre Oosten doen ondernemen, ook in V.O.C. verband, en hij schrijft in voor het grootste deelnemingsbedrag. Een goede tweede is de Kampenaar Arent ten Grootenhuys. Zijn broer Jan doet ook mee. Hij zal het in Amsterdam tot hoofdschout brengen. Tot ere zal ook vorderen de deelnemer Helias van Oldenbarneveldt, de broer van de Hollandse raadpensionaris. Anderen zijn Rombout Hogerbeets, afkomstig uit de in deze tijd zo belangrijke handelsstad Hoorn, Nicolaas Cromhout, heer van Werkendam en Vrijhoven, zijn broer Barthold en zijn zwager Frans Hendrickszoon Oetgens. Ze worden geroemd als vrome, godzalige en ehrenfeste heren. Wij zouden zeggen dat het een corrupt stelletje grondspeculanten was met frisse ondernemingszin. Ze speculeren met hun aandelen waarbij ze hun voorkennis misbruiken, vervalsen declaratiestaten dat het een lieve lust is, plegen meened en draaien elkaar ook elke loer die hen geschikt voorkomt. Het zijn zwendelaars, ook in de handel, die niet te beroerd zijn om na het verloop van het Twaalfjarig Bestand het met de Spanjaarden op een vies akkoordje te gooien. Sommige verdienen schandalig bij de grote uitleg van de stad Amsterdam waarbij zij gronden aankopen, die zij voor het vijftienvoudige weten te versjacheren aan de stad terwijl ze voorinzage hebben in de plannen, *de secreten ende boecken* van de stad alsmede van de biedingen die uitgegaan zijn. Van Oldenbarneveldt deed niet anders. Het was oorbaar gebruik. Daarvoor, en niet anders, had men het tot notabel gebracht en was men bestuurder geworden. Van Oldenbarneveldt verwachtte van de heren ook wederdienst. Dat werd hem gegund. Totdat eindelijk Maurits hem wist te doen arresteren in 1618 wegens vermeend hoogverraad en landverraad. Een van de Beemster-droogleggers, Nicolaas Cromhout, zittend in zijn hoedanigheid als een van de rechters in het door Maurits opgezette bijzondere straftribunaal, in 1619 Van Oldenbarneveldt tot de doodstraf veroordelen. Een gerechtelijke moord. En dat wist Nicolaas heel erg goed. Maar zoals de wind woei, woei ook Nicolaas' kwastje. Niets nieuws onder de zon, kijk Prediker er op na.

De vijftien heren schreven zelf hun octrooitext uit. Ze geven zichzelf blanco mandaat tot droogmaking van de Beemster. Er staat veel wijdlopijge betekenisloze kanselarijtaal in het octrooi van 14 april 1607 dat op 21 mei als hamerstuk wordt aanvaard door de Staten. De kosten worden door de aanvragers gedragen. Heet het. Naar rato van het aantal morgen land waarvoor ieder inschrijft.

De winsten zijn voor de heren. De heren schatten dat het droogmakingswerk in vier jaren geklaard zal zijn. Wat er moet gebeuren, als die termijn niet gehaald wordt, staat nergens. Is dat dan wanprestatie en zo ja, jegens wie? De Staten? Er zijn nog geen andere belanghebbenden op dit moment. De heren willen vrijdom van wat voor soort belasting dan ook en ze nemen zelf alle bestuursverantwoordelijkheid. Daarom noemen zij zich maar vast hoofdingelanden. Ze zullen iedere vacature door coöptatie vervullen in het bestuur. De vrijdom van aanslagen zal minstens vijftien jaar duren. Voor tienden en tolleren geldt een andere regeling. Er zullen geen dijklasten zijn. De heren vestigen dus eigenlijk een autonome republiek in het Beemstergebied. Want ze zullen zelf hun ambtenaren, beambten en lager personeel benoemen en ook de keuren, de politiewetten, vaststellen. Hun dwangmaatregelen zijn bij voorraad ten uitvoer te leggen. Hoger beroep op wie of wat dan ook zal geen schorsende werking hebben. De droogmaking zal inbreuk maken op rechten van derden. Vissers bijvoorbeeld, die visserijrechten hebben gepacht. Of beurtvaarders die nu om moeten varen en sluis- en tolgelden gaan betalen die ze eerst, door via de Beemster hun tocht te ondernemen, niet hoefden te betalen. Of uitwaterende polders, dan wel private waterlossers. Ligt de Beemster droog, dan kan daarin niet meer geloosd of uitgewaterd worden, dat kan een kind begrijpen. Belendende ingelanden moeten de nieuwe ringdijk gedogen en hun erfdienstbaarheden zullen gekrenkt worden. Sommigen zullen hele einden moeten gaan omlopen, hun vaarten zullen bedamd worden en hun duikersluizen versperd of gehinderd in lozing. Wel, die zal *“behoorlyck contentement”* worden gedaan. Wat dat is, en waaruit deze soort van schadeloosstelling moet bestaan en wat de criteria voor vaststelling zijn, is aan de fantasie van de heren overgelaten. Een goed octrooi voor hen. Het zal een standaardformulier worden voor de overige droogmakers. Het zal daarom karrenvrachten jurisprudentie veroorzaken bij de Hoge Raad.

Jan Adriaenszoon Leeghwater (De Rijp, 1575-Amsterdam 1650) zou de *selfmade* hoofdingenieur zijn geweest bij de droogmaking van de Beemster. Bij alle binnendijkse activiteiten zou Ja de hoofdleiding of het “oppertoetsicht” hebben gehad, zo wil de historie. Het lijkt er niet op. Jan was een bekwaam molenmaker en had verstand van waterstaatkunde. Hij vervolmaakte de achtkante bovenkruier en de bovenkruierende oliemolen. Dat was al heel wat. De bemaling zou, doordat het steeds mogelijk zou zijn de molens met de kop makkelijk recht in de wind te zetten, beduidend versneld kunnen worden. Jan schreef het Haerlemmermeerboek in 1641. Hij verhaalt over allerlei droogmakerijen, waterstaatkundige ingrepen in het Noord-Hollandse landschap, gemalen en vernuftige uitwateringssystemen die hij geleid zou hebben of waaraan hij wezenlijk zou hebben bijgedragen. In zijn “De kleyne Crony(c)ke” over dezelfde onderwerpen doet Jan zichzelf niet te kort. Tegenwoordig wordt zijn statuut als destijds vermaarde hoofdingenieur zeer betwijfeld. Veel beweringen zijnerzijds blijken niet te kloppen en sommigen zetten hem weg als ijdeltuit en opschepper. Vermoedelijk is deze heroïsche status hem toegedicht door chauvinistische auteurs in de negentiende eeuw, die op zoek waren naar een frisse, vrolijke volksheld die, bescheiden en rijks, mateloos veel verdiensten onder de korenmaat had gesteld bij zijn ijveren voor de bedijking, poldering en droogmaking van Holland en zijn heldhaftig optreden bij diverse militaire inundatie-ondernemingen van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik. Jacob van Lennep heeft Leeghwater aldus op het podium gehesen, meteen gevolgd door Busken Huet in diens “Land van Rembrand(t)”. Deze auteurs wilden de vaderlandse geschiedenis herijken na de militaire debacles die Nederland had geleden tijdens de “Tiendaagse Veldtocht” en bij diverse wangunstig afgelopen koloniale veroveringsoorlogen, in Afrika maar vooral in de buitengewesten van wat toen nog Nederlandsch Indië heette. Nederland was, na de afscheiding van België in 1830, afgezaakt tot een derde rangsmogendheid. In het Europees Concert mocht het niet eens de piccolo meer spelen. De triangel wel, maar dan alleen als Londen het goed vond. Het nationaal gevoel moest hersteld worden. Leeghwater was er goed voor. Als, overigens, vele uitgevonden zeventiende helden uit de heffe des volks. De

volksliteratuur uit de negentiende eeuw schreeuwde erom. Jan is een noeste werker geweest, ongetwijfeld, en heeft het zijne bijgedragen. Hij schreef goed. Hij wist zichzelf aardig te plaatsen in de schijnwerpers. Voor iemand uit een luttel dorp als De Rijp is dat al bij al ook al een verdienste. Of dat rechtvaardigt dat naar hem een stoomgemaal werd genoemd, een van de drie die De Haarlemmermeer leeg maalde, lijkt mij een open en zinloze vraag.

V.1.5. De molengangen

Bij het oorspronkelijk bestek voor de droogmaking was voorzien in drieënveertig bovenkruiers. Dat bleek veel te weinig. Er moesten vijftig windmolens in gangen worden gesteld. Om deze kunstgreep te kunnen volbrengen, komt er een technische dienst van acht ambtenaren, waaronder Leeghwater. Er komen nu verschillende molenoffertes, want niet iedere molen heeft dezelfde capaciteit en ook zijn de molens niet alle eenvoudig te bedienen en te onderhouden. Iedere offrant mag komen vertellen, waarom zijn molen en gang de beste oplossing zal bieden. En die verhalen, die in het verslag van gehoor door de secretaris van de dienst worden gerelateerd zijn veelzeggend voor de techniek van die dagen. Daar is Pieter Corneliszoon van Rotterdam die een uitvinding komt laten zien van *op- en nedergaende backen*. De molen brengt hier als het ware een soort bakkenband in werking, die aan een baggerapparaat doet denken. De bakken draaien over een rad en storten leeg in een kolk. Sensationeel: Pieter heeft zijn uitvinding in Venetië in het groot toegepast. Dankbetuigingen ter inzage. Maar de dienst ziet Pieters uitvinding toch niet zitten. Dan is er Pauwels Corneliszoon uit Crommenie. Hij heeft een vernuftig stelsel uitgedacht waardoor het opgeslagen water door louter *draijen ende slingeren* tot grote hoogte wordt uitgeworpen in de boezem. Maar ook hij wordt beleefd bedankt. Dan is er iemand die zich aandient als de broeder van Pieter van der Hagen uit Delft, u weet wel. Hij kan met weinig molens al het Beemsterwater wegmalen, maar zijn inventie moest eerst gekocht worden, dan zal deze broeder haar openbaren. Ook deze broeder kan onverrichterzake weer naar Delft gaan. Dan mag een zekere Marcus Duvoet verschijnen voor de dienst. Hij is zo iemand “ *die met vuytgeholde pompen slaegsgewijse 't water boorde tot ses ende meerder voeten hooch*”. Maar ook hij licht niet veel verder toe over zijn snufjes. Dan komen drie molenmeesters. Daaronder Leeghwater zelf. Die betogen dat zij de bestaande bovenkruiers kunnen verbeteren. Als deze kruiers in een gang opwaarts worden gesteld dan kunnen zij via drie grote schepraderen in luttel tijd honderden liters lozen. Dan moet de wind meezitten. Het beste is, om maar eens te kijken naar een achtkante oliemolen die Leeghwater net heeft gebouwd in De Rijp. Dat gebeurt en die molen voldoet. Er worden er twee gemaakt. Op proef. Die worden weer door de hoofdingelanden bekeken. Die hebben aanmerkingen. Deze worden uitgevoerd in verbeteringen door de timmerlieden Pieter Pieterszoon en Pieter Claeszoon, Jacob Meuszoon en Dirck Janszoon. En van deze vier wordt nu meestal aangenomen dat zij de uitvinders zijn van de Beemster bovenkruier die veel beter werkt dan de voorgaande typen. Deze vier zijn het die het droogmakingswerk hebben geleid en niet Leeghwater. Aldus vele auteurs. Wel is het zo dat Leeghwater bij alle proeven assisteerde en protomodellen mocht inspecteren. Hij biedt aan om de molengangen voor de hele Beemster te maken in onderaanneming. En de molens die hij nu neerzet zijn waarachtig imitaties van wat Jaco en Dirck de heren hoofdingelanden eerder lieten zien. Het private intellectuele eigendomsrecht op een uitvinding bestond nog niet. Het verklaart wel de geheimzinnigheid van de twee eerdere offerte-bieders. De verbeterde bovenkruiers met hun grote schoepenraderen kunnen drie keer meer water opwerpen dan de gewone bovenkruier! Dat wordt gegarandeerd door Leeghwater. Als de droogmaking gereed is, zo gaat het onderaannemingscontract verder, dan komen alle molens en hun gangen van rechtswege in eigendom van de hoofdingelanden. Voldoen zij niet dan verbeuren de leveranciers zesduizend gulden boete. Hoe Leeghwater dat ooit zou hebben moeten betalen is een open vraag. Verder moeten zij borgen dat zij de Beemster geheel droog opleveren voor de dag dat de termijn van vier jaren in het octrooi van 1607 is verstreken, dat

is op Allerheiligendag 1608. Is dat gelukt, dan moeten zij verder borgen dat de Beemster een jaar droog blijft bij steeds bij dag doormalende molens. Lukt dat niet, dan verbeuren zij alle molens en hun rechten daarop. En dat, terwijl gangen en molens al in eigendom zijn overgegaan op het moment van totale droogmaking. Het was echt een wurgcontract, volkomen onredelijk. Maar Leeghwater heeft dat getekend. Dus echt goed lezen kon hij nu ook weer niet. Gaat het alles naar wens dan krijgen hij en zijn assistent zeventien Rijnlandse guldens per morgen. Komt er echter buitengewoon kwelwater opzetten dan gaat dat ook al niet door. Leeghwater en zijn assistent zijn zich een breuk gaan werken. Veel te snel, ook bij de inspectie van de dijken, hebben zij bericht dat de droogmaking geslaagd was. De dijkage rondom was dicht, toen zij dat meldden. Maar daarmee waren de dijken nog niet gezet en geïntegreerd in het omringende landschap. De Vlaamse monniken in de achttiende eeuw hadden al ervaren hoe lang zoiets duren kon. Kortom: een garantie onder termijnbepaling was hier eenvoudigweg niet te geven. Dat kon met verstand van zaken niet in abstract *aangenomen* worden. Leeghwater heeft hier zichzelf deerlijk overschat, om de heren maar te gerieven. Er bleken nog veel meer onvoorziene problemen op te duiken, zoals het feit dat de dijkers ruigten en begroeide zoden hadden verwerkt in het dijklichaam van de ringdijk. Er werden bundels riet, strobalen en hooimasa's in het lichaam verwerkt, waardoor de dijk daar steeds weer inzonk en kwelwater innam, dat aan de buitendijkse kant uitsijpelde. Er was nu eenmaal onvoldoende toezicht. En de dijkmeester zat meestal in de kroeg, ook dat nog. Jan Mens, de volksromancier uit het begin van de twintigste eeuw, weet uitstekend te verhalen met wat voor schavuiten die nobele Leeghwater opgezadeld was door de corrupte hoofdingelanden. Lees, bij voorkeur onder een eettafelamp met boerenbonte bekleding, Jans *Goud onder de Golven*. Je krijgt er een mooi tijdsbeeld van, in sociaal-democratische Paasheuvel-toonzetting. Het volk, wiens icoon Leeghwater is, tegenover vunze regenten.

V.1.6. De overstroming van 1610

Op 22 januari 1610 steekt een zware noordwesterstorm op. De golven razen aan op de dijken aan de Zuiderzezijde van West-Friesland. Die breken door. De ringdijk om de Beemster houdt het niet. Het meer loopt weer vol. De hoofdingelanden wisten heel goed dat de dijk aanleg rondom de Beemster veel te snel was gegaan. Ze wisten door oppervlakkige inspecties al lang dat de dijkparken hier en daar aan het verzakken waren door defecten in de opbouw van het dijklichaam. Verder was de breedte niet aangehouden die het bestek voorschreef. En vervolgens was de ringdijk niet tot zeeeringshoogte opgetrokken. Het bestek liet dat overigens toe. Toen dus de Zuiderzeedijken waren doorbroken, was er geen redden meer aan. Men had met het uitslaan van het binnenwater in de Beemster ook niet willen wachten tot de ringdijk zich gezet had. De uitmaling was direct op de dijksluiting begonnen. De dijk bleef slap. Bij de minste externe waterdruk moest in 1610 de ringdijk het wel begeven. De ingelanden hadden de dijkparken niet grondig geïnspecteerd. De penningmeester werd ineens ontslagen. Die zou de aardvrachten niet juist hebben genoteerd en niet zelf ter plaatse bemonstering hebben gedaan bij uitbetaling. Verder zouden de dijkers aardhaling hebben gedaan bij andere belendende binnendijkjes en het voorland hebben weg geschoffeld. De burgemeesters van Oosthuizen verwijten dat de ingelanden meteen na de ramp. Zij klagen over hun snode daden die zij met een goed geweten voor *God Almagtig* niet zullen kunnen verantwoorden. Inmiddels nemen de hoofdingelanden, die de geotrooieerden zijn, hun verlies. Meer dan acht ton Gouds. Maar ze zullen, ook al annuleren vele aandeelhouders hun inschrijvingen, meteen weer opnieuw beginnen, al dondert krachtig in de bestuurskamer, waarbij de onderhebbende beambten natuurlijk het meest te verduren hebben. Er vallen ontslagen. Maar Leeghwater blijft toch zitten. Hij kon duiken met een duikersklok ten gerieve van Prins Maurits – Leeghwater kreeg faam als waterduivel in zulk een klok—maar als goed ambtenaar weet hij ook tijdig te duiken. Ook al heeft hij zeker de voorzienige heren niet steeds gewaarschuwd voor hun onbesuisde haast. De heren zetten

iedereen weer aan het werk. Maar nu zijn ze voorzichtiger met de dijken. Ze verdelen nu de risico's onderling beter. Ze verscherpen het toezicht. Ze breiden hun college uit. Ze zenden de vorige dijkgraaf en heemraden heen. De nieuwe hoofdingelanden en collegeleden moeten met de nieuwe dijkgraaf en heemraden meegaan op inspectie. En ze moeten hun rapporten mede ondertekenen. De dijk wordt zwaarder, hoger en breder. Ze eisen dat de Zuiderzeedijken nu gemeen worden gemaakt en met name de Waterlandse Zeedijk. Ze komen nu onder het gemeenschappelijk beheer van het hoogheemraadschap van het Noorderkwartier. In Augustus 1610 is het opmaken van het laatste dijkdeel van de Beemsterringdijk gereed. De zeilen worden aan de bovenkruisers aangeslagen. Het leegmalen begint weer. Op 19 mei 1612 kunnen de hoofdingelanden de landsregering berichten dat de Beemster droog staat, behoudens de diepste plaatsen. De termijnbepaling in het octrooi van 1607 werd dus verregaand overschreden. Effect heeft deze wanprestatie niet, terwijl de vertraging aan de hoofdingelanden stellig toerekenbaar is geweest. Hoge heren onder elkaar bijten elkaar niet. Dat kan men hiervan leren. De prinsen Maurits en Frederik Hendrik komen feestmalen in de polder in een tent. Leeghwater rapporteert: *"... ick Jan Adriaensz. Leeghwater heb het mede ghesien ende de tafel mede heb helpen bedienen."*

V.1.7. De grondkwaliteit

De grondkwaliteit van de nieuwe polder was opperbest. Zware, veie zeeklei met rivierklei. Deze rivierklei werd bij stormvloed vanuit de Zuiderzee binnen gestuwd in de binnenmeren en was afkomstig uit de brede bedding van de Gelderse IJssel, die vanaf Kampen naar de Waddenzee stroomt. Door het geweldige trekpat dat de onbesluisde zeehaven van Edam meer dan tweehonderd jaar is geweest (zie hierboven) zijn grote massa's rivierklei de Noord-Hollandse binnenmeren ingesleurd en zijn daar afgezet. De Beemster, liggend westelijk van de Purmer heeft optimaal van deze sedimentatie geprofiteerd: de kavels zijn uiterst vruchtbaar en staan al spoedig wit van oogst.

Deze buitengewone bodemgesteldheid zal later van invloed zijn op de beslissing aan het Zuiderzeeproject prioriteit te geven en de Afsluitdijk te projecteren, waar zij thans ligt. Het is de minister-president Cort van der Linden is dit beslist in 1913. De reden is dat Cort de volkerenkrijg die wij Eerste Wereldoorlog noemen ziet aankomen. Cort weet dat Engeland de Noordzee zal blokkeren met de overmachtige Britse Vloot, waartegen de Keizerlijke *"Hochseeflotte"* nimmer opgewassen zal blijken te zijn. Londen neemt zich voor Keizerlijk Duitsland uit te hongeren. Nederland zal dan tussen twee vuren zitten. Het zal en passant mee uitgehongerd worden, ook al zou het zich neutraal verklaren. Cort weet dat het zo zal gaan. Als raadadviseur voor justitie is hij aangeschoven bij de onderhandelingen voor de Londense Zeerechtdeclaratie van 1909, een codificatie van het recht ter volle zee van die dagen. Daar is besproken, of blokkade op zee een ongeoorloofde daad zou zijn jegens neutrale staten en jegens de burgerbevolking van een belligerente partij. Londen heeft beslist ontkennend geantwoord. Het heeft er verder niet over willen praten. Londen heeft de grootste marine ter wereld. Dat middel tot totale oorlogvoering laat het zich niet door humanitair gewauwel afheksen. Nederland moet voorzorgen treffen, denkt Cort. Het zal machteloos zijn in de komende bloedbaden die de grote mogendheden elkaar zullen berokkenen. Terwijl het midden in die hecatomben huiverend neerhurkt. Dan zou Nederland kunnen proberen de ingepolderde Zuiderzee achter die Afsluitdijk vooral te bezigen als koren-voorraadschuur. De ervaringen met de Noord-Hollandse droogmakingen hebben bewezen hoe vruchtbaar het mixtum van rivier- en zeeklei is. Nederland zou kunnen trachten in dat komend Armageddon volledig autarkisch, volledig zelfvoorzienend, te zijn op het punt van de brood distributie. Cort's berekeningen falen: de oorlog breekt toch eerder uit dan hij dacht, ze duurt langer en de poldering gaat niet zo makkelijk als hij hoopte. Maar even heeft Leeghwater zijdelings invloed gehad op de Nederlandse buitenlandse politiek. Al had deze timmerman uit De Rijk dat nimmer kunnen denken.

V.1.8. Het waterbeheer en de compensatoire maatregelen

Leegwater geeft een uiterst onvolledige beschrijving van het ingewikkelde waterstaatsbeheer dat door de droogmakingen noodzakelijk is geworden in zijn *“Kort verhael Van de Meeren die in Noord-Holland bedijckt zijn, tegen Saerdam ende de Huyge-dijck, het welcke alte samen geschiet is nae datum van het jaer 1608 ende oock mede van de Sluysen ende uytwateringhen die om dier oorsaecke ghemaect ende geleyt zijn, hetwelcke de nieuwe bedijckte Meeren hebben doen maecken, ende bekostighen”*.

De drooglegging betekende een ernstig afwateringsprobleem voor de polderschappen die het Schermermeer steeds als boezem hadden gebruikt voor hun overtollig water. Zij moesten nu compensatoire maatregelen treffen. Er wordt daarom een akkoord gesloten met het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Zeesluizen van het Noorderkwartier waarbij de hoofdingelanden van de Beemster de plicht aanvaarden zorg te dragen voor de volledige afwatering van de stad Hoorn, de dopen Wormer, Jisp, Graft, De Rijk en nog veel andere buurtschappen, dorpen, gehuchten en vlekken. De hoofdingelanden zijn steeds voor de goedkoopste oplossingen, en liefst die waarbij ook nog eens te verdienen valt. Uit oogpunt van waterstaatshuishouding zijn dat lang niet altijd de beste. De experts in het hoogheemraadschap zitten zich dan ook constant te verbijten. Vaak moet datgene wat de hoofdingelanden zonder nader overleg hebben laten aanleggen – kanalen, met name – achteraf weer worden weggenomen tegen aanzienlijke meerkosten omdat de aanliggende belanghebbenden zich hebben ingericht op de nieuwe voorziening die ze als vaarweg bezigen. Verder gaan de hoofdingelanden er zonder meer van uit dat het octrooi van 1607 hen ook een onbeperkte onteigeningsbevoegdheid heeft gegeven. De redenering is: wij kunnen ons doel, de droogmaking, nimmer bereiken als wij die bevoegdheid niet zouden hebben. We moeten dus aannemen dat deze ons gegund is bij implicatie, want anders is dat octrooi naar strekking zinledig. De Britse juristen noemen dat de *implied powers-doctrine*. In het Nederlandse recht, waar de private eigendom sacrosanct is, ook in het publieke domein, gaat deze redenering niet op. De hoofdingelanden trekken zich daar nauwelijks iets van aan als het andermans eigendom betreft. Zij werpen tal van kunstwerken op, graven vaarten en grachten, zonder zich te bekommeren dat ze eigendomsrechten van derden krenken. Er komt herrie van. De hoofdingelanden vragen daarom een aanvullend octrooi waarbij zij deze onteigeningsbevoegdheid alsnog krijgen. Ze moeten dan eerst wel taxeren naar “de rechte waarde”. Die wordt bepaald door dijkgraaf en heemraden. Dat laatste zijn de hoofdingelanden zelf. In merendeel. En wie niet daartoe behoort is beambte bij de hoofdingelanden. Ze kunnen dus niet als onpartijdig worden aangemerkt. Doch geen nood. Men kan in beroep bij het College van Gecommitteerde Raden te Hoorn. Maar deze Raden waren onderdeel van de Staten van Holland. En die bestond uit leden die in de Beemster droogmaking aandeelhouders waren. Echt eerlijk ging het bij de onteigeningen daarom niet toe. Men schijnt het doorgaans toch gepikt te hebben. Men kon natuurlijk in hoogste instantie voorziening vragen bij het Hof van Holland of de Hoge Raad. Twee van de hoofdingelanden waren raadsheer in dat hoge college van staat en Nicolaas Cromhout was president van het Hof van Holland. Hoe onpartijdig zullen deze hogere instanties zijn geweest. De belangenverstrengeling was apert: Cromhout was een van de oorspronkelijk geoctrooieerden van de Beemster. De opposant tegen een taxatiebeslissing trok vrijwel steeds aan het kortste eind. De onteigening van visserijrechten was een van de heikelste kwesties, omdat de hoofdingelanden vaak daarbij pachters of verpachters van die rechten waren. De taxatie viel dan in hun voordeel uit en in het nadeel van de gedupeerde vissers. De redeneringen daartoe konden “de toets van de kritiek niet doorstaan”, om maar eens een belangrijke zinswending te bezigen uit de eindrapporten die onafhankelijke onderzoekscommissies in Den Haag plegen te bezigen. Deze zinsnede wijzen dan uit dat niemand zich iets van de kritiek hoeft aan te trekken, zeker niet degene

die de kritiek opriep. En zo was het ook hier, in de zeventiende eeuw, bij de droogmakingen, ook na allerhoogst beroep. Het tegendeel baarde opzien.

V.1.9. De Stelling van Amsterdam

De Beemster is nu onderdeel van de defensielinie “Stelling van Amsterdam”, lange tijd gedacht als “nationale redoute” voor de landsregering en haar noodzakelijke departementen en constitutionele organen. De Stelling is aangelegd van 1880 tot 1920. Ze werd ook nog gebezigd als onderdeel van het verdedigingsplan van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tegen de inval uit het oosten door Nazi-Duitsland sedert 1935. Ze was toen eigenlijk al militair volstrekt onbruikbaar. Het was een waterlinie. Indien een oprukkende vijand niet adequaat zou kunnen worden tegengehouden of vertraagd zou het veldleger teruggedreven worden in deze Stelling. De Generale Staf vond het nodig om delen van de Haarlemmermeer en de Beemster binnen de stelling te hebben, om het veldleger – dat nog steeds paardbereden mobiele brigades kende en zich bij de veldartillerie van paardentractie bediende – in staat te stellen de paarden te weiden en van voedsel te voorzien. Men voorzag steeds korte oorlogen, dus akkergrond achtte men niet direct nodig binnen de redoute, maar wel hooiland. In de Beemster kwamen steenkolendepots, voorraadbunkers voor voedsel, rijst en granen en munitieopslagplaatsen. Er kwamen ook binnendijkse forten, die de waterstaatshuishouding ontregelden. De onderliggende veengronden moesten worden afgegraven en zand moest worden afgestort boven het maaiveld, hetgeen de uitwateringskanalen soms stremde. De fortgrachten waren moeilijk integreerbaar in de in de zeventiende eeuw uitgekiende ontwateringssystemen. Het fort Spijkerboor is zulk een versterking binnen de Beemster. Het ligt aan de Westdijk van de Beemster bij de plaats Spijkerboor. Het fort werd gebouwd tussen 1889-1911. Het was bedoeld voor de verdediging van het noordfront. Er komen hier drie waterwegen samen: het Noord-Hollandsch Kanaal, en de ringvaart van de Beemster alsmede de ringvaart van de Starnmeerpolder. Op deze wegen moest het fort massaal via koepelvuurmonden vuur kunnen uitbrengen. De massa van het fortlichaam drukte de veenkussens in de wijde omgeving op. Bovendien veroorzaakten de zandstortingen versnelde binnendijkse inklinking. Het water liep niet meer goed weg en moest in tussenboezems worden opgehoopt. Daar werden nieuwe duikersluizen voorzien. De centrale voor de Militaire Drinkwatervoorziening werd hier ook ingericht om water op te pompen en voor consumptie geschikt te maken. En ook dat had een versturende werking op de waterstaatshuishouding binnen de droogmaking.

V.2. De Wormer

De Hollandse grafelijkheid had het gebied “Wheremere” als een van de eerste hoevengebieden in leen gegeven aan de Abt van Egmond. Dat moet al in de negende eeuw gebeurd zijn. De graaf had het oogmerk dit centraal gelegen veengebied te laten ontginnen door de monniken, die het, naar hij hoopte, zouden gaan zien als dependance van hun Egmondse klooster en het als immunitetsgebied zouden aanwenden, ongeveer op dezelfde wijze als het hoevengebied bij De Delf, midden in Zuid-Holland. In 1063 wordt het als “Weremere” genoemd in de tiendlijsten van de abbatiale kanselarij. “Mere”, dat is weer “zee” zoals bij “Mer-wede” en de Where was een riviertje dat bij Purmerend stroomde naar de Zuiderzee. Het had zijn oorsprong in de veenpoelen westwaarts in het duingebied waar de graven hun versterkingen hadden neer gezet. De graven beoogden poldering voor agrarische doeleinden. Want het gebied was ook weer drassig en moest eerst omdijkt en dan ontwaterd worden. “Where” kan ook duiden op “wier”. Dat ook wel “were” gespeld werd en dat behalve op de waterplantensoort ook kan duiden op een verhoging of dam dan wel waterkering. De monniken verturfdten echter een deel van het gebied. Dat deel vulde zich met water. Vanuit de Zuiderzee kwamen steeds meer stormvloed opzetten, de onbesluisde haven van Edam was een trek gat binnenslands voor het zoute water en de polder verdween langzamerhand in een diepe binnenzee, juist zoals de Beemster. De streek werd toneel van voortdurende gevechten

tussen de graven van Holland en de Friezen. De Wormers kozen de kant van de grafelijkheid. Zij kregen daarvoor in ruil vrijstelling van tolgeden. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog stieten de Geuzen en de Spanjaarden in deze streek regelmatig op elkaar, maar de Wormers wisten gebruik te maken van inundaties en de Spanjaarden werden in 1574 verpletterend verslagen. Al vroeg was heel het Waterland vrij van Spanjaarden. De Zaanstreek kreeg deel aan allerlei maritieme activiteiten, mede met het oog op de toerusting van een oorlogsvloot die paraat geconcentreerd werd in Medemblik en Hoorn. Daardoor, en door de levendige beurtvaart op Het Verre Oosten via de fluiten die in Hoorn werden afgewerkt en gerepareerd, kwam Wormer tot grote bloei door de scheepsbesluitbakkerijen die dit voedsel voor V.O.C. doeleinden uitmuntend wisten te conserveren tegen wormen, de walvisvaart en de traankokerijen, de zeildoekmakerijen en de stijfelmakerijen alsmede de producenten van gezwavelde scheepsgort en scheepstabak. De stad Purmerend verkreeg concessie om de Wormer geheel droog te maken in 1624. De stad achtte dat mede noodzakelijk omdat de Zuiderzeedijken steeds doorbraken. In 1623 was de Naardermeerbedijking bezwaken en in de jaren daarop de Waterlandse Zeedijk. Voor de volkomen bemaling van het hele Waterland ontbraken voornamelijk de financiële middelen. Bovendien zouden dan zeker de eigendomsrechten van de boeren moeten worden geschonden en die van vissers. Verder waren twee steden in deze totale droogbemaling belangstellend, maar gunde de een de andere het monopolie van een octrooi niet: Alkmaar aan de ene kant en Hoorn aan de andere kant, hoezeer beide steden overmatig veel last hadden van de voortdurende overstromingen. Soms vraagt Alkmaar een concessie aan, maar dan in het geniep, zodat Hoorn er niet achter komt. Hoorn ontdekt het dan toch. Het nijvere handelsstadje en maritiem centrum probeert dan alles om de verlening van het octrooi te verhinderen. Het organiseert ook weer opstanden, eventueel bemenst door lieden die van reischoppen een beroep of gewoonte maken, zoals Edam dat ook deed bij de besluitingsplannen van zijn zeehaven. En omgekeerd. Alkmaar deed hetzelfde. Daarom ging Purmerend met het been lopen, terwijl de twee veel belangrijkere steden elkaar het bleven betwisten. De bedijking van de Wijde Wormer stiet echter bij de heemraden van het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen van het Noorderkwartier en West-Friesland op grote bezwaren. De Wormer stond via de Enge Wormer voor de Zaanse Sluizen in directe verbinding met de Zaan. Daarom was het een goede boezem, wanneer de Zaandamse Sluizen niet konden spuien wegens een te hoge stand van het Y. De Wormer was dan een waterberging. Het meer stond via een brede watergang met het Y in open verbinding. Bij Saerdam was een sluizenstelsel. Het oer-Y was breed en strekte zich vrijwel tot aan de Kennemer strandwallen uit. Het peil steeg steeds vaker en was een bedreiging voor Amsterdam, dat in alles de beslissende stem had. De bedijking van de Wormer mocht pas starten als de bedijkers voorzieningen hadden getroffen waardoor de Wormer in noodtoestand toch weer als boezem gebruikt kon gaan worden. De dijkkring zou daarom een veertien voet wijde sluis in de Nieuwendam moeten bevatten met twee vloed- en een enkel stel ebdeuren. De sluis zou met een drie-en-half roede breed uitwateringskanaal met de Wijkermeer in verbinding gebracht moeten worden. In de Knollendam zou een tweede sluis met dat doel gemaakt moeten worden. Het zou aanzienlijke meerkosten met zich meebrengen en bovendien zouden de bewoners en ingelanden van de Wormerdroogmaking met het aanmerkelijk risico blijven zitten dat hun percelen toch weer onder water gezet zouden worden om problemen zuidelijk bij Amsterdam op te lossen. Problemen die, zo dachten de Wormers, hen niet raakten. Niet rechtstreeks. Moesten zij die dan mede betalen? De Purmerenders zouden immers de meerkosten via pachtprizen op hen verhalen. Maar het hoogheemraadschap was onvermurwbaar. Er moest een afwateringskanaal naar de Wijkermeer komen. Een hele afstand, want het lag in Kennemerland.

Het Wijkermeer was aan het dichtslibben. Dat kwam door de sluiting van de sluizen in de Nieuwendam. Wil nu het Wijkermeer een noodboezem kunnen zijn dan moet water via

molengangen overgeslagen worden in dat meer, want op natuurlijke wijze gaat dat niet meer: het haventje van Assendelft is al bijna verzand en de weteringen staan verder droog. Er moeten molens komen. Maar wie gaat die betalen? De directe omwonenden van het Wijkermeer hebben van dat dichtslibben geen last. Ze weigeren dus. Maar dan gaat, zeggen de hoogheemraden van het Noorderkwartier, de droogmaking van de Wormer niet door, en wellicht andere droogmakingen ook niet. Dat betekent bestendige gevaarstelling voor overstromingen in heel Noord-Holland. De ingelanden van Nesvierendeel kan dat niets schelen. Ze hebben nergens last van en wie *“water deert, die water keert”*, zeggen zij. De spreuk betekent: wie er last van heeft, moet maar zorgen dat die last ophoudt. In de praktijk houdt dat in dat het water bij de burens over de schutting wordt geloosd, een weinig bestendige verplaatsing van het probleem, want die loost weer verder door. Wie zal dan aan het eind wellicht de pineut zijn? De ingelanden van Nesvierendeel, waarschijnlijk, maar die halen thans de schouders op. De Staten beslissen nu dat de molens zullen worden gesteld en dat de kosten op allen die belenden aan de Wijkermeer worden verhaald. De Nessers uit Vierendeel pikken het niet. Ze komen weer bij de Staten met de klacht dat zij, als de molens worden in werking gesteld, juist met wateroverlast komen te zitten die er eerst niet was. Zij moeten dan hun zware zeedijk gaan verhogen en vijf uitwaterende sluizen versterken, waarmee zij dan diensten bewijzen aan anderen die niet of niet genoeg daarvoor willen betalen. De Nesser willen dat dan die zeedijk en die sluizen tot kunstwerken ten gemene nutte worden verklaard zodat de kosten aan allen die belenden aan die dijk in rekening kunnen worden gebracht. Daar voelen de Staten niets voor. Dat zou eigenlijk een precedent zijn om alle Noord-Hollandse zeedijken gemeen te maken, te onderhouden en te betalen door iedereen in het achterland. Die kant moet het natuurlijk ook op. Maar zover is men thans nog lang niet. Het kanaal naar de Wijkermeer komt er en de molens komen ook. De Wijkermeer blijft echter dichtslibben. In de achttiende en de negentiende eeuw gaat dat gewoon door. De vaargeul naar het zeehaventje van Beverwijk kan niet open gehouden worden. Beverwijk gaat als handelscentrum ten onder. Pas de aanleg van het Noordzeekanaal, voltooid in 1876, brengt weer negotie op gang.

In de zeventiende eeuw echter is die voortgezette dichtslibbing niet te voorzien. Aan alle eisen van het hoogheemraadschap van het Noorderkwartier is voldaan. Nu gaat de droogmaking van de Wormer echt beginnen. Purmerend legt een flink bedrag op tafel. In 1625 is de bedijking bijna klaar. Dan komt er weer een storm die de Waterlandse Zeedijk weer doet bezwijken. De Wormer loopt vol. De Purmerenders vragen een nieuw octrooi. Nu blijkt dat de Wormer veel dieper is dan gedacht. Dat komt omdat de monniken al in de negende eeuw fluks zijn gaan verturven, maar dat weet men in de zeventiende eeuw niet meer. Er moet nu, schrik niet, in vier watergangen bemalen worden. Vier bovenkruisers achter elkaar! Verschrikkelijk duur. We komen bij het stellen weer Leeghwater tegen. Hij is weer *“molenopsiender”*. Hij moet in Purmerend logement betrekken, want het is een ingewikkeld en heikel karwei en Leeghwater is geschikt om overal de schuld van te krijgen. Wanneer de Wormer draag is, valt het allemaal tegen. De gronden zijn niet zo vruchtbaar als bij de Beemster. Dat kon wel eens aan die verturving hebben gelegen en bovendien ligt de Wormer niet zo recht voor het trek gat van de Edammer haven die de rivierklei-sedentatie vanuit de Zuiderzee als een stofzuiger binnenhaalt. Het is veel en veel te duur geweest. Vooral de dichtslibbing van de Wijkermeer heeft voor aanzienlijke meerkosten gezorgd.

V.3. De Heerhugowaard

Het gebied waarin nu de gemeente Heerhugowaard ligt was in de zevende eeuw, het zal niet verbazen, eveneens een veenvlakte met wat berken en struikgewas. Ook hier sloeg de mens aan het verturven met als onvermijdelijk gevolg het ontstaan van diepe zee-meren, die tezamen met de Schermer een binnenzee vormden. Die zee had wadden en lagunes, die steeds opnieuw via kreken zeewater binnenkregen. Dat was gevaarlijk voor het hele omliggende land. Daarom legde men een

scheidingsdijk aan, waardoor de Heerhugowaard als meer gescheiden werd van de Schermer. Deze dijk was geen initiatief van de Egmonder Abdij. Vermoedelijk was er een heer Hugo, die heerste over Assendelft, die om zijn agrarische ontginningen tegen overstromingen enigszins te beschermen, deze dijk liet aanleggen. Deze heer Hugo was evenals Dirc I bij Egmond van zins soevereiniteitsaanspraken te verwezenlijken via een belastingstelsel. Alleen koos Dirc I voor de omweg om dit te laten gebeuren via de Abt van Egmond, een gezalfde gods. Heer Hugo dacht dat allemaal beter zelf maar meteen te doen en noemde zich alvast Baljuw van het Hoogwouder of Overleeker Ambacht. Een soort “Gerichtsherr”, waaraan de Friezen van ouds zo de pest hadden. Hij kreeg dus bonje met de Friezen. En omdat zijn legitimiteitsaanspraken flinterdun waren en gods zalving zich niet aan hem had meegedeeld, ook niet via een kerkelijke ambtsdrager, delfde Heer Hugo het onderspit. Dat gebeurde bij een veldslag in 1296. De legertjes waren weinig imponerend in die tijd, en duizend strijders vormden tezamen al gauw een veldslag. Toch voelden de Friezen wel voor de voortzetting der bedijking. Ene Hugo van Akersloot nam het voortouw en kwam tot een zekere mate van ringdijking. Bij Valkenooch brak die weer door. Daar werd een binnenmeer gevormd. De Grote Waerd. Dat was uitermate link, want deze kon makkelijk samenvallen met de grote Schermer en dan was wederom van Noord-Holland weinig meer over gebleven. Op de overgebleven wadden van de ondergelopen meerkommen legde men een dijk, de Huygendijk. Deze Hugo II was nu wel zo wijs om de tussenkomst van de Egmonder prelaat in te roepen. Die zond enkele bedijkingsexperts en slaagden erin een sluitende zeewering te leggen. Hugo II gaf de Abdij daarom wederom landerijen in leen, waarop deze hoeven liet bouwen. Deze hoeven golden nu als immuniteitsgenietende steunpunten voor de Abdij en daarmee indirect voor de graaf van Holland. De zeewering werd slingerdijk genoemd. De slingerdijk deed weer vooroeverlanderijen ontstaan in de vorm van slikken, gorzen, kwelders en kogen en zo ontstond westwaarts nieuw land. Deze werden bedijkt. Het geheel, meer inclusief, werd *Heer Huygenwaert* genoemd.

In de zeventiende eeuw werd ook hier tot droogmaking besloten. Twee edelen uit Alkmaar, Nanning van Foreest en Floris van Teylingen, durven het aan. Zij maken eerst een nauwkeurig maatschapscontract op, waarbij zij in beginsel participatie van derden voorlopig weren. Met het doel om agrarisch gebied te ontginnen. Dat zint Alkmaar niet. De stad meent dat de maten geen acht slaan op Alkmaars scheepvaartbelangen. Verder wil de stad delen in de maatschap. Ze wil dus als rechtspersoon, als *universitas* meedoen en de voordelen hebben. Dat zint de twee ondernemende maten niet. De stad stelt voorwaarden aan haar bestuur participatie en het financiële winstaandeel. Verder stelt de stad technische eisen die niet in het voordeel kunnen zijn van de geprojecteerde polder, ondermeer voor de doorvaarten. De bedijkers moeten een vaart graven tussen Alkmaar en de Waard, maar de stad zal daarvan maar de helft betalen! Ongeacht of de vaart onderweg beschoeiing, besluizing of heulbruggen zal behoeven. Verder wil Alkmaar dat de bestaande overtoom, die zij onderhoudt, intact blijft. Het gaat Alkmaar duidelijk om de toomgelden. Het gaat hier om de overtoom over de Huygendijk. Alkmaar eist, waarom is niet duidelijk, dat alle wegen in de droogmakerij op Alkmaar moeten uitkomen. Denkt men zo te bereiken dat de kooplui alleen nog te Alkmaar ter markt zullen gaan? Deze eis maakt normale polderverkaveling onmogelijk. Verder komen de heemraden van de Uitwaterende Sluizen van het Noorderkwartier weer bezwaar maken. De Schermerboezem moet door deze droogmaking zwaarder belast worden dan nu het geval is. Ja zeker, dat dank je de koekoek! Dat is met droogmakingen altijd het geval, die verleggen de uitwateringsproblemen. Er komt een tussenoplossing: de bedijkers zullen de Waardbedijking niet sluitend maken alvorens in de Nieuwendam een schut- en uitwateringssluys is gelegd met bijbehorend baggerwerk, alles onder supervisie van de Uitwaterende Sluizen. Voldoen deze kunstwerken het hoogheemraadschap niet, dan mag het elders een soortgelijk kunstwerk eisen. Een open verbintenis dus, die voor de maten zeer bezwaarlijk kan uitpakken. De sluis in de Nieuwendam

moet drie stellen puntdeuren krijgen. Dat is de eis van het hoogheemraadschap. Kunnen de heemraden nu later vergen dat als deze niet voldoen dat de droogmakings-maten ook ergens anders, waar dan ook, drie stellen van deze deuren doen bevestigen? Dan zou het hier gaan om een soort open eind-regeling. Het hoogheemraadschap betwist het niet. Op 11 maart 1625 wordt het octrooi gegund. Het octrooi is op zichzelf gelijk aan dat voor de Beemster. Komen er geschillen, dan worden die voorgelegd aan commissarissen van de Staten, niet aan het Hof van Holland of aan gecommiteerde raden.

Er is met de Waard iets heel bijzonders, waarvan de bezwaren bij het dijken blijken. Er liggen in de Waard honderden eilandjes, schiereilandjes, landtongen en koggen. Die zijn allemaal afzonderlijk verpacht of aangekocht. Ze zijn keurig in kaart gebracht. De eigendom ervan zal door natrekking overgaan in de handen van de droogmakers als de Waard niet meer als meer bestaat. Dat staat in de gunning van de droogmaking. Maar de eigenaars en pachters van al deze eilandjes, kogen, tongen en wat al niet, moeten dan schadeloosstelling krijgen. De maatstaven zijn weer niet duidelijk: er moet "oirbaar contentement" zijn verkregen. Wat is dat? Moet er "overeenstemming" zijn verkregen? Als dat zo is kan de pachter van de kleinste pol in de Waard, waarop nog wat berkjes staan te miezeren, de droogmaking onmogelijk maken. Hij heeft een soort vetorecht. Dat kan toch de bedoeling niet zijn? Betekent het, dat in overleg een compensatie wordt aangeboden, waarvan de Staten oordelen dat deze redelijk is? Dan kan de pachter van zo'n koog een kaveltje worden aangeboden als de Waard is drooggemalen. Men komt er na oeverloos gepalaver eindelijk uit, maar nu komen de belendende polders met allerlei eisen. Ze hebben waterverbinding met de Heerhugowaard. Om uit te wateren, maar ook voor beurtvaart en verder om visserij te bedrijven. Ook zij eisen compensatie, niet alleen in geld maar ook in waterstaatswerken. Dit probleem was bij de droogmaking van de Beemster al bekend: men heeft alles door burgerlijke arbitrage weten te beslechten, met de mogelijkheid van hoger beroep op de Staten en vervolgens bij de Hoge Raad. We zagen dat in die lichamen fervente voorstanders van de droogmakingen zitten. Daarom leggen de polderschappen zich liever neer bij de uitkomsten van de arbitrage. De door de Staten aangewezen commissarissen hebben allerlei drukmiddelen om wederspannige polderschappen tot een conciliante houding aan te moedigen: vaak hebben zij in de polderschappen door een of andere waterstaatkundige functie flink veel in de pap te brokken. Daarom wordt deze arbitrage-clausule ook opgenomen in andere droogmakingscontracten. De commissarissen moeten immers elk twistpunt onherroepelijk beslissen. Als ze dat niet doen, kun je naar de Hoge Raad en ook, als ze dat willekeurig en duidelijk met misbruik van hun bevoegdheden doen. Maar dan moet je dat aannemelijk maken. En daarin is de Hoge Raad niet gemakkelijk. De droogmakers hebben hierin een drukpunt. Uiteraard zijn de commissarissen weinig geliefd in Noord-Holland en hun namen zijn dan ook heden nog steeds bekend via allerlei archivalia. Jacob van Duyvenvoorde, Heer van Warmond, Jan de Wael, oud-schepen en raad van Haarlem, Geraerd Schaep Simonsz, schepen en raad van Amsterdam. Het zijn hun functies die ze uitoefenen buiten hun commissariaat die het hem moeten doen bij deze geschillenregeling. Deze functies verraden hun publieke macht. En daar zijn alle geschillenmakers, vaak ook querulanten, toch beducht voor. Het geeft aan dat de zeventiende eeuw niet wars is van ambtscumulatie. Men vindt het juist een geschikt middel om bestuurlijk te kunnen doortasten. Men gaat niet gauw uit van het beginsel dat nevenfuncties ook wel eens onverenigbaarheden kunnen opleveren met de ambtskwaliteit die men op dat eigenste moment, als commissoriale geschillenbeslechter, uitoefent. Integendeel, men pronkt met nevenfuncties en cumulaties! Voor de droogmakings-rage is dat bevorderlijk, maar voor de beroepsethiek veelal niet. In het droogmakingsoctrooi staat weer een termijnbepaling van vier jaar. Dat moet het karwei geklaard zijn. Daarom willen de droogmakings-maten niet wachten totdat iedereen die geschillen opwerpt ook behoorlijk "contentement" is gedaan. Het hangt natuurlijk af van de status en het gewicht van de

tegenpartij. Als dat de stad Hoorn blijkt te zijn, kan er ineens veel. Veel meer dan bij een boer die in zijn uitwateringsrecht gekrenkt meent te zijn. Hoorn wil erg veel om content te zijn. Hoorn wil een coupure in de Berkmeerdijk en een apart kanaal vanaf die coupure langs de Zomerdijk naar Hoorn. Dat is een exorbitante eis. De droogmakers maken de zaak aanhangig bij de Staten-commissarissen. Die komen eens op locatie inspectie doen. Ze zijn het met de droogmakers eens. Ze vinden dat Hoorn dat kanaal zelf maar moet graven, dat kunnen ze niet eisen van de droogmakers. Daarin persisteren ze. De uitvoering van het droogmakingsoctrooi dreigt nu illusoir te worden. Op 23 juli 1627 beslissen de Staten dat die werkzaamheden toch moeten starten, hangende het conflict. De droogmakers weten, dat ze nu het conflict moeten rekken. Hoe langer dat lukt, hoe meer drooggemaakt is en hoe minder Hoorn nog bij de Staten uiteindelijk gehoor kan vinden: bestuurders leggen zich altijd neer bij voldongen feiten. Hoorn komt dan ineens met allerlei eisen die verraden dat dat kanaal eigenlijk ook zo belangrijk niet is, Hoorn wil gewoon ook een stuk dijk in de droogmaking mogen pachten. En dan ook een stemrecht van twee hoofdingelanden in de droogmaking. De droogmakers zien nu in, dat nog langer rekken het beste is, want dit verradt dat Hoorn gewoon een graantje wil meepikken in de voordelen van de droogmaking. Daarom zet de stad allerlei boeren op om ook geschillen aanhangig te maken bij de Staten, dus bij de commissarissen. De stad dreigt zelfs met geweldpleging als de droogmakers beginnen met besluizing van waterwegen om de ringbedijking mogelijk te maken. Hoorn beweert dat, als die sluizen worden gelegd, Alkmaar toegangswegen verwerft over de bruggen bij deze sluizen zodat boeren uit Obdam en Hensbroek naar de Alkmaarder markt zullen tijgen, terwijl ze altijd naar die van Hoorn kwamen. Als de droogmakers hier niet toegeven aan Hoorn stuurt Hoorn burgerwachten om de houten sluisdeuren die liggen te drogen in brand te steken! Alkmaar dreigt dat het dan een verdedigingsvendel stuurt, want die stad ziet ineens alles in de droogmaking van de Heerhugowaard. De Staten vermanen de steden nu deze en dergelijke concurrentiedriften te bezweren en eindelijk eens het algemeen belang na te streven: het is een schande dat men reischoppers in dienst neemt om elkaar wederzijds hakken te flikken. Hoorn krijgt ongenadig op zijn lazer. De droogmakers weten nu: de Staten staan aan onze kant. De commissarissen dus ook. Laten de geschillenmakers dus gerust procederen. Meestal zullen ze bot vangen. En zo ging het ook. Alleen als de droogmakers veel te veel uitmalen ten laste van de polderschappen, komen ze er niet goed mee weg. Dat is het geval als ze vier extra strijkmolens bouwen op de Nieuwe Vaart naar Alkmaar. Die slaan over op de boezem van het Geestmerambacht. Die kan dat niet borgen. Daarom eisen de commissarissen dat de droogmakers nog eens vier strijkmolens moeten bouwen, die in de wintermaanden hoger moeten malen en elders uitslaan. Dat gebeurt, maar dan komen andere partijen weer zaniken. Die komen bij de commissarissen er bekaaid af. Die staan aan de kant van de droogmakers. Die overigens steeds weer voor uitermate dure en ingewikkelde investeringen worden gesteld, want de geschillen tonen de noodzaak daarvan ondanks de commissarissen wel aan. De klagers hebben zo vaak overduidelijk gelijk dat de droogmakers tijdens het geding besluiten tot nieuwe maatregelen. Die ook weer geschillen opriepen. Soms procedeerde men meer dan veertig of vijftig jaar. De einduitspraak was dan altijd obsoleet, want de feitelijke waterstaatkundige situatie was door de droogmaking dan al onvoorzienbaar en ook vaak onoverzichtelijk veranderd. Maar men bleef procederen, vaak over belachelijk lage bedragen.

Men gaat inmiddels, hangende allerlei geschillen, voortvarend aan de gang en het gaat nog voorspoedig ook. In 1630 was de drooglegging voltooid. Het leverde negenendertig vierkante kilometer polderland op. De grond viel, net als bij de Wormer, tegen. Ook hier had men nagelaten de grond voor het besluit tot droogmaking via loding te doen bemonsteren. De bodem was veel zandiger dan elders. Het zand bleek vast gepakt in geulopvullingen. De kleilagen in de diepere ondergrond zijn voor de grondwaterstroming ondoordringbaar. Die lagen fungeren als waterkerende basislaag. Daarom is het wel goed mogelijk om woningen te bouwen in deze streek, maar agrarische

ontginning vereist dure ingrepen. Daarom is de Waard nu een geliefd woonareaal voor Amsterdammers. Hun huizen staan er sterker dan in het Amsterdamse soppige veen.

In 1674 overwoog men de polder toch maar weer vol te laten lopen omdat bevissing rendabeler zou zijn. Het is er niet van gekomen. De hoofdingelanden van Heerhugowaard hadden goed gekeken hoe duur de droogmaking van de Wormer was uitgekomen. Ze hadden gezien dat de Purmerenders opgesolferd waren met andermans uitwateringsproblemen tot in de Wijkmeer. Dat wilden de belanghebbenden bij de drooggemalen Heerhugowaard voorkomen en zij kochten in abstracto bij de hoogheemraden van de Uitwaterende Sluizen van het Noorderkwartier deze verplichtingen voor iets meer dan zesendertighonderd Rijnlandse guldens af. Dat geld was dus foetsie, als men de Waard weer had doen vollopen. Dat werd de redding voor de bestending van de droogmakerij. Winstgevend was die nauwelijks.

V.4. De Purmer

Ook de Purmer was een binnensee, die via de open haven van Edam zout water uit de Zuiderzee innam. Er was een duidelijke eb- en vloedstand. Via de Where waterde de Purmer door op de Beemster. Er was veel oeverafslag door de heftige golven en er stond een sterke stroming. Deze toestand werd almaar rampzaliger door Edams hardnekkige weigering de haven via sluizen te dichten, met maar spaarzame openingstijden. Edam blijft volhouden door een eeuwigdurend privilege dat recht te hebben om *“onversparret tot eenen ende in te vaeren ende tot anderen ende uut met scepen onbelet van ons”*. Edam ziet ook wel, wat voor moeilijkheden het het achterland berokkent. Maar dan moet dat achterland dat zelf maar klaren en niet trachten te tornen aan het recht van ongehinderde doorvaart dat Edam sedert onheuglijke tijden claimt. We zagen dat Karel V en Philips II hier direct ingrepen en dat oude gewoonterecht kort en goed nietig verklaarden. Twee publiekrechtelijke bestuurslichamen moeten erop toezien dat de wil van de twee soevereinen tot besluiting, bedijking, bepoldering en interregionale afwatering adequaat wordt uitgevoerd: het hoogheemraadschap van Amstelland en dat van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland. Droogmaking is niet hun taakstelling.

In 1612 vragen toch twee heren een octrooi voor droogmaking aan. Dirck van Oss en Arent ten Grootenhuys. Zij hebben ervaring met de droogmaking van de Beemster. Zij denken wederom eigenlijk via het octrooi een blancovolmacht tot droogmaking te krijgen. Dan kunnen kavels uitgegeven worden waarop agrarische activiteiten kunnen ontwikkeld worden. Zeewering is een gunstig neven komend effect. Het is niet het hoofddoel.

Het gaat echter niet makkelijk. Op de eerste plaats is de streek onrustig door heftige godsdiensttwisten tussen katholieken en proestanten en protestanten onder elkaar, de “rekkelijken” en de “preciezen” of “remonstranten” en “contraremonstranten”. In de streek huizen nog veel katholieken. Die zijn het met hun tweede rangpositie die hen langzamerhand toegemeten wordt faliekant oneens. En verder gunnen de andere denominaties elkaar het licht in de ogen evenmin. Verder hebben de Staten leergeld betaald met de droogmaking van de Beemster. Het is hun duidelijk dat zij de droogmakers achter de voden moeten zitten en dat de droogmakingsfases nauwkeurige tussentijdse inspecties vergen. En wel door buitenstaanders. Anders proberen de heren weer te dijken op een koopje en de parken veel te vroeg goed te keuren. Verder kan niet verder gewerkt worden met de aanname dat een droogmaker onbepikt kan onteigenen wat hem in de weg zit: erfdiensbaarheden, visserijrechten, uitwateringsrechten en eigendommen. Dat was misschien bij het Beemster-octrooi een op het eerste gezicht redelijk uitgangspunt, maar hoe bedrogen zijn Staten en droogmakers hier uitgekomen! Vissers kwamen in opstand, belendende ingelanden staken dijken die net opgeleverd waren door, sluiswerken werden vernield. Allemaal omdat de droogmakers onteigenden, lukraak, naar willekeur en zonder behoorlijke schadeloosstelling. Dat mag niet nog eens

gebeuren. Maar het derde punt van zwarigheden is, dat nu de steden, dorpen en streken ineens heel goed weten wat voor verreikende consequenties een droogmaking kan hebben, en zelfs door het hele Noorderkwartier heen. Ver buiten zicht van de eigenlijke droogmaking. Het hele waterstaatsysteem kan ontregeld worden en dat het beïnvloed zal worden, dat staat buiten kijf.

De octrooi-aanvragers vinden vastbesloten tegenstanders in Purmerend, Alkmaar en de dorpen Katwoude, Purmerland en IJpendam. En ook in het heemraadschap van de Uitwaterende Sluizen. Dat is nu machtiger dan in 1608 toen de Beemster-droogmaling begon. Maar de droogmakers hebben zich ook ontwikkeld: ze hebben in Den Haag nu flinke gelobbyd en machtige beschermers achter de schermen verworven, zodat veel ruimte ontstaat voor gesjoemel. Voor megaprojecten altijd goed.

De Staten zijn nu zeker niet meer van zins om, net zoals bij de Beemster, de heren een blanco-droogmakingsmandaat te geven. Laat staan, dat zij de heren hun eigenmandaat laten uitschrijven – bij de gunning van de Beemsterdroogmaking had het er alle schijn van. Alkmaar en het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen komen, zodat zij lucht hebben van de aanvraag, al bezwaren maken. De Rekenkamer bemoeit zich er mee. De Staten maken de bezwaren commissoriaal. In 1613 wordt rapport ingewacht en ook dan verlopen nog twee jaren. Dirck van Oss komt te overlijden. Arent ten Grootenhuys ook. De steden Edam en Monnikendam kopen de gronden die in de Purmer liggen. Zij willen de concessie verwerven. Zeker bij Edam kan dan er op gerekend worden dat de doorvaart ten behoeve van hun haven prioriteit boven de droogmaking zal krijgen. Amsterdam is hun geldschiet. Pas op 10 juni 1617 komt het octrooi af. De condities voor de gunning zijn gelijk als die bij de Beemster, de fiscale privileges ook. Maar voor de onteigeningsbevoegdheid worden nu beperkende en bepalende voorwaarden gesteld. Het waste verwachten. Voor de Alkmaarse scheepvaart over de binnenwateren zullen de Staten steeds het streefpeil bepalen van de boezem, die ressorteert onder het hoogheemraadschap der Uitwaterende Sluizen. De droogmakers zijn verplicht voor Edam in een stenen sas te voorzien ten oosten van de stad. Zij zullen sluizen moeten vernieuwen in de uitwateringsgangen. De droogmakers moeten garant staan voor de diepte in de haven van Edam. Bij onteigeningen moeten de schadeloosstellingen aan bepaalde criteria voldoen. Daarvoor zullen de droogmakers met de partijen tevoren vaststellingsovereenkomsten moeten sluiten. De Staten zullen daarop en op hun inhoud toezien. Men had dus wat geleerd. De Purmerbedijking blijft echter nog steeds een experiment met vele onbekenden. Bedijken blijft een vak apart en de inspectie van de dijken ook. Men werkt eigenlijk maar op goed geluk: er is zelfs geen vaste maatstaf voor de vereiste gemiddelde dijkhoogte over de parken. Ook over de windmolens en het aantal van de gangen bestaat geen overeenstemming. De droogmakers blijft parten spelen dat ze geen gevoel hebben voor de technische aspecten van het droogmakingsvak, maar zich concentreren op de winstmaximalisatie – die steeds tegenvalt. Toch is te hunner beschikking Simon Stevin, de militaire adviseur van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, die veel ervaring heeft met inundaties en hun droogmaking. Hij staat te popelen om zijn diensten geldend te maken. Maar de kooplieden uit de steden vinden hem een hinderlijke dwarskijker. Ze modderen liever, letterlijk, voort. In het najaar van 1620 is de droogmaking gereed. Er staan dan vijftien bovenkruiers in het Pumerlandschap. Verschillende aannemers hebben hier werk gegund gekregen: ten aanzien van type, schoepraderen en gangen is geen uniformiteit aanwezig. Die werd ook niet vereist. Bij de reparaties die noodzakelijkerwijs moeten volgen, breekt dat op. De molens zijn ook niet evenredig verdeeld over de binnenpolders. De hoofdingelanden vinden dat er niet naar behoefte per kavel weggemaakt wordt. Dat leidt in 1627 tot een moeizame arbitrage. Leegwater is weer een van de aannemers. Hij is daarna weer molenopzichter. Hij geldt toch ook als molenexpert. Bij de arbitrage raadpleegt men hem in die hoedanigheid. Tijdens de leegmaling verandert men waarachtig de richting van de ringdijk weer eens: de dijk wordt om de Nes, een in de droogmaking

uitstekende landtong, geleid. Het droogmalen duurt twee jaar. In 1622 worden de kavels uitgegeven. De condities worden pas daarna bindend vastgesteld. Het wapen van de Purmer droogmaking toont een zeemeermin. Het wezen was bij storm de Purmer ingeslingerd. Ze kon, nadat de dijken waren gesloten, er niet meer uit. Edamse melkmeisjes vingen haar. Haarlem kocht haar. Ze leerde spinnen en kon het kruisteken slaan. Daarom werd haar overschot op het kerkhof bij de Sint Bavo begraven.

V.5. De Schermer

Bij de Schermer heeft men optimaal kunnen profiteren van de ervaringen met de eerdere droogmakerijen. Dit heeft geresulteerd in een optimaler gebruik van de molengangen. De bovenkruiers waren nu geperfectioneerd tot binnenkruiers. In dit type kan de kap van binnenuit worden gekruid in de wind. De molen heeft dus geen buitenstaart. Het kruien geschiedt op rollen in een band in de kap. De kap moet zo groot mogelijk zijn in verhouding tot het torenlichaam van de molen. De rollen hebben dan een grote cirkelbandbreedte. Men kan zeer makkelijk en zeer nauwkeurig, met aanwending van weinig spierkracht de kap doen rollen. Is de kap in de juiste richting gesteld, dan wordt ze van binnen met krammen verankerd. De spil in de kap heeft haken die in de rolband kunnen worden geslagen in musketon-ogen. Zit de haak in het oog, dan trekt men de hennepband waaraan de haak zit, vast met gespen. De Schermer heeft deze binnenkruiers – die altijd bovenkruiers zijn – nog in de originele staat.

De Schermer heeft een binnenboezem. Daaraan belenden (zij)vaarten. De eerste trap in de gang van de bemaling ligt midden in de polder. De gangen staan niet los van elkaar, maar zijn door maalcomplexen verbonden. De ondermolens slaan over naar de binnenboezem. De volgende gang bemaalt die boezem naar een tussenboezem. De volgende gang slaat weer door naar een hogere tussenboezem. De bovenmolens slaan vervolgens uit in de Schermerboezem. Men heeft aldus kleine peilverschillen. Maar het grootste voordeel is dat wanneer een molen uitvalt, de gang gewoon via de overige molens kan blijven uitslaan naar de hogere boezem. Bij de aanpak in de Beemster en de Purmer belette de uitval van een molen meteen de werking van alle verdere molens in de gang, want die kregen dan geen water meer of ze konden hun water niet meer kwijt. Daarom is de Schermer het meest vernuftige droogmakingsproject met windmolengangen ter wereld. Hier was dan ook een zeer uitgekiend en technisch gedetailleerd plan uitgedacht voordat men aan de bouw van de gangen en het graven van de opklimmende boezems vanuit een centraal middelpunt begon. Anders dan bij de Beemster en de Purmer handelde men hier niet op goed geluk, steeds weer andere nukkige invallen volgend. Er was in 1633 een uitgekiend plan en daarvan mocht men via herziening van het octrooi niet afwijken. In 1635 was het droogmalen voltooid. Er waren tweeënvijftig molens bij betrokken. De onderneming was weinig voordelig. Op de eerste plaats omdat tijdens de droogmaking vreemdsoortige ziekten uitbraken onder poldergasten en bevolking. Velen stierven als ratten. Men heeft gedacht aan de pest of de cholera, maar vermoedelijk gold het malaria verspreid door dichte wolken muggen die in de drasse moerassen die langere tijd in de droog te malen ondiepten stonden. Het was stilstaand zoet water, weinig zilt meer, en verder waren de zomers warm. Bij Zeeuwse inpolderingen had de malariamug zich ook doen gelden en bij de Schermer en de Purmer waarschijnlijk ook. Men snapte er weinig van. Droogmaking werd met flakkerende koorts geassocieerd en dat lokte niet. Maar verder was het met de Schermer hetzelfde als met alle andere droogmakingen na de Beemster. De Beemster had geweldig vruchtbare kleigronden opgeleverd. Maar de andere droogmakingen allerminst. Na de Beemster had men anders verwacht, maar die prachtige kleilagen daar deden zich nergens voor, zo bleek. De boeren voelden zich dan ook zwaar bekocht. Het koren was het dorsen aanvankelijk niet waard. Bij bemesting moest uitkomst bieden. Maar dat was ook weer prijzig. De hoofdingelanden zagen ook hun grondspeculaties mislukken. Dat is een van de redenen geweest waarom men niet aan de droogmaking van het gigantische Haarlemmermeer is begonnen. Men zag heel goed dat het meer steeds uitbreidde. In korte tijd was

het verbonden geraakt met het Leidsemeer en het Spieringmeer. Die doorbraken zouden stellig uitgroeien, zodat het Haarlemmermeer uiteindelijk Amsterdam vanuit het binnenland zou gaan bedreigen. Het was voor de ommelanden gevaarlijk. Maar zolang privaat kapitaal de onderneming moest dragen – en aan iets anders was men onderhand niet meer gewoon – waren de geldschietters te huiverig. Daarom is het voor Noord-Holland gelukkig geweest dat de eerste grotere droogmaking die Beemster gold. En dat de hoofdingelanden nooit leerden dat eerst beloden van de verzonken gronden ter bemonstering waarachtig lonend kon zijn. De investeerders plachten niet of zeer langzaam te leren. Dat defect stimuleert steeds weer datgene wat men vooruitgang pleegt te noemen.

V.6. De technische pomp- en overslagbeperkingen

We zagen dat werkenderweg de poldertechnieken geperfectioneerd werden. Bij de Schermer-droogmaking was het summum bereikt wat via windvang kon worden weggemalen zonder dat de kosten daarvan de mogelijke baten blijvend zouden overtreffen. Men heeft met de Schermer-molengangen nog wel experimenten proberen te ondernemen. Men plaatste molens die twee schoepenraderen tegelijkertijd aandreven, waardoor twee gangen werden bemaald. Maar deze raderen konden niet blijvend synchroon draaien, zodat tegenkrachten ontstonden waardoor het inwendig raderstelsel in het molenlichaam van de binnenkruier werd ontzet. Men wisselde van bovenslag naar onderslag, maar ook dat bracht geen meercapaciteit teweeg, ook niet, als een rad de bovenslag uitvoerde en het andere de onderslag. De mogelijkheid de raderspillen te verstellen was volledig uitgenut in de Schermergangen zodat de middenmolens de bovenmolens naar believen konden assisteren. Dat was vooral belangrijk toen het peil bij de droogmaking zelf steeds lager werd. De middenmolens werden toen de dragende overslagmechanieken. De eerste tussenboezem kon gegraven worden en de waterlopen werden aangepast. In 1666 werd ingezien: meer valt er, willen we kosten-economisch uitslaan, niet met windmolens als de binnenkruier te bereiken. De binnenkruier is voor dit soort werk het beste middel. De molen voldoet wel, maar moet het sneller en moet het droog te malen areaal groter zijn dan de Schermer, dan moeten we naar andere aandrijfkrachten omzien. Het zou de stoommachine zijn. Een optimale industriële aanwending daarvan met een batig kosten/baten-saldo lag voorlopig niet in het verschiets. Niet bij de Hollandse droogmakerijen. Dat bleek bij de plaatsing van een Engels stoomgemaal in de Blijdorpolder nabij Rotterdam. De Rotterdamse horlogemaker Steven Hoogendijk heeft dat in 1787 gedaan met toestemming van het polderbestuur. Het was het eerste polderstoomgemaal te wereld. Stoomkracht werd overigens al eerder gebezigd voor het ontwateren van mijnschachten. Die functie vervulde het goed, zij het met veel energieverlies omdat het systeem van de koelkamers nog niet bestond. De bestanddelen van de stoommachine werden geleverd door James Watt die zich een intellectueel octrooi voorbehield. Engeland had in de achttiende eeuw wel octrooiwetgeving, Holland niet. Maar contractueel kon respectering van de intellectuele eigendom zeker worden geregeld, en daarover ging de correspondentie voornamelijk in de inleidende onderhandelingen over de leveringsvoorwaarden tussen het in 1769 opgerichte *Rotterdamsch Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte* (eigenlijk: de studie van de natuurwetenschappen en de beoefening daarvan tot nut van de maatschappij) enerzijds en Watt anderzijds. Watt meende dat het voordeel van de machine voornamelijk lag in de brandstofbesparing. Daarin had hij wat de ontwatering der mijnschachten gelijk. Zijn machine kon tegen belangrijk minder kolenverbruik meer ontwateren per minuut dan de andere gangbare stoommachines die in Engeland voor dat doel werden aangewend. De huurder – Watt wilde niet verkopen – ging echter uit van de maximale capaciteit van een molengang met binnenkruiers. Die was kostbaar, dat had de Schermer-drooglegging laten zien – maar van brandstofgebruik was daarbij geen sprake. Wel van forse gemiddelde personeelskosten en slijtage. Daarin rekende Watt nu juist weer niet: hij begreep niet

goed hoe de Rotterdammers de ontwateringspompcapaciteit van zijn machine in het horizontale vlak wilden begroten. Bij de gevergde ontwatering ging het om het wegzetten van watermassa's in horizontale gangen en niet in (verticale) schachten. De besparing schattingen bleven zo eigenlijk een slag in de lucht. Van beide zijden overigens. Watt refereert aan de diepgewortelde en onverzettelijke afkeer die men in Holland van stoommachines heeft. En dat zal vermoedelijk daarin gelegen hebben: men begreep elkaars doeleinden en noden niet. Het gebouw met daarin een stoommachine, die water op kon slaan tot hoger peil, kan dus bezwaarlijk een uitvinding van James Watt genoemd worden. De stoommachine zelf wel, maar de mechanische overbrengingen van de stoomkracht op de pompzuigers niet. Die komen echt uit de koker van de Rotterdamse waterstaatskundige Steven Hoogendijk (1698-1788). Hij was horloge- en instrumentmaker alsmede natuurkundige. En hij zag veel in de stoommachine. In 1786 maalde de machine drieduizend liter per slag uit de Blijdorpolder naar de Schie. Dat was drie keer zoveel als een bovenkruier. Het overslagsaldo was uiteindelijk, na aanpassingen, ongeveer 1750 kubieke voet per minuut, een aanmerkelijke meerprestatie vergeleken met de Schermer binnenkruier. Er was dat jaar grote wateroverlast tot ver in de omtrek van Rotterdam. Er werden vanuit de polder Blijdorp watergangen gegraven met de polders Cool, Schoonderloo en Blommersdijk. De "vuurmachine" bleek effectief: binnen anderhalve maand kon het waterpeil gereduceerd worden in deze polders tot onder het zomerpeil. De machine haperde vaak en er was veel energieverlies. Verder was er steeds drie man personeel bij nodig om het geval aan de gang te houden. De hoofdingelanden van Blijdorp vonden het te duur. In 1791 werd de gemaalinstallatie afgebroken.

V.7. Een experiment: het polderproject van het Hoornse Oostereiland

De haven van Hoorn floreerde direct nadat het Twaalf Jarig Bestand in 1609 effectief was geworden. De handelsvaart op het Verre Oosten was nu voorlopig vrij. De Spanjaarden mochten de Hollandse koopvaarders niet aantasten met militair geweld. De Duinkerker Kapers trokken zich daar niet al te veel van aan, ook niet van het feit dat nu hun namens de Spaanse Koning afgegeven kaperbrieven ongeldig waren geworden, maar de Hollanders wisten door hun koopvaarders te konvooieren aardig vrij te houden van het Duinkerker gespuis. Hoorn voer al op de Oostzee met veel winst. Daar kwam nu de vaart door het Kanaal bij. Op weg naar de tropische rijkdom uit het Verre Oosten. De Hollanders ontwikkelden een nieuw vaartuig, de fluit. Die had een ronde romp, die naar onderen breder uitliep en was overnaads betimmerd. Ze kon een aanmerkelijk grotere vracht vervoeren dan het koggeschip en was latijns, dus schuinweg getuigd waardoor het veel zeilen kon voeren. Ze vereiste ook veel meer diepgang dan de kogge. De haven van Hoorn moest verbreed, zwaarder bekaad en verdiept worden. Bij het baggeren kwam veel slib vrij. Dat had uiteraard het binnenland ingevoerd kunnen worden, want bij de bepolderingen na 1600 was dat slib best te gebruiken. Transport achterwaarts was echter bezwaarlijk, tijdrovend en duur. De inundaties die steeds waren gesteld tijdens de Tachtigjarige Oorlog dreinden nog na. De polders waren wel weer gerestaureerd, de dijkages in zoverre weer gesloten en de gemeenschappelijke vaarten waren voor uitwatering zeewaarts weer geschikt gemaakt, maar transporten met slib waren nog niet aan de orde. Dat was te duur en te bewerkelijk. Men besloot daarom dat havenslib op locatie aan te wenden voor een polderproject in volle zee. Dat werd *het Oostereiland*. In de havenkom van Hoorn. Men gebruikte eenvoudig de poldermethoden die de Egmonder monniken ook vruchtbaar hadden aangewend bij het bedijken van de zogeheten Abtskogen westelijk van Noord-Holland aan de vooroevers bij de Hondsbossche Zeewering tot aan Callantsoog. Men legde dammen aan, die met zware rietmatten werden belegd. De matten werden met elzenhouten palen in de havenbodem geslagen. Waar nodig werden eikenhouten schoeren gelegd voordat de rietmatten uitgebracht werden. De dam werd dan eerst verbreed, weer gezeurd met matten naar binnen en buiten. De dammen waren in een grote rechthoek gelegd, terwijl de monniken juist steeds de vormen van de

kogen of gorssen volgden. Dat kon hier niet: die steunpunten waren er in de verdiepte haven niet. De dammen werden steeds verbreed naar binnen toe. Ze sloten aaneen. Dan werden de dammen verhoogd, waarbij de lichamen weer via matten in elkaar verankerd worden. Zo ontstond een kunstmatig eiland. Het was samengesteld uit een homogene sliblaag van een zelfde samenstelling en consistentie, steeds weer in lagen door rietmatten kruislings in elkaar verankerd, zoals de Benedictijner monniken hun polderterpen ook hadden aangelegd in het Vlaamse Westhoekgebied in de zevende tot achtste eeuw. Een methode die de Egmonder monniken ook gebruikt hadden bij hun Abdij-terphoeven bij Schagen of bij De Delf. Ze was beproefd. Zie hierboven. De aanleg van het Oostereiland geschiedde tussen 1662 en 1668. De ervaringen van Simon Stevin, de inundatie-expert van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik, waren hierbij ook richtinggevend. Stevin had ze geboekstaafd in zijn destijds bekende werk over de taakstellingen van militaire genie bij het aanleggen van versterkingen in drassig land, zoals hij die mede had opgericht bij het beleg van Den Bosch in 1629. De artillerie werd steeds zwaarder en stiet derhalve verder terug bij het schieten, zodat soms dergelijke kunstmatige terpen bij belegeringen in geïnundeerd land noodzakelijk waren om dat geschut te kunnen adjusteren. Zonder een zware, compact samengevatte terreinverhoging met een terugslag-remheuvel kon geen doeltreffend massaal vuur uitgebracht worden. De remheuvel moest de kracht van de terugslag kunnen compenseren en dus heel wat contrapressie kunnen verdragen. Viel de vuurmond van de verhoging, dan was ze voor de rest van de militaire operatie zo goed als onbruikbaar, reeds omdat het onderliggend terrein blubberig was en het geschut als het ware in de diepte zoog. Stevin had ervaren hoezeer rietmatten met wilgentenen hier vastheid konden garanderen in horizontale, verticale en afgeschuinde richting en wat de functie van de schoeren daarbij kon zijn.

Het Oostereiland werd door Cornelis Janszoon Schuijt gebruikt voor handelsdoeleinden. Hij liet zware loswallen aanleggen voor de fluiten, die een snelle vervrachting en omslag noodzakelijk maakten om hun aandeelhouders de verwachte winsten te brengen. De ligtijd moest zo kort mogelijk zijn. Snelle lossing en overslag van de vracht was vereist. Op locatie, dat spreekt, liefst direct in binnenvaartplatbodems. Het achterland hunkerde naar de specerijen, textielstoffen en houtsoorten uit het Verre Oosten, hoe eerder de detaillisten de bestellingen konden uitvoeren, des te beter. De compacte slibmassa's waren uitermate geschikt om de loswalkaden via ijzeren stangen te verankeren in de gevelwanden van kantoren en pakhuizen, die dat gewicht best aankonden. Schuijt bouwde deze opstallen derhalve direct aan de bestrate weg aan de kade. Hij vestigde er ook zijn rederijkantoor en particuliere woning; een koopman woonde het liefst in zijn pakhuis op het handelsterrein van zijn rederij of vervrachtingskantoor. Naar Cornelis Schuijt heet dan ook de toegangsweg tot het kunstmatig eiland, de Schuijteskade. Ook de walvisvaardersschepen havenden hier. Er kwamen daarop op het eiland ook traankokerijen. Maar omdat deze veel stank veroorzaakten die bij inlandige wind hinderlijk was in het stadscentrum werden die veel later toch naar elders verplaatst. Schuijt pakte de zaken groots aan. Iets te groot. Hij verloor de liquiditeitsgrenzen uit het oog en ging failliet. Daarna werden de opstallen op het eiland gebruikt ten behoeve van de Admiraliteit van het Noorderkwartier. Aangezien de V.O.C. oorlogsschepen placht in te huren voor de konvooivaarten op het Verre Oosten en deze placht te virtualiseren en te repareren via de Admiraliteiten van de Republiek, maakte ook de V.O.C. van deze faciliteiten op het Oostereiland in onderhuur gebruik. De gebouwen die nu nog op het eiland prijken zijn zwaar gerestaureerd. De meesten stammen in hun huidige vorm uit tweede helft van de negentiende eeuw. In 1881 kwam het nieuwe Nederlandse Wetboek van Strafrecht tot stand, dat een gedifferentieerd strafstelsel introduceerde. Zulks ondermeer met het oog op de resocialisatie van vagebonden, bedelaars, stropers en recidivisten. Deze categorie zou aan een rigide heropvoedingssysteem moeten worden onderworpen van staatswege, *de plaatsing en ondertoezichtstelling in een rijkswerkinrichting*. Daar, in zulk een

inrichting, zou men rust, reinheid, regelmaat en arbeidsdisciplineren leren in een gesloten huis van bewaring of gevangenis. Het Oostereiland, met zijn afgelegen situering en maar een enkele toegangsweg, met daarin nog een ophaalbrug ook, scheen daarvoor uitmuntend geschikt. In deze rijkswerkinrichting moest men verplicht werken. Eenvoudige bezigheden, zoals enveloppen voor de Rijkspost plakken, geconserveerde voedingseenheden voor de krijgsmacht vervaardigen – gezwavelde gort voor de marine, ingeblikte beschuit voor het veldleger – en krenten sorteren uit de oogsten van elders gevestigde werkinrichtingen. Vandaar de naam “*Rijkskrententuin*” die ook wel aan de penitentiaire inrichting werd toegedacht. Koning Lodewijk Napoleon had in zijn korte periode dat hij regerend Nederlands monarch was (1806-1809) de oude V.O.C. gebouwen daarvoor ook al gebruikt, met vergelijkbare heropvoedings-doeleinden zoals geformuleerd krachtens het “Strafwetboek voor het Koninkrijk Holland”. In 1817 werden deze opstallen opnieuw ingericht als “bedelaarsgesticht” en “strafinrichting” in de zin van het Strafwetboek van Keizer Napoleon, dat tot 1886 eigenlijk in Nederland is blijven gelden. Deze strafrechtelijke bestemmingen laten zich aan de uiterlijke staat van deze gebouwen makkelijk aflezen. Op dit moment is het eiland een toeristische attractie, waarin ondermeer het Museum voor de Twintigste Eeuw is ondergebracht, een filmtheater en een centrum voor historisch erfgoed.

VI. De waterstaatshuishouding soevereine rijkstaak

VI.1. De onherleidbare overheidsverantwoordelijkheid

Dat de waterstaat en het beheer daarvan een Rijkstaak zou moeten zijn is pas heel laat doorgedrongen tot het Nederlandse staatsrecht. De Republiek van de zeven verenigde provinciën was oorspronkelijk een defensie-alliantie. Gericht tegen het koninkrijk Spanje. Deze alliantie zou tijdelijk zijn. Dat zijn dergelijke allianties meestal. Als de vijand, waartegen men zich wil verweren, ophoudt met vijandelijkheden of verslagen is, dan wel ophoudt te bestaan, kan de alliantie voortbestaan. Maar zij krijgt dan een andere strekking en doelstelling. Bij de Vrede van Münster in 1648 kon vast gesteld worden dat Spanje niet langer vijandelijk wilde staan tegenover de zeven provinciën. Zij bleven geallieerd omdat zij belang hadden bij een gemeenschappelijke buitenlandse handelspolitiek. De alliantie werd een vrijhandelsassociatie. De deelhebbers streefden naar een buitenlandse politiek die deze vrijhandel mondiaal kon borgen aan de associatie. Voor deze politiek hadden zij een gemeenschappelijk defensiewezen nodig. Voor de zeevaart die deze mondiale vrijhandel moest verwezenlijken was voorlopig gewapende konvooivaart vereist: het wemelde van piraten en kaapvaarders die de koopvaarders die de vlag voerden van deze associatie met geweld wilden beroven van lading, passagiers en schepelingen, en eventueel ook van het vaartuig zelf. Verder was nooit helemaal duidelijk welke natie nu wel of niet vijandig was jegens deze schepen en of de gezagvoerders van schepen die de vlag voerden van die naties daaromtrent wel juist geïnformeerd waren of werden. Verder werden valse vlaggen gevoerd en werd vaak uit opportuniteitsoverwegingen ijlings omgevlagd. Er moesten dus oorlogsschepen gemeenschappelijk beschikbaar zijn voor de kooplieden en reders van de associatie. Er moest daarom een marine zijn. De provinciën waren er niet toe te bewegen deze marine als een gezamenlijk staatsorgaan bestendig op te zetten. Sommige provinciën hadden een bureau dat een oorlogsvloot gaande hield ten behoeve van de provinciale noden van dat moment. Deze bureaus noemden men admiraliteiten. Zeeland, Holland, Friesland bezaten een admiraliteit. Deze kende per provincie onderafdelingen die min of meer autonoom opereerden. Er was een Rotterdamse, althans te Rotterdam georganiseerde, admiraliteit. Een Zeelandse. Een Friese en een admiraliteit van het Noorderkwartier. Er waren steden die eigenlijk helemaal zelf zo’n onderafdeling gaande hielden, zoals Amsterdam. Die stad had een eigensoortige handelspolitiek. Die kwam niet of bijna nooit overeen met de landspolitiek op dat punt. Er was gewoonweg niet zoiets als een rijksmarine. Er was dus ook geen rijksmarinepolitiek.

Soms deden de admiraliteiten samen, vaker niet. Dat hing van de vijand af. En die hing weer af van de buitenlandse politiek, waarin het commerciële element altijd dominant was. Symptomatisch is dat het nooit gekomen is tot een gemeenschappelijk seinboek voor de oorlogsvloot van de Republiek van de zeven verenigde provinciën. Als men gezamenlijk slag wil leveren met een vloot waarvan de smaldelen herkomstig zijn uit verschillende gewesten die elkaar niet goed kunnen velen en die weinig gemeen hebben – en dat is echt eufemistisch uitgedrukt – is zo’n boek een basisconditie voor het succes van een gemeenschappelijke maritieme operatie. Het was er niet. En ook al smeekte een man als Michiel de Ruyter er om op een gegeven moment, ook dan kwam het er niet. Er kwam een seininstructie voor een bepaalde slag of een bepaald linietreffen, inderhaast in elkaar gefabriekeerd. En meteen na die slag of dat treffen overboord gekieperd. De provincies vertrouwden elkaar niet genoeg. En de zeeofficieren die moesten samenwerken deden dat ook niet. Helaas hadden zij daar reden genoeg voor.

Er was dus ook geen bestendige gemeenschappelijke defensiepolitiek. Er was een algemene afkeer van een staand beroepsleger en een universele persoonlijke dienstplicht. Dat was de grondtoon van de defensiepolitiek, en die was gemeenschappelijk. Als er een veldleger moest zijn, dan moest dat uit huurlingen geworven worden. Zodra de oorlogsdreiging verdwenen was moest het opgedoekt worden. Dat was de tweede grondtoon van de gemeenschappelijke defensiepolitiek. Beide onderwerpen van staatszorg bij de borging van de staatszelfstandigheid waren niet op landsniveau gedefinieerd en werden dus evenmin uit ’s lands kas gesubsidieerd. Maar niemand betwistte dat een marine en een veldleger noodzakelijke randvoorwaarden waren voor die zelfstandigheid. Men deed het gewoon niet. Men wilde er niet aan. Soms even. Maar nooit lang. En zeker niet als men dacht dat het wel vrede zou blijven. Voorlopig.

Het moge duidelijk zijn dat een staat die zo weinig interne harmonie op kan brengen om deze twee basisvoorwaarden op algemeen niveau veilig te stellen ten behoeve van datgene wat wel genoemd wordt: *de externe soevereiniteit*, de geborgde staatszelfstandigheid, al helemaal geen rechtsovertuiging kan laten ontstaan om andere staatstaken te benoemen tot onderwerp van voortdurende regeringszorg. En dat gebeurde dan ook niet. Na de Vrede van Münster hebben de diplomatieke afgevaardigden van ieder van de zeven provinciën van elkaar afscheid genomen met het stellig voornemen en in de vaste verwachting dat ze nooit meer samen iets zouden hoeven te ondernemen. Ze hebben thuis gerapporteerd dat het vuiltje geklaard was en dat men nu weer tot de orde van de provinciale dag zou kunnen overgaan. Niemand heeft ooit overwogen dat men nu, als resultante van deze Vrede, maar eens een grondwet in elkaar zou moeten knutselen om de alliantie voortbestaan te gunnen. Dan zou men gemeenschappelijke interne staatstaken moeten gaan opsommen. En daarover zou men stellig geen overeenstemming kunnen bereiken. De wil was er niet. Het was nergens voor nodig. Over onderwijs, volksgezondheid, armenzorg, godsdienst was er geen meerderheidsovertuiging. En over waterstaat ook niet. Die was steeds regionaal gedefinieerd. Dat moest zo blijven. Niet omdat dat zo goed was. Dat wist men echt wel beter. Men wist te goed hoezeer de steden de droogmakingen hadden gefrustreerd en hoe Edam een interregionale waterstaatsramp had willen forceren ten behoeve van zijn zeehaven. Men had ook wel ingezien dat het ingrijpen van Karel V en Philips II op dit punt een verbetering had opgeleverd. Maar deze monarchen waren ook tirannen gebleken en dat was nu mooi geweest. Dan maar gewestelijk voort prutsen in halfheden, dat was altijd nog te verkiezen. Alleen van buitenkomende omstandigheden van dringende en onontkoombare aard zouden aan dit basisgevoelen een einde kunnen maken. Die zag men niet in 1648. Men vertrouwde op de status quo van dat moment. Dus kwamen die omstandigheden er aan. Laat. Erg laat. Of men ook moet zeggen: beter laat dan nooit, is niet zeker.

VI.2. De planologie op rijksniveau

De binnenkomst van de Franse revolutionaire volkstroepen in 1795 was zo'n omstandigheid. De Republiek Frankrijk had de Stadhouder Willem V de oorlog verklaard, maar niet de Republiek van de zeven verenigde provinciën. Die hoefde zich derhalve niet als in oorlog verkerend te beschouwen met het gistende Frankrijk. De Republiek hief zichzelf echter op en ging voort als Bataafsche Republiek met een daarbij behorend onvermijdelijk Bataafsch Volk. Dat schiep zich via een vertegenwoordigend lichaam een grondwet, de Staatsregeling van 1798. Op basis van deze regeling was deze Bataafsche Republiek nu een eenheidsstaat. Deze grondwet gaf bepalingen over het staatsbestuur en de inwendige verdeling van de staatsmachten. Daarbij had een uitputtende opsomming van de onherleidbare rijksoverheidstaken kunnen horen. Onherleidbaar, dat betekent in dit verband: een taak die alleen deze hoogste overheid in nationaal verband bevredigend kan uitvoeren. De taak kan niet overgelaten worden of de uitvoering daarvan toegelaten worden aan lagere publieke lichamen zoals gemeenten, provincies of private instellingen of personen. De opstellers van deze grondwet waren redelijk staats theoretisch onderlegd. Ze hadden duidelijke opvattingen van de voordelen van een eenheidsstaat. Ze waren overtuigd, in meerderheid, dat de Republiek zo'n staat moest worden. Ze waren het ook over de onherleidbaarheid van sommige staats taken spoedig eens: defensie en buitenlands beleid hoorden tot de categorie onherleidbaarheden in dit staatkundig verband. Over andere taken was minder eenstemmigheid. Men heeft daarom maar geen limitatieve opsomming gegeven. Waterstaat werd niet genoemd. Wel vreemd: de meesten vonden dat een eenheidsstaat centralisatie van zoveel mogelijk taken op rijksniveau vereiste, waterstaat was altijd in de oude Republiek een heikel punt geweest. Maar men noemde deze zorg niet. Wellicht omdat men gewestelijke weerstand vreesde, de provincies en gewesten daarbinnen hadden altijd op dit punt hun boontjes willen doppen – niet goed, maar allee – en weerstanden tegen de moderniteit van de eenheidsstaat waren al groot. Later, in de tijd dat de Republiek onderdeel werd van de Franse Republiek (1810-1813) werd de waterstaat wel degelijk gecentraliseerd, maar dat was omdat de Keizer van deze overheidszorg zo overduidelijk het militair strategisch belang inzag. Bij de herintrede van het Huis van Oranje, ter aanvaarding van de soevereiniteit van een Vorst over iets wat "Nederland" scheen te heten, kwam de vraag waar de "waterstaat" in te bedden weer aan de orde. Een rijkstaak, ja of neen?

VI.3. De waterstaatskunde

VI.3.1. Willem, de protolegale

Willem I, die eerst soeverein vorst was van de Nederlanden – terwijl eigenlijk niet duidelijk was waar het territorium van die Nederlanden precies lag – en later, toen Londen het goed vond zich koning mocht noemen, vond, dat de absolute, niet te definiëren, soevereiniteit bij hem lag. Hij was de belichaamde soevereiniteit. Alle staatsgezag kwam uit hem. En door hem. En in hem. Hij was, hij zei het vaak, soeverein *ongeacht* de grondwet. Hij was niet tot iets bevoegd *omdat* de grondwet het zei. Hij was de opperbevoegde (van wat dan ook) in *weerwil* van de grondwet. Zijn soeverein was niet in wetten te vangen. Ze was *voorwettelijk*. Ze was *protolegaal*. Willem gaf de onderdanen een grondwet, waarin sommige taken van de staat werden omschreven of aangeduid. Daarin kon tevens worden opgegeven, welke staatsorganen deze taken uitvoerden en hoe ze dat moesten doen. Stond er niets, dan was de taak die aan de orde was, voorbehouden aan de soeverein. In alle uitvoeringsopzichten. Hoe minder er in de grondwet stond, hoe meer bevoegdheden de soeverein had. Als in de grondwet zulk een taak omschreven was, dan was dat vrijwillige zelfbeperking van de soeverein. Als vervolgens de grondwet ook nog eens aangaf hoe de taak zou worden behartigd en uitgevoerd en hoe daarover verantwoording zou worden afgelegd, was dat eveneens vrijwillige

zelfbeperking. Het gewaagde dus van heel wat zelfbeperking dat de twee grondwetten van 1814 en 1815 een groot hoofdstuk hadden over de waterstaat. De eerste grondwet was voor de zeven oude provinciën die de oude republiek hadden gevormd. De tweede was voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden of het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden, toen daaraan de Zuidelijke Nederlanden en Luxemburg waren toegevoegd. Er zou een rijkswaterstaatsbestuur zijn. De grondwetten gaven de onderwerpen van waterstaatszorg op. Ze gaven een regeling van het toezicht door vanwege de staat uit te oefenen. De waterstaatskunde was dus een rijksaangelegenheid. De onderwerpen daarvan waren: waterwerken van zeehavens, reden, rivieren, schorren, duinen, dijken, sluizen, wegen en bruggen. Daarvan moesten dan, zo werd bepaald, de kosten van aanleg en onderhoud geheel of gedeeltelijk ten laste van 's lands kas zijn. Op het moment dat de nieuwe grondwet in werking zou treden, dat moet de bedoeling zijn geweest. Kennelijk wilde men hier duidelijk maken dat daar waar bruggen of wegen dan wel waterlopen steeds, van oudsher, regionaal waren aangelegd en onderhouden, de zorg ook bij die lagere publieke lichamen moest blijven. Een gemeentelijke grintweg zou niet in de nieuwe grondwettelijke verhoudingen ineens een voorwerp van rijks financiën worden.

Men sloot dus aan bij een traditie, historisch gegroeide waterstaatsverhoudingen. Dat was eigenlijk in strijd met de idee dat de waterstaat een rijksaangelegenheid zou zijn. Ook een klein beekje levert een waterstaatshuishouding op. Waarom zou deze dan geen rijkszorg behoeven? Dat dat niet wenselijk was, dat was wel duidelijk – het eind zou zoek zijn -- maar wat was dan het voorliggend, de incidenten overstijgend, criterium? Kon men niet de criteria fixeren wanneer de onderwerpen van *nationaal* waterstaatkundig belang waren? Was het mogelijk om in abstracto, los dus van een territoriale situering, aan te geven, waarom de Maas wel onderwerp van rijkszorg moest zijn maar de Dommel niet? Als men een eind wilde maken aan een gedecentraliseerde, gewestelijke traditie, dan was het toch niet zo verstandig om in de grondwet nu juist te verwijzen naar die traditie ter beslechting van de kwestie waarom iets nu wel en iets anders juist geen rijksaangelegenheid hoorde te zijn.

VI.3.2. De Belgen

Het rijkswaterstaatsbestuur zou het oppertoezicht hebben over zee-of rivierwaterkerende werken. Dat was wel niet per definitie altijd zo, maar dat zou toch het beste zijn. Dat bestuur zou ook andere kunstwerken aan zich kunnen trekken. Provinciale Staten zouden het oppertoezicht hebben over werken bekostigd door colleges, gemeenten of particulieren. Kortom: de grondwet sloot eigenlijk aan bij de bestaande tradities in Noordelijk Holland. Dat was de Belgen niet best naar de zin. Waarom was dat het beste? Waarom gewoonweg niet alle waterstaatkundige verantwoordelijkheid gelegd bij de provincies? Wat had nu het rijk te maken met de Vlaamse zeeweringen? Provinciale zorg zou regel moeten zijn, rijkszorg uitzondering, die uitdrukkelijke rechtvaardiging zou behoeven. Dat was toch veel duidelijker? Het Belgische bezwaar was natuurlijk dat de noordelijke Nederlanden veel en veel meer zeedijken hadden, veel meer zeewaterende sluizen, zeekerende afsluitingen en kunstwerken. België zou dan mee moeten betalen aan de Hondbossche Zeewering en de sluizen in de Zuiderzeedijken. Met betrekking tot de wegaanleg en het wegonderhoud was een rijkstaak te denken, die waren door alle Nederlanden vereist, maar niet betreffende de zeekeringswerken. Het zou veel en veel eerlijker zijn om de provinciale taakstelling tot uitgangspunt te nemen. Dan kon men ook beter differentiëren per provincie naar de meerkosten van wegaanleg en wegontwatering omdat men gradiënten en steile hellingshoeken zou moeten overwinnen via kunstwerken, bijvoorbeeld via viaducten over kloven in bergkammen of heuvelruggen. Die had je in de noordelijke delen niet, in het zuiden wel. In de redactie van de grondwet-1815 was dan ook opgenomen dat bij nieuwe werken inderdaad de provincies konden worden aangewezen als de centrale aanleg- en onderhoudsplichtigen. Bij waterstaatswerken, wegen en bruggen. Een echt dwingend principe was

daarbij niet betrokken. Maar het kon. Dat stiet de Belgen al weer tegen de borst, want zo bleven zij opdraaien voor de verschrikkelijk dure noordelijke zeezuigerwerken die er al waren. In 1819 werden inderdaad een aantal waterstaatswerken aan de provincies overgedragen. Maar niet de oude en dure. De Belgen bleven het dus niks vinden. Het gesteggel bleef doorgaan. Het was in dat opzicht een geluk dat Willem I ten behoeve van Antwerpen een groot aantal waterstaatswerken opzette, om de havencapaciteit en de Scheldedoorgangen te verdiepen en te verbreden. Die kwamen ten laste van 's Rijks kas. De geweldig moderne Willemsdokken en hun toegangen, bijvoorbeeld. Daaraan moest de Hollander dan toch mooi meebetalen. Dat suste.

VI.3.3. De herziening in 1848

In 1848 werd de grondwet weer herzien. De grondwet voor de noordelijke Nederlanden, de zuidelijke hadden het barre diensthuis van Willem I inmiddels verlaten via de operette-revolte van augustus 1830 te Brussel. Men had zich afgescheiden. De noordelijken konden dus hun plan trekken. Op waterstaatkundig gebied. Waterstaatsbeheersing was voor dat noordelijk Nederland een belangrijk onderwerp, men zou dus verwachten dat de grondwet er nu heel erg veel over ging zeggen. Deze regeling zou nu mooi de rechtskringen van de waterstaatshouding kunnen definiëren. De waterstaatswerken van nationaal, die van provinciaal en die van gemeentelijk belang, dat zou een fraaie triplet-oplossing zijn. Dat moest toch heel goed te omschrijven zijn via objectieveerbare redacties en zonder aan te sluiten bij een grillige traditie die toch ook wel veel afhing van de halsstarrigheid van bepaalde lieden die hun stokpaardjes destijds uiterst vakkundig hadden kunnen berijden, zoals de hoogheemraden van Amstelland en die van het heemraadschap van de Uitwaterende Sluizen van het Noorderkwartier. Thorbecke, de verbeteraar van de grondwet van 1815 begon er niet aan. Hij volstond met vier artikelen, die de problematiek zoveel mogelijk naar latere regelingen verplaatsten. De grondwet bepaalde dat de wet een regeling zou geven over het algemene en bijzondere bestuur van de waterstaat. De wet: dat wil zeggen: een algemeen verbindende regeling, tot stand gekomen in gemeen overleg door kroon enerzijds en Staten-Generaal anderzijds, de raad van state gehoord. Die wet, die moest er komen. Dat volgde uit de redactie van de grondwet. Een wet op een plichtmatige organisatorische uitwerking van de waterstaatstaak. De koning zou het oppertoezicht hebben. Verder zouden de provinciale staten toezicht houden. Erg duidelijk was het niet. Die waterstaatswet, zou die ook regelen waaruit het oppertoezicht van de koning zou bestaan? Dat was niet de bedoeling. Dat bleek uit de volgorde van de artikelen. Het nader te regelen bestuur, dat zou in de voorgeschreven wet komen. De koning zou het oppertoezicht hebben. Op dat bestuur? Of op iets anders? Kreeg de koning hier een nieuwe bevoegdheid? Waaruit bestond die dan? En wat voor toezicht zouden de provinciale staten dan nog hebben naast dat oppertoezicht? Was voor dat toezicht ook weer een wettelijke regeling nodig? En ga zo maar door. Het kon alleen maar duidelijker worden, als Thorbecke zou komen met een algemene wet op de waterstaat. Die zou dan een soort grondwet zijn voor het waterstaatswezen. Daarin zou dan het "bestuur" kunnen worden omschreven en het "toezicht", te verdelen, naar onderwerp vermoedelijk, in een "oppertoezicht" en een "toezicht" of een "ondertoezicht".

Maar Thorbecke kwam niet met zo'n algemene waterstaatswet. Hij keek wel uit. De materie was uiterst gevoelig. Er waren gewestelijke tradities in het spel en bijzondere persoonsgebonden privileges. Thorbecke vond die rudimenten uit een vervlogen tijd onmogelijk, maar ze waren er wel. Hij kon ze niet ontkennen. Ze waren ongelofelijk hardnekkig en veroorzaakten, als ze in het gedrang kwamen, een ruzie waar de Hoekse en Kabeljauwse twisten kinderspel bij waren. Uit dezelfde beweegredenen kwam Thorbecke ook niet met een algemene spoorwegwetgeving. Hij zag de buitengewone betekenis van dit nieuwe transportmiddel. Hij zag dat het hier ging om een maatschappelijke omwenteling in de communicatiemiddelen. Hij zag dat hier een nieuwe rijksplanologische aanpak onontbeerlijk was. Maar hij begon toch niet aan deze

wetgevingsprojecten. Hij had zich in de positie gewerkt van de onbegrepen geniale eenling, die te ver voor de troepen uitloopt en die door bijna alle officieren gehaat wordt. Hij beperkte zich daarom maar tot kleinere project gebonden wetten, waarin hij overigens toch wettelijke principes verschool, zoals de idee dat aanleggen van grote kunstwerken een staatstaak zou moeten zijn, maar dat de staat het beheer en exploitatie daarvan niet noodzakelijk aan zich hoefde te houden. Wel weer de supervisie of het oppertoezicht. Wellicht heeft hij gehoopt veel kleine wetten te maken op basis van deze principes. En dan later te zeggen: verrek, kijk eens, ten aanzien van waterstaatswerken en spoorwegwerken blijken die en die principes te werken als regulerende frequenties, laat ik ze in een algemene wet eens samenvatten. De Spoorwegwet-1860 lijkt wel aldus geredigeerd. Maar Thorbecke werd te veel gehaat. Hij was bezig, een voor een, alle oudere commissarissen des konings in de provincies te ontslaan en te vervangen door liberale vrienden. Van Thorbecke. Daarmee maak je geen vrienden. Koning Willem III was dus graag bereid hem te ontslaan, toen de herstelling van de bisschoppelijke hiërarchie door Rome – dat abrupt, beledigend en ondoelmatig optrad – flink wat deining veroorzaakte onder de elite. Toen was Thorbecke een tijdlang uitgeregeerd. Hij kwam wel weer op het pluche. Maar toen waren de omstandigheden zo veranderd dat Thorbecke steeds andere katten te geselen had. Aan die algemene waterstaatswet kwam hij niet meer toe.

VI.4. De droogmaking van het waddenbekken

VI.4.1. De visie van Benjamin van Diggelen

Het zijn de externe omstandigheden die soms een figuur naar voren schuiven die aan deze omstandigheden eminent en soms geniaal het hoofd weet te bieden. Hij kan dan trachten deze politiek in munt om te zetten en soms planning in wettelijke vorm te initiëren. Thorbecke was zo'n figuur. Hij reageerde adequaat op de staatkundige revoltes die door Europa flakkerden in 1848. Daarbij scheen volksdemocratie wonderolie – Thorbecke wist te doseren en de patiënt te reanimeren zonder blijvende defecten. Thorbecke wist de massale mobilisaties die de Europese landlegerstaven in 1870 op touw zetten bij het uitbreken van de Frans/Duitse oorlog te bezigen om algemene spoorwegnet-beginselen te verwoorden als basis voor verdere wetgeving.

Wederom wordt Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw geteisterd door massale stormvloed. Zoals deze in de zeventiende eeuw stuwen tot de droogmakerijen in Noord-Holland, zo pressen zij in deze eeuw van industriële revolutie tot grootschalige polderingen via de inzet van de stoommachine. Dat dat heel goed kan is bewezen via de droogmaking van de Haarlemmermeer. Dat geschiedde in 1849-1852. Het binnenmeer was een enorme binnenzee geworden die aan de poorten van Amsterdams omwalling knaagde. Koning Willem I besloot tot de droogmaking in 1837. Hij sloeg een Koninklijk Besluit waarin de planning van de droogmaking commissariaal werd gemaakt. In 1839 kwam een eindrapport. In 1840 begon men aan de ringvaart. In 1848 was de ringdijk gesloten. De droogmaking geschiedde met stoomkracht. Er kwamen drie gemalen van een nog niet geziene capaciteit. In 1852 was het meer leeggemalen. Lucratief was het niet echt. De grond was niet al te best. De opbrengsten van de verkaveling en verpachting overtroffen verre die van de droogmaking. Dat had men zien aankomen. Maar men had beseft: de veiligheid van Holland vereist dit. Doen we dit niet, dan verenigt het meer zich met Y en omgelegen meren (het oude Leidsche Meer, het Oude Meer, het Spieringmeer, het Lutkemeer, de Westplassenpoel, het Legmeer), het zeewater stroomt de watergangen in naar Gouda, zoals vroeger bij de onbesluisde haven van Edam en doet Hollands kom verzinken.

Deze droogmaking was overduidelijk rijkswaterstaatswerk. Hier had doodeenvoudigweg niet op enig particulier initiatief gewacht kunnen worden: er was geen winstverwachting, dat was op de voorhand zonneklaar en de flankerende diepte-investeringen van de gigantische Engelse stoomcompoundmachines waren van dien aard, dat ze het individuele bereik overstegen. De staat

had eindelijk zijn waterstaatkundige roeping verstaan. Zo zag het Benjamin van Diggelen. Hij was ingenieur bij de gloednieuwe dienst van de Rijkswaterstaat, een afdeling bij het ministerie van binnenlandse zaken, waarvan Thorbecke hoofd was. In 1849 stelde Van Diggelen een plan op om de gehele Zuiderzee inclusief de Wadden droog te maken en wel via stoomkracht. Hij dacht aan een veel groter aantal stoommachines dan noodzakelijk waren bij een droogmaking als de Haarlemmermeer. Uiteraard. Een enkele blik op de kaart doet dat aanstonds zien. Hij achtte een netwerk van uitwateringsgangen vereist. En een ringboezem, die noordwestelijk vlak voor de Waddeneilanden zou lopen en verder aan een zware besluide bedamming in het noordoosten, naar de provincie Groningen toe, die de Eemmond en De Dollard vrij zou laten. Hier zouden speciale voorzieningen noodzakelijk zijn om de Gelderse IJssel uit te laten blijven wateren op de Noordzee. Voor Van Diggelen lag daar eigenlijk het centrale probleem. Hij was bekend met de problemen van de scheepvaartverbindingen rondom Zwolle, zijn woonplaats. Daarom had hij diverse kanalen willen verbeteren, verdiepen, zwaaikommen laten aanleggen, mede met het oog op de communicatie met Drenthe en Overijssel. Dat had geleid tot het aanleggen van strekdammen nabij het huidige Keteldiep, bij Kraggenburg. Een noodhaventje bij de mond van het Zwolse Diep. Van Diggelen wilde hier leidammen die de verzandingen moesten tegengaan. Hij gebruikte daartoe kraggen, drijvende stukken laagveen die, bestaande uit vast aaneen gegroeide zoden van riet en waterplanten, natuurlijk gevormd zijn in diepe plassen en meren. Deze kraggen werden voortgeboord door watergangen vanuit Wanneperveen, Dwarsgracht en Giethoorn naar het Zwolse Diep. Daar werden ze aaneen gesnoerd en verzonken. Dat was goedkoop en effectief.

Het ging Van Diggelen, net als bij de Haarlemmermeer, om de beveiliging tegen overstromingen. Niet zozeer om een landaanwinningproject om meer agrarische gronden toe te voegen aan Nederland. Wel zag hij in de territoriale verwervingen een zekere compensatie voor het verlies van de zuidelijke Nederlanden bij de afscheiding van 1830. Wat de doelbestemming van de gronden precies zou moeten zijn, moest nog nader uitgezocht worden. De uitwateringsvaarten zouden wel gebruikt kunnen worden voor scheepvaart, maar op kleine schaal. Voor grotere zeeschepen waren ze niet geschikt. Van Diggelen zag ook wel dat zeeschepen steeds groter werden, mede door de nieuwere staalconstructies en het stoomvermogen. Amsterdam zou dan aan de Zuiderzeezijde geen open verbinding hebben met zee. Maar dan zou een kanaal moeten worden gegraven door het smalste stuk van Noord-Holland. Van Amsterdam naar de Noordzee. Daar zou dan een gigantisch sluiscomplex moeten worden aangelegd met maximale dubbele verschutting. Er zouden brede jaagpaden moeten komen om de zeezeilers voort te trekken met paardenstellen. Van Diggelen achtte een sleepdienst door stoomraderslepers niet dienstig. Röntgen, reder te Rotterdam, had dergelijke beurtvaartsleepdiensten ingezet op de Rijn tot aan Bazel toe. Röntgen zou er zestig van in de vaart brengen, een ongelofelijke investering, vooral omdat de gemeente Rotterdam dwars lag. Iets dergelijks was voor het toch betrekkelijk smalle Noord-Hollands Kanaal voorlopig niet te prefereren. Op de brede Rijn met zijn natuurlijke beoevering was het wat anders. De raderen zouden beschadigingen teweeg brengen aan de oeverbeschoeiing in het kanaal en de verschutting door hun breedte bemoeilijken: de assen zouden ook erg breed moeten worden, daar de raderen om effectief te zijn meters uitstaken aan beide zijden. Van Diggelen zorgde ervoor dat zijn ambtelijk voorstel op het bureau van Thorbecke kwam, een ondernemende nieuwlichter, dus hier was Benjamins kans. Thorbecke won advies in bij ingenieurs. Dezen achtten het heel goed doenlijk, wat Van Diggelen voorstelde. Thorbecke zette toch niet door. Hij zag in dat wat Van Diggelen wilde, in het landsbelang was. Maar voor dat project was toch een algemene waterstaatswet met hoofdbeginselen voor de rijkstaak echt onontbeerlijk. En ik gaf al aan: Thorbecke voelde in 1850 de grond al onder zijn voeten trillen. In de tweede kamer had hij een moeizame meerderheid, mede door zijn toch ook wel wat hautaine optreden. Dat had te maken met Thorbeckes angst dat het kabinet zou verworden tot een

soort uitvoeringscommissie van een Kamermeerderheid, zoals hij in Groot-Brittannië zag gebeuren. Maar het had er ook mee te maken dat Thorbecke zich als gewoon burgermannetje misprezen en geminacht voelde door de doorgaans adellijke en in ieder geval patristische Kamerleden met dubbele namen. Het Kamerlidmaatschap werd niet echt gesalarieerd. Er was een onkostenvergoeding, maar Thorbecke was bepaald niet bemiddeld. In hofkringen was hij niet reçu. Willem III liet zijn verachting voor “ce professeur” gaarne blijken, uiteraard vooral in het openbaar. Thorbecke hoorde er niet echt bij. Hij wist dat. Hij wist ook niet goed, wat daaraan te doen. Loyaliteit onder medestanders was voor hem schaars. Het feit dat hij een veelweter was, graag doceerde en zich nimmer versprak, telde ook weer niet in zijn voordeel. Met koetjes en kalfjes hield hij zich niet bezig. Men achtte hem onbenaderbaar. Men wachtte op een gelegenheid om Thorbecke te doen vallen. Het Zuiderzeeproject zou een stap te ver kunnen zijn. Thorbecke gaf de voorkeur aan de voortgang van zijn provinciale wet en de gemeentewet. Struikelen zou hij over de kromstaf van de nieuwe aartsbisschop van Utrecht. Al blijft de vraag, of Thorbecke niet over de krul daarvan had kunnen heenstappen, want een conflict met de tweede kamer had hij niet. Wel met de koning. Maar daarin was hij een van de velen.

VI.4.2. De zienswijze van Age Buma

Age Buma was een kaashandelaar uit Hindeloopen met een bijzondere interesse in waterstaatsproblemen. Hij was lid van Provinciale Staten van Friesland namens de liberalen. Hij had een vrij lokale kijk op het Zuiderzee-probleem. De Zuiderzee was een bron van inkomsten voor de Friezen en ook voor de vissersdorpen in Gelderland. Het was een gewichtige transportader. Er was het steeds toenemend gevaar voor overstromingen. Buma repte niet van een klimaatverandering, maar stelde wel vast dat de Zuiderzee in de negentiende eeuw opmerkelijk vaak bedijkingen had doorbroken en zware overstromingen had veroorzaakt. Buma bleef echter de Zuiderzee zien als een centrale boezem. Een voorraadkom bij westerstorm. Het opstuwde water kon daar opgevangen worden en tot rust en terugvloeiing komen naar de Noordzee. Dat moest vooral zo blijven: niet-Friezen hadden voor de boezemfunctie veel te weinig waardering. Natuurlijk moest er bedijkt worden, maar zo, dat die functie ongerept zou blijven. Een dijk van Enkhuizen naar Kampen was daar niet mee in overeenstemming en ook de poldering van de Waddenzee niet. Zou men dat doen, dan zou al de kracht van het woedende Noordzeewater zich tegen Friesland keren. De Friezen zouden dan hun zeeweringen moeten verbreden en ophogen en hun uitwateringen tijdelijk moeten stoppen totdat luwte zou intreden. Dat zouden de Hollanders en Geldersen wel willen. De Friezen zouden dan eigenlijk hun waterstaatkundige problemen mogen oplossen met enorme kosten voor Friesland, dat begreep een kind. Daarom moest de oplossing in het Waddengebied liggen. De Waddeneilanden moesten bedijkt worden. Van Den Helder tot Ameland. Vanaf Tessel zou een dijk moeten worden gelegd tot aan Friesland en van Ameland eveneens. Achter de Tesselse, de zuidelijke, dijk zou een grote waterweg moeten worden voorzien naar Amsterdam. Met een binnendijk. Dat kanaal zou midden door de polder moeten lopen. Bij Tessel zou een havenbekken komen, het kanaal zou daarop aansluiten. Uiteraard weer met ze sluizen. Dan zouden zeeschepen dat hoofdkanaal kunnen afvaren tot een zuidelijk gericht zijkanaal naar het Y bij Amsterdam. Het havenbekken bij Tessel zou dan een Amsterdam-haven zijn zoals Delfshaven dat was voor Delft. Buma tekende het precies uit in het Plan Buma van 1882-1883. De Waddenzee en de Zuiderzee zouden moeten worden leeggemalen. Dat zou duizenden hectaren vruchtbaar akkerland opleveren.

Het was een plan met open einden en de veronderstelling dat de Waddenbodem vruchtbaar te maken was. Er was geen financiële onderbouwing en die vaarweg naar Amsterdam, die was technisch niet gedetailleerd geprojecteerd. Buma werd in 1881 lid van de tweede kamer en diende een initiatiefwet in tot droogmaking conform zijn plannen. Buma werd krachtig onderuitgehaald op de bovengenoemde drie punten. Het plan zou geldverslindend zijn. Waar haalde

Buma vandaan dat er winst gemaakt zou kunnen worden? En hoe zou Buma financieren? Helaas viel Buma nu in de handen van een charlatan op financieringsgebied, zekere J.C. Benit, een Engelsman, die voorgaf over de juiste kredieten te kunnen doen beschikken mits Buma een *consortium* met Benit zou willen oprichten en alvast duizend pond wilde fourneren. Buma wilde echter overheidsaansprakelijkheid te dezen en geen sponsoring op private grondslag. Hij wilde geen concessie aan een privaat consortium, maar hij wilde dat de overheid als grootondernemer zou optreden. Dat was in 1881 vloeken in de kerk. De overheid zou dan optreden als een private deelnemer aan het rechtsverkeer ter uitbating van een vennootschappelijk doel. Ze zou haar soevereiniteitskring verlaten en transportcontracten moeten sluiten, aannemingen uitschrijven, personeel werven en dat alles voor een “ongrondwettelijk doel”. Want de grondwet droeg nu eenmaal niet de waterstaat in het algemeen positief aan de rijksoverheid op. Dat had de oervader van het liberalisme, Thorbecke, ook niet gewild, zo betoogden de liberale dogmatici. Buma richtte nu samen met P.J.G. van Diggelen, zoon van de opsteller van het droogmakingsplan-Van Diggelen in 1886 de *Zuiderzeevereniging* op. Van Diggelen junior was rechter te Zwolle. Hij kende de principiële bezwaren tegen de gedachte dat de rijksoverheid direct grootondernemer zou moeten zijn bij grotere droogmakingen en daartoe staatleningen zou moeten uitschrijven. Van Diggelen junior dacht nu, dat hij dat “grondwettige bezwaar” tegen onmiddellijke overheidsparticipatie in dat gigantische droogmakingsproject dat nog een winstmotief zou moeten kunnen verwezenlijken ook, kon ondervangen door zo’n vereniging op te richten, mits de statuten deden uitkomen wat de doelstellingen waren en dat de winstmaximalisatie uiteindelijk ook in de publieke kas zou terugvloeien. De regering zou kunnen zeggen: de ondernemer is, uiteindelijk, die private vereniging, ik onderneem zelf niet. En de vereniging zou steeds toch kunnen terugvallen op de aansprakelijkheid van de staat en haar publieke geweldsmonopolie. Bijvoorbeeld ter zake van de noodzakelijke onteigeningen. Bij de aanleg van spoorwegen was Thorbecke ook van deze constructies uitgegaan. Dit soort constructies werden in die dagen vaker gepleegd. De overheid kon niet als private ondernemer deelhebben aan het rechtsverkeer, maar de private rechtspersoon, zo zag hij dat, kon heel goed een publiekrechtelijk belang nastreven. Private armbesturen deden niet anders. De Armenwet van 1854 was daarop geredigeerd. Andersom – de overheid onderneemt uit winstbejag als private ondernemer -- scheen ongrondwettig, wat men zich daar ook bij voorstelde.

Dat was natuurlijk onzin: Thorbecke had wel degelijk een rijkswaterstaatswet voor ogen gehad. Hij had wel degelijk de zorg daarover dwingend willen opdragen aan de staat, die de daaruit voortvloeiende publiekrechtelijke zorgplichten had kunnen delegeren. Hij was daarom best ontvankelijk geweest voor de voorstellen van Benjamin van Diggelen, de senior-Van Diggelen, maar hij dorst ze niet in het wetgevingstraject aanhangig te maken op een moment dat hij zwak stond in de tweede kamer. Hij voorzag dat het de kant op moest die Van Diggelen suggereerde, maar de tijd was er niet rijp voor, niet, nu hij juist was aangetreden en de uiterst reactionaire stemming in de tweede kamer tastbaar was. Het optreden en de tussenkomst van Buma is vooral van belang wegens het oprichten van die *Zuiderzeevereniging*. Die wordt een belangrijke schaker in het spel van Cornelis Lely om het droogmakingsproject in de Zuiderzee met elan door te zetten. Hij werd geholpen door Cort van der Linden, die ook best bereid was overheidstaken te endosseren aan private verenigingen of vennootschappen om daarmee de fictie dat de staat zelf geen ondernemerschap kon beogen overeind te houden en tevens stelselmatig te ontduiken. Ik doel hier op de Nederlandsche Overzeesche Trustmaatschappij (N.O.T.) die Cort nodig had als private intermediair in de oorlogstijd van 1914-1918.

VI.4.3. De visie van Stieltjes

Thomas Joannes Stieltjes (1819-1878) was waterstaatkundig ingenieur en directeur bij de Overijsselsche Kanaalmaatschappij. Het Drentse Stieltjeskanaal is naar hem genoemd. Hij zette zich

bijzonder in voor de aanleg van dergelijke kanalen, omdat hij had ervaren hoe begunstigend de aanleg van de Zuid-Willemsvaart de regionale economie had beïnvloed in Noord-Brabant en Zuid-Limburg. Hij meende verder ook dat een beperkt deel van de Zuiderzee door de rijksoverheid drooggemaakt moest worden. Als kamerlid zette hij zich daarvoor in, waarbij hij zoveel mogelijk trachtte te blijven redeneren vanuit klassiek-liberale beginselen.

Stieltjes meende dat men het droogmakingsvraagstuk vooral uit exclusief *economisch planologisch* oogpunt moest bezien. Men moest de Zuiderzee vooral zien als economisch wingebied. Twee factoren waren in dit gebied van belang: de visserij en de scheepvaart. Doordat de zee een laag en wisselend zoutgehalte bezat, was hier de uitzonderlijke Zuiderzeevervisserij mogelijk. Via de waterwegen De Linde, het Zwarte Water, de Gelderse IJssel, en de Eem alsmede de Vecht storten zich per etmaal grote hoeveelheden zoet water in deze zee. Door de zeegaten tussen de Waddeneilanden komen bij vloed eveneens grote hoeveelheden zoutwater binnen. De hoeveelheden zoet water wisselen per jaargetijde. Het zoute water komt doorgaans op gezette tijden tweemaal per etmaal in dezelfde hoeveelheden binnen. Het zoutgehalte is daarom hoogst veranderlijk in de Zuiderzee. Natuurlijk spelen windrichting, windsterkte en maanstand hier een rol. Daarom zijn er belangrijke verschillen in de waterstand. Uitgestrekte delen vallen beurtelings droog of komen weer onder water te staan. Op die wijze komt hier een zeer bijzondere visstand tot bloei, hetgeen ook een eigenaardige visserij oproept. Wanneer men dit zeeareaal gaat droogzetten, moet men heel precies weten met wat voor doel men deze uiterst lucratieve inkomstenbron wil opheffen: want men vist hier haring, ansjovis, bot, aal, spiering, garnalen en alikruiken in grote verscheidenheid. Deze vangsten brengen veel op. Men moet deze opbrengsten heel goed catalogiseren en vervolgens weten, waar de winst zou kunnen liggen die men daartegenover bij drooglegging zou kunnen boeken. Daarvan moet men dan zeker zijn en dat houdt bodembemonstering in. Hoe weet men, dat de te winnen percelen vruchtbaar zullen zijn en overtreft de vruchtbaarheidsverwachting de zekerheid van de visvangstwinsten, die aanzienlijk zijn. Daarom: als men deze bemonstering niet kan volbrengen, kan eigenlijk van verantwoorde droogmaking geen sprake zijn.

De overheid is er om de particulier een maximaal nijverheidsrendement te borgen, als zij kunstwerken overweegt ten algemene nutte. Dat behoort zij, voor en aler zij tot dergelijke investeringen overgaat de volksvertegenwoordiging overtuigend te kunnen bewijzen. Kan zij dat niet of nog niet, dan is de droogmaking onverantwoord en dus geen staatszaak. Geen grondwet kan dit principe verantwoord articuleren. Het is zo vanzelfsprekend, dat dat ook niet nodig is. Nu de overheid nog steeds niet in staat is gebleken deze rendementsafweging inzichtelijk te maken, is eigenlijk iedere drooglegging onverantwoord, ook als ze bij wet zou worden voorzien. Willem I was nog niet tot een dergelijk gemeen overleg dat een wet in formele zin veronderstelt gehouden. Willem I kon dus bij zijn Koninklijk Besluit, waarbij hij gelastte de Haarlemmermeer droog te malen, die afweging weglaten, al staat wel vast dat de koning ze wel heeft gemaakt. Nu echter de grondwet gewijzigd is en nu een waterstaatsregeling op formeel-wettelijk niveau is voorgeschreven voor een dergelijk droogmakingsproject op overheidskosten, dient ieder wetsvoorstel vergezeld te zijn van een memorie van toelichting, waarin dergelijke rendementsafweging wordt gespecificeerd, zodat de volksvertegenwoordigers haar kunnen narekenen. Geen van de eerdere voorstellen tot Zuiderzeedroogmaking was aan die eis onderworpen. Maar sedert 1848 is voldoening aan die eis onontkoombaar. Van Diggelen gaf zulk een afweging niet. Hij was daartoe ook niet in staat. Buma evenmin. Stieltjes is niet tegen de uitvoering van enig droogmakingsvoornemen bij wet, maar dan wil hij deze afweging eerst zien, ongeacht of het de regering is of een kamerlid dat het initiatief neemt tot zulk een wet.

Waar, zo vervolgt Stieltjes, kon men het optimale financiële rendement verkrijgen door droogmaking van land in zee, dat binnen de territoriale heerschappij van de Nederlandse staat was gesitueerd? Alleen daar waar men zo kon polderen dat deze twee genoemde factoren – die zeker winstgevend waren – niet in enig gedrang konden komen. Vanuit dit oogpunt kon hij slechts besluiten tot een beperkte droogmaking van de Zuiderzee, mede gelet op de belangrijke vaarwegen die in de eerste helft van de negentiende eeuw in de streken Overijssel, Twente en Drenthe waren aangelegd. Alles wat hinderlijk zou kunnen zijn voor een onbelemmerde scheepvaart en de doorontwikkeling van bestaand handelsdebiet – zoals die heel speciale visserij -- moest worden nagelaten en alleen onder dat beding kon de staat inderdaad droogmaker worden. Bij Stieltjes stond dus niet zozeer het beginsel voorop dat overstromingen moesten worden tegengegaan of dat land moest worden gewonnen voor agrarische doeleinden, waarbij de vruchtbaarheid van de te winnen percelen doorslaggevend zou moeten zijn.

Zijn economisch-planologische uitgangspunt strookte veel meer met de liberale gedachte dat de staat eigenlijk grootondernemer moest zijn die aan de private nijverheid de mogelijkheid tot marktconforme winstmaximalisatie moest borgen. Stieltjes beschouwde droogmakingen waardoor de vaart op handelscentra belemmerd of omgeleid zou moeten worden als regelrechte kapitaalvernietiging. Een droogmaking van de Zuiderzee waardoor de toegang tot de Amsterdamse havenbekkens gehinderd zou worden, of waardoor de visserij teruggebracht zou moeten worden in debiet was voor hem onaanvaardbaar. Stieltjes kwam daarom maar tot beperkte droogmakingsprojecten naar areaal, naar segment binnen de Zuiderzee of het Waddengebied. Stieltjes wilde voor de op te leveren polders een apart afwateringssysteem dat de reeds gelegde kanalen niet zou belasten. Daarom wilde hij veel bredere boezems en boezemkanalen dan Van Diggelen had voorzien. Hij wilde daarenboven een kanaal van het Y naar de Ketel, de zuidelijke IJssel. Daar moest een bergboezem komen bestemd voor de opslag van ziet IJsselwater bij extreem hoge waterstanden, met name in het wintertij. Beslissend was voor Stieltjes dat de bestaande vaarwegen niet zouden worden belast met nieuwe sluizen of waterkeringsvoorzieningen. Hun transportfunctie diende steeds voor te gaan. Hij verwoordde daarmee stellig de visie van een homogene Kamermeerderheid. Deze visie zou pas vanaf 1900 door die meerderheid genuanceerd of verlaten worden. De eerste voorstellen van Cornelis Lely, de vader van de Zuiderzeewetten die vanaf 1918 in werking kwamen, stieten daarop tot 1913 af. Stieltjes werkte met een vicieuze redenering: hij veronderstelde dat Thorbecke de waterstaat had gezien met hetzelfde economisch-planologisch axioma als Stieltjes had. En dat hij een rijkswet alleen aanvaardbaar vond voor een concreet waterstaatswerk als deze wet aan dat axioma kon voldoen. Beide premissen zijn echter demonstranda, iets wat nu juist bewezen of aannemelijk moest worden gemaakt, want dat Thorbecke op die grondslag geen algemene waterstaatswet had willen voorzien, dat was nergens vastgelegd en dat was ook nogal twijfelachtig. Maar vanaf Stieltjes' op het eerste oog volledig overtuigende exegese van de motieven van de grondwetgever ten aanzien van de Rijkswaterstaat, konden droogmakings-, bedijkings- en polderingsprojecten waarbij die afweging niet, nog niet, of niet voldoende gemaakt kon worden meteen als "ongrondwettig" terzijde geschoven worden. Dat gebeurde dan ook herhaaldelijk. Vraag je zelf eens af: zou de wet op de Deltawerken kunnen voldoen aan de door Stieltjes verlangde criteria? En dan nog wat anders – iets waar de Kamermeerderheid niet veel aandacht voor had, omdat het niet uitkwam -- wat betekent het eigenlijk als een wet ongrondwettig is? De Nederlandse rechter mag formele wetten nu eenmaal niet toetsen aan de grondwet. Hij kan daarom die wetten niet onverbindend verklaren of buiten toepassing laten. En na 1848 zijn dergelijke wetten ook beslist geslagen. Maar veel belangrijker is dat Stieltjes, kampioen voor de klassiek-liberale zienswijze dat de overheid eigenlijk niet zelf als ondernemer met winstbejag mag optreden tenzij de grondwet dat uitdrukkelijk gebiedt of toelaat, Thorbecke een gedachtegang

toerekende die die Van Stieltjes zelf was. Wij weten niet precies wat Thorbecke bij zijn korte, weinigzeggende en nogal triviale grondwettelijke waterstaatsartikelen dacht. Hij schreef zijn gedachten niet uit en wat Stieltjes ervan maakte was hoogst speculatief. In de memorie van toelicht van Thorbecke stond het niet.

VI.4.4. De zienswijze van Rose

Willem Nicolaas Rose (Cheribon 1801-Den Haag 1877) zag het allemaal weer geheel anders. Voor Rose zijn de ervaringen die hij als stadsarchitect te Rotterdam opdeed doorslaggevend geweest. Rotterdam had een ingenieur nodig, die in staat was tot een grootschalige en samenhangende uitbreiding van het woon- en havengebied die noodzakelijk werd vanaf 1840. Antwerpen was weggefallen als belangrijke Nederlandse Zeehaven door de afscheiding van de Belgen in 1830. In 1839 was door Londen vastgesteld dat die afscheiding definitief was. Willem I moest een vredesregeling aanvaarden, waarbij het Schelderegime in principe werd overgelaten aan Nederland, mits het de doorgaande handelsvaart op Antwerpen niet zou belemmeren en de Schelde zou beschouwen als een internationale rivier zoals de Rijn. Daarop richtte Willem I alle aandacht op de ontwikkeling van Rotterdam als Rijnvaart-transitohaven. Hij preste de stad de havenaanleg daartoe uit te breiden ook op de zuider Maasoever, hetgeen deze uitbreiding van de stad noodzakelijk maakte. Bij deze uitbreiding kwam Rose tot de bevinding hoezeer de waterstaatkunde verbonden was met de volksgezondheid, een andere nieuwe staatstaak in de grondwet van 1848. Hij voorzag in een waterproject voor Rotterdam, opdat een eind gemaakt zou kunnen worden aan de cholera- en tyfus epidemieën waaraan Rotterdam stelselmatig leed. Rose had als werkhypothese dat besmet drink- en waswater hierbij een hoofdrol speelde. Hij richtte zijn planning daarop in. Hij ervoer dat wijken significant verschilden naar de mate waarin zich daarbinnen deze volksziekten voordeden en kwam tot de gedachte de publieke waterputten daarop te monstren. Aldus kon hij zijn theorie over besmettelijk water empirisch onderbouwen. Hij scheidde daarop de Schie drastisch van de Rotte – twee watergangen waaruit de Rotterdamse binnenstad het was- en drinkwater placht te putten -- legde nieuwe singels aan die doorwaterden via nachtelijk spuien vanuit de Nieuwe Maas, voorzag in een begin van het gemeentelijk rioolwezen en de drinkwaterleiding en verplaatste de abattoir naar een gemeentelijk slachterij aan de rand van de stad. Zijn opvolger Gerrit de Jongh ging van dezelfde werkhypothese uit, en vervulde het door Rose gewenste stelsel, mede door de aanleg van een nieuw havenbekkenstelsel en door spuisluizen voor inwaterende watergangen. Rose ging thans, aangesteld als rijksbouwmeester alle waterstaatkundige projecten die van rijkswege werden ondernomen onder deze invalshoeken bezien en eiste ook in de wetgeving een toelichting of deze zienswijze in de projecten die aanbesteed moesten worden, waren verdisconteerd. Belangrijk was dat Rose op de hoogte was van de vreemde ziektes die zich bij de zestiende eeuwse grotere droogmakingen hadden voorgedaan, zoals bij de Heerhugowaard. Hij meende dat deze ook aan dezelfde soort besmetting via was- en drinkwater te wijten was geweest. Rose veronderstelde dat zich daar destijds ook cholera en tyfusepidemieën hadden gemanifesteerd in de periode dat in de poelen van het overigens drooggelegde land nog stilstaand zoet water voorradig was geweest dat de poldergasten en de bewoners voor consumptieve doelen hadden gebruikt. Vermoedelijk is destijds van Zeeuwse malaria sprake geweest. Ik gaf dat hierboven al aan. Rose eiste nu dat bij nieuwe droogmakingen dat volksgezondheidsaspect werd meegenomen in de eerste periode van drooglegging, waarbij de overheid haar flankerende maatregelen voor de watervoorzieningen zou moeten uitzetten en de kosten opgeven. Kosten voor tijdelijke drinkputten, waterleidingen en rioleringen. Gevoegd bij de beschouwingen-Stieltjes maakte dat de uitvoering van grotere droogmakingen decennia illusoir. Hier betrof het nu werkelijk een aspect waaraan Thorbecke zeker niet gedacht had. De validering van Roses werkhypothesen over besmet water is van veel later jaren (1855-1860).

VI.4.5. De plannen van Jan Anne Beijerinck

De benadering van Diggelen was ook die van Jan Anne Beijerinck, die naam had gemaakt als leidinggevend ingenieur bij het Haarlemmermeer-project. Hij wilde het zuidelijk deel van de Zuiderzee droogleggen. De motieven leken op die van Van Diggelen. Hij had gedetailleerde technische gegevens geïnventariseerd over de kosten. Voor honderd miljoen moest het te doen zijn. Beijerinck kon veel preciezer zijn dan Van Diggelen, die zich had moeten beperken tot een ambtelijke oplegnota aan zijn minister, waarin hij deze ruim baan bleef geven voor ook een afwijzingsbeslissing of een belangrijke reductie van het voorgestelde. Beijerinck schreef meteen een monografie, waarin hij een belangrijk neven komend aspect aan de orde stelde. Als zijn voorstel zou worden uitgevoerd, zou dat gevolgen hebben voor de zeevisserij en daaraan annexe nijverheden in de zuidelijke kuststreek van de Zuiderzee. Stieltjes had daarop gewezen. Maar had daaruit geconcludeerd dat daarom dergelijke droogmakingen niet dienden te geschieden. Beijerinck trok die conclusie niet. Er zou moeten worden drooggemaakt. Hij bleef erbij dat het zuidelijk deel van de Zuiderzee moest zijn. Hij stelde voor een dam aan te leggen van Enkhuizen naar Urk. En van Urk naar de vaste wal ten zuiden van de monding van de IJssel. Hij meende dat een afsluitdijk zo'n natuurlijk vast steunpunt behoefde om de enorme druk bij vloedstroom te kunnen weerstaan. Urk zou dan ook zwaardere zeeweringen moeten krijgen. Dan zouden stoommachines van het compoundtype aan de drooglegging van dat zuidelijk Zuiderzeedeel kunnen beginnen. Daar zag nu Beijerinck een apart probleem uit voortvloeien.

Er waren daar havenstadjes, zoals Bunschoten, Spakenburg, Elburg, Harderwijk, met een florierende visserijvloot en inmaakindustrie, bijvoorbeeld haringrokerijen en paling-inleggingsbedrijven. Het was duidelijk dat de drooglegging daaraan een abrupt einde zou maken. Was het dan niet rechtsplicht voor de staat de particuliere nijverheidssector daarvoor financieel te compenseren en eventueel vervangende nijverheidsmogelijkheden te scheppen? Beijerinck, die de grenzen van zijn officieel erkende competenties als gerenommeerd waterstaatsingenieur nauw in het oog wilde blijven houden, stelde de vraag zijdelings, en ging wijselijk niet op de antwoorden die ten principale mogelijk waren, in. Maar deze vraag zette de hele droogmakingskwestie ineens in een ongedacht principieel sociaaleconomisch perspectief, waar men zo gauw niet van terug had. Nu de vraag eenmaal gesteld was, bleef ze terug komen. Met verschillende antwoorden en diepgaande beschouwingen over de staatstaak.

De klassiek-liberalen waren er wederom gauw mee klaar. De staat had met deze kwesties principieel niets te maken. De Elburger vissers moesten het zelf maar uitzoeken, de Spakenburger bokkinghangers ook. De liberale nachtwakers-staat. Dit lichtschuwe monster alarmeerde zijn bestrijders, mede in confessionele kring. In christelijk Nederland diende de overheid zich te gedragen naar de categorische imperatieven die Christus in zijn Bergrede zo prachtig had verwoord. Vooral als het de overheid zelf was geweest die veroorzaakt had dat ingezetenen hadden moeten terugvallen op de Armenwet van 1854, ook nog eens van Thorbeckes welversneden pen. Zo gaven deze voorstellen aanleiding tot een reeks theologische bacchanalen in de tweede kamer, waarvoor de Nederlandse Volksvertegenwoordiging tot 1950 en ook wel nog lang daarna zo berucht zou worden. Eigenlijk tot de gedenkwaardige Val van Aantjes, de gedoodverfde fractievoorzitter van het CDA in 1977. Daarna hoorde men de Tale Kanaäns minder. En dan doorgaans nog van socialistische zijde.

VI.4.6. De voorstellen van Willem Leemans

Willem Leemans wilde ook weer alleen het zuidelijk deel van de Zuiderzee droogleggen. Het kabinet gaf hem direct opdracht om een gedetailleerd plan op te stellen. Leemans wilde een drooglegging die beperkter was dan Stieltjes had voorgesteld. Urk zou een eiland blijven. Leemans stelde een dijkdam voor van Blokkershoek naar de Ketel, de ook door Stieltjes voorgestelde aparte

bergboezem voor overvloedig IJsselwater. Zijn redeneringen leken verder veel op die van Stieltjes, alleen had hij er rekening mee gehouden dat de Gelderse IJssel eeuwenlang rivierklei-sedentatie had teweeggebracht in dat zeedeel. Uiterst vruchtbare grond. De IJssel had zich een brede, uitwaaiierende geul gebaad op de bodem. In die geul lag de rivierkleilaag. Daarom moest een afsluitdijk, waarbij het zuidelijk deel werd afgesloten van de Waddenzee gedeeltelijk die geul volgen. De dam tussen het noorden van Noord-Holland en Friesland moest verder niet tegen de stroomrichting ingaan bij vloed. Er was geen dijk die dat op den duur uithield. Daarom moest de dijk schuin op die stroomrichting liggen en verder een knik maken bij deze IJsselgeul, zodat de kleigrond binnen het afgesloten deel bleef. De dijk moest daarom beslist ten zuiden van Enkhuizen beginnen – Stieltjes en Van Diggelen hadden het westelijk hoofd hoger gedacht -- en eindigen boven Kampen. Daar moesten sluizen worden aangebracht die gedeeltelijk open konden, want de Gelderse IJssel zou natuurlijk zeewaarts blijven stromen. Bij eb moesten de sluizen het zoete water doorlaten, bij vloed het zoute tegenhouden. In de memorie bij het wetsvoorstel was een uitvoerige kosten/batenanalyse gedaan zodat het standpunt-Stieltjes alvast optimaal lippendienst was bewezen. In 1877 werd het voorstel als wetsontwerp ingediend. Maar het kabinet-Heemskerk viel en de opvolger van Heemskerk, Tak van Poortvliet trok het in. Het voorstel was uitvoerig technisch onderbouwd en gold als een staaltje van waterstaatkundig vernuft. Cornelis Lely zou er bij zijn wetsvoorstellen geducht rekening mee houden.

VI.4.7. De projecten van het duo Kloppenburg/Faddegon

In 1848 hadden J. Kloppenburg en P. Faddegon al een plan publiek gemaakt tot droogmaking van de Zuiderzee. Hun drijfkracht ontleenden ze aan de desastreuze vergroting van het Haarlemmermeer en de daardoor ontstane verbreding van het Y bij Amsterdam. Ze wilden het Y droogleggen, nu dat met het Haarlemmermeer ook was gelukt. Zij waren er vooral op uit om de voortdurende overstromingen en de ontzaglijke wateroverlast die het centrum van Amsterdam teisterde te bedwingen. Drooglegging was nu het panacee. Ze wilden een dijk aanleggen van Enkhuizen naar Stavoren en dat van het zuidelijk Zuiderzeebekken een grote polder maken. Verschillende motieven speelden door elkaar. Ook de hygiënische, die terzelfder tijd ook Rose al bezig hielden. Als het Y weer eens mateloos buiten de oevers trad, stuwde het Zuiderzeewater de uitwatering vanuit de Amsterdamse grachten stad inwaarts. Deze grachten waren open riolen. Deze bevatten enorme hoeveelheden fecaliën, afval, industrieel afval, enfin, alles wat de Amsterdammer kwijt wilde en wat geen marktwaarde meer had. Amsterdam stonk in de winter dat het niet te harden was en verder ontstonden bij dooi meteen dezelfde besmettelijke ziekten die Rose ook bezighielden. Daarom tekenden Kloppenburg en Faddegon wel heel nauwkeurig aan wat de afwateringsmogelijkheden zouden moeten zijn in de drooggelegde Y-arm, maar voorzagen zij niet of nauwelijks in afwateringsgangen in de immense polder die zij zich als een groot stuk agrarisch gebied voorstelde.

Wat er met het IJsselwater moest gebeuren dat natuurlijk vloeien bleef, was zelfs geen onderdeel van hun waterstaatkundige voorstellen geweest: die hadden zich geconcentreerd op Amsterdam en deszelfs waterstaatsnoden. Ze gaven verschillende varianten voor een groot en breed zeekanaal dat Amsterdams haven met de geul tussen Tessel en de kop van Noord-Holland moest verbinden. De financiële kant van deze voorstellen werkten ze evenmin uit. De plannenmakerij en de persreacties zijn echter relevant omdat ze tonen hoezeer droogmakerij ineens een onderdeel was geworden van Hollands progressief denken. Deze kunde scheen overal tegen opgewassen. De nakomende plannen die veel realistischer waren, bleven dus op de plannen van dit duo voortborduren, want een breed maatschappelijk draagvlak voor deze nieuwlichterij hadden Kloppenburg en Faddegon wel kunnen leggen. Ze waren publicitaire wegbereiders voor de werkelijke waterstaatkundige ingenieurs.

VI.4.8. De samenhang met de uitgestelde industriële revolutie in Nederland

Deze grotere droogmakingen konden pas starten nadat de stoommachines capaciteitsvervolmaakt waren. Tot 1850 was in Nederland weinig besef voor de geweldige betekenis die de stoommachine met geperfectioneerd koelkamersysteem kon hebben bij publieke werken en bij industriële complexen zoals de textielindustrieën, de emballagenijverheden, de (lokaal)spoorwegen, de conservenaanmakerijen, het vaar- en transportwezen in het algemeen en de nutsinstellingen op provinciaal en gemeentelijk niveau. Men belegde wel in dergelijke door stoommachines aangedreven complexen, maar voornamelijk de buitenlandse. De Hollanders financierden de aanleg van de Keizerlijke Russische, de Koninklijke Pruisische en de Koninklijk en Keizerlijke Oostenrijkse spoorwegen, maar lieten na dat te doen ten aanzien van vergelijkbare ondernemingen in eigen land, ook, omdat men de bestaande vaarwegen enerzijds voor transport eigenlijk wel voldoende achtte en anderzijds dachtte dat de bodemgesteldheid in Nederland in het algemeen niet bestand was tegen de geweldige druk die het stoomwezen, aangewend voor allerlei doeleinden, uitoefende op het slappe veen of in de modderige ondergrond, waarin de grondwaterstand al vaak reikte tot een meter onder het maaiveld. Het was een vicieuze cirkel: om grote ijzeren constructies te kunnen aanleggen met een grote spanningswijdte – zoals bruggen, hefconstructies, aandrijfmechanismen (horizontaal of verticaal gericht) en geschakelde pletterijvoorzieningen – had men de aandrijfkracht van het stoomwezen nodig, maar om de aanleg daarvan te kunnen financieren was eerst een onderbouwde winstverwachting op schaalvergrotingsbasis nodig, en die kon niet gegarandeerd worden zonder doorontwikkeld stoomwezen. Deze cirkel werd, mede door overheidsaandrang, pas na 1860 op grotere schaal gelost. Daarbij speelde het feit dat een groot aantal commerciële durfballen na dat jaar uit de Duitse Laagvlakte Nederland binnen kwam met het oogmerk om hier grotere ondernemingen of complexen te starten met beziging van de stoomkracht als vitaal middelpunt. De vijandige politiek van Otto Bismarck tegen Duitse, vooral Beierse, katholieken, joden, vrijmetselaars en vrijdenkers speelde hier het Nederlandse ondernemingsklimaat tal van vindingrijke entrepreneurs toe, die op langere termijn durfden te plannen. In Duitsland hadden zij al ervaren welk een dynamiek de stoommachine voor het bedrijfsleven kon ontplooiën, mits het apparaat op grote schaal werd aangewend. Rotterdam ontving de stimulans van reders en scheepvaartmagnaten als Kröller, Röntgen en Müller, Eindhoven de vitale durf van Elias, de textielimperator, van Abbe, de machinale sigarenfabrikant, Brenninkmeyer en Dreesmann durfden het warenhuis op grote schaal hier te lande door te ontwikkelen en Philips begon aan de vervaardiging van vacuüm gezogen gloeilampen te denken, al wist Gerard nog in lang niet hoe hij de gloeidraad trekken zou en uit welk materiaal de draad moest bestaan. Zij demonstreerden wat de stoommachine vermocht en hoe goedkoop de energie kon zijn die door stoom verkregen werd, mits de vuren in de ovens onder de wel gesmede ketels maar voortdurend brandende werden gehouden en de aandrijfassen gaande. En mits van het stoommachinistenvak maar een speciale expertise werd gemaakt. Onder die omstandigheden durfde nu ook de overheid de aanschaf van stoommachines op grote schaal aan, ook voor droogmakingen.

VI.5. De overstromingen in de 19^e eeuw in het kustgebied van de Zuiderzee

Verder, het is navrant om te zeggen, was een belangrijke factor: de hardnekkige weigering van de direct belanghebbenden om de steeds toenemende overstromingen door stormvloed in de Zuiderzee op interregionale schaal aan te pakken. De bewoners van polders bleven maar vervenen en verturven – ook al was de schadelijkheid voor de waterhuishouding breed bekend – zij bleven slechts bekommerd om de eigen ringdijk en wilden niet inzien dat de zeeweringsbedijking een zaak van allen was en van allen contributie behoeftte. Of liever: ze zagen het wel in, maar wilden toch niet mee doen. Wederom steeg de zeespiegel onrustbarend, zoals sedert de zestiende eeuw, de inklinking zette overal door, de rivieren voerden grote hoeveelheden regen- en gletsjerwater aan uit Centraal Europa, meer dan voorheen, oevers kalfden steeds verder af en dijklichamen stortten

spontaan in door sijpelend kwelwater dat bij betere en gestadige inspectie gekeerd had kunnen worden. In 1825 hadden de bewoners van de kustgebieden in de zuidelijke kom van de Zuiderzee al mogen ervaren wat een zware noordwesterstorm vermocht niettegenstaande alle bedijkingen – die niet onder de inspectie stonden van het rijk, want dat deed dat toen nog nauwelijks. In de nacht van 3 op 4 februari steeg het water tot een hoogte van 3,68m+NAP. De oude kerk van Doornspijk werd weggevaagd door de vloed. Het eiland Schokland dreigde in de woedende baren te verdwijnen. Wegen werden weggeslagen. In Elburg kan men de stand van het zeewater in 1825 nog nalezen op een peilmerk aan het huis Havenkade 33. 1 meter boven de onderdorpel van de deur. De schade in de kustvlakte van Nunspeet was enorm. Het water raasde over de strandwal heen. Boerderijen werden verwoest. Stallen en vee verdwenen in de diepte. Men begon, toen de storm eindelijk geluwd was, natuurlijk verbeteren te redderen wat er te redderen was. Men legde nieuwe, verhoogde, wegen aan. Men verbood het afgraven van strandwallen en trachtte de gaten te vullen. En na enige jaren hervatte men het oude patroon van incidentele reparaties en tijdelijke oplossingen in afwachting van betere initiatieven. Al wist men niet, van wie of wat die zouden komen. In 1855 deed zich in dit gebied een vergelijkbare watersnood voor. Nu liep de Gelderse Vallei ook onder. Dertien doden waren onmiddellijk te betreuren. In 1861 sloeg weer een watersnoodramp toe, maar nu van veel algemenere omvang. Weer stroomden de kustgebieden die in 1825 ook al ondergelopen waren vol. Maar nu kwam nog het euvel van zware ijsgang erbij. De IJssel voerde gigantische schotsen aan die bij dooi begonnen te kruien en bij ebbend tij de kom in werden gedreven van het zuidelijk deel van de Zuiderzee. Kruiend ijs kan een ijsdam teweegbrengen van meters hoog die met ongekennde krachten kunnen inbeuken op dijken. Die breken uiteindelijk. Dat gebeurde dan ook. Het was een landelijk verschijnsel – het was een uiterst strenge winter – maar de nationale aandacht concentreerde zich op de noodtoestand in het Land van Maas en Waal, ook al omdat koning Willem III besloot een bezoek te brengen aan het ernstigst getroffen gebied in die streek. Rijkswaterstaat, inmiddels opgericht, besloot nu tot een nationaal onderzoek naar de oorzaken van deze noden en welke middelen konden bestaan om de gevolgen te lenigen en herhaling ervan te verhoeden.

VII. Het Zuiderzeeproject steeds dringender

VII.1. De visie van Lely

VII.1.1. Het particuliere winst oogmerk primair

Het Zuiderzeeprobleem werd daarom van nationaal belang. Voorlopig concentreerde de aandacht zich op de landaanwinning en niet zozeer op de overstromingsgevaaren. Men meende dat om de laatste adequaat te keer te gaan een afsluitdam in de Zuiderzee wel voldoende was, al wist men niet precies waar die te leggen. De doelmatigheid van zo'n dam stond in zoverre buiten kijf. Maar men meende, mede op instigatie van Stieltjes, dat men de zaak vooral moest bezien vanuit het perspectief van het individuele winstbejag. Aan een dam was niets te verdienen, of men moest er een spoorweg overheen kunnen aanleggen. En daartoe was men nog niet in staat. Zulk een weg zou een zwaar dijklichaam vergen met een diepe ondergrond verankering. Daarbij was het de vraag of aan zulk een transportader wel genoegzame commerciële perspectieven konden worden verbonden. Dat leek nog in lang niet het geval. Er was nog het probleem van de monding van de Gelderse IJssel. Dat was er niet, als de dam onder die monding zou lopen. Maar wat waren daar dan de voor- en nadelen van? Liep de dam boven die monding – en wanneer het commerciële landaanwinningsmotief dominant behoorde te zijn bij de vraagstelling (zoals de Kamermeerderheid voetstoots aannam) zou dat uitgangspunt moeten zijn – hoe zou dan het stroomgebied moeten verlopen?

VII.1.2. Het probleem van de Gelderse IJsselmond

Men zou dan toch de IJssel kunstmatig tot buiten de dam moeten verlengen. Buitendams zou een diepe kunstmatige geul moeten worden gegraven waarbij de monding zo ver van de dam lag dat de dam er niet door bezwaard zou worden. De IJssel zou dan kilometers noordwaarts buitendams moeten uitstromen. Zou de geul te kort zijn, dan zou het nieuwe stuk een ongunstig verval kunnen hebben bij de Waddenbanken. Het zou verzanden. Juist daarom hadden eerdere planners de afsluitdam geprojecteerd bezuiden de natuurlijke IJsselmonding. Maar dan zou, bij zulk een noordelijker gelegen afsluitingsdam, een sluizencomplex daarin met zware buitenstrekdammen onontbeerlijk zijn. Dat complex zou voorzieningen moeten krijgen voor vistrappen om de natuurlijke diversiteit van de IJssel niet te zee te wijzigen: zalmen en ook andere voedzame vissoorten plachten op volle zee elders te paaïen en die trekbewegingen of immigratiestromen moesten niet nodeloos verstoord worden – juist vanwege het winstbejag. De sluizen zouden ook bij geregelde tijden moeiteloos gesloten moeten kunnen worden. Want anders zou bij aanmerkelijke vloed de Noordzee toch weer de IJssel binnenstromen, met aanmerkelijk verziltingsgevaar en de aanmerkelijke kans op overstromingen. De genoemde Zuiderzeevereniging formuleerde nu een conciese vragenlijst vanuit het boven omschreven vooropgestelde particuliere winstmotief en legde die aan een veelbelovende jonge ingenieur, een briljant alumnus van de nieuwe polytechnische hogeschool te Delft, voor. Ir Cornelis Lely.

VII.1.3. De benadering-Lely van de vragenlijst

We moeten bedenken dat Lely vragen voorgelegd kreeg, waarbij het denkkader door anderen was bepaald. Anderen, die de zienswijze-Stieltjes hadden aanvaard. Lely moest dus accepteren dat het vooral om landaanwinning zou gaan en verder, dat die winstgevend zou moeten zijn. Anders zou de vereniging de zaak niet voorleggen aan het kabinet. Het is mogelijk dat Lely de zienswijze-Stieltjes de juiste vond. Het is ook mogelijk dat hij meer bekommerd was over het overstromingsgevaar en dat hij het winstbejag nevenzaak vond. Lely was nog jong en had geen ruimte om tegen de Zuiderzeevereniging te zeggen dat hij haar benadering te eenzijdig vond. Dat kon hij zich nog niet permitteren.

Om nu goed antwoord te kunnen geven moest Lely eerst op verschillende plaatsen grondbemonsteringen doen. Verder moest hij de bodemgesteldheid zelf bekijken en de geulen, diepten en stromingen in kaart brengen. Het was al geruime tijd bekend – ondermeer via de eerdere droogmaking van de Beemster – dat de IJssel voor goede rivierkleiafzettingen had gezorgd midden in de Zuiderzee. De vraag was nu, hoever dat afzettingspatroon zich uitstreckte, tot welke diepten en hoe die afzetting was langs de geulboorden van de uitwateringsstroom van die IJssel bij Kampen. Was de klei niet voornamelijk neergedaald, daar waar zich geen of bijna geen stroming voordeed? Dat veronderstelde Lely. Dan zou die rivierklei slechts gevonden worden daar waar zich de stroomarme ondiepere binnenranden van de Zuiderzee voordeden. Dan zou er dus in het uitstroomgebied naar de Waddenzee geen rivierklei aanwezig zijn. Dat betekende mede dat zich al duidelijk zou aftekenen, waar poldering na afdamming winstgevend zou kunnen zijn. Deze intuïtieve vooringenomenheden van Lely bleken treffend juist te zijn. Dat hield in dat hij daar, waar die rivierklei niet zou gevonden worden, de bedamming en de bedijking kon verkorten en de hoogten verminderen. Dan zou verder, vanuit winstoogmerk, er niet veel mee gewonnen worden als de IJsselmonding buitendams gesitueerd zou worden via een kunstmatige reeks strekdammen. Er zou geen verlengde riviergeul hoeven te worden aangelegd. Verder zou in de afgedamde binnenzee een boezem moeten worden aangelegd, een voldoende groot bergmeer. Voldoende groot om verzanding van de IJsselmond te voorkomen. Dat ware dan daar te situeren, waar de bodem grotendeels zanderig was of waar de rivierkleilaag dun was. Dat gebied ware dus niet te bepolderen. De grenzen van deze boezem begonnen zich dus ook al af te tekenen. Met inachtneming van Stieltjes' axioma's.

VII.1.4. De presentatie van de onderzoeksresultaten

Deze resultaten werden door de Zuiderzeevereniging in acht rapporten publiek gemaakt. Ze gaven eigenlijk de droogmakingscontouren met een zekere empirisch gestaafde vanzelfsprekendheid aan. Dat was de kracht ervan: de steller leek niet gedreven te zijn door allerlei dogmatische uitgangspunten. Hij had de stoffelijke situatie grondig tot zich door laten dringen. En daar was nu het automatische resultaat. Dit plan, dat tussen 1887-1892 werd gepresenteerd in logische etappen, zou vrijwel ongewijzigd kunnen worden uitgevoerd. Nu was het nog wachten op een “van buiten komende aanleidende oorzaak” om de zaak in de versnelling te brengen. En die kwam, door toedoen van ene Wilhelm Von Hohenzollern in 1912. Wilhelm II, de Duitse Keizer. We bespreken eerst die oorzaak en de reactie daarop van degenen die als premier in een oorlogskabinet Lely de kans zou moeten geven om als minister van waterstaat zijn plan te volvoeren. Dat was de liberaal Cort van der Linden die tezamen met Lely in het kampioenenkabinet zou zitten dat neutraal Nederland door de Eerste Wereldoorlog wist heen te loodsen. Daarna gaan we in op de technische aspecten van het plan-Lely.

VII.2. De opstelling van Cort van der Linden

Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden (1846-1935) was boven alles een liberaal *pragmaticus*. Hij was ondermeer hoogleraar staathuishoudkunde te Groningen en Leiden en hield zich derhalve met het staatsrecht bezig. Hij was ook raadadviseur bij het ministerie van justitie. Hij was als minister van justitie betrokken geweest bij de Eerste Haagse Vredesconferentie in 1899 waarop onder meer gepoogd werd het humanitaire oorlogsstrafrecht te codificeren. Wat mag wel en wat mag niet tijdens de toestand die “oorlog” genoemd wordt? Er kwam niet veel van terecht. In de Tweede Haagse Vredesconferentie in 1907 kwam het tot een codificatie van de wetten en gebruiken bij een landoorlog. Het zogeheten Landoorlogreglement. Er was nog geen Zee-oorlog reglement, mede omdat Engeland er niets van wilde weten. Engeland, dus Groot-Brittannië had de machtigste marine ter wereld. Zo’n zee-oorlog codificatie zou dus primair betrekking hebben op de *Grand Fleet*. De Duitse *Hochseeflotte* was echt ook wel wat, maar haalde het niet bij de Britse vloot. Londen wilde liever zijn machtige slagschepen niet binden aan iets wat eenzijdig tegen Brittannië’s dierbare *empire* gericht scheen. Want dat rijk werd samengehouden door die vloot. Het was echter niet hoffelijk om op de Haagse conferentie al te duidelijk te doen blijken dat men van een dergelijke zeerechtscodificatie niets moest hebben, dus besloot Londen de afhandeling te reserveren voor een conferentie te Londen, kort daarop te houden in die stad. Dan waren er veel Engelse Admiraals bij de hand en dan was het nog een thuiswedstrijd ook. Men kon dan het idee van een codificatie luidruchtig verwelkomen en de lastige aspecten ervan filteren tot een vorm die voorlopig Londen in zijn maritieme bezigheden niet stoorde. Het viel Cort op, dat de Britten vooral gebeten waren op de idee dat een absolute blokkade van de vrije zee een oorlogsmisdrijf kon zijn. Absoluut: dus zonder uitzonderingen. Een blokkade die mede vaartuigen zou betreffen die een neutrale vlag voeren. Cort wist, als ieder ander politicus – hij was al meerdere malen geconsulteerd als (beoogd) kabinetsformateur en hij was Staatsraad – dat een oorlog tussen Engeland en Duitsland in het verschiet lag. Hij wist dat dan Londen de toelag had om een absolute blokkade op de volle Noordzee te organiseren, weliswaar gericht tegen Duitsland, maar, omdat Nederland daar nu eenmaal geografischerwijze vóór lag (of tussen), ook gericht tegen Nederland. Hij wist ook dat het dan weinig zou uitmaken of Nederland zich neutraal had verklaard. De Engelsen zouden formeel die neutraliteit respecteren en er praktisch zich niets of weinig van aantrekken. De hongersnood waarin Londen de Duitse burgerbevolking zou willen storten zou mede implicaties hebben voor de voedselvoorziening in Nederland. In Londen, op de zeerechts-conferentie, werd er dus door de Britten alles aangedaan om het onderwerp “blokkade” te de-agenderen. Met succes. Er werden wel degelijk regels voor de mariene oorlog geformuleerd, er werden bepaalde gedragsregels gegeven voor onderzeeboten en

bewapende koopvaarders, het omvlaggen en de vlagregistratie, maar de blokkade werd niet genoemd als mogelijk oorlogsmisdrijf of humanitair vergrijp. De blokkade stond dan ook niet in de Londense Zee-rechtsdeclaratie van 1908. Londen concludeerde dus dat het volgens het gewoonterecht geen oorlogsmisdrijf was. En daaruit trok het de slotsom, dat de beperkte redactie van de Declaratie ook een *machtiging* was om wel een absolute blokkade in te stellen, mede gericht tegen staten wier neutraliteit Londen wel erkend had. Niet, dat Londen meende, dat het zo'n positieve machtiging nodig had. Maar het was altijd handig om op gerond van een verdragshistorische interpretatie te kunnen volhouden dat het volkerenrecht de absolute blokkade niet pertinent verbood en dat ze dus geoorloofd was. Een typisch Angelsaksische interpretatie van het oorlogsrecht, die ook heden ten dage nog opgeld doet.

Verder was Den Haag goed voorgelicht over de oorlogsintenties van Keizerlijk Duitsland. Het wist dat in de hoogste militaire kringen een oorlog op het Europese vasteland onvermijdelijk werd beschouwd. Het wist dat dan de mogelijke neutraliteit van Nederland daarin een vrijwel betekenisloze factor zou zijn van militair-strategische oogpunt uit bezien. In 1912, in de decembermaand, hadden Wilhelm II en Von Moltke, chef van de Generale Staf, besloten dat, nu een oorlog een *Notwendigkeit* scheen, Duitsland deze maar het beste als eerste kon beginnen. En verder, dat dat ook maar het best zo vroeg mogelijk kon gebeuren. En tot slot dat het een kwestie van opportuniteit zou zijn of Nederland wel of niet zou worden binnengevallen. Dat zou men nog zien. Het volkerenrecht had daar niet mee van doen.

Onder deze omstandigheden begon Cort de landaanwinningsplannen onder Stieltjes' paradigma anders te bekijken. Hij voorzag dat de Britse vloot de Noordzee na de oorlogsverklaringen zo zou afsluiten dat de Nederlandse grote zeehavens – Amsterdam, Rotterdam en Vlissingen – bijna niet meer zouden zijn te bereiken tenzij via smalle vaargeulen wier ligging steeds gewijzigd zou worden. Nederland voerde enorme hoeveelheden graan, varkensvlees en aardappelen in. Dat waren de bestanddelen voor het volksvoedsel. Die ladingen zouden Nederland niet meer bereiken, niet regelmatig en niet voldoende. Rijst was er volop binnen de Stelling van Amsterdam, maar dat at een Amsterdamse havenarbeider nu eenmaal niet. Bovendien, als Nederland zijn neutraliteit al zou kunnen handhaven, dan zou Duitsland toch voedseldoorvoer via de Rijn blijven claimen. Een nieuw groot, uitermate vruchtbaar agrarisch areaal, waarin naar regeringsnoden juist die gewassen zouden kunnen worden geteeld welke distributie al naar gelang de oorlogstoestand vereist zouden zijn, zou nu wonderwel uitkomen. Nederland zou dan in dat opzicht zelfvoorzienend of *autarkisch* kunnen zijn. Lely had een plan dat aan deze doeleinden uitstekend beantwoordde. Toen Cort premier werd van een minderheidskabinet met liberale boventoon, gaf hij prioriteit aan de uitvoering van dat plan, al had Lely, zijn nieuwe minister van waterstaat, daarbij nooit dezelfde juridische gedachtereeksen gekoesterd als Cort. Hun motieven en intenties sloten wonderwel aaneen. Tot op zekere hoogte.

VIII. De Zuiderzeewetgeving

VIII.1. De technische aspecten van de afsluitdam

De troonrede van 1913 vermeldde het voornemen om een Zuiderzeewet aan de kamers voor te leggen. De wet in formele zin zou bepalen dat het Rijk een afsluitdijk zou aanleggen. Het wetsontwerp gaf de ligging en het dijktraject weer. Het bepaalde dat delen van de Zuiderzee zouden worden drooggemaakt. Het bepaalde dat polders zouden worden aangelegd, maar waar en welke en in welke volgorde, dat zou nog bepaald worden. Dit alles zou verder bij wet worden geregeld. Het rijk zou alles betalen. Verder zou compensatie geboden worden aan de Zuiderzee-vissersbevolking wegens schade die de afsluiting zou teweegbrengen aan hun debiet. Het geldt hier een kader- of raamwet. De regering vertelt, wat ze gaat doen. Ze geeft principes daarbij weer. En hoe dat alles zal

worden uitgevoerd, dat wordt nader bepaald, wederom bij wet. Het geldt hier een *machtigingswet*. Ze vraagt aan de volksvertegenwoordiging eigenlijk mandaat bij wet om aan deze voornemens goedkeuring te geven. Daaronder verder hieronder ad IX.4.

De afsluitdam zou aansluiten bij een zeeweringsdijk die noodzakelijk was om de *Wieringermeerpolder* aan te leggen. Daarin zag Cort veel: die was vrij snel aan te leggen omdat zij de kustlijn kon volgen en bij de kust van Noord-Holland kon aansluiten. Ze zou als versterkingspunt zeewaarts het eiland Wieringen kunnen hebben. De Wieringermeerpolder kon dan meteen als proefgebied voor de agrarische activiteiten gelden: hier kon men voorraden winnen voor de aanleg van graanschuren binnen de Stelling van Amsterdam, want Cort voorzag na augustus 1914 een langdurige oorlog. Daarin kreeg hij gelijk. Op de dijk kon een bredere weg aangelegd worden als transporthoofd voor de aanleg van de eigenlijke afsluitdijkdam. De nieuwe dijk werd de Amsteldiepdijk genaamd. De aanleg van de Wieringermeerpolder zou oorspronkelijk pas plaatsvinden als de Afsluitdijk zou zijn voltooid. Maar Cort keerde de zaken om. Hij faalde echter in zijn calculaties. Omdat de Amsteldiepdijk helemaal in de Zuiderzee moest worden aangelegd moest ze belangrijk worden verbreed en verzaamd. Er waren ook voor de verankering veel materialen nodig, die normaal geen probleem zouden zijn, maar nu, in oorlogstijd wel. Cort en Lely zaten op de eerste plaats steeds met een enorm transportprobleem. Het meeste zou moeten worden aangevoerd met paardentractie. Later zouden uiteraard vrachtauto's worden ingezet, maar die waren er nog niet op locatie. Vrijwel alle paarden waren gerekwireerd en elders ingezet. En verder waren bij de mobilisatie vrijwel alle transportmiddelen verplaatst naar de Derde Divisie in Brabant, waar de Opperbevelhebber van land en Zeemacht beducht was voor een onverwachte grensoverschrijding door de Duitse troepen die militair tegengegaan zou moeten worden door de Mobiele Brigade die van deze Divisie was toegevoegd. De materiaalverplaatsing van de dijkage moest aanvankelijk handmatig worden uitgevoerd. Omslachtig en vooral langzaam. Toen eenmaal voldoende dijkagemateriaal was verzameld – zand, grint, basaltkeien voor de rietmattenverzwaring en de zinkstukken bleken ze weer nodig voor de aanleg van nieuwe liniën en stellingen bij een niet voorziene troepenverplaatsing van de Vierde Divisie naar Zeeland en toen daarin voorzien was, eisten de Duitsers ze op, omdat de loopgravenoorlog inmiddels was begonnen. De dijkaanleg werd dus zwaar vertraagd omdat de Duitsers steeds weer nieuwe, schier onmogelijke eisen aan Nederland bleven stellen, vaak in strijd met zijn geproclameerde neutraliteit. De laatste stroomgeulen konden pas in 1924 worden afgesloten door de dijk. Wieringen was, in weerwil van de haast die Cort had willen ontwikkelen, al die tijd een eiland gebleven. Met de aanleg van de Wieringermeerpolder kon pas in 1927 worden begonnen, toen de druk om van Nederland een autarkisch land te maken op agrarisch gebied was weggevallen.

De eigenlijke afsluitdijkaanbesteding kon pas in 1920 effectief worden. De aanleg van de Afsluitdijk kon pas in 1927 beginnen. Dat was vanuit Corts perspectief rijkelijk laat. Hij had eigenlijk op zeer korte termijn de volledige droogmaking van het IJsselmeer willen starten vanuit het door hem gevreesde hongersnoodperspectief. Ten gevolge van de Britse zeeblokkade, die door minister van Marine Winston Churchill onmiddellijk na de mobilisatie van de Britse gelast werd, ongeacht de neutraliteitspositie de Nederland in augustus 1914 claimde. Weliswaar was de Britse regering akkoord met de constructie die het Nederlandse bedrijfsleven opzette, dat niet de Nederlandse overheid, maar het private transportwezen zou garanderen dat trans-Atlantische vaarten naar Duitsland zou doen brengen, en dus geen voedsel zou doorlaten via Nederland dat (mede) zou kunnen strekken tot voeding van het Duitse veldleger. Dat bedrijfsleven zette de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij op. De N.O.T. bij acroniem. Het zou aan de westerse geallieerde oorlogvoerende partijen een certificaat van die strekking afgeven. Dat zou inhouden dat de bij het transport betrokkenen er voor instonden dat de lading, die wellicht contrabande zou kunnen

opleveren, in geen geval door Nederlandse transportondernemers zou worden afgeleverd aan enige wederpartij binnen de territoriale grenzen van de Centrale Mogendheden die streken met die geallieerden. In wezen nam daarmee de private sector de handhaving van de Nederlandse neutraliteitsproclamatie – een typische uiting van *externe soevereiniteit* – op zich. Cort had tevoren deze constructie bij voorraad goedgekeurd. De bewoordingen ervan in juridisch Engels had hij overgelaten aan de president van de trustmaatschappij, Van Aalst. Het kwam meestal neer op *Etikettenschwindel*. Ook de N.O.T kon niet voorkomen dat tussenpersonen bij de binnenlandse transporten de contrabandeuze goederen toch afleverden in hongerend Duitsland, zij het via smokkel of via een stelsel van gefingeerde doorvoer naar niet-strijdende partijen die prompt toch weer doorleverden aan Duitsland. Het was liberalisme in zijn barre nadagen: zoals Cort akkoord ging met de tussenkomst van de private *Zuiderzeevereniging* om in het parlement te kunnen volhouden dat de rijksoverheid geen droogmakerij was gestart uit winstbejag, zo ging hij ook akkoord met deze tussenkomst van de N.O.T. die wel degelijk daardoor allerlei staatstaken bij de handhaving van het neutraliteitsstatuut aan zich trok en zelfs internationale herkenningstekens die de N.O.T.-schepen moesten voeren begon uit te vaardigen die Groot-Brittannië erkende alsof het tekens waren die volkerenrechtelijk universeel privileges zouden kunnen geven tegen praaieren, visitatie, opbrenging en inbeslagneming, de befaamde of beruchte N.O.T.-kegel. De N.O.T.-constructie begunstigde in hoge mate Duitse rederijen en beurtvaartondernemers die de voorrechten die de Herziene Mannheimer Rheinfahrtkonvention van 1861 optimaal wisten te misbruiken. Een klein deel van de Nederlandse bevolking wist na 1916 daardoor stinkend rijk te worden, de beruchte “Oorlog Winstmakers” de O.W.-ers. De Nederlandse bevolking begon na 1916 dan ook aan a-avitaminose te lijden doordat Cort zijn graanschuur in de Zuiderzee niet wist te verwezenlijken en ook niet door gewasbebouwing voor vitaminerijke aanvullingen via lijnzaadoliën en dierlijke vetten kon zorgen. Tot acute hongersnoden kwam het niet, wel tot structurele massale ondervoeding, waardoor de sterfte aan de Spaanse griep in Nederland toch nog relatief hoog was.

De Afsluitdijk werd geprojecteerd van Wieringen naar Piaam. Ze deelde de Zuiderzee in twee. Het zuidelijk deel werd IJsselmeer genoemd. Het noordelijk deel Waddenzee. Om daar een boezembekken van te maken, zoals eerder was gesuggereerd, werd niet in verdere overweging genomen. Uiteindelijk kwam het oostelijk hoofd bij Zurich, iets noordelijker, om het stormgevaar nog meer te beperken. De Afsluitdijk werd, omdat in 1927 er geen materiaal schaarste meer was, hoger en breder dan aanvankelijk beraamd. Dat maakte de Afsluitdijk wel duurder, maar dat werd terugverdiend in goedkopere lagere dijken rondom de polders en aan de zeekusten. De Wieringermeerpolder zou binnen de Afsluitdijk vallen, zodat daar een kleinere en korte dijk nodig was. Het traject Enkhuizen/Stavoren, tevoren door veel reeds besproken planners bepleit, was wel korter maar zou de dijkage doen gaan door gebieden met diepe stroomgeulen. Verder was de Afsluitdijk zo geprojecteerd dat geen grote inham aan de zeezijde van de dijk ontstond, die bij de veelvuldige noordwestelijke vloedende gevaarlijke opstuwingen kon veroorzaken. Men werkte vanaf vier locaties. De beide oeverhoofden en de werkeilanden Breezand en Kornwerderzand. Behouden bleef het uitgangspunt dat de Afsluitdijk daar hoorde te liggen waar zij de rivierklei-sedentatie door de Gelderse IJssel, ook bij stroomverloop, binnen het IJsselmeerbekken kon houden. Aan de Wadden-zeezijde noordelijk van de dijk was de grond voornamelijk zanderiger. De idee om de Waddeneilanden te bezigen als verbindingpunten voor zulk een dijk, gelanceerd door Age Buma en ten dele, door Van Diggelen, was wegens de enorme kosten verworpen: deze dijken zouden in uiterst diepe stroomgeulen en trekpaten moeten worden gelegd op poreuze ondergrond. Dat was ook veel te riskant.

De dertig kilometer lange Afsluitdijk werd vooral samengesteld uit kleileem. Dat kon ter plaatse worden opgebaggerd. Het was taai en consistent na ontwatering. Deze dijk werd verder ook

weer gefundeerd op riettenen matten die afgezonken werden door er basaltkeien op af te storten. Op 28 mei 1932 werd *De Vlieter* gesloten, het laatste gat. De Afsluitdijk werd in 1933 geopend voor verkeer. De berekeningen van Cort waren dus aanmerkelijk tekort geschoten. Oorlog is een onberekenbaar iets. Maar hij had tenminste werkelijk en realistisch vooruitgezien. Dat maakt hem in Nederlandse verhoudingen al een staatsman.

VIII.2. De polders

VIII.2.1. De Wieringermeerpolder

Bij de droogmaking werd de kracht van elektrisch gemaal Lely ingezet. Het werd gesecondeerd door dieselmemaal Leemans, een van de promotors van de Zuiderzee-droogmaking. De polder was geen IJsselmeerpolder. Het was een Zuiderzeepolder, geheel aangelegd "in de natte". In 1930 was de polder droog. Vanaf 1934 werd de polder in cultuur genomen. De overheid gaf de kavels uit via verpachting. Dat werd gedaan door het publiekrechtelijk lichaam *Directie Wieringermeer*. Zij wilde de problemen uitsluiten die na de droogmaking van de Haarlemmermeer waren ontstaan toen de kaveluitgifte geheel aan de particulieren die in de droogmaking aandeel hadden genomen werd overgelaten. Deze aandeelhouders zorgden niet voor behoorlijke infrastructuur – waterleiding, riolering, behoorlijke afwatering, wegen – zodat de bewoners tot armoede vervielen en zelfs weer, net als bij de Heerhugowaard, de beruchte moeraskoorts of Zeeuwse malaria uitbrak. Nog steeds meende men dat de ziekte werd teweeggebracht door een "slechte lucht", malaria. De Wieringermeerdirectie richtte zich dan ook op de bestrijding van de uitwaseming van de aanvankelijk moerassige gronden. Men meende dat de muggenlarven, in de poelen uitgekomen door afgezette eitjes van de gelijknamige mug, als het ware op die uitwasemingen meesurften totdat ze mens en dier konden besmetten. Te Medemblik was een filiaal van het zoölogisch laboratorium van de afdeling tropische hygiëne van het Koninklijk Koloniaal Instituut te Amsterdam gevestigd. De directie verzocht het de drooggevalen landen te onderzoeken samen met de Commissie voor malariabestrijding voor de bevolking van Noord-Holland. Besloten werd tot larvenbestrijding door het spuiten van een arsenicumpreparaat op wateroppervlakten van sloten en poelen. Dit bleek niet te baten. De muggen kwamen van zeer grote afstanden toch steeds weer terug. Over kilometers afstand. Er zat niets anders op dan de muggen zelf te bestrijden. Malaria-muggen zijn nachtdieren. Men maakte dus de menselijke slaapvertrekken hoe dan ook ontoegankelijk voor de mug. Standaardhorren werden ter beschikking gesteld voor de standaardwoningen. Voor de ramen werden horrichels verplicht. Zelfs in stallen werden horren geplaatst. De malaria werd aldus doeltreffend tegen gegaan. Deze methoden werden ook toegepast bij de eerste fasen van de ontginning van de drooggelegde andere IJsselmeerpolders.

De dorpen en de boerderijen werden volledig plan economisch aangelegd. Eerst de kleine plaatsen. Steeds was er de beduchtheid voor het communistisch gevaar. Na 1918, toen Troelstra de staatsmacht had willen grijpen om in Nederland in navolging van Duitsland een Radenrepubliek te vestigen, waarbij hij in de tweede kamer de dictatuur van het proletariaat alvast opeiste, was de vrees voor *bolsjewisme* bij vrijwel ieder overheidsoptreden op grotere schaal virulent aanwezig. De Jordaanrellen gedurende de crisistijd in 1933-1936 vergrootte deze onberedeneerde vrees alleen maar. In 1934 werd hier het Joodse Werkdorp Nieuwesluis geopend, bestemd voor de toevloed Aszkenasische joden die het oosten kwam opdoemen. Ook hier was de beduchtheid voor revolutie bij de rijksoverheid aanwezig. Het bestuur van het *Openbaar Lichaam De Wieringermeer* werd er na 1938 door getekend, ook op planologisch gebied. De Duitsers zetten aan het eind van de Tweede Wereldoorlog de polder onder water.

Conform Corts oorspronkelijke bedoeling kent de Wieringermeerpolder voornamelijk akkerbouw van aardappelen, graan en suikerbieten, tuinbouw en veeteelt. Alleen agrarische

industrie werd in de Wieringermeer toegestaan. Het ging om toeleveringsbedrijven voor zaaigoed, opslagplaatsen voor graan, peulvruchten, zaden en kunstmeststoffen. Er kwam ook een inrichting voor het centraal kunstmatig drogen van vee-groenvoer. De omzet in granen was omvangrijk. De handel in kunstmeststoffen en zaai- en pootgoed ontwikkelde zich sterk. Er kwamen vier loondorsbedrijven. Verder was er een centrale voor landbouwwerktuigen die op dagbasis gehuurd konden worden. Daaraan was een reparatiebedrijf verbonden. Smederijen die daarbij in de buurt ontstonden werden gaandeweg constructiebedrijven en metaalbewerkingsinrichtingen.

Om te zien hoe het cultiveren van verzilte rivierkleigrond het best gestart kon worden werd de Proefpolder Andijk eerst aangelegd in 1926-1927. De Directie Wieringermeer bouwde daarom in Andijk een boerderij met laboratoria voor landbouwkundig, bodemkundig en microbiologisch onderzoek. Het ging om het overwinnen van typische problemen bij agrarische benutting van sterk verzilte gronden, zoals ontzilting, inklinking, oxidatie en opdroging. Verder werd met verschillende methoden van grondbewerking geëxperimenteerd en werden gewassen geselecteerd en gekruist die zilt resistent waren. In 1929 kon de polder in cultuur genomen worden. Door de nieuwere bewerkingsmethodes kon meer productie gewaarborgd worden, waardoor de verkoopwaarde van de kavels aanmerkelijk steeg. De verkoop dekte zelfs de kosten van de aanleg van de polders. Daarom werden de Andijk-ervaringen ook bepalend voor de verdere aanpak van de polders die oostwaarts drooggelegd moesten worden. Vereist was een intensieve bewerking. Het was daarom noodzakelijk grondbewerkers dicht op locatie te hebben.

VIII.2.2. De Noordoostpolder

VIII.2.2.1. De crisissteunwet en de werkverruiming

De aanleg van de overige polders werd versneld door de oprichting van het Werkfonds en de Rijksdienst voor de Werkverruiming. Deze diensten werden opgericht als reactie van de Nederlandse overheid op de massale en structurele werkloosheid die ontstond door de Beurskrach van 1929 aan Wallstreet in New York. De overheid moest overgaan tot het uitkeren van werkloosheidstoelagen, de zogeheten crisissteun. Om deze steun te kunnen behouden moesten werklozen zich beschikbaar stellen voor grote werkverschaffingsprojecten. De ontginning van de polders in het IJsselmeer was zulk een project. Op 3 februari 1939 zette de minister van sociale zaken en werkgelegenheid Romme deze werkverschaffing in de versnelling. Hij richtte werkkampen op in de geprojecteerde, nauwelijks drooggelegde polders. De Rijksdienst voor de werkverruiming wees de steuntrekkende personen aan die van deze verruiming plichtmatig gebruik zouden moeten maken. Romme baseerde zich op artikel 19 van de toenmalige grondwet die de staat verplichtte om zorg te dragen voor voldoende werkgelegenheid. Rommes redenering was dat dan de werkloze ook gehouden was de overheid daartoe in staat te stellen: deelname aan werkverruiming op aanwijzing was dus een impliciete rechtsplicht die uit artikel 19 voortvloeide. De werkverruimingskampen werden door de Rijksdienst voor de Werkverruiming in de vorm van kampementen voor vluchtelingen opgebouwd, in barakkenrijen die steeds in V-vorm werden opgesteld. Bij de opvang van de massale toestroom van oorlogsvluchtelingen in augustus en oktober 1914, voornamelijk uit België, had men met deze soort inrichtingen ervaringen opgedaan. Veel van de daarvoor vereiste materialen en bouweenheden waren bij de Dienst Domeinen nog voorradig. Om de kampen kwam een omheining en er was een toegangspost met bewaking, waar men zich als werkverruimend arbeider moest identificeren. Wooneenheden in de barakken bestonden uit ruimten met acht stapelbedden met strozakken. Aansluitend was een kleine woonkamer met een eettafel en stoelen. Er was een centraal toiletgebouw, een waslokaal, een magazijn en een pompgebouw voor de eigen watervoorziening op het terrein. De centrale beheerder van de keuken en de kantine was tevens bewaker. Er was een kampreglement met toegangs- en sluitingstijden en tuchtrechtelijke voorzieningen. Lubbers heeft bij zijn voorstel om “jeugdkampementen” in te richten in de negentiger

jaren van de vorige eeuw, ter beteugeling van de ernstiger jeugdcriminaliteit in die jaren, wel gerefereerd aan deze kampen van Romme. Impliciet werd daarmee eigenlijk erkend dat deze kampen destijds ook al de kenmerken hadden gehad als penitentiaire inrichtingen voor werklozen. En zo werden ze ook door de bewoners ervaren. De polders waren verstoken van iedere aantrekkelijkheid en geld om thuis met verlof te kunnen gaan en het gezin te bezoeken was er doorgaans niet. In de aanvang van de droogmaking gold het kamp Conrad nabij Rouveen als centraal werkkamp van waaruit de werkverruimden konden worden aangevoerd. In kamp Conrad waren meer gedegen voorzieningen. Men meende daarom dat in de drooggelegde polders met tijdelijke noodbarakken kon worden volstaan, zonder de centrale nutsvoorzieningen die eigenlijk in zulk een kamp wel waren voorgeschreven. Kamp De Bruine Enk bij Nunspeet had die functie ook.

Gelet op de Andijkervaringen (zie hierboven) stond vast dat de Noordoostpolder een voornamelijk agrarische bestemming zou krijgen. De gronden waren natuurlijk aanmerkelijk verzilt, maar er was een dikke laag rivierklei. Op 2 februari 1936 kon dan ook met de dijkage begonnen worden. Op 3 oktober werd de dijk tussen Lemmer en Urk gesloten. In 1940 werd de zuidkant van de dijkage gesloten nabij de Schokkerhaven. Het droogmalen begon. Dit geschiedde via drie gemalen: het dieselgemaal Vissering te Urk, het elektrisch gemaal Buma te Lemmer en een elektrisch gemaal Smeenge bij Kraggenburg. De polder viel droog op 9 september 1942. Tevoren waren al omvangrijkere landontginningswerkzaamheden begonnen vanuit kamp Conrad. Schokland was geen eiland meer. De zeebodem tegen de Overijsselse kant liep sterk op. Daar konden de eerste rogge-oogsten al worden binnengehaald in 1941. Daarbij waren de activiteiten van de werkverruimde arbeiders onder de Romme-regeling van groot belang. Wie meende dat hij werd geconfronteerd met een hem niet passend arbeidsaanbod moest er ernstig rekening mee houden dat hij in aanmerking kwam om in het kader van de werkverruiming uitgezonden te worden naar het oosten ten behoeve van de oorlogsindustrie van nazi-Duitsland. Duitsland was in juni 1941 begonnen aan de heilloze inval in Rusland, operatie “Barbarossa”. Het Derde Rijk had dringend behoefte aan dergelijke vervangende Germaanse arbeidskrachten. Het grootste deel van de mannelijke Duitse bevolking dat nog tot werk in staat was, was nu gemobiliseerd en bevond zich in het onmetelijk steppegebied van Georgië, de Ukraine of Wit-Rusland. De secretarissen-generaal Hirschfeld van Handel, Scheepvaart en Nijverheid en Frederiks van binnenlandse Zaken plachten dit drukmiddel van de oostelijke werkverruiming allengs meer te hanteren, mede omdat de polder woest en ledig bleef terwijl de kampen weinig accommodatie voor vertier boden. Toch bleek de polder een toevluchtsoord voor onderduikers. De bezetter organiseerde razzia's. Hij arresteerde bijna achttienhonderd onderduikers. Deze werden gedetineerd in Meppel. Landdrost Smeding haalde de helft daarvan terug ten behoeve van de graanoogst in de polder. Voortvarend werd begonnen met de bouw van boerderijen, afgestemd op die welke ook in de Wieringermeer uitermate functioneel waren gebleken. Vanuit deze boerderijen werden ploegen uitgezonden om de gronden in cultuur te brengen.

Bij de inrichting van de planologie van deze polder volgde men de “*centrale plaatsen-theorie*” van de Duitse econoom en sociale geograaf Walter Christaller (1893-1969). Hij publiceerde deze in 1933. In een streek of gewest moest, om sociale cohesie te kunnen ontstaan, een plaats centraal staan. Daarop moesten alle wegen stervorming aannaderen. De ondergemeenschappen moesten aan die wegen liggen, maar afhankelijk zijn en blijven van de nutsvoorzieningen in de centrale plaats, van waaruit deze sub-gemeenschappen makkelijk beheerst en aangestuurd konden worden: het geopolitieke *Führer-prinzip*. Christaller had deze sociale wetmatigheid geconstateerd in de Zuid-Duitse stadjes, vooral in Beieren en Württemberg. In een ideale staatkundige geopolitieke situatie zijn er altijd centrale plaatsen die knooppunt zijn in een netwerk van stoffelijke behoeften en wederzijdse afhankelijkheids relaties, terwijl de afstanden tussen centrum en randgemeenten een bepaalde onderlinge afstand heeft naar verhouding van de grootte van centrum en randgemeenten.

Er zou aldus steeds een overzichtelijke en uniforme bevolkingsdichtheid ontstaan met een gelijkvormig transportpatroon waarbij alleen de afstand de vervoerskosten zou bepalen. Verder zou meteen blijken, wanneer de ruimte overbelast zou zijn met inwoners naar rato van hun behoeften aan goederen en diensten: men zou een graadmeter hebben voor de vraag of nog van een natuurlijk *Lebensraum* sprake was. De agrarische bevolking zou zich op gelijke afstand van elkaar moeten bevinden, zodat volledige mededinging geborgd zou zijn. Niemand zou binnen dit systeem een oneigenlijk concurrentievoordeel kunnen hebben. Het aanbod zou homogeen zijn. Homogeen: geen vrager zou voorkeur hebben voor één bepaalde aanbieder. Indien de verzorgende functies (bakkers, smederijen, geneeskundigen, banken, scholen) ook gecentraliseerd zouden zijn op de hoofdplaats zou ook daar het aanbod en de vraag homogeen zijn. Prijsverschillen zouden slechts bestaan door verschillen in reiskosten die afstandsafhankelijk zouden zijn. Consumenten willen altijd het goedkoopste product en gaan dus naar de dichtstbijzijnde plaats. Hoe groter de centrale plaats, hoe groter ook de verscheidenheid aan functies en hoe groter ook het verzorgingsgebied van de plaats.

In 1941 waren de Duitsers nog vast van plan Nederland te winnen voor de Groot-Germaanse gedachte en uiteindelijk te annexeren binnen het Groot-Duitse Rijk van na de oorlog die Hitler uiteraard winnen zou. Seysz-Inquart, de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, was daarom geporteerd om deze centraliseringspolitiek in het nieuwe polderlandschap toe te passen en het resultaat aan Hitler te zijner tijd als resultante van een proeftuinpolitiek te presenteren. De sociograaf Ch.A.P. Takes die bij de Directie voor de Wieringermeer werkte, werkte deze theorie voor de IJsselmeerpolders uit. Takes meende dat in de polders een hiërarchisch model moest worden ingevoerd van woonplaatsen van een A, B en C niveau. A-kernen hadden een lokaal-verzorgend karakter. Hun maximale bezettingsniveau zou tweeduizend ingezetenen zijn. B-kernen zouden gewestelijke verzorgingscentra zijn voor niet-dagelijkse bezigheden. Hier zou het inwonertal tussen de vijfduizend en vijftienduizend mogen liggen. De C-kern zou dan politieke aansturingsplaats en hoofdstad moeten zijn. Volgens dit model werden de op te leveren polders nu inderdaad verder ingericht. Lelystad zou de hoofdplaats moeten zijn voor het hele IJsselmeergebied. Emmeloord en Dronten waren geprojecteerd als B-kern. De overheid legde ook in de naoorlogse periode deze theorie volledig ten uitvoer. Bij de uitwerking van het wegennet ging men uit van kernen op fietsafstand. De bromfiets maakte al een einde aan deze planningsparameter, en later het automobiel helemaal. Daarom konden later een aantal geplande dorpen in de Noordoostpolder worden geschrapt. Het eiland Schokland is thans een dorp in de Noordoostpolder. Die naam werd in 1948 voor de polder officieel. Het maakt deel uit van de provincie Flevoland.

VIII.2.3. Oostelijk Flevoland

Ook Oostelijk Flevoland werd ingericht naar de bovenomschreven centraliseringstheorie. Deze polder werd aangelegd tussen 1950-1957. De ontwikkeling gebeurde door de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. Rondom deze polder liggen het Ketelmeer, het Vossemeer, het Drontermeer, het Veluwemeer, de Knardijk en het IJsselmeer. Het heeft vier woonkernen: Swifterband, Biddinghuizen, Dronten en Lelystad, de provinciale hoofdplaats. Midden in het IJsselmeer werd een dijkvak P aangelegd, dat een lengte had van zeven kilometer. Vanaf dit vak werd aan beide zijden aan de ringdijk gewerkt. Er kwam een werkhaven en er kwam een gemaal Wortman. Een van de drie gemalen voor deze polder. Er werd een kamp opgezet voor de dijkwerkers en poldergasten. In 1967 werden de eerste wijken ontwikkeld in Lelystad en kwamen daar bewoners. In de negentiger jaren werden de centraliseringsthesen die bij de eerdere polderingen dwingend waren geweest verlaten. Wijken werden meer op menselijke maat geherstructureerd. Soms werden gebouwen die in de zeventiger jaren van de vorige eeuw supermodern waren geweest tegen de grond gegoooid om kleinschaliger woonmilieus te krijgen. Het maakbaarheidsideaal bleek ook in de polders poreus. Meer aansluiting wordt thans gelegd met de randstad en vooral Amsterdam. *Batavia Stad* is een

winkelcentrum in deze stad waarin een zestiende eeuwse vestingstad wordt geïmiteerd. Er staan dan ook een zware stadsmuur, drie stadspoorten, er liggen autovrije klinkerpaden en individuele winkelgebouwtjes in een authentiek Hollandse, of liever: Markense, sfeer. Het ligt nu met een open front aan het Markermeer waar de toerist uitzicht krijgt op het spiegelretourschip de “Batavia”, waarvan een replica in de “haven” ligt. Vlakbij ligt ook de Bataviawerf, een centrum voor historische scheepsbouw.

VIII.2.4. Zuidelijk Flevoland

Het Zuidelijk Flevoland is de vierde droogmakerij die tot de Zuiderzeewerken behoorde. Het hoort tot de provincie Flevoland. De polder is aangelegd tussen 1959-1968. Het ligt aan het Markermeer, het Wolderwijd, het Nulder- en Nijkerkernauw, het Eemmeer, het Goormeer en het IJmeer. Aan de noordoostkant ligt de Knardijk. Almere is de grootste plaats. Daarnaast is er nog Zeewolde. Tussen de spoorlijn Amsterdam-Lelystad-Zwolle en de dijk langs het Markermeer liggen de Oostvaardersplassen.

VIII.2.5. De Houtribdijk

De Houtribdijk is een waterkering midden in het oorspronkelijke IJsselmeer. Het is een afsluitdam en scheidt het IJsselmeer van het Markermeer. De dijk werd aangelegd vanuit Lelystad en Enkhuizen. De dam werd gebouwd tussen 1963 en 1976. De dijk was bedoeld voor de inpoldering van het zuidelijk deel van het IJsselmeer. In 2003 is besloten die drooglegging niet te doen plaatsvinden. Er loopt een weg over tussen Enkhuizen en Lelystad. Rijkswaterstaat is de beheerder van het dijklichaam. Niet van de weg. Die wordt beheerd door de provincies waartussen de weg verbindt. Er zijn drie sluizencomplexen in het dijklichaam. De Krabbergatsluizen voor de beroepsvaart, de Houtribsluizen en de sluis verbonden aan een navi-duct bij Enkhuizen. Verder zijn er nog spuisluizen voor de onderlinge afstemming van het waterpeil in Markermeer en IJsselmeer.

VIII.2.6. De Markerwaard

De markerwaard is de benaming voor een gebied dat voorshands aangemerkt kan worden als bergboezem van zoet water in het IJsselmeer. Er zou binnen het bedijkte gebied een droogmaking komen. Twee van de oorspronkelijk geplande drie dijken die voor poldering noodzakelijk zouden zijn, zijn aangelegd. Het zijn thans echter verbindende waterkeringen. Op een ervan, zo-even besproken, loopt de weg Enkhuizen/Lelystad. Er binnen ligt nu het Markermeer, dat aanvankelijk Markerwaard zou worden na droogmaking. Van deze waard rest slechts de Oostvaardersdijk tussen Lelystad en Pampushaven. De oorspronkelijke landkant is verstevigd om een waterkeringsfunctie te kunnen hebben. De oorspronkelijke waterkant is landkant geworden. In 1941 was al begonnen met de voorbereidingen voor de drooglegging van de waard. Er is nog een stuk dijk lopend van Marken naar het noorden, dat daaraan herinnert. In de jaren '80 twijfelde de politiek steeds meer over de wenselijkheid van een poldering tot Markerwaard. De zorg voor de *macro-ecologie*, een nieuw onderwerp van voortdurende zorg voor de rijksoverheid, speelde daarbij een rol. Uiteraard is het wachten op de roep deze zorgplicht grondwettelijk te funderen, zoals destijds in 1848 deze werd geslaakt met betrekking tot de waterstaatshuishouding. Tot de droogmaking tot polder komt het voorlopig niet, maar wel worden in het Markermeer toch kunstmatige eilanden gekoesterd die Marker Wadden worden genoemd.

VIII.3. De IJsselmonding en de sluizen

Ten noorden van de oude Hanzestad Kampen begint de IJsseldelta. Deze bestaat uit Keteldiep, Kattendiep, Noorddiep, Ganzendiep en Goot. Alleen het Keteldiep en Kattendiep hebben nog een uitwateringsfunctie en kunnen nog als IJsselmonding gelden. Het Keteldiep heeft een vaartwegfunctie en moet dus open blijven. Het Keteldiep ligt daartoe tussen twee strekdammen.

Deze strekken tot 34000 meter buiten de eigenlijke deltamond. Deze dammen werden in 1826 gelegd om de vaarbaarheid te verzekeren en de verzanding tegen te gaan. Tegen de noordelijke strekdam ligt het Keteleiland. Een van de voornaamste problemen bij de uitvoering van de Zuiderzeewerken was, hoe enerzijds het Keteldiep zijn functies volledig te laten behouden en anderzijds toch te komen tot een Afsluitdam tussen IJsselmeer en Waddenzee. Daarover hierboven nader. Het Kattendiep dateert eerst van 1940 en werd aangelegd door de Dienst Zuiderzeewerken. Deze extra uitmonding van de Gelderse IJssel was noodzakelijk geworden na de afsluiting van het Ganzendiep door dammen, waarin de Ganzensluis werd gelegd. Zonder het Kattendiep zou veel te veel water per etmaal het Keteldiep moeten passeren. Met de vrijkomende grond uit het Kattendiep werd het Rechterdiep bij Kampen gedempt. Door het graven van het Kattendiep ontstond tussen Kattendiep en Keteldiep het Keteleiland.

VIII.4. De Zuiderzee-machtigingswet

Met een machtigingswet vraagt de regering het parlement overdracht van bepaalde grondwettelijke bevoegdheden aan de regering of zelfs het kabinet. De Zuiderzeewet-1918 was zulk een wet. De bedoeling was dat de regering financiële bevoegdheden zou krijgen over meerdere zittingsperioden van de Staten-Generaal ter voltooiing van de droogmakingswerken die in de Zuiderzeewet stonden aangeduid naar algemene strekking. De uitwerking van deze werken naar concrete omvang, doelstelling en periodisering werd overgelaten aan nadere wetten, waarbij de Staten-Generaal weer gemeen overleg met de regering zou kunnen hebben. Maar wel was de bedoeling dat de Staten-Generaal voor de tijd die nodig zou zijn voor de voltooiing van de globaliter aangeduide wetten af zou zijn van zijn grondwettelijk budgetrecht. Voor Cort van der Linden was het eigenlijk een noodwet, ter beteugeling van de door hem voorziene hongersnoden. Die staan overigens niet in de motieven van de wet in de memorie van toelichting. Dat kon ook bezwaarlijk gelet op de krampachtige neutraliteitskoers van de regering. Londen zou het niet geapprecieerd hebben en Duitsland evenmin. De Zuiderzeewet was geen blanco-machtiging en zeker niet een voor alle grondwettelijke bevoegdheden. Uiteindelijk is, omdat de droogmaking niet snel kon beginnen door omstandigheden buiten de macht van het kabinet gelegen, van de budgettaire machtiging niet veel terecht gekomen. Per nieuwe fase bleek toch aanvullende wetgeving noodzakelijk tot 1932, waarbij uiteraard de Staten-Generaal het gewone gemeen overleg konden voeren dat het wetgevingsformulier nu eenmaal in de inleidende rechtsoverweging over doelstelling en reikwijdte van een wet, de zogeheten considerans, vermeldt.

Een machtigingswet is in het algemeen, behoudens acute noodtoestand, weinig zinvol in Nederland. Een tweede kamer, bijeenkomend in een nieuwe zittingsperiode, kan immers via het recht van initiatief altijd weer een wet doen tot stand komen die een einde maakt aan de eerdere machtiging in de vorige periode. Dat geeft aan deze soort wetten altijd een wat bevreemdende en vervreemdende dimensie. Wel is het voor de kabinetscoalitie die de eerdere machtiging in de eerdere zittingsperiode aanvraag moeilijk om zich te distantiëren van de motieven die tot het indienen van het machtigingsontwerp aanleiding gaven. Maar mogelijk is het altijd. Bij de Zuiderzeewet zou het niet anders zijn gegaan. Men kan altijd reppen van veranderde omstandigheden. Bij de Zuiderzeewet liep de oorlog buiten verwachting in november 1918 plotsklaps af. De hongersnoodvooruitzichten vielen voor Nederland weg. Die voor Duitsland duurden voort tot 1920.

VIII.5. De Dienst der Zuiderzeewerken

De Dienst der Zuiderzeewerken is opgericht in mei 1919 als technische bouwdienst voor de uitvoering van de verschillende projecten die in die wet werden genoemd of aangeduid. De dienst werd opgericht buiten het departement van waterstaat. De plannen van Lely waren beslist niet

onbetwist. We zagen al dat er tal van andere plannen waren, gebaseerd op andere beginselen en waterstaatkundige inzichten. Lely, bekend met de op zijn departement heersende papieren oorlog omtrent de Zuiderzeewerken – er was eer mee te behalen voor een departementsambtenaar, maar het afbreukrisico was ook hoog, te wijten aan factoren buiten de macht van dit departement gelegen – besloot tot een zelfstandig bestuurs- en beheersorgaan, rechtstreeks onder het gezag van de politiek verantwoordelijke ministers. De ervaring leert dat departementen altijd de neiging hebben om terug te vallen op een eigen bureaucratische realiteit. Afdelingen werken niet samen, maar bestrijden elkaar en vervolgens kan de minister daarbij pootje worden gelicht. Hij betaalt het gelag. De ambtenaren strijden verder tot aan hun pensioen. De bewindspersoon Lely had al meer dan genoeg ervaring met het verschijnsel dat de ambtenaren onder het “bedienen van de minister” steeds iets anders verstaan en verder meesters zijn in de kunde om de eigen verantwoordelijkheid te ontduiken. Wie goed duiken kan, komt ambtelijk het verst. Hij wilde daarom een aanspreekpunt geheel vrij van het departement. Dit werd de inspecteur van Rijkswaterstaat Hendrik Wortman (1859-1939). Hij werd directeur-generaal van de Dienst Zuiderzeewerken. Hij viel uiteraard volledig onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister van waterstaat. In 1929 werd hij opgevolgd door V.J.P. de Blocq van Kuffeler. J.A. Ringers, directeur-generaal van de Rijkswaterstaat binnen het departement, vond deze constructie van een dienst buiten de Rijkswaterstaat niets. Per 1 mei 1935 gebeurde die inlijving dan ook. De Dienst werd gewoon onderdeel van de departementale organisatie. Per 1971 werd zij een bouwdienst daarbinnen, met een tijdelijke beheerstaak betreffende de Markerwaard. Ze is in 1988 gefuseerd met de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders tot de directie Flevoland. De Dienst Zuiderzeewerken voerde bij de aanleg van de Afsluitdijk en de droogmakingen binnen het IJsselmeer voornamelijk het oppertoezicht. De technische uitvoering werd in onderaanneming overgelaten aan de private Naamloze Vennootschap de Maatschappij tot Uitvoering van Zuiderzeewerken. Het is mogelijk, dat politiek hierin een mogelijkheid werd gezien tot beperking van de staatsaansprakelijkheid bij het falen van technische uitvoeringsdaden. We zagen dat Cort die mogelijkheid aannam bij uitbesteding van planningen aan de Zuiderzeevereniging. De vraag is of deze constructie, destijds wellicht aanvaardbaar, ook thans nog civielrechtelijk houdbaar zou zijn. Tegenwoordig wordt de immuniteit van de staat voor allerlei aansprakelijkheden sterk gerelativeerd, ook als het gaat om taakstellingen die overduidelijk behoren tot de soevereine overheidszorgplichten. Zelfs als het gaat om taakstellingen die behoren bij de rechtshandhaving binnen de grenzen van de internationale rechtsorde. Daarom is de constructie van een Dienst der Zuiderzeewerken wel geschikt om departementale bureauvetes buiten de deur te houden, maar niet om eventuele politieke verantwoordelijkheden en civiele aansprakelijkheden te ontduiken of te ontkennen.

VIII.6. De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders

De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders was een overheidsdienst die verantwoordelijk was voor het nieuwe land in de droogmakingen binnen het IJsselmeer. Ze is pas opgericht in 1962. Voor die tijd werd haar taakstelling vervuld door de Directie Wieringermeer. Deze nam in oorlogstijd de zorg voor de inrichting van de Noordoostpolder op zich, omdat de Nederlandse departementale autoriteiten – de secretarissen-generaal van de departementen – in bezettingstijd liever geen nieuwe Rijksdiensten oprichtten. Ze meenden dat de Duitsers dan van hen ook de oprichting van dergelijke gedeconcentreerde diensten zouden vergen, bijvoorbeeld een dienst voor de nieuwe nationale politie. Daartegen bestonden bij de secretarissen-generaal grote bezwaren omdat Johann Rauter, de Duitse politiechef was in het bezette Nederlandse gebied onder de benaming *Höhere SS- und Polizeiführer und Generalkommisar für das Sicherheitswesen* op de instelling van zo’n dienst op Nederlands initiatief meermalen had aangedrongen. Deze zuiderzeedienst bleef vallen onder het departement van waterstaat en werd alleen maar ook verantwoordelijk voor de uitgifte van grond,

de ruimtelijke ordening en het toezicht op de cultivatie van de kavels in de Noordoostpolder. De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders werd in 1989 opgeheven. Haar werkzaamheden werden ondergebracht bij de Directie Flevoland van Rijkswaterstaat.

VIII.7. De Zuiderzeeraad

De Zuiderzeeraad was een adviesorgaan van de Nederlandse regering betreffende de uitvoering van de Zuiderzeewerken en de Zuiderzeesteun. Hij bestond van 1919 tot 1969. Hij kreeg een reglement van werkzaamheden bij een Algemene Maatregel van Bestuur van 16 juli 1918. Hij installeerde zeven commissies:

- A. voor arbeidersbelangen
- B. voor vissersbelangen
- C. voor bijdragen belanghebbenden
- D. voor interprovinciale verkeerswegen
- E. voor defensie
- F. voor waterbouwkundige werken
- G. voor waterhuishouding

De raad gaf belangrijke beschouwingen over de vraag of de overheid aansprakelijkheid kon dragen voor schadeloosstellingen en schadevergoedingen ten behoeve van private personen en volgens welke criteria. Bij besluit van 3 september 1969 werd de raad opgeheven. Zijn adviestaak ging naar de Raad van de Waterstaat, die per 1 oktober 1992 opging in de Raad voor Verkeer en Waterstaat.

IX. De schadeloosstellingsidee en de Zuiderzeesteun

Bij de zestiende-eeuwse droogmakingen hadden particulieren, die de droogmaking in maatschapsverband ondernamen, zonder meer zich onteigeningsbevoegdheden aangematiigd. We zagen dat bij herhaling: als voor de ringdijkage rond Beemster of Heerhugowaard stukken van de dijk over andermans percelen moesten lopen, had men dat zonder aarzelen gedaan. Men had aangenomen dat dat in het octrooi, de concessie, als het ware impliciet inbegrepen was. De machtiging van de Staten van Holland om het werk te beginnen had ook geïmpliceerd dat men rechten van overpad, uitwatering, beurtvaart, bevissing en bebrugging of besluiszng – soms tegen duur geld gekregen – stomweg opzij kon zetten. De enige voorwaarde in het octrooi was steeds dat men “oirbaar contentement” moest aanbieden. Dat hield in dat men een vergoeding moest aanbieden of een oplossing die aan de inbreuk op het specifieke recht tegemoet kwam. Dat hoefde niet in overleg te gebeuren en ook niet na overeenstemming met de gedupeerde. De Staten hadden zelfs wel geaccepteerd dat er oneigenlijke druk werd uitgeoefend door de droogmakers, die meestal redelijk machtige heren waren en vaak ook bij de Staten behoorlijk wat in de pap te brokken hadden. Bij de drooglegging van het Haarlemmermeer in 1848 was dat ook nog gebeurd. Men vond dat niet strijdig met de idee van de liberale rechtsstaat, ook als voor de inbreuk op het recht van derden geen enkele wettelijke grondslag bestond.

Dat was in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen men uitbreiding van de overheidstaken met tegenzin begon te accepteren stilzwijgend anders geworden. Er was eigenlijk nooit een echt principieel debat over gehouden wat de grondslag was van de overheidsgehoudenheid om compensatie voor dergelijke inbreuken te gunnen aan gedupeerden,

ook bij publieke werken die een nationaal belang dienden. Bij de onteigeningswet van 1851 was onmiddellijk aangenomen dat bij inbreuk op het recht van eigendom van particulieren schadevergoeding door de overheid moest worden aangeboden. De wet beperkte zich tot de inbezittingen van *onroerende zaken* in het publiek belang. Ook als de onteigening *noodzakelijk* was in het algemeen belang. De inbreuk moest toegestaan zijn krachtens de wet. Voor de onteigening was een koninklijk besluit nodig, waarin de onteigening precies werd omschreven naar plaats, eigenaar, inbezittingshandeling en publiek belang. De te onteigenen persoon moest eerst een minnelijke schikking worden aangeboden. Aanvaardde hij die niet of eiste hij een te vergaande compensatie dan kon dwang worden uitgeoefend. Om die dwang uit te oefenen had de overheid rechterlijke machtiging nodig. De rechter moest de onteigening goed vinden en ook het bedrag van de schadeloosstelling. De particulier had dan altijd beroep op de hogere rechter. De rechter machtigde tot onteigening, maar de overheid kon die machtiging misbruiken. De staat die of het staatsorgaan dat de dwangontteigening had bevolen kon dan worden gedagvaard volgens de bepalingen van het wetboek van burgerlijke rechtsvordering. De idee was dat in deze soort zaken niets rechtvaardigde dat de staat anders behandeld zou worden dan de particuliere persoon. Deze onteigeningswet geldt nog steeds.

De onteigeningswet had al bepaald dat de onteigening zich kon uitstrekken over eeuwigdurende erfpacht, beklemrechten en rechten uit huurkoop, waarmee het te onteigen onroerend goed was bezwaar. De idee van behoorlijke schadevergoeding bij dit soort inbreuken ging dus verder dan de compensatie voor het verlies van de onroerende zaak zelf.

De Zuiderzeewet van 1918 breidde nu dit beginsel van overheidsaansprakelijkheid voor compensatoire maatregelen bij inbreuk op rechten van particulieren uit. Het was voorzienbaar dat de afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee, hoe deze verder ook uitgevoerd zouden worden, inbreuk zou maken op het nijverheidsdebiet van de Zuiderzee-visserijbevolking. Bij de wet zou moeten worden geregeld en vastgesteld welke maatregelen zouden worden genomen ter tegemoetkoming aan deze bevolking. En wel wegens de schade welke de afsluiting mocht berokkenen. De wetgever bediende zich van vage termen, want op welk privaat recht brak de overheid in door de afsluiting en eventuele droogmaking? De visser uit Bunschoten had immers geen *visserijrecht* gepacht. Een dergelijk privaat recht bestond wel, maar dan via een pacht overeenkomst. Dat voor de ontneming van zo'n recht compensatie was vereist was ook in de zestiende eeuw al als vanzelfsprekend aangenomen. De compensatie was vaak onbillijk laag geweest, zeker, maar zij moest geboden worden en de gedupeerde mocht naar een soort rechtsinstantie ter arbitrage. Hij keek wel uit, want de arbiters waren vriendjes van de onteigenaars, maar het principe stond vast.

Hier, bij de Zuiderzeesteunwet ging het om compensatie voor hen die op enigerlei wijze zijn hoofdmiddel van bestaan had gevonden in de Zuiderzeevervisserij. Het ging niet alleen om de visser, maar ook om mensen in de scheepsbouw. Bijvoorbeeld de mastenmaker en de zeilmaker of de vervaardiger van navigatiemiddelen. Hoe stond het met degenen die in de nettenmakerij hun hoofdberoep uitoefenden? Die kwamen ook voor steun in aanmerking. Maar dat omvatte dan ook de touwslager, de boeter, de taander en de vervaardiger van kurken waaraan de netten drijvend werden gehouden na uitworp. De mensen in de visverwerkerij konden dan ook niet worden uitgezonderd evenmin als de individuele paling- of bokkingroker, viszouter en emballeur. Kortom, bij het inleidend wetgevingsoverleg breidde de doelgroep zich steeds weer uit. Onstuitbaar, nu het onteigeningsprincipe tot compensatie zich ineens ook tot iets vaags als een "bedrijfsdebiet" bleek uit te spreiden. Een "debiet" is immers niet hetzelfde als "omzet" of "winst". Ook de bokkinghanger die geen winst weet te scoren heeft een debiet. Allen: doorgaans kan hij er niet van bestaan. Het bleek bijvoorbeeld dat het eetpatroon van mensen veranderde: waren bokkingen en verduurzaamde

haringen voor 1920 nog een delicatessen geweest, gaandeweg, wellicht door modegrillen, weer gestimuleerd door toenemende welvaart, werden deze waren verworden tot armeluisvoedsel, evenals, geruime tijd, de zalm. Hielp het echt als men “debiet” ging vervangen door “levensonderhoud”? Maar dan was weer de vraag hoe dat te definiëren. Men geraakte, zo was het standaard klassiek-liberale parool, aldus op het “hellend vlak”. Men redde zich er voorlopig uit door van de persoon die Zuiderzeewetsteun wilde hebben te vergen dat hij kon aantonen dat hij voor de Afsluitdijk een inkomen had gehad door “Zuiderzeevervisserij” in de meest ruime wettelijke zin dat in zijn levensonderhoud in zijn stand gelet op zijn gezinssamenstelling of levenswijze had voorzien. Hij moest een oorzakelijk verband tussen afsluiting van de Zuiderzee en inkomensderving aantonen en ook dat hij op geen andere wijze eigen inkomsten had kunnen verwerven dan juist die visserij als beroep of gewoonte uit te oefenen. Daarop liepen veel aanvragen uiteindelijk stuk. En dat was ook de bedoeling.

X. De uitbreiding van de overheidsaansprakelijkheid

De Zuiderzeesteunwet werd vanaf 1925 van kracht. De Zuiderzeewet 1918 had grote verwachtingen gewekt voor de doelgroep. Niet zozeer in de artikelen van de wet zelf. Die waren wel vaag, maar gingen eigenlijk over de waterstaatsprojecten als kunstwerken. Werken dus van de menselijke hand opgericht in de natuur. In de memorie van toelichting bij de steunwet werd evenwel wollige taal gebruikt voor de flankerende maatregelen, die als gemeenschappelijke strekking schenen te hebben dat niemand zou hoeven te lijden van de waterstaatskundige ingrepen in het Zuiderzee-areaal. Zes maatregelen werden aangekondigd:

1. Het verstrekken van onderwijs teneinde nieuw nijverheidsdebiet te vinden terwijl, in afwachting daarvan, de achteruitgang in de hoofdinkomsten zou worden gedelgd door subsidies, het toverwoord voor komende generaties in de twintigste eeuw.
2. Ondersteunende maatregelen ter verkrijging van een werkkring. Dat omvatte mede de reiskosten bij het zoeken van nieuw werk, maar ook de verhuiskosten, gereedschap aankopen, beroepskleding en hulp bij het verplaatsen en ombouwen van de eigen bedrijfsterreinen.
3. Een tegemoetkoming wegens de waardevermindering van eigendommen: de waardevermindering van het vaartuig, van de gereedschappen en visserijuitrusting zoals netten, takels, trawluitrusting, machines en machinepark, hulpvaartuigen en reddingsmateriaal. Hierbij scheen de overheid uit te gaan van een *in integrum restitutio*-maatstaf: de belanghebbende moest hersteld worden in de fictieve toestand die zou zijn ontstaan als de Zuiderzee niet was afgesloten. Dat waren steeds fictieve maatstaven die daarbij ontworpen zouden worden, waarbij de subjectieve belevingswijze van de aanvrager per definitie incongruent zou zijn met die van de overheid.
4. Kredietverlening voor bedrijfscontinuatie indien deze redelijkerwijze in enigerlei vorm mogelijk ware, ter plaatse of elders.
5. Voorkeursbehandeling bij het verstrekken van nieuwe visserijrechten.
6. Geldelijke subsidies om het levensonderhoud naar bestendig gebruikelijke verwachtingen ter plaatse te kunnen voortzetten in de staat die er zou zijn als men beroep of bedrijf had kunnen voortzetten zonder Zuiderzeewet.

Men bedenke dat deze toezeggingen werden geopenbaard tussen 1920 en 1925, toen een ongekend optimisme over de Oude Wereld flakkerde na de beëindiging van de Grote Oorlog 1914-1918. Duitsland en Frankrijk waren elkaar huilend in de armen gevallen bij het ondertekenen van het

Verdrag van Locarno, waarin scheen te staan dat de West-Europese mogendheden de aanvalsoorlog hadden verboden als internationaal misdrijf. Duitsland scheen zich volledig te herstellen van de nederlaag die het, mede door eigen optreden, had moeten incasseren bij de totstandkoming van het Vredesverdrag van Versailles in 1919. De grote mogendheden hadden in het vlootverdrag van Washington van 1922 de territoriale status quo in de Stille Oceaan onvoorwaardelijk gegarandeerd: Nederland kon zich dus rustig koesteren in het bezit van zijn immense koloniale Archipel in die zone, terwijl juist op dat moment de onvoorstelbare economische rijkdom van dat *Nederlandsch Indië* als niet te stuiten over de hoofden van de beter gesitueerden als een banjir losbarstte. Nederland had, zoals Colijn bezwerend het volk verkondigde, eigenhandig de Gouden Standaard voor zijn monetaire positie weer geaccepteerd. Duitsland was zelfs lid geworden van de Volkenbond, dus de Rijnvaart stond er buitengewoon goed voor. Rotterdam barstte uit zijn voegen van havenbedrijvigheid. De schatkist kon dus wel wat lijden. In dit zicht wilde men tegenover de Zuiderzeevissers niet kinderachtig zijn.

Uiteraard liep het allemaal anders en had men zich rijk gerekend. Het rijk had zich aansprakelijk gesteld in vage, en daardoor des te indrukwekkender en redenen tot hoop gevende bewoordingen. Het zou allemaal wel wat lang duren in verband met ambtelijke afhandelingen van de instromende aanvragen, maar geduld is een schone zaak.

Voor de afdoening moest een ambtelijk apparaat worden opgestart. Dat moest zich inwerken, want vooral het billijk hanteren van volstrekt fictieve maatstaven valt niet mee. Aanvankelijk was gedacht dat een reglement op ad hoc-basis, vastgesteld bij Ministeriële Verordening wel zou volstaan. De ervaring met de afdoening zou tot bijsturing leiden van de toekenningscriteria en de definitie van de subsidiabele gevallen. Voorlopig was er een Centrale Commissie, die zich daarop toeleigde. In 1929 brak in New York de Beurskrach uit wegens overcreditering op basis van waanzinnige speculaties. De crisis woei de Atlantische Oceaan over maar bereikte in 1930 toch Nederland. Een massale werkloosheid brak uit. De overheid moest ook hier steunmaatregelen gaan financieren. Zij deed dat met tegenzin, want ineens schenen de klassiek liberale opvattingen over de eigenlijke soevereine overheidstaak toch zo gek nog niet. Maar de uitkeringstrekken, de uitkeringsgerechtigden en zij die meenden dat zij dat waren, grepen terug op de beloften die bij de totstandkoming van de Zuiderzeewet waren gedaan aan de vissers, hun beroepsgenoten en toeleveranciers alsmede hun aanverwanten, want dat was een tekenend precedent en daarvan was, ook van overheidswege, hoog opgegeven. De Sociaal Democratische Arbeiderspartij in de tweede kamer sterkte de steuntrekken en werklozen in de idee dat de overheid thans dit precedent als bindend voor anderen afzwoer, mede en met name omdat de Zeevisserijvissers behoorden tot de christelijke “kleine luyden” die altijd tot de aanhang van de zwaar calvinistische Anti-Revolutionaire Partij, de absolute stut van de kroon en de conservatieve regering hadden behoord. Colijn ontzei de revolutionaire, rode en misschien zelfs wel communistische bewoner van de Amsterdamse Pijp de aanspraken waarop de christelijke volgers van deze Schipper naast God konden rekenen. Dat was de onuitroeibare gedachte. De socialisten werden daarin gesterkt door het feit, dat de steunregelingen in de doorgaans uiterst conservatieve agrarische sector veel gunstiger uitpaktten.

Er kwam in 1932 de Rijksdienst ter uitvoering van de Zuiderzeesteunwet. Die werd met argusogen bekeken bij het uitkeringsbeleid. Door alle partijen. Door de conservatief liberale Colijn, want die vond steun van overheidswege sowieso al een onding, door Albarda, de welsprekende en ook wel larmoyante fractieleider, want die vond dat het kabinet met twee maten mat, en door de vissers zelf, want die kregen nooit wat, naar ze dachten, hen beloofd was. De Rijksdienst deed het net, als het Crisiscomité, nooit goed. De Rijksdienst ging zich ook van inspecties bedienen om te

kijken waar de centen in de praktijk aan werden uitgegeven en bediende zich van een soort aanleverij-systeem door de zogeheten “Plaatselijke Commissies” per (plaatselijk) visserijcentrum. De inspecteurs maakten graag gebruik van hoogstpersoonlijke informatie die de commissies hadden over individuele vissers, waarbij het met de persoonlijke levenssfeer niet nauw genomen werd. Maar bij de uitvoering van de crisis-steunwetgeving ging het precies zo. De steuntrekkers en de aanvragers voelden zich bekocht en verraden. Het principe van de overheidsaansprakelijkheid verdeelde al meer en meer in plaats van te verenigen op basis van de these van collectieve solidariteit. De aanvragers van de Zuiderzeewetsteun moesten kunnen bewijzen dat op 25 juli 1918, de dag van publicatie van de Zuiderzeewet, zijn hoofdmiddelen van bestaan voor meer dan de helft uit de Zuiderzeevervisserij of uit een nevenbedrijf daarvan waren gekomen. Kon hij dat niet, dan kwam hij niet in aanmerking voor enige steun. Omdat op die datum nog bijna niemand kon weten hoe de afsluiting en droogmaking zou uitpakken en wat de steunverwachting zou kunnen zijn, konden dat maar weinigen. De visserij placht niet veel aan boekhouding te doen en de peildatum was hem vreemd. In ieder geval niet ten genoegen van de ambtenaar van de Rijksdienst die instructie had vooral niet te scheutig te zijn. Men kon in beroep bij de minister van Waterstaat. Die ging af op de rapporten van de Centrale Commissie die de uitkeringsambtenaren aanstuurde, mede met het oog op het crisisbeleid ten aanzien van de Rijksbegroting die, volgens Colijn, eigenlijk jaarlijks sluitend moest zijn. De visser ving dus vaak bot. Dat was hij tijdens de bloeitijd van de Zuiderzeevervisserij ook gewend.

Er is geen twijfel over mogelijk dat met de toelichting op de Zuiderzeewet als raam- of kaderwet veel te hoge verwachtingen waren gewekt. De zaak werd nog erger toen de Zuiderzeeraad de doelstellingen van de wet nader formuleerde als methodes waarlangs de algemeen gedeelde verwachtingen van de visserij verwezenlijkt zouden kunnen worden. De raad deed dat om maatschappelijk draagvlak te krijgen voor de buitengemeen omvangrijke planologische veranderingen in het Zuiderzee-kustgebied die op til waren, maar waarvan die raad de consequenties op langere termijn niet kon voorzien. De raad was hier bezielde van het streven om weerstanden te overwinnen op korte termijn. Er was een ongekende hausse. Geschoten in de status quo-modus van consultatieve organen die zelf toch nooit het harde gelag hoeven te betalen voor overoptimistische prognoses zonder enige feitelijke grondslag spiegelde de raad de visserijbevolking voor dat alle vissers tachtig procent van hun gemiddelde inkomen over 1915-1818 zouden kunnen blijven genieten, gevolg door een prijzen-geïndexeerd pensioen. En daarnaast zouden ze volledige compensatie krijgen voor de waardevermindering van hun bedrijven. De uitkeringen beantwoordden in geen enkel opzicht aan deze verwachtingen. Er werd geen vergoeding voor bedrijfsmatige waardevermindering uitgekeerd. En er werd een pensioen uitgekeerd dat neerkwam op een onderstandsvoorziening conform de Armenwet-1854. In 1931 werd dat uitkeringspatroon iets geamendeerd. Er kwam een extra vergoeding voor de forfaitaire waardevermindering van vaartuigen en scheepsgerei. Maar de visserijbevolking, onvoorwaardelijk vertrouwend op de onfeilbaarheid van de overheid als van gode neergedaalde inzetting conform Romeinen XIII, voelde zich zwaar genept. Het was een gevoel waaraan zij in de Tale Kanaäns ruchtbaarheid wist te geven tot in de dagen van de Val van Aantjes, de kersverse fractievoorzitter van het Christen Democratisch Appel in 1977 toe. Op Colijn, voorzitter van de Zuiderzeeraad, was van toepassing Goethes woord uit het gedicht van de tovenaarsleerling: *de geesten die ik opriep, raak ik nooit meer kwijt*.

XI. De Tweede Wereldoorlog

XI.1. Verruiming van de steungroep

De overheid had ook de definitie van de doelgroep die om compensatoire maatregelen zou kunnen vragen niet goed overwogen. Zij concentreerde die groep op de debieten van de vissers,

gevangen in het afgesloten IJsselmeer. Allen die op enigerlei wijze aan dat debiet deelachtig waren werden uitkeringsgerechtigden, anderen, buiten die afsluiting, niet. Ze had geen rekening gehouden met het feit dat de afsluiting ook enorme gevolgen zou hebben voor de visstand en het ecologisch milieu buitendijks in de Waddenzee. Op de eerste plaats bleek – en daar was al tevoren op gewezen – dat de Afsluitdijk direct gevolgen had voor de migratoire visbestanden afkomstig van de Rijn die via de Gelders IJssel hun paaigebieden plachten te zoeken aan de noordelijke boorden van de Atlantische Oceaan. Nadat de paaing was voltooid plachten deze bestanden – vooral zalmen en vissen die in hun gevolg meezwommen – terug te keren naar hun natuurlijke habitat en daar de eieren af te zetten. Dat maakte de Afsluitdijk onmogelijk en ook dat andere migratoire bestanden boven Rijns terugkeerden om daar hun voortplanting te voltooien in de zijrivieren van die gletsjerrivier. Daardoor werd de samenstelling van die visbestanden die zich voedden uit deze migratoire stromen ook fundamenteel veranderd, terwijl andere visbestanden daarvoor in de plaats onverwacht de Waddenzee plachten op te gaan zoeken als vermenigvuldigingsgebied. Deze bestanden vraten bepaalde waterplanten, wieren en algen of kleinere zeedieren. Ze hadden op deze locatie geen natuurlijke vijanden meer en vermenigvuldigden zich explosief. De vissers rond de Waddenzee waren echter daarop niet berekend. Hun maasbreedten en –gaten waren niet navenant, hun bodembejagingstechnieken via sleepnetten en sparren evenmin. Ze vingen dus minder in een van leven overvloedige zee. Door het overheidsingrijpen dat in de Zuiderzee wet zo treffend was omschreven. Ineens waren enorme haringvangsten mogelijk, maar de capaciteit daarvoor ontbrak. De wervissers van Tessel en Wieringen werden brodeloos, want het wier dat zij beoogden te oogsten bleek in het desbetreffend jaargetijde volkomen verdwenen. De gedupeerden voerden actie. Ook zij werden belast met de aannemelijkheid van de oorzakelijkheidsrelatie tussen Afsluitdijk en zee-biodiversiteit en moesten derhalve vaak bewijsredeneringen uit het ongerijmde fabriceren. Toch kregen zij steun van Tweede Kamerleden die bereid waren akkoord te gaan met waarschijnlijkheidsberekeningen en niet met de *conditio-sine-qua-non*-achtige causaliteit die de Zuiderzeeraad voorstond. Die kwam erop neer: konden aanvragers om uitkeringen ten behoeve van stoffelijke steunmaatregelen aantonen, dat als de Afsluitdijk er *niet* was gekomen er wél wier was geoogst van de samenstelling en hoeveelheid die voor 1932 gebruikelijk was geweest. Dat kon natuurlijk niemand. Er waren geen empirische ervaringsgegevens voorhanden om die vergelijking te maken. In 1938 werd de werking van de Zuiderzeesteunwet daarom uitgebreid tot de Waddenzee tot aan de lijn van de voormalige dam tussen Ameland en de vaste wal in Groningen. Het was nu wachten op de volgende ecologische verschuiving in het mariene diversiteitsgebied, want dat deze eraan zat te komen buiten de wadden-eilanden zelfs buiten de territoriale zee, dat was nu langzamerhand wel duidelijk.

De bezetting door de Duitsers stelde, evenals in de Eerste Wereldoorlog, de overheid weer voor de problemen van de voedselvoorziening. De Britten stelden weer een absolute blokkade in. De gedachte rees weer om tot versnelde afbouw van de poldering te komen, maar ook om de visserij, resulterend in proteïnerijke vangsten, en de voedselrijke zeewieroogst in het IJsselmeer en in de Waddenzee grotelijks te bevorderen, terwijl men juist vanaf 1925 het tegendeel had betracht. Het was een overduidelijk *helter-skelter*-beleid.

XI.2. De hongersnood

Vanaf 1942 werd duidelijk dat Duitsland noodlot economisch gedeeld zou worden door Nederland. En vanaf medio 1943 was duidelijk dat Duitsland de titanenstrijd zou verliezen tenzij ingrijpende militair-strategische beleidsombuigingen werden getroffen. De overheid moest nu grijpen naar noodvoorzieningen om te komen tot adequate distributie van de ingrediënten voor de volksvoedselpatronen. Daartoe behoorde de intensivering van genoemde visserij. De overheid begon nu op grote schaal noodvergunningen af te geven voor bevinging.

De visserijbevolking kon echter niet binnenhalen of oogsten tot het maximum waartoe de vergunningen reikten, ook omdat de overheid eerder alles had gedaan om haar het daartoe vereiste instrumentarium te ontnemen. En verder, omdat de visbestanden aanmerkelijk van samenstelling waren veranderd en de vissers vaak lang niet de juiste tuigage voorhanden hadden om deze te vangen. De aanlandingen bleven dan ook onder de maat, en onder de streefpeilen die de overheid had vastgesteld naar rato van de vangsten voor de eerdere peildatum van 25 juli 1918. Dat kwam mede omdat de top van waterstaat inmiddels voldoende gepolitiseerd was om de bezetter te rapporteren wat deze graag wilde horen: dat hij weinig voor de Nederlandse bevolking hoefde toe doen op het gebied van de nadere voedselvoorziening, omdat Nederland, als het wilde, autarkisch zou kunnen zijn, zoals Cort van der Linden bij de presentatie van het wetsvoorstel van de Zuiderzeewet in 1914 had gedemonstreerd. Vissers die weinig aanlandden werden daarom vaak verdacht van afzetting op de zwarte markt, waar de vis het veelvuldige opbracht dan de officiële van overheidswege aangegeven richtprijzen. Het gold dan een zwaar economisch misdrijf dat aangebracht werd door een volgzzaam Openbaar Ministerie bij de Economische Politierichter die vaak niet vrij bleek van besmetting van sympathie voor de Nieuwe Orde die Seysz-Inquart en zijn Nederlandse vazallen hier te lande trachtten ingang te doen vinden.

XI.3. De onderwaterzetting van de Wieringermeer

De Wieringermeerpolder was in 1944 doel van veel hongertochten door Randstedelingen. Zelfs mensen uit Vlaardingen en Rotterdam kwamen naar de polder die de naam had nog in overvloed over voedselvoorraden te beschikken, mede en met name door de reclame die gemaakt was voor de resultaten van agrarische experimenten te land en ter zee, want ook over de productie van eetbaar wier hadden zich de eigenaardigste verhalen verspreid onder een bevolking die aan niets anders meer kon denken dan aan eten. Inmiddels stelde Seysz-Inquart dan de bevolking haar verwijten moest richten tot de regering te Londen, die door de afkondiging van de Algemene Spoorwegstaking op 17 september het transport van de elementaire grondstoffen naar die randstad onmogelijk had gemaakt, zulks om de succesvolle voltooiing van de *Operation Market Garden* via Eindhoven naar het noordelijk bruggenhoofd over de Neder-Rijn bij Arnhem mogelijk te maken. In de Meer in de polder waren gymnastieklokalen ingericht voor de totaal uitgeputte hongertochters terwijl ook alle boerderijen waren aangeslagen voor inkwartieringen van deze mensen die op hun benen wankelend zich nog net konden binnenslepen. Ook kinderen werden meegevoerd in de tochten. Vaak durfden de Wieringermeerdere dergelijke kinderen geen logies te verschaffen, omdat het risico te groot was dat 's anderendaags de begeleidende ouder of toezichhoudende volwassene overleden zou zijn. De zwarte handel tierde tevens welig vanuit deze polder. De polder raakte tijdelijk overbevolkt. Derhalve greep de bezetter naar een ultiem middel van *Abschreckung* jegens de bezette bevolking: hij ging in het geheim de inundatie van de polder door springstoffen in de zeeweringen aan te brengen voorbereiden. Hij deed dat door ten zuiden van het gemaal-Leemans een aantal ronde verticale gaten van vijf meter diep te boren. Deze werden in het binnen- en buitentalud gegraven en in de dijkruin, op gezette afstanden van elkaar. Op 15 en 16 april was de voorbereiding zover gevorderd dat zware springstoffen in de gaten kon worden aangebracht. De plaatselijke bevolking was niets meegedeeld. Desgevraagd deelden de bezettingsautoriteiten mede dat de activiteiten noodzakelijk waren ter beveiliging van de zeewering: berichten waren ingekomen dat de westelijke geallieerden voornemens waren de polder te bombarderen op gelijke wijze als zij dat met Walcheren deden. Op 17 april om half vier in de ochtend werd bekend dat de polder geïndeerd zou worden. Verdere informatie werd niet gegeven. Van de plaatsing van de springladingen was weinig bekend. Een evacuatie op korte termijn kon niet worden voorbereid, er waren trouwens tal van vluchtelingen en hongertochters wier aanwezigheid bij de overheid in ieder geval niet bekend was. Om kwart voor twaalf werd de dijk opgeblazen. De dijk was op twee plaatsen verwoest. Er was

een gat van honderdvijftig meter breed. En een van tweehonderd meter. De diepten in de gaten waren onderscheidenlijk in de aanvang dertig en drieëntwintig meter. Het IJsselmeerwater stroomde binnen en duwde de dijkzijden bij de gaten uiteen en groef geulen binnenslands. Na twee etmalen stond zevenhonderd miljoen kubieke meter IJsselmeerwater in de polder. Daarop stak een storm op die de verwoesting nog groter maakte. Bij de uitgangen in de ringdijk van de polder stonden Duitse militairen en Nederlandse Landwachters die de langstreckende colonnes vluchtelingen controleerden. Zij konden vele joden en andere onderduikers arresteren.

De reden voor deze terreurdaad is waarschijnlijk geweest dat de luitenant-generaal Johannes Albrecht Blaskowitz als territoriaal bevelhebber van de Festung Holland aan zag komen dat de Duitse Wehrmacht onvoorwaardelijk zou moeten capituleren. Aangezien de oorlogssituatie zich aldus had ontwikkeld dat hij ingesloten zat in zijn vestinggebied, wenste hij zekerheden te kunnen bedingen dat hij met zijn troepen vrij zou kunnen wegmarcheren na de overgave uit het bezette Nederlandse gebied. Hij wist dat de Russen anders zijn overlevering en die van zijn troepen zouden eisen, omdat hij verdacht werd van het als bevelsbevoegde meerdere toelaten van oorlogsmisdrijven in Polen. Blaskowitz was vanaf 20 oktober 1940 opperbevelhebber geweest van het Duitse bezettingsleger in Polen en was op de hoogte geweest van de moordpartijen van de SS-Einsatzgruppen jegens joden en Polen ter plaatse, binnen zijn bevelsgebied. Op grond van eerdere afspraken met de westelijke geallieerden had Stalin het recht opgeëist om oorlogsmisdrijven die waren begaan binnen de hem in Yalta toegewezen bezettingszones te mogen berechten. Daartoe zouden de militairen van de westelijke troepen hem alle noodzakelijke rechtshulp verlenen, waaronder overlevering van de commandanten van gevechtstroepen en van die troepen. Veel van de in Nederland gelegerde legerafdelingen hadden tot de korpsen gehoord die in Polen hadden huisgehouden. Blaskowitz was vastbesloten aan dit lot te ontkomen. Hij had het plan opgevat de Canadese troepen die na hem Nederland zouden beheersen te doordringen van het feit dat hij een adequaat middel bezat om de nakoming van deze afspraken met Stalin te frustreren: de onderwaterzetting van heel Holland. De inundatie van de Wieringermeer was daar een voorlopig bewijsproefje van. Met dat drukmiddel hoopte Blaskowitz een militair vrijgeleide te krijgen binnen de westelijke bezettingszones. Dat kreeg hij ook bij de merkwaardige onderhandelingen in Hotel "De Wereld" met de Canadese generaal Charles Foulkes. Zijn Wieringermeerse demonstratie was overtuigend geweest. De onderhandelingen betroffen dus dat vrijgeleide. Niet de capitulatie van de Duitse troepen. Op 4 mei was al een integrale regeringscapitulatie aanvaard door de Duitse admiraal von Friedeburg te Lüneburg namens de Duitse troepen in Noord-West-Duitsland, Nederland, Sleeswijk-Holstein en Denemarken ten overstaan van de Britse veldmaarschalk Montgomery. Dat deze capitulatie ook in Nederland gold, erkende Blaskowitz. Maar hij wilde dat vrijgeleide dat daarmee niet in strijd hoefde te zijn.

XI.4. De vernietiging van de zeewerende dijken op Walcheren

De Duitse troepen hadden op de westelijke oevers van Walcheren in de dijklichamen zeewaarts en aan de zijde van de Wester Schelde zware bunkerstellingen met verdragend geschut gebouwd om in ieder geval de westelijke geallieerden na de invasie het gebruik van de Westerschelde te beletten. De geallieerden zouden dat vaarwater nodig hebben om Antwerpen als centrale ravitailleringshaven te bezigen. Een haven ter bevoorrading van de steeds verder noordoostwaarts oprukkende Britse troepen. Dat doel was onderdeel van het reeds genoemde operatieplan *Market-Garden* van Montgomery. Dat deze bevelhebber niet inzag dat daarvoor noodzakelijk zou zijn dat hij eerst Walcheren onder zijn commando zou moeten hebben, valt hem als een strategische fout toe te rekenen. Op 4 september 1944 was Antwerpen inderdaad in handen gevallen van de geallieerden, met een vrijwel onbeschadigde haven. Op 17 september zou de ontplooiing van *Market-Garden* een volle omvang aannemen. De geallieerden kwamen er achter dat

de Wester Schelde geheel beheerst werd door de Duitse artillerie. Zij besloten daarom de dijken stuk te bombarderen. Zij gingen er van uit dat dan door de overstromingen in de elektrische vuurleidingen kortsluiting zou ontstaan. Dan zou het geschut machteloos zijn. Verder zouden hun emplacementen spoedig bezwijken in de vloed. De toeval mislukte geheel. Pas op 24 oktober kon door deze bombardementen het Duitse geschut geheel tot zwijgen worden gebracht op Walcheren. Dat was veel te laat voor een succesvolle afronding van Market-Garden dat op de 24^e september al een roemloos einde beschoren was. Inmiddels stond Walcheren vrijwel geheel onder water. Tweemaal per dag kon de vloed ongehinderd binnendringen. Bij laag water vielen alleen de hogere delen droog. Er ontstonden grote diepe geulen. Landinwaarts bij de dijkgangen. Deze doorbraakgangen zijn nog te herkennen aan kreken of wielen achter de zeewering. De dorpskernen die van oudsher op hoger gelegen delen waren gesitueerd bleven droog. Allen ten oosten van de lijn Veere-Middelburg-Nieuwland-Rammekens kon het zeewater dankzij oude middeleeuwse dijken niet binnenstromen. Een omvangrijk evacuatieplan voor de burgerbevolking kon pas na de bevrijding van het gebied op gang komen, naar Zuid-Beveland.

XII. De ramp van 1953

XII.1. De dijkrestauraties 1945-1950

Het verschil tussen de inundaties in de Wieringermeer en die op Walcheren was dat de eerste geschiedde door het inlaten van zoet water en de tweede door zout water. Het lag dus voor de hand dat de tweede grotere schade had veroorzaakt dan de eerste, met blijvende landschapsveranderingen tot verder gevolg. Die inschatting bleek juist.

Wat de Wieringermeerpolder betreft bleek dat in Wieringerwerf van de gebouwen drieënnegentig procent volledig vernietigd was en dat slechts zeven procent ervan zou kunnen worden hersteld. In Middenmeer waren deze percentages eenentachtig onderscheidenlijk negentien procent en in Slootdorp tachtig respectievelijk twintig procent. Van de vijfhonderddertien pachterswoningen en de vijfhonderdvijftien landbouwschuren waren er onderscheidenlijk driehonderddrieëntachtig en driehonderdvijftig bijna of geheel verwoest. Het overgrote deel had zware beschadigingen opgelopen. Verder waren de meeste directe opritte naar de bruggen kapot of onberijdbaar, de watergangen waren ingevloed en de binnenlopen van de dijken afgekalfd. De beplantingen langs de wegen en bij de dorpen waren zo goed als dood. Alles was door het water volkomen geëgaliseerd. Daardoor was het sterk onderhevig aan weersinvloeden. Wat men ook zou doen, men zou voorzichtige hercultivering van de oppervlaktegrond moeten starten om de schade bij herstel zoveel mogelijk te beperken. Er was een immens transportprobleem en een onoverzienbaar gebrek aan herbouwmiddelen. Verder liet zich aanzien dat de Duitse bezetting niet snel ten einde zou zijn. Het zag er naar uit dat het zich in de vesting Holland veilig voelde. In Duitsland donderde de geregelde legerorganisatie per dag zienderogen ineen, maar hier, in Holland, waren de gelederen gesloten. De legerafdelingen hadden voldoende wapens en munitie en beschikte over voldoende proviand, was het maar doordat de Nederlandse autoriteiten geweldige voedselvoorraden had opgebouwd binnen in de Stelling van Amsterdam. Die stonden Blaskowitz en zijn troepen volledig ter beschikking. De generaal was volledig afgesneden van de onmiddellijke communicatie met het Oberkommando der Wehrmacht, maar verlangde niet veel anders omdat iedere veldmaarschalk hem en zijn troepen scheen op te vorderen voor de meest irreële operaties in het gebied achter de Oder en Neisse of in het Ardennengebied. Blaskowitz wachtte de regeringswisseling af die zich zou voordoen als Hitler er op een of andere manier finaal de brui aan zou geven en beide zijn tijd. Hij kon het lang uithouden. Het Herrenvolk ging daar ook van uit. Het liet dat duidelijk blijken. Wat dus te doen? Aan volledige herbouw van de polder en droging van de bodem door waterlozing, al dan

mechanisch teweeggebracht, viel voorlopig niet te denken. Daargelaten of de Duitse overheid zou meewerken of dat zou toestaan, men had de middelen niet. Anderzijds kon men de boel niet op zijn beloop laten: dat zou desastreus zijn voor de gronden die, doorweekt, de barre vorst van het wintertijd nauwelijks goed zou kunnen doorstaan en gedurende langere tijd van zijn poreusheid zou zijn verstoken. De laatste jaren had men strenge winters gehad, waarom zou dat nu ineens een einde nemen. Men besloot tot overleg met de Duitsers.

Die boden aan mee te willen werken aan de herstelwerkzaamheden. De *Oberregierungs- und Baurat* deelde de dijkgraaf van het heemraadschap mede dat dringende militaire redenen de Duitse Wehrmacht tot haar leedwezen hadden genoopt tot de inundatie. De Britten zouden van plan geweest zijn de polder te gebruiken als vlieghaven om de Duitse troepen noordelijk van Arnhem onverhoeds via de Afsluitdijk te kunnen overvallen. Bij het noordelijk bruggenhoofd over de Neder-Rijn was nog steeds een aanmerkelijke concentratie *SS-Panzertruppen* aanwezig, in afwachting van de verdere opmars van de Britse valschermtroepen over de Rijnbrug, die zich vastgezet zouden hebben in het centrum van Arnhem. Het opmarsplan Market-Garden zou, naar het leek, hervat worden. Weliswaar waren grote eenheden USA-infanteristen over de Rijn zuidelijker al oostwaarts gezwenkt, maar Montgomery wilde toch weer de doorstoot naar Berlijn via noordelijk Gelderland hervatten aangezien op die hoogte tankcolonnes zich makkelijker konden deployeren. Onwaarschijnlijk leek dat niet. De Baurat gaf in ieder geval toestemming de dijkgaten te dichten en met droogmalen te beginnen: de Wehrmacht zou materialen aanvoeren. Brandstoffen had zij niet in voorraad, maar zij vond goed dat de dijkgraaf met het Engelse Rode Kruis contact zou leggen om die te bekomen. De dijkgraaf leek het een zinnig voorstel. Hij kende de algemeen strategische toestand uiteraard niet, maar wat de Baurat zei was niet onaannemelijk. Achteraf bleek alles een opzetje om via de Britten aan brandstof te komen voor de Duitsers die zich steeds meer benarder voelden in de kop van Noord-Holland in het zicht van de komende onafwendbare capitulatie. De Duitsers stalen alle dieselveorraden van gemaal-Leemans, dat derhalve niet weer aan de gang gezet kon worden en liepen wacht bij de dijkgaten om reparaties te verhinderen. De capitulatie van 4 mei moest dus dadeloos afgewacht worden. Het duurde vrij lang voordat alle Duitsers afgetrokken waren. De oppervlakte van de polder leed dus de voorziene ernstige aantasting in de lente en de zomer, waarin deze atrofieerde. Uiteraard hadden de geallieerden wel begrip voor de voeselveorzieningsnoden van de Wieringermeeders. Maar voor de aanvoer van materialen om de dijkgaten provisorisch te dichten had het *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces*, dat zich van Parijs naar Brussel aan het verplaatsen was voorlopig noch de tijd, noch de middelen noch de moeite over. De doorstoot naar Berlijn moest de voorrang hebben. Bovendien waren werkelijk alle wegen onberijdbaar in deze regio. De Wieringermeeders kwamen dus deerlijk achterop in Herrijzend Nederland. En hun polder ook.

Veel Wieringermeeders moesten verblijven in kippenhokken, veestallen, schuurtjes en opslagplaatsen. Er kwam een Comité Vluchtelingenverzorging Wieringermeer. Dat moest alle hulpmiddelen betrekken vanuit de Stichting Centrale Voorzieningen Rotterdam. Maar aangezien de Duitsers daar ook honderden kilometers kademuren en loswallen grondig vernietigd bleken te hebben kon van daaruit geen dijkagemateriaal worden aangevoerd naar de Wieringermeer. De Rotterdamse Haven bleek voor dit soort zware overslag- activiteiten voorshands geheel onbruikbaar. De in juni 1945 ingestelde Commissie Wederopbouw Wieringermeerpolder kon pas op 1 oktober met enige schuchtere reparatiepogingen starten. In alle tegenslag bleek een voordeel dat het polderbekken een Sargassozee was geworden voor aangespoelde materialen van elders vernield land. Deze werden geborgen, opgeslagen en gedroogd. Het ging ondermeer om achtduizend kubieke meter aangespoeld hout. Daarbij konden aanzienlijke hoeveelheden sloopmaterialen van elders worden gevoegd, want Herrijzend Nederland was in het kader van de wederopbouw flink aan het slopen geslagen. Men

besloot om de oude polderdijk een nieuwe te leggen ter hoogte van de gaten. Dat bespaarde materiaal. Op 21 juni was de dijk gesloten en kon met droogmalen worden begonnen. Op 11 december was de Wieringermeer weer drooggemalen. De polder bood een aanblik van totale ontreddering. De bodem vertoonde ruïnes en puinhopen. De infrastructuur van wegen, watergangen, sloten en opritten was volkomen verwoest. Voorlopig was bewoning op locatie onmogelijk, reeds omdat men hoe dan ook vast liep in de modder. Wel kreeg nu de bodem de gelegenheid door te vriezen. Dat hield in dat in de zomer van 1946 zou kunnen worden geoogst. Er werd snel afgemaaid zodat dichtslibben van watergangen en structuurbederf kon worden voorkomen. Woningen werden op de oude fundamenteën herbouwd. Materiaal schaarse bleef een nijpend probleem. Arbeidskrachten waren voorlopig niet van elders aan te voeren. Er kwamen arbeiderskampen te Medemblik en de Oostwaardershoeve waar de infrastructuur niet aangetast was en later konden toch ook kampementen in de Wieringermeer worden opgetrokken en sober ingericht. De Dienst Uitvoering Werken, die in de plaats was gekomen van Rommes werkverruimingsploegen (zie hierboven) zorgde voor de landbouwkundige herstelwerkzaamheden. De werken werden uitgevoerd door de Domeinen, de Grontmij te Zwolle en de Nederlandse Heidemaatschappij te Arnhem. Deze diensten moesten van grote afstand werken in een verwoest Nederland. Voor de oogst in 1947 moesten militairen worden ingezet. Dat was problematisch omdat de Generale Staf grote contingenten dienstplichtigen met voorrang naar Nederlandsch Indië had gestuurd met het oog op de ontwikkeling van de Eerste Politie Actie op Java, een oorlog ter hervestiging van het Nederlands koloniaal gezag in althans die streken waar Nederlandse grote ondernemingen (Shell, Philips, Billitonmaatschappij, Djambi-maatschappij, de Suiker-Unie) diepte-investeringen hadden gepleegd in de vooroorlogse periode die uit de handen van de Republikeinse troepen van Soekarno gered dienden te worden. Daarom werd een oproep gedaan op jongerenorganisaties zoals de Verkennerij bij de Padvinderij, studenten, de Rooms Katholieke Jonge Wacht, en de Rode Valken van de socialistische politieke partij die opgegaan was in de prille Partij van de Arbeid. Het arbeidskrachten-probleem kon voorlopig niet worden opgelost. Nederland was bovendien technisch failliet. Uiteindelijk waren tweeëntwintig miljoen gulden uitgegeven voor herstel en herbouw. Toen in 1950 de polder voor herbebouwing van het agrarische land volledig werd vrijgegeven aan de oorspronkelijke kavelbezitters was dit bedrag bij lange niet voldoende gebleken voor de volledige restauratie van polderland en woonkernen. Aan moderne landbouwmachines bleef lang schaarse, evenals aan kunstmeststoffen en drainagematerialen. Maar voorlopig zou men het ermee moeten doen.

Voor Walcheren gold mutatis mutandis hetzelfde verhaal. Maar hier was de grond grondig verzilt. Alle vegetatie was afgestorven en moest handmatig verwijderd worden op de oppervlaktes niet te zeer te beschadigen. Land- en tuinbouw was hier voorlopig niet mogelijk. De veeteelt ondervond insgelijks belemmeringen. Het zout was in de woningen getrokken. Dat bleef vocht aantrekken. Decennia lang zou het schiereiland lijden onder de beruchte "waterwoningen". Er moesten daarom veel noodwoningen gebouwd worden op locaties waar de oorspronkelijke percelen nog overeind stonden. Droogmaking kon ook hier pas laat starten wegens personeels- en materiaaltekorten. Daarom bleef de getijdenstroming de landerijen nog lang via geulen teisteren. Er werd veel zout slib en zand aangevoerd. Van hoger gelegen delen spoelde soms wel vijftig centimeter grond af. Watergangen en afwateringssloten slibden dicht. Er bleef een transportprobleem voor rijshout en stenen, noodzakelijk voor het dichten van de dijken. Verder waren er nog de uitgestrekte mijnavelden. De ruiming daarvan vorderde maanden. Na de capitulatie van Duitsland kon meer personeel en materiaal worden aangevoerd. SHAEF was gul met het ter beschikking stellen van tractoren, bulldozers en vrachtwagens. Pas op 23 oktober 1945 was het westelijk deel van Walcheren drooggelegd. Halverwege december van dat jaar kon gemeld worden dat het grootste deel van

oostelijk Walcheren geheel was drooggezet, mede doordat bij eb de sluizen bij Vlissingen en Veere konden worden opengezet. Alleen bij fort Rammekens was nog van inundatie sprake tot 5 februari daaraanvolgend. Deze langdurige periode van droogzetting werd gebruikt voor herverkaveling zodat het landschapsaanzien veranderde. Het grootste probleem waren de enorme trekaten in de zeedijken, te wijten aan de peilverschillen tussen eb en vloed. Bij Vlissingen is dat hoogteverschil bijna vier meter. SHAEF stelde caissons ter beschikking, vervaardigd voor de *Mulberryhavens* bij de invasie in Normandië. Dat waren de provisorische havens voor de bevoorrading en secundaire troepenaanvoer. Deze caissons werden geplaatst op afgezonken zinkstukken – grote matten gevlochten rijshout – belast met natuurstenen blokken. Daarna werden de gaten ter weerszijden van de afgezonken caisson dichtgegooid. Dat moest gebeuren bij dood tij, als er nauwelijks stroming was. Daarna werd de caisson opgevuld met zand en stenen. Vaak waren meerdere caissons op rij nodig, voordat een buitendijklichaam kon worden opgetrokken. Ook hier bleef het oogsten een probleem tot 1947 wegens het tekort aan arbeidskrachten, net als bij de Wieringermeer.

XII.2. De springvloed van februari 1953

XII.2.1. De oorzaken

XII.2.1.1. De springvloed met de stormvloed als combinatie

Op zaterdag 31 januari 1953 stond er bij de Orkney-eilanden boven Schotland een storm met orkaankracht, een noordwesterstorm. Deze storm ontwikkelde zich tot een orkaan. Ze breidde zich uit over de volle lengte van de Noordzee. Zij stuwde het water in de trechtervormige Noordzee op. In de avond en nacht ontwikkelde zich een langgerekt stormveld uit noordwest tot noord. Dat is de gevaarlijkste richting voor Nederland gelet op diens kustverloop. De windkracht was gemiddeld 8, twee dagen achtereen. Daarbij kwam het gegeven dat ook van een springvloed tij sprake was. Van zo'n tij is sprake bij een getij waarin het peil tussen hoog- en laagwater op een locatie het grootst is. Niet alleen het laagwater is dan lager dan gemiddeld, ook het hoogwater is hoger dan gemiddeld. Springtij treedt tweewekelijks eenmaal op. Het springtij volgt gemiddeld ruim twee etmalen op het moment dat de getijkrachten van de maan en die van de zon dezelfde richting hebben en elkaar maximaal versterken. Dat laatste gebeurt als zon, maan en aarde in een rechte lijn staan tot elkaar. Dat is bij nieuwe maan en volle maan. Springtij komt eenmaal per synodische maand – de periode tussen twee nieuwe manen -- voor. De *Stormvloedseindienst* had vanaf zaterdagmorgen aan de op de dienst geabonneerde autoriteiten melding gemaakt van de opkomende zeer zware noordwesterstorm. In de algemene weersverwachting werd op zaterdagavond van 31 januari gewaarschuwd voor "gevaarlijk hoogwater". Dat was de hoogst mogelijke staat van waterstaatkundig alarm. In bepaalde gevallen trachtte de Dienst de autoriteiten te overtuigen van de ernst van de gevaarzetting, omdat hun laconieke en flegmatieke reacties daartoe aanleiding gaven. De landelijke radiozenders Hilversum 1 en 2 gingen die nacht gewoon uit de lucht vanaf 24.00u tot 7.00u. De Seindienst ondernam pogingen om de zenders in de lucht te houden, maar dat werd als nodeloze paniekzaaijerij gewaardeerd.

XII.2.1.2. De onderhoudstoestand van de dijken

In het Nederlandse zeedeltagebied van de rivieren Rijn, Maas en Schelde met hun brede aan de getijden onderhevige estuaria waren de dijken niet echt goed onderhouden. Dat gold ook voor de achterliggende gebieden zoals de Betuwe, de Bommelerwaard en de Zuid-Hollandse Waarden in het Groene Hart. Want ook zij behoorden van oorsprong tot dit zeedeltagebied. Zij waren vaak de landschapsveranderingen die de drie grote middeleeuwse Sint-Elisabeth vloedden hadden teweeggebracht – waardoor kreekruggen, lagunes en brede weteringen waren ontstaan en de verbindingen met de Rijn zuidwaarts waren verlegd niet te boven gekomen in waterhuishoudelijk oogpunt. Ze overstroomden, dieper gedrukt tussen de deltabeddingen dan voorheen, makkelijker en

daartegen waren geen kunstvoorzieningen van menselijke oorsprong tegen opgeworpen. De rivieren hadden nooit directe verbinding gehad met open zee. Maar door deze vloed was, bij de terugvloeiing van het opgehoopte zeewater en natuurlijke stelsel van uitmondingen zuidwaarts gedrukt, omdat het zeewater massaal uitgang had gezocht zuidwaarts, naar het Kanaal en als het waren midden op het laaggelegen land een draai in die richting had genomen. Achter de Hollandse strandwallen waren sprongen en rivieraftakkingen ontstaan en zeearmen als het Hollands Diep waren diep naar de lagunes daarachter blijven reiken. Rijkswaterstaat had, nu eenmaal die waterstaat als overheidstaak was erkend sedert de droogmaking van Haarlemmermeer en Zuiderzee, onderkend dat het hier een corrigerende taak had. Het werkte aan een stel plannen, onderling samenhangend, om die binnenwateren onderling via besluizingen beter te doen uitwateren, de dijken te verhogen en stuw-kunstwerken aan te leggen. Deze rijksdienst had de Zuiderzeewet daarvan als een begin gezien. De Zuiderzeewerken zouden in ander delen van laag Nederland een complementair stelsel van nieuwe kunstwerken moeten vinden. De lang nadiezelande crisis van 1929-1936 had echter voortvarende uitvoering van deze plannenmakerij verhinderd. Door de oorlog was Nederland, monetair-economisch kundig in Duitsland geïntegreerd in Duitsland door het ijveren van de secretaris-generaal van het departement van Handel, Scheepvaart en Nijverheid, aanvankelijk gaan delen in diens welvaart maar uiteindelijk ook in diens technische faillissement. In de naoorlogse periode slokte de afwikkeling van de koloniale boedel van voormalig Nederlandsch Indië veel overheidsgeld op. Het verarmde land wist honderdvijftigduizend dienstplichtigen in korte tijd naar de Archipel, vooral Java, te doen transporteren, daar te encadreren, te oefenen en zelfs te voorzien van redelijk nieuw militair materieel. Dat had een groot beslag gelegd op de rijksbegroting. Verder eiste de herbouw van Herrijzend Nederland zijn tol. De waterstaat was geen sluitpost, maar prioriteit kreeg dat onderwerp van overheidszorg toch niet, alleen bij het delgen van de inundaties en de daarbij noodzakelijke primaire dijkages. Zie hierboven. In Zuidwest-Nederland waren in dat kader zeeweringswerken uitgevoerd bij de Botlek, de Brielse Maas (1950) en de Braakman (1952). In de oorlog was verder weinig gedaan aan de onderhoudsplichten van de zeeweringen en nadien had havenherstel te Rotterdam prioriteit, ook de hernieuwd aangevatte bebaggering van de Nieuwe Waterweg en het seinpostensysteem. Het waterweringsstelsel kon al min of meer verwaarloosd gelden. Waterstaat trok wel steeds aan de bel, maar urgent leek het niet, tenminste niet vergeleken bij alle andere geldverslindende overheidszorgen.

XII.2.1.3. Gebrekkige communicatie

Er was geen interregionaal alarmsysteem voor een watersnoodramp die meerdere provincies tegelijk zou betreffen. De waterschappen, polderschappen en heemraadschappen hadden geen alarmeringsprogramma's met politie, burgemeesters en provinciale autoriteiten. De meldingen via de Stormseindienst aan beheerders van dijkbeheerders, waterkering beheerders en andere waterstaatsautoriteiten en de waarschuwingen over de landelijke radiozenders zouden het basisstelsel voor een alarmering moeten zijn via de burgemeesters, hoofden van plaatselijke politie, die persoonlijke waarnemingen zouden laten doen op basis van de waarschuwingen van de Stormvloedseindienst. Deze waarschuwingen zouden een bepaald jargon ("flink verhoogde waterstand", "extreem hoogwater", "zeer zware storm uit het noordwesten" "zeer gevaarlijk hoogwater") bevatten, waarop de burgemeesters zouden moeten aanslaan. Deze waarschuwingen konden immers makkelijk afgeluisterd worden door onbevoegde derden. Paniek was het laatste wat gewenst werd bij een ernstige dreiging. Met jargon en systeem was niet geoefend. Veel burgemeesters wisten niet dat ze een taak hadden. Het jargon zelf verstonden zij niet. En ook al waren bepaalde bewoordingen wel dreigend, vaak werden die niet geïnterpreteerd als wachtwoorden om in actie te komen --- trouwens, veel burgemeesters wisten op geen haar na wat die actie dan eventueel zou moeten zijn. Soms kwamen ze in een actie die averechts uitpakte en zich

beperkte tot het over de schutting gooien van een bepaalde zorgplicht naar een belendende gemeente. Ook dat was in de geschiedenis van de Nederlandse waterstaatsbeheersing geen onbekend verschijnsel. Verder hadden veel waterschappen en gemeenten geen abonnement op de waarschuwingen. Daardoor waren adressen, personen en telefoonnummers niet bij de Stormvloedwaarschuwingdienst bekend. Men bezigde het commune interlokale telefoonnet dat niet volledig volautomatisch geschakeld was. Men moest vaak verbinding zien te krijgen via handmatig aangebrachte verbindingen via een of meerdere telefonistes – het waren vrijwel altijd jongere meisjes die deze bediening verrichtten – en juist daar zat het gevaar voor weglekken van sensationele meldingen (vandaar het bedekt jargon) en het gevaar voor discommunicatie daar veel centrales tussen 24.00u en 7.00 niet bemenst werden. Ook daarvoor was meermalen gewaarschuwd. Ook hier had dit geen prioriteit, de kwestie was voorwerp van competentieconflicten tussen Binnenlandse Zaken en Waterstaat. De eerste ging over de hiërarchie in het binnenlands bestuursapparaat, de tweede over de waterstaat, en beiden vonden dat de Dienst met haar interventies op beider terreinen infiltreerde. Over een oplossing werd nog commissoriaal nagedacht.

XII.2.1.4. De laksheid van lokale autoriteiten

Veel autoriteiten, hoezeer ook ambtshalve geabonneerd op de mededelingen van de Stormvloedseindienst, hadden de mededelingen van de dienst niet gehoord of niet begrepen. Zij hadden niet gereageerd op de waarschuwing “gevaarlijk hoogwater” hoewel in hun ambtsinstructie stond dat zij dan dijkwachten moesten instellen met de plicht tot bijzondere inspecties. Zeker op plaatsen waar de dijken notoir te laag of zwak waren of nog voorzien van provisorische dichtingen na in de oorlog toegebrachte inundaties. Burgemeesters en dijkgraven in risicodragend gebied kwamen pas in actie toen zij via de nieuwsdienst van de publieke radio-omroep vernamen dat er overal dijken doorgebroken waren in de vroege ochtend van 1 februari. Daar zij doorgaans op zondagochtend laat inschakelden, als zij dat al deden, vernamen zij van de zich ontwikkelende ramp slechts in oppervlakkige termen en later dan de dijkdoorbraken gemeld water bij de waterstaatsinstellingen op rijks- en provinciaal niveau. Zij liepen doorlopend achter de feiten aan, waren meer beducht voor eigen lijfsbehoud en het behoud van hun eigendommen dan voor de inwoners van het gebied waarvoor zij verantwoordelijkheid droegen. Sommige burgemeesters namen stomweg de benen, naar hoger gelegen oorden, en wachtten daar af, volkomen onbewust van hun verantwoordelijkheid als hoofd van plaatselijke politie in gevolge de Gemeentewet, die noodbevoegdheden kent bij natuurrampen. Dat wethouders niet op de hoogte waren van dergelijke uitzonderlijke en soms exorbitante bevoegdheden, was nog tot daaraan toe. Maar burgemeesters worden juist benoemd door de Kroon omdat zij in tijd van nood maatregelen moeten nemen die niet eerst democratisch afgestemd kunnen worden met gemeenteraad en hun ambtelijke staven dien dienst. Verder raakten zij in paniek en troffen niet de juiste maatregelen, ook niet als ze door waterstaatkundige experts geadviseerd werden, terwijl zij toch iedere actie buiten hun gezag ondernomen trachtten tegen te houden of zelfs saboteerden. Zij weigerden daden vanwege de Rijkswaterstaat ondernomen te ondersteunen en provoecerden competentieconflicten, terwijl van henzelf alleen maar ontreddering, onzekerheid en een verkrampde, steile, gezagshouding uitging. Zij wisten de doorbraken niet te lokaliseren, gaven de juiste inlichtingen over de noodtoestand niet door en maanden de mensen aan kalm op locatie te blijven terwijl zij al lang tot evacuatie hadden moeten overgaan. Uiteraard trachtten zij daarna hun rol bij deze gebeurtenissen te bagatelliseren, te vergoelijken of te ontkennen, wat de reddingsacties verder vertraagde en bemoeilijkte. De overstromingen vernielden of beschadigden de telegraaf- en telefoonverbindingen. Die liepen nog veelal bovengronds via palen. Tientallen zendamateurs zetten nu een radionetwerk op dat een waarschuwingssysteem improviseerde. Maar aan hun berichten wensten veel autoriteiten geen geloof te slaan, zijnde afkomstig van onbevoegde bron. Deze amateur-radiocommunicatie was dagen lang vrijwel de enige

contactmogelijkheid tussen de getroffen gebieden en de overheid, maar ook toen de berichten een redelijk adequate afspiegeling bleken te geven van het rampzalige gebeuren, bleven de lagere overheden wachten op officiële bevestigingen voordat zij in actie kwamen. Voor alles wilde men “gedekt” zijn voor een bevoegd gegeven ambtelijk bevel of een officiële aanwijzing. Ook als dat onacceptabele vertraging kon betekenen. Deze nalatigheden en grove onachtzaamheden werden wel degelijk gemeld aan hogere overheden, maar dezen waren er op uit om dat alles maar in de doofpot te stoppen. En ook dat kwam de langere termijnplanningen om de gevolgen van de ramp in kaart te brengen en daarop met interim-ingrepen te reageren niet ten goede. Kees Slager bracht het toch wel wat onthutsende en ontluisterende verhaal in kaart in zijn *“De Ramp, een reconstructie”*, elfde druk 2017.

XII.2.2. Het dijkonderhoud

Het dijkonderhoud liet te wensen over in de gebieden rond de Grevelingen en de Oosterschelde. Daar werd nu juist het water zeer hoog opgestuwd. Op de kop van Schouwen-Duiveland bereikte de waterstand het hoogste niveau binnen de Nederlandse kustlijn. Bij Bruinisse kwamen de watermassa's uit de Grevelingen en de Oosterschelde samen. Daar kwam het waterpeil tot NAP+4,5 meter. Daar braken dan ook de dijken het eerst: bij Stavenisse, Ouwkerk, Nieuwkerk, Oude-Tonge en Nieuwe-Tonge. De watermassa's bereikten later het Hollandsch Diep, waar bij Schuring en 's-Gravendeel nieuwe doorbraken volgden. In alle gevallen was er door Rijkswaterstaat op gewezen dat de dijkages daar niet aan de maat waren bij noodtoestand. En ook, dat bij doorbraken in dit gebied, er wat Zuid-Holland betreft geen houden meer aan zou zijn. Het water stortte zo hard de polders in dat binnen de kortste keren dorpen twee tot driemeter onder water stonden. Elders bleken binnendijken het water te vertragen of kwam het water door weerstanden en kunstwerken minder hoog de polder in. Op Duiveland werd de hoogste waterstand pas in de loop van de zondagmiddag bereikt. De helft van het aantal slachtoffers viel in de nacht van zaterdag op zondag. De stormkracht bleef onverminderd, de wind flakkerde zelfs zondags overdag aan, men had dus moeten rekenen met een tweede vloed. Immers, het overstroomde gebied was nu overgeleverd aan de woedende kracht van de getijden. De nieuw opkomende vloed zou weer buitengewoon hoog zijn. De overheid had daar nu toch zeker voor moeten waarschuwen en de mensen in de gebieden die bij eb dachten dat het leed toch wel meeviel, moeten waarschuwen over de publieke omroep. Ook dat gebeurde niet. De vloed raasde nu onbelemmerd aan op de gebouwen die al bij de eerste overstroming ernstig te lijden hadden gehad. Ze waren verzakt, ondergraven door de terugstroom bij eb, de daken waren deels weggeslagen zodat de wind vat had op het interieur. De mensen waren echter liever bij hun have en goed gebleven, plunderingen waren altijd mogelijk. De Hongerwinter was net geleden. De mensen hadden met de mogelijkheid van plunderingen leren rekenen. Veel huizen, waarin en waarop de mensen heul hadden gezicht stortten alsnog in. De hulpverlening was nog niet goed op gang gekomen, de vaststelling van de aard en omvang van de overstromingen evenmin. De immense schaal van de stoffelijke verwoestingen en het ineens opklimmend dodental bleek pas die maandag in de namiddag.

XII.2.3. De gevolgen

Achttienhonderdzesendertig slachtoffers waren te betreuren als onmiddellijk gevolg van de watersnood. Het getal wordt nog steeds betwist. De criteria van de telling verschillen nog al. Er is nog steeds geen precies aantal vermisten en niet-geïdentificeerde. Soms werden doden die enkel een gelijktijdigheidsverband vertoonden met de ramp meegerekend, enkel, omdat een stervende dit leven verliet tijdens de voltrekking van het rampzalig gebeuren. Verder bleef de vraag of militairen die tijdens hun reddingswerkzaamheden omkwamen ook als slachtoffers van de ramp konden gelden. Er zijn personen als gevolg van de watersnoodramp overleden nadat ze waren geëvacueerd. Soms zijn ook verdronken zeelieden van schepen in nood op zee tijdens de ramp meegerekend.

XII.2.3.1. Zeeland

Op Schouwen-Duiveland vielen bij Stavenisse, Ouwerkerk en Nieuwerkerk veel slachtoffers. Ouwerkerk betreurde eenennegentig doden. In Nieuwerkerk waren tweehonderachtentachtig stoffelijke overschotten te bergen. In Stavenisse kwamen meer dan honderdvijftig mensen om. Op Schouwen-Duiveland viel veertig procent van het totaal aan slachtoffers van deze watersnoodramp. Meest aan de zuidzijde. Aan de noordzijde bij Bruinisse kwam één inwoner om. Bij Cadzand sloeg het water over de zeedijk. Bij Kruiningen werd door een nog openstaande coupure de veerhaven weggeslagen. De Kruiningerpolder liep geheel onder water. Zeeland telde achthonderdvierenzestig dodelijke slachtoffers.

XII.2.3.2. Zuid-Holland

Zwaar getroffen werd ook Goeree-Overflakkee bij Oude-Tonge (driehonderdvijf slachtoffers) en Nieuwe-Tonge (vijfentachtig slachtoffers) alsmede Stellendam waar eenenzestig mensen omkwamen. Bij Ooltgensplaat, enkele kilometers ten oosten van Oude- en Nieuwe-Tonge vielen twee slachtoffers. Veel slachtoffers waren te betreuren noordelijk van het Hollandsch Diep bij Schuring en 's Gravendeel. In Den Bommel en in Stad aan het Haringvliet, gelegen aan de noordzijde van Overflakkee kwamen negen mensen om. Veel hing af van de richting van de stromen, de hoogteverschillen in de polders, de kwaliteit van de binnendijken en de opstelling van het plaatselijk bestuur. Ook speelde de staat van de woningen een rol. Deze factoren tezamen konden het verschil maken tussen een kolossale ramp zoals in Oude-Tonge en Nieuwe-Tonge of een noodlottige overstroming met beperkte gevolgen zoals in Ooltgensplaat of Bruinisse. Het water stroomde onstuitbaar aan de noordkant van Dordrecht binnen. In Rotterdam kwam het tot een recordwaterhoogte. Delen van Rotterdam-Zuid kwamen blank te staan. Op het eiland Rozenburg braken de dijken door. In Stellendam stond het water tot aan de zolders. In Ouderkerk stond op 1 februari het water gelijk aan de kruin van de dijk. Om half zeven bezweek het dijklichaam. Het IJsselwater drong met donderend lawaai de polder binnen en bereikte een gemiddeld peil van 1 meter. Twee bejaarde bewoners bij dat dijkvak werden meegesleurd en verdronken. Er ontstond een diep wiel van 7,50 meter onder NAP. De polders Kromme, Geer en Zijde stroomden vol. De zwaar bestorte dijkvoet in het dijklichaam bleef tot een hoogte van gewoon hoogwater staan, maar de rest was gat. Bij de tweede vloed, die de ingelanden zagen aankomen, werden bij de kentering van het getij twee binnenvaartuigen zonder lading tegen de steenglooing aangesleurd en tegen de dijkvoet tot zinken gebracht. Achter de schepen werd een afdoende waterkering met zandzakken aangebracht. Ook hier was het de burgervader die de noodzakelijke initiatieven nam. Hij vorderde militairen uit het nabijgelegen garnizoensplaatsje Schoonhoven. Elders hadden de autoriteiten juist met die tweede vloedstroom totaal geen rekening gehouden. Vaak waren de dijklegers die opgeroepen waren in de loop van 1 februari weer ingerukt. Daarna moesten zij inderhaast weer opgeroepen worden. In Zuid-Holland dreigde een nog ernstigere doorbraak van de middeleeuwse Hoge Schielandse Zeedijk ter hoogte van Nieuwerkerk aan den IJssel. Als die doorbraak zou geschieden zou de (diepe) kom van Zuid-Holland reddeloos aan de golven prijsgegeven moeten worden, met gevaar voor het achtergelegen Amstelland. De burgemeester J.C. Vogelaar liet de binnenvaartschippers Cor Heuvelman en Hannes van Vliet op het dijkdeel de Groene Dijk een achttien meter lang binnenvaartschip "De Twee Gebroeders" van schipper Evegroen die hij op basis van zijn noodbevoegdheden ingevolge de Gemeentewet had gevorderd, vastzetten dwars op het doorbraakgebied. Zo fungeerde het vaartuig als drijvend caisson. Het risico dat het schip door het gat de polder zou binnenslaan was levensgroot. De boeg van het vaartuig werd in de holte van de dijkbreuk geplaatst. Daardoor kon het als een scharnier tegen de wind in het dijklichaam indraaien en zoog zich door de enorme stroming vast. De dijk hield het. In Gouderak stroomden de onder verdiepingen vol en werden de huizen ontruimd. In de Dorpsstraat steeg het water boven het

dijkniveau. Ook wier grepen particulieren in en legden rietmatten en stenen tegen de dijk. Door de bovenvermelde doorbraak bij Ouderkerk daalde het water plots met twintig centimeter en dat redde de kern van Gouderak. De buiten de ringdijk van de Krimpenerwaard gelegen stormpolder kampte met een vloedstand van 3,20 tot 4,05 m. boven NAP. De Stormvloedstand steeg incidenteel tot 3,75 m. De dijk begaf het allengs en op 1 februari om 2.30u begon de polder vol te lopen. De dijk brak op zes plaatsen. Hierbij kwamen vier mensen om het leven. Na dijk dichting viel de polder op 18 maart weer droog. Zuid-Holland telde zeshonderdzevenenzeventig slachtoffers. Zeeland en Zuid-Holland waren de zwaarst getroffen provincies.

XII.2.3.3. Noord-Holland

Op Tessel verdronken zes polderarbeiders op weg naar een bedreigd dijkvak. Opmerkelijk is dat Noord-Holland relatief weinig slachtoffers had, terwijl het van oudsher toch veel wateroverlastproblemen had gehad. Maar de drift van de Noordwesterstorm was nu eenmaal tegen de westelijke uitstulping van de Hollandse kust gericht ter hoogte van de Grevelingen, die als zeearm de vloed onbeperkt inliet. Ter hoogte van Egmond aan Zee vergingen de haringkotter YM 60 Catharina Duyvis en de kustvaarder Salland met onderscheidenlijk zestien en zeven bemanningsleden. Ook al vonden zij de dood in de Nederlandse territoriale wateren, het lijkt toch onjuist deze slachtoffers mee te rekenen in het getal slachtoffers van de watersnoodramp die zich toch op het binnenland voltrok.

XII.2.3.4. Elders

Het Brabantse Fijnaard telde zesenzeventig doden. Klundert, een oude vestingstad in West-Brabant, had zeventien slachtoffers te betreuren. Steenberg ten. Halsteren, bij Berg op Zoom, achtenzestig. Nieuw-Vossemeer bij Steenberg vijftig. De stormvloed deelde zich ook mede aan België, voornamelijk in de poldergebieden rond Antwerpen en aan Groot-Brittannië: daar verloren achtentwintig onderscheidenlijk driehonderdenzeven mensen het leven als onmiddellijk en rechtstreeks gevolg van de watersnood op land.

XII.2.3.5. Directe hulpverlening

Zowel nationaal als internationaal kwam onmiddellijk een groot aantal hulpverleningsinitiatieven los. Toch moest de Nederlandse overheid als het ware vooruit geranseld worden om de hulpverlening te verklaren tot een werkelijk nationale daad van solidariteit. Ooggetuigen- en nieuwsverslagen waren doorgaans alleen landelijk te distribueren via de medewerking van de hierboven al genoemde particuliere radio-zendamateurs. Alleen vanuit de randgebieden rondom de plaatsen van het onheilsgebeuren was verbinding via de officiële Telegraaf en Telefoon dienst mogelijk naar de radiozenders te Hilversum. Het duurde lang voordat de rijksoverheid enig benul en overzicht had van de aard en de massaliteit van de ramp. Een verslaggever van de Volkskrant, Carel Enkelaar noopte het kabinet eigenlijk tot de stellingname dat leniging van de behoeften van de slachtoffers, restauratie van de vernielde polders en privébezittingen alsmede schadevergoeding eigenlijk een samenhangende rijkszaak behoorde te zijn. Enkelaar huurde een Dakota op 1 februari en maakte vluchten boven het rampgebied. Bij hem was de fotograaf Jan Stevens die indringende opnames maakte vanuit de lucht die de totale verwoestingen schril onder het volksbewustzijn bracht. Ze kwamen meteen ter beschikking van de periodieke pers in den lande. De voortvarende piloot Willem van Veenendaal had voortdurend radiocontact waarvan de uitluisterresultaten konden worden doorgerelayeerd aan Hilversum I. Van Veenendaal had meteen contact met de destijds beroemde vlieger en president-directeur van de KLM Plesman die terstond de regering onder druk zette. Daardoor moest het kabinet wel stelling nemen en noodvoorzieningen treffen en de kamers inlichten. Daardoor werd de hulpverlening uiteindelijk een nationale zaak. Met een tegenstrevend kabinet op de achtergrond. De NCRV-

presentator Johan Bodegraven kwam via de radio tot een succesvolle en massale geldinzamelingsactie onder de naam *Beurzen Open, Dijken Dicht*. De uitzendingen werden tot stand gebracht door de gezamenlijke omroepen. De microfoon werd ter beschikking gesteld aan allen die wilden vertellen hoeveel en wat ze hadden gedoneerd aan het Rampenfonds. De slotuitzending op 28 maart 1953 werd rechtstreeks uitgezonden vanuit het Amsterdams Concertgebouw. Het actielied van de blinde zanger H Jules de Corte *Het leeft in alle oorden van Dokkum tot Maastricht, van hier tot Hindeloopen, beurzen open dijken dicht*, werd tijdelijk een nationaal volkslied. Het werd nu een kwestie van nationaal prestige dat de overlevenden door de Nederlanders zelf zo goed mogelijk weer op de been werden geholpen. In totaal werd er 138 miljoen gulden opgehaald, een voor die tijd onvoorstelbaar groot bedrag, en vanuit de hele wereld werd het beroep op internationale solidariteit voor het door de oorlog toch al zo ernstig getroffen onschuldige volk op klompen achter tulpbegroeide dijken niet misverstaan. Vanuit de hele wereld werden hulpgoederen ingezonden, tot en met volledige riante pre-fab woningen uit de Scandinavische landen toe. De Franse regering zond als eerste genietroepen.

XII.2.3.6. Compensatoire maatregelen

Toch was de rijksoverheid achterhoudend met het toezeggen van compensatoire maatregelen. Nimmer erkende zij te dezen enige algemene staatsaansprakelijkheid, zelfs niet bij gebleken verwijtbare nalatigheid en grove onachtzaamheid van autoriteiten op haar niveau. Het lijkt er wel op, dat de ervaringen met de praktijk van de Zuiderzeesteunwet (hierboven) daartoe aanleidende oorzaak is geweest. Problemen met de steunverlening traden niet op grotere schaal op, reeds omdat de economie bloeide als nimmer te voren. Het Nederlands Bruto Binnenlands Product groeide met 8,4 procent. De rijksoverheid kon de consumptie met tien procent opschroeven en de investeringen waren in 1953 zestig procent hoger dan het jaar daarvoor. Maar een Watersnoodsteunwet voorstellen, daar begon de regering niet meer aan. Zij liet de delging van de materiële noden van particulieren in hoofdzaak over aan de *Stichting Nationaal Rampenfonds*, die zij daartoe wel zwaar subsidieerde. Aan deze stichting nemen deel het Nederlandse Rode Kruis, het Oranje Kruis, Cordaid Mensen in Nood en de PKN, de Protestants Christelijke Kerken in Nederland. Wie niettegenstaande de particuliere Watersnood-fondsen, het Rampenfonds en de confessionele organisaties voor maatschappelijk hulpbetoon het toch niet redde na “De Ramp” zoals de overstroming van 1953 in het nationaal geheugen werd ingeboekt, bleef afhankelijk van de Armenwet van 1854, een schepping van Thorbecke, die armenzorg geen principale overheidstaak vond. Hij vond dat de armenzorg, die hij *semipubliek* van aard vond, een taak was van de kerken en dat de gemeenten daarbij slechts een aanvullende taak hadden. De invoering van de Algemene Bijstandswet was nog ver weg. Dat gebeurde pas in 1965.

XIII. Het Deltaplan

XIII.1. Het plan van de Commissie-Maris

XIII.1.1. De grondwettelijke en wettelijke regelingen waarin het Deltawerk is ingebed

Bij de verschillende Grondwetswijzigingen was, wat het oppertoezicht over alles wat de Waterstaat betreft, toch een bepaald systeem ontwikkeld. Er diende een bepaald Rijkswaterstaatsbestuur te zijn. Dat bestuur wordt uitgeoefend door de Raad van de Waterstaat. Dat is overduidelijk een Rijksorgaan. De Provinciale Staten zijn de lichamen die doorgaans de supervisie hebben op alle waterstaatswerken binnen een provincie. Uiteindelijk nam dus de Grondwetgever aan dat die provincies eigenlijk inderdaad doorgaans de meest geschikte lichamen waren om de waterstaatshuishouding te regelen. Kennelijk had de ervaring geleerd dat die taak zo regionaal van aard en strekking was dat daarvoor een nationale abstracte kaderrichtlijnen waren te geven. We kunnen begrijpen dat de bodemgesteldheid per provincie nogal verschilt en dat de hellingshoeken en hellingsliggingen van de grondoppervlakken ook per provincie zo anders zijn, dat bijvoorbeeld een “algemene kanalenwet” er niet in zit. In Frankrijk is zo’n nationale uniforme regeling er wel. Dat wekt verwondering, want dat land heeft toch per departement geweldig uiteenlopende landschappen. Maar dat zal toch wel te maken hebben met de typisch Franse opvatting dat alles wat de interne soevereiniteit kan raken of aanbelangen streng centraal geregeld moet worden. Alleen dan gaat het goed. De (Algemene) Raad voor de Waterstaat is in het leven geroepen voordat Watersnoodramp die we net bespraken zich afspeelde, namelijk in 1950 (bij de Wet van 9 november 1950 Staatsblad K. 498).

Bestuurt die Algemene Raad nu echt inhoudelijk de nationale waterstaat? Neen. Ze geeft *advies* aan de regering “inzake het rijkswaterstaatsbestuur” zegt de instellingswet. Ze wordt in die adviesfunctie bijgestaan door de Staatscommissie voor de Waterstaatswetgeving, die in 1892 is opgericht. Die commissie heeft alleen maar een exclusieve wetgevingstaak. Wat nu precies het *rijkswaterstaatsbestuur* inhoudelijk is, wat de precieze definitie daarvan is, staat weer nergens. Er staat alleen in de instellingswet voor de Raad van de Waterstaat dat daarbij hoort “de uitoefening van het oppertoezicht over de waterstaat”. Maar aangezien nog steeds niet formeel-wettelijk gefixeerd is wat “de waterstaat” niet precies voor overheids (voor)zorgtaak is, hebben we daar ook niet veel aan. Iedereen houdt toezicht, adviseert en staat bij over iets waarvan geen mens precies weet wat het inhoudt. De Zuiderzeewetgeving had al aangetoond dat die taakstelling groot is en allerlei merkwaardige bevoegdheden en zorgplichten oproept die aanmerkelijk kunnen ingrijpen op de persoonlijke levenssfeer van de ingezetenen van dit kikkerland, maar toch wilde men ook na de watersnoodramp niet komen tot een sluitende universele omschrijving van de taakstelling. Terwijl die impliciete onteigeningsbevoegdheden kan oproepen, vorderingscompetenties kan doen ontstaan, territoriale gebiedsverboden kan vergen, ontzeggingsmacht kan impliceren, want bij de watersnoodramp is in die schemermarges door met name burgemeesters en polderbesturen heel wat afgeprutst, zoals we zagen.

Toch wil de regering niet aan zo’n overkoepelende definitie. In de nog steeds aanhangige voorstellen inzake grondwetsherziening wordt juist voorgesteld om de bepalingen over de waterstaat toch maar helemaal uit de grondwet te schrappen. Dat hoeft ook niet, zo orakelen experts al jaren. Zakelijk, zo luidt het, zijn wij toch eigenlijk met de rijkswaterstaatszorg wel zodanig voldoende vertrouwd geworden dat bevoegdheden daaromtrent niet langere meer constitutioneel verankerd hoeven te worden. Aldus A.M. Donner destijds, die geldt als universeel deskundige omtrent het Nederlandse Staatsrecht. Het is voldoende dat de Waterstaatswet een regeling geeft over het oppertoezicht over de waterstaat. Dat is de wet van 10 november 1900 Staatsblad 176. Die

voert dus het grondwettelijk gebod uit dat dat oppertoezicht van de Koning over de waterstaat bij de wet geregeld is. Dit is de Waterstaatswet. Ze is meermalen ingrijpend veranderd. Ze bevestigt in artikel 2 dat Provinciale Staten het centrale beheersorgaan zijn per provincie. Maar verder gaat ze er vanuit dat er ook rijkswaterstaatswerken zijn. Wat dat zijn, moet bij wet worden geregeld. Wat is dan een rijkswaterstaatswerk? Heeft de wetgever daarvan een project-onafhankelijke definitie? Ja: een rijkswaterstaatswerk is een waterstaatswerk van *nationaal belang*. Veel schiet je daarmee niet op. Maar als een waterstaatswerk dat belang dient, dan moet eigenlijk het rijk dat waterstaatswerk beheren of onderhouden. Maar het kan ook anders. Het rijk kan wel werken van nationaal belang in beheer of onderhoud brengen bij anderen dan het rijk, maar daarvoor is aanwijzing van het werk bij Koninklijk Besluit nodig. Naar Nederlands staatsrecht houdt dat in, dat de volksvertegenwoordiging bij die aanwijzing niet betrokken hoeft te worden. De minister van waterstaat zou dus Ballast-Nedam kunnen aanwijzen bij deze beheer overdracht. Er staat nergens wie zulks een beheerstaak bij overdracht zou kunnen of mogen krijgen. De Deltawerken zouden dus aan zulk een onderneming overgedragen kunnen worden.

De Waterstaatswet 1900 bestaat op dit moment grotendeels uit bepalingen waarin de oude wetsartikelen, die waarborgnormen en instructienormen bevatten op rijkswaterstaatsniveau, vervallen zijn verklaard. Daarbij valt op dat de artikelen die nog overeind zijn gebleven in de loop van de historie van deze wet verwijzen naar uitvoeringsregelingen op lager niveau die ook al lang zijn ingetrokken of zodanig veranderd zijn, dat tussen verwijzing en uitvoeringsregelgevingen kortsluitingen zijn ontstaan. Zo kent artikel 37 de mogelijkheid de uitvoering van waterstaatswerken te staken op basis van het algemeen belang. Daarbij hoort een zeer precieze indemniteitsregeling: een regeling waarop het overheidslichaam dat tot die staking overgaat kan terugvallen, wanneer belanghebbenden bij de werken schadeloosstelling, schadevergoeding of schadebeperkende vervangende maatregelen kunnen eisen, vaak op grond van conflicterende andere regelen. Artikel 66 werkt dat nader uit. De bedoeling is, dat een waterstaatswerk dat de werking van het algemeen waterstaatsbeleid ondermijnt, hindert of onmogelijk maakt onmiddellijk gestopt kan worden of verwijderd dan wel afgebroken of stilgelegd. Het kan zijn dat een provincie te kortzichtig heeft gelet alleen op haar eigen belang en niet voldoende heeft afgestemd met het rijksbeleid of het beleid van een belendende provincie. Artikel 66 probeert te voorzien in een regeling van zo'n jurisdictieconflict, maar verwijst daarbij mede naar artikel 36 dat vervallen is, terwijl het toch in een belangrijke normering van dat lagere indemniteitsbeleid voorzag. Schrapping buitelde over schrapping. De wetgever was het overzicht kwijt. Toch beoogt de Waterstaatswet 1900 een soort van waterstaatsrechtelijke grondwet te zijn. Ze formuleert beginselen en competentieverdelingen, maar die blijven een torso. Dat komt omdat de overheid bij grotere projecten steeds greep naar wetgeving, geheel afgestemd op zo'n afzonderlijk project, op Ad Hoc-basis. De Deltawetgeving is daar een significant voorbeeld van. De waterstaatswetgeving is daarom vergelijkbaar met de woekeringen van een hardnekkige lagunewaterplant die steeds schoeiingen en benamingen verstikt, maar waarvan de wortelstructuur onder water niet traceerbaar is. Zoals in de Biesbosch bij tropische planten gebeurt, in het water terechtgekomen toen de talloze aquariabezitters uit de zeventiger jaren van de vorige eeuw hun bakken leegdonderden in de krekens, om hun door hun hobby deerlijk uitgesleten huwelijk alsnog te reden.

XIII.1.2. De rapportage van de commissie Maris, de Deltacommissie

Twintig dagen na de watersnoodramp installeerde Jacob Algra, minister van Verkeer en Waterstaat, de Deltacommissie onder voorzitterschap van de directeur-generaal van Rijkswaterstaat A.G. Maris. Deze commissie kreeg een waterstaatstechnische opdracht. Zij moest komen met uitgewerkte voorstellen om rampen als de watersnood die net geleden was, te voorkomen door waterstaatskundige constructies. De commissie kreeg niet tot opdracht een nieuw waterstaatsbeleid

te formuleren en ook niet om een voorstel voor een nieuwe kaderwet voor toekomstig zeeweringsbeleid te maken. De technische beleidsvoorstellen moesten inpasbaar zijn in het stelsel van de Waterstaatswet 1900. De twee technische randvoorwaarden die aan deze voorstellen werden gesteld waren tweërlei: de Waterweg naar Rotterdam moest open blijven en insgelijks de vaarweg over de Westerschelde. De havens van Rotterdam, Gent en Antwerpen moesten bereikbaar blijven als voorheen. Verder werden twee keuzes tegenover elkaar gesteld: de commissie zou moeten kiezen *of* voor verkorting van de kustlijn *of* voor het verhogen, verbreden en verzwaren van ruim duizend kilometer dijk lengte. De kustlijn zou slechts kunnen verkort door afsluiting van bestaande zeegaten. Dat zou een kustlijnbekorting van ongeveer zevenhonderd kilometer kunnen opleveren. Deze afsluiting zou slechts door bedamming te bereiken zijn. De dammen zouden sluizen mogen bevatten. De bewoordingen van het instellingbesluit, de daarbij gegeven toelichtingen en de installatierede van de minster waren dusdanig, dat de commissie voor de bedammingsoptie zou moeten kiezen. Er zou letterlijk heel wat water naar de zee moeten lopen, zou de commissie mogen besluiten tot afwijkende rapportages ten opzichte van deze vooronderstellingen.

De commissie kwam dus met een vijftal adviezen.

1. De Schouwense Dijk op Schouwen-Duiveland zou tot vijf meter boven NAP moeten worden verhoogd. Deze dijk was uiterst kwetsbaar gebleken tegen hoge zeewaterstanden bij noordwestelijke stormrichtingen. Zij zou moeten kunnen functioneren als hoofdzeewaterkering.
2. In de Hollandse IJssel zou een stormvloedkering moeten komen met beweegbare hefsluizen. Deze rivier was bij inkomend stormvloedwater een inwateringsgevaar gebleken voor de dijken. De kering zou moeten worden aangelegd bij Krimpen aan den IJssel.
3. De zeegaten in het Haringvliet, het Brouwershavense Gat, de Oosterschelde en het Veerse Gat zouden via bedamming moeten worden afgesloten. Deze bedammingen konden van sluizen voorzien worden. De mogelijkheden en de opportuniteit daarvan zouden voorwerp moeten zijn van nadere commissoriale studie. Later zouden bedammingen moeten worden voorzien in het Volkerak, de Grevelingen en de Zandkreek. De commissie vestigde met klem de nadruk op het feit dat de bedammingen ecologische consequenties zouden hebben: het binnendijkse water zou eerst brak slaan en uiteindelijk zoet worden, omdat het de uitwateringen zou moeten verduren van de rivieren westwaarts. De visserij zou daarvan de gevolgen moeten dragen. Voor de land- en tuinbouwsector in deze oeverregio's zou deze ontwikkeling in beginsel begunstigend werken. De minister had niet gevraagd om dit soort beschouwingen – ze waren inderdaad niet zuiver technisch waterstaatkundig -- maar kennelijk voelde de commissie zich gedrongen te melden dat hier zich aspecten voordeden die bij de Zuiderzeesteunwet de overheid al zoveel perikelen had bereid. Zie hierboven.
4. Bedammingen van het Veerse Gat en de Zandkreek waren subsidiaire maatregelen. Deze bedammingen zouden de hoofden worden voor nog verder gaande afsluitingen, waarop de minister al meermalen had gezinspeeld.
5. De commissie gaf een opsomming van de te verwachten voor- en nadelen van de uitvoering van de technische voorstellen en de samenvatting van de samenhang daarvan. Dat was het eigenlijke *Deltaplan*. De raming van de uitvoeringsperiode was vijftientwintig jaar. Over deze periode gaf de commissie alvast een kostenraming.

De minister had deze vijf konijntjes al in zijn hoge hoed gestopt bij de installatie. De commissie, eveneens gestreeptbroekt, haalde deze diertjes er kundig en vaardig uit.

XIII.1.3. De Deltawet een machtigingswet

De minister diende op 16 november, aldus voorgelicht, een ontwerp van een Deltawet in bij de volksvertegenwoordiging. Als de Zuiderzeewet was dat ook een ontwerp van een *machtigingswet*. Over de staatsrechtelijke aspecten daarvan werd hierboven al een en ander opgemerkt. Die zijn hier dezelfde. Over de verhouding met de bovenbesproken Waterstaatswet 1900 zij slechts opgemerkt dat de Nederlandse wetgeving nu eenmaal geen wetshiërarchie kent. Zelfs al doet de Nederlandse hoogste wetgever meermalen uitdrukkelijk als zijn bedoeling uitkomen dat hij een bepaalde wet een soort fundamentele status wil geven als basis voor verdere wetgeving van hetzelfde niveau, dan nog blijft dat bij de wettoepassing zonder consequenties. Dit is slechts anders, indien de wetgever rechtsgevolgen heeft verbonden in een uitdrukkelijk wetsartikel in een latere wet, waarin hij de rechter en eigenlijk ook iedere wetstoepasser opdraagt bij een onontkoombaar wetsconflict de wet, waarin dat artikel staat, buiten toepassing te laten. De latere wet wijkt dan voor de eerdere, fundamentele. Degeen die van zulk een wetsartikel de dupe zou dreigen te worden kan dan aan dat artikel, dat dat wetsconflict behandelt en daaraan uitdrukkelijk rechtsgevolgen verbindt, een waarborgnorm ontnemen. Zoiets kan de rechter niet negeren. De Nederlandse wetgever doet dat nooit. Wel last hij soms artikelen in, waarbij hij bepaalt dat, bij stilzwijgen van de latere wet, de fundamentele bepalingen uit de voorgaande algemene wet toepassing zullen verkrijgen. De latere wet laat dan zo'n interpretatie toe en de toepasser mag ervan uitgaan dat de wetgever dan een interpretatie heeft beoogd die het wetsconflict vermijdt. Helaas komen dergelijke artikelen, die deze verborgen wetsconflicten op voorhand vermijden, in de Nederlandse waterstaatswetten niet voor. Meestal heeft de wetgevingsjurist van de departementale wetgevingsdirectie bij het ministerie van waterstaat ook helemaal niet in de gaten dat hij een wetsvoorstel lanceert dat zulk een conflict in zich bergt. De Deltawetgeving is overduidelijk geredigeerd vanuit het oogpunt van de commissie-Maris dat er niet moeilijk gedaan moest worden en dat nu als de wiedeweerga de waterstaatskundige defecten waaraan de waterstaatshuishouding overduidelijk leed wettelijk opgelost moesten worden, met alle (implicite) dwangbevoegdheden van dien. Als rijkstaakstelling, dat was overduidelijk. In het licht van de ramp ging men niet uitvoerig dubben over het *subsidiariteitsbeginsel* (dat mede tot de ramp had geleid, zo was het oordeel) en over de private rechten die in het gedrang konden komen. De Waterstaatswet gaf de overheid politieke dwangbevoegdheden, daarop moest men maar terugvallen. De Waterstaatswet was er vaag genoeg voor.

Op 5 november 1957 aanvaardde de Tweede Kamer het wetsontwerp, op 7 met 1958 deed de Eerste Kamer zulks. De ecologische gevolgen waren uiteraard niet te beramen. De afgesloten zeearmen kenden natuurlijk na uitvoering van de wet geen getijden meer. Zij werden zoetwaterbekkens. Het ingedamde water werd voorshands niet ververst: uitwateringssluizen waren er wel, maar werden niet geopend. De flora en fauna in en rondom de bekkens veranderden dus duchtig. De mosselen, zalm, zeeforel en zeekeeftjes verdwenen. Veel vogels verdwenen. Men kreeg te maken met de woekering van blauwalgen.

XIII.2. Stormvloedkering Hollandse IJssel

De Stormvloedkering in de Hollandse IJssel bij Cappele aan den IJssel en Krimpen aan den IJssel is een stormvloedkering met twee horizontale hefschuiven over de breedte van de rivier. De kering werd aangelegd tussen 1954 en 1958. De Hollandse IJssel is een belangrijke scheepvaartroute en heeft een belangrijke uitwateringsfunctie jegens het aan weerszijden gelegen bijzonder lage

polderland. Daarom was bedamming uitgesloten, al zou dat voor de Zuid-Hollandse drinkwatervoorziening belangrijk gunstiger zijn geweest. Deze centrale voorzieningen hadden al eerder veel te lijden gehad van inkomend zout water bij vloed. De bij vloed sterk inwaterende Nieuwe Maas en de Hollandse IJssel hadden al eerder gezorgd voor brak drinkwater vooral in de omstreken van Rotterdam. Het gemeentelijk drinkwater van Rotterdam had in de zestiger jaren van de vorige eeuw last van zoutinvasies mede omdat de rivieren door langdurige achtereenvolgende droogten een lage waterstand kregen op deze hoogte. Bij stevige westenwind stuwde de Noordzee het zeewater tot ver achter Lekkerkerk de nieuwe Maas op. In 1963 mat het gemeentelijk drinkwater zoutwaarden van 3,5 gram zout per liter, een tiende van het zoutgehalte van het Noordzeewater. Alleen door forse chloridisering kon het water enigszins drinkbaar gemaakt worden, al smaakte het daardoor wel erg chemisch. In de thee dreef een blauwige waas in de kopjes. De bedamming kon zo worden ingericht in de IJssel dat daarmee dat probleem enigszins zou kunnen worden bedwongen. Men zou dan bij de IJssel spaarbekkens voor Rotterdam kunnen aanleggen. De Hollandse IJssel is in veel mindere mate dan de Maas een regenrivier en wordt daarom wat gemiddeld waterpeil veel minder geteisterd door langdurige droogteperioden. Maar van die oplossing heeft men op grond van de even genoemde overwegingen toch van af gezien. Spaarbekkens in de Biesbosch, met zoet water uit de Rijn, zijn hier in 1973 voor Rotterdam de uitkomst geweest. De aanleg daarvan en de transportvoorzieningen waren wel aanmerkelijk duurder.

De twee beweegbare schuiven hangen tussen twee betonnen torens. De schepen varen onder die schuiven door. Bij zeer hoogwater worden de schuiven neergelaten via een enkele druk op de knop. De rivier is dan afgesloten. Schepen kunnen dan toch nog passeren via een sluis en verschutting noordwestelijk naast de stormvloedkering. De sluis en de schut hebben een breedte van vierentwintig meter. De schutkom is honderdtwintig meter lang. De twee schuiven zijn ruim tachtig meter breed en 11.5 meter hoog. Ze zijn tussen de twee toren die vijfenveertig meter hoog zijn aan staalkabels opgehangen.

XIII.3. Haringvlietdam

De Haringvlietdam loopt tussen de eilanden Goeree-Overflakkee in Zuid-Holland naar het eveneens Zuid-Hollandse Voorne. Er is in de bedamming een spuisluizencomplex aangebracht met een breedte van ongeveer een kilometer. De ervaring had geleerd dat hier zich mogelijkerwijs Rijnwater en kruiende ijsschotsen zouden kunnen opstuwen in wintertijd dat onmiddellijk zeewaarts afgevoerd zou moeten kunnen worden. Ook werd in een schutsluis voorzien. Het kunstwerk werd aangelegd tussen 1958 en 1970. Op de sluizen kwam een vierbaansweg. Daarnaast een aparte weg voor langzamer lokaal verkeer. Voor het inwerkingstellen van de sluizen staan achtenzestig machinekamers in. De Goerese sluis aan de zuidzijde van de dam is bestemd voor scheepvaartverkeer. De dam is vijf kilometer lang en zesenvijftig meter breed. Hij heeft zeventien sluizen. Jaarlijks wordt dertig miljard kubieke meter water gespuid. In 2018 is de dam gedeeltelijk opengezet. Daardoor kan nu zout water inkomen. Zalm en zeeforel kunnen nu zeewaarts trekken via het Vliet om te paaïen in hun oorspronkelijke voortplantingsgebieden. Daar staat wel een zekere schade tegenover die aan het tuin- en landbouwareaal wordt toegebracht.

XIII.4. De Grevelingendam en de Philipsdam

Deze zes kilometer lange afsluiting ligt tussen het Zeeuwse Schouwen-Duiveland en Goeree-Overflakkee. De aanleg geschiedde tussen 1958-1965. Bij de constructie werd gebruik gemaakt van drijvende caissons. Ze werden door sleepboten in positie getrokken, inlaatkleppen werden geopend en de caisson werd afgezonken op rietmatten. Daarna werden de caissons volgestort met zand. Daarop werden stenen en asfaltafval gestort. In combinatie met de Brouwersdam ontstond het Grevelingenmeer, een populaire watersportplaats. Via de

Grevelingensluis bij Bruinisse komt de scheepvaart op het Krammer. Dat is het westelijk deel van het Volkerak. Van de Grevelingendam loopt de Philipsdam dwars door het Krammer naar Sint Philipsland. Het Krammer hoort bij het Nationaal Park Oosterschelde.

XIII.5. Oosterscheldekering

Na de afsluiting van het Brouwershavense Gat kwam de veel omstreden vraag aan de orde in het publiek en politiek debat of de Oosterschelde wel of niet open moest blijven. Er was het waterstaatkundige probleem van de breedte van het af te sluiten zeegat en dat van de ecologie, een gezichtspunt dat steeds meer waarde begon te krijgen in het publieke debat. De dam zou acht kilometer zeegat moeten afsluiten. Dat was de grootste lengte van alle bedammingsprojecten. Verder waren de getijden hier heviger en was de zeegang woester dan waar dan ook in Nederland. Besloten werd niet volledig af te dammen, maar een halfopen kering te maken met schuifdeuren. Deze deuren worden alleen bij storm en zeer hoge waterstanden gesloten. Veel van de marine biodiversiteit in de Oosterschelde kon aldus behouden blijven. Massale protesten vanuit de zeevisserij, kwekers van schelpdieren, zeezeilers en milieuorganisaties speelden hier een grote rol. De bouw geschiedde tussen 1960-1986. De bouw was vertraagd door het debat over de noodzaak het ecologisch milieu in de achtergelegen brakke bekkens zoveel mogelijk via schuifconstructies in de dammen te sparen. De schuiven worden aangedreven door hydraulische cilinders. Deze cilinders kunnen drukken en hijsen. Deze cilinders steken boven de pijlers uit. De verankering in de noordelijke hoofden in de Noord-Bevelandse oever wordt bedreigd door erosie en het uitblijven van compenserende structurele bestortingen. In de openingen van de sluizen worden turbines voorzien om elektriciteit op te wekken, waarmee de dam een getijdencentrale is geworden. Mogelijk worden dergelijke getijdenturbines ook geplaatst bij de Brouwersdam, de Afsluitdijk en tussen de Waddeneilanden. In de Oosterschelde liggen twee hoofdvaargeulen. De ene hoofdvaargeul, de Roompot, loopt van de Bergsediepsuis in de Oesterdam richting de Noordzee. De andere hoofdvaargeul is de hoofdtransportas Gent-Duitsland. Op beide liggen internationale servituten. Nederland is niet de enige die hier zeggenschap heeft over geulonderhoud en vaarbewegingen.

XIII.6. Maeslantkering

Aan de commissie-Maris was te kennen gegeven dat zij moest uitgaan van de status quo van de Nieuwe Waterweg. Zij moest open blijven. Rotterdam had dat als universele transitohaven in West-Europa nodig. Bovendien was er nog het probleem dat de Waterweg ook kon gelden als geprivilegieerd Rijnwater ingevolge de Herziene Mannheimer Rheinschiff-fahrtakte van 1861 voor vaartuigen die eerder, stroomopwaarts aan de privileges van het Rijnvaartregime deelachtig waren geworden en nu zeewaarts koersten met een in de Akte erkende bestemming. Het kon zijn dat de Rijnwaterfictie en de rechtsgevolgen konden worden opzijgezet door de noodzakelijke waterstaatkundige voorzieningen die de Deltawet beoogde – het had er enige schijn van – maar de wetgever wilde niet wachten totdat alle Rijnsoeverende staten in een conferentie een daartoe strekkend standpunt zouden hebben ingenomen. Daarom moest deze vaarweg open blijven. De noodzakelijke zeeweringsvoorzieningen om stormvloeden te kunnen beheersen moesten dan maar getroffen worden door de bestaande dijken op te hogen, te verzwaren en te verbreden en openingen in het dijklichaam van de Schielandse Hoge Zeedijk te dichten door onbesluisde bedamming. Daarom werd de opening in die Zeedijk om de Delfshavense zeehaven te kunnen bereiken gedicht. De schepen moesten maar omvaren via de Parksluizen door de Coolhaven om bij de Schie te komen en bovendien, Delfhaven had al lang zijn oorspronkelijke functie als voorhaven van Delft niet meer. Vandaar de eigenaardige situatie die men nu in Delfshaven aantreft. De haven is er nog wel, maar de Aelbrechtskolk erachter is niet meer via de havenmond bereikbaar al was dat in 1400 nu juist de bedoeling geweest. Zie hierboven.

Halverwege de negentiger jaren van de vorige eeuw bleek toch dat bijzondere voorzieningen noodzakelijk waren langs de Nieuwe Waterweg. De bevolking achter de dijken was enorm toegenomen, de grond was nog verder ingeklinkt en dreiging van stijging van de zeespiegel werd steeds serieuzer genomen. Het aanleggen van verhoogde zeedijken was niet goed mogelijk. De trajecten van de dijkverhogingen zou direct in dicht bebouwde gebieden liggen. Voor de ophoging en de verzwaringen zou een strook binnendijs vrijgemaakt moeten worden ten koste van bestaande bebouwingen de infrastructuur.

Men koos nu toch voor een sluis, een beweegbare waterkering in de Waterweg. De kering zou meestentijds openstaan. Daarin werd vermoedelijk ook het argument gevonden dat de aanleg ervan niet met de bovengenoemde Rijnvaartprivileges zou strijden, waaronder de voornaamste: ongehinderde volstreckte vrijheid van doorvaart van het scheepvaart-handelsverkeer van Basel tot aan de uiterste grens van de territoriale zee bij de monding. Zonder belemmeringen door kunstwerken hoe ook genaamd.

De Maeslantkering, zoals deze beweegbare zeekering genoemd wordt, bestaat uit twee enorme deuren. De deuren zijn twee drijvende pontons. Ze worden door mechanische kracht via oliedrukmotoren naar hun plaats gebracht bij sluitingsvoornemen. Op de sluitingsplaats worden de caissons met water gevuld. De deuren zinken dan in een raillageringsbed naar beneden. De deuren zijn tweehonderdtien meter breed en tweeëntwintig meter hoog. Er blijft altijd tachtig centimeter opening tussen de deuren bij gesloten toestand. De deuren worden dan tegen elkaar gedrukt bij vloed omdat ze zeewaarts keren. Wil men weer openen, dan moeten de caissons leeggepompt worden. Het vol- en leegpompen moet natuurlijk altijd gelijktijdig gebeuren. Daarna worden ze naar buiten bewogen. Dan varen de deuren aan beide zijden, voortbewogen door de twee gigantische duw- en trekarmen aan weerszijden in een droogdok met deur. De deur gaat dicht. Het dok wordt leeggepompt. De deuren worden, met het oog op het tegengaan van roesten, droog bewaard. Een computersysteem bewaakt dit sluiten en openen. Het sluit autonoom, zonder personeel, als een bepaalde NAP-stand op de Waterweg wordt vastgesteld. Mocht het computersysteem falen, dan kan handmatig ingrijpen plaatsvinden. De deuren draaien op de grootste kogelgewrichten ter wereld. De scharnierpunten voor deze deuren zouden grote contrasterende krachten moeten doorstaan. Ze moesten niet allen de deuren horizontaal kunnen draaien, maar ze ook kunnen laten zakken en rijzen op het sluitingspunt. De scharnierkogels hebben een diameter van tien meter. De bouw van de kering begon in 1991 en was in 1997 voltooid.

XIV. Het Westerschelde-statuuut en de ecologie van de Scheldebekkens

XIV.1. Het volkerenrechtelijk statuut van deze zeemonding

Bij het plan van de Delta-commissie Maris ging men er als vanzelfsprekend van uit dat, hoezeer wellicht de nationale waterstaatshuishouding het tegendeel zou impliceren, de Westerschelde volstrekt open zou moeten blijven. De minister van Verkeer en Waterstaat had dat als randvoorwaarde bij de formulering van de plannen bijna en passant voorgesteld. Natuurlijk moest de Westerschelde open blijven. De bereikbaarheid van de haven van Antwerpen vereiste dat. Het kon niet anders, we moesten er verder maar niet veel woorden aan vuil maken. Wie er, in het zicht van de ontwikkeling van de watersnoodramp goed over nadenkt, moet dat eigenlijk bevreemden. Want dat sprak helemaal niet vanzelf. Niet, als men een grondige waterstaatsdefensie wilde garanderen door een sluitend zeeweringsstelsel tegen de gevaarlijke Westerstormvloed die Nederland sedert mensenheugenis hadden geteisterd.

Maar internationaalrechtelijk lag het anders. Zowel de Nieuwe Waterweg als de Westerschelde vielen niet volkomen binnen de interne soevereine territoriale rechtsmacht van Nederland. De Nieuwe Waterweg niet, omdat deze vaart konden gelden als een geprivilegieerd traject Rijnwater in de zin van de Rheinschiffart-konvention van 1813, belangrijk uitgebreid en herzien bij de Mannheimer-Rheinschiff-fahrtakt van 1861. Een internationaal rivier-traject dat nimmer bedamd of besluist mocht worden. Het essentiële Rijnvaartprivilege waarop het Rijnvaartregiem was gebaseerd waarbij Rotterdam als Duitslands transitohaven zulk een groot commercieel belang had. Hier vielen waterstaatkundig belang en economische belang samen in een soevereine rechtskring: de Nederlandse, want de Europoort-idee – Rotterdam, de poort naar centraal Europa -- was onderdeel van de Nederlands regeringspolitiek, zoals zij dat nu nog is. Het was daarom zaak dat Nederland beide op het eerste gezicht tegenstrijdige belangen – de waterstaatsdefensie en de vrijheid van de transitovaart naar het centrale achterland – in een nationale regeling verenigde. Hoe het dat deed, zagen we boven.

Bij Antwerpen lag dat anders. Sedert de negentiende eeuw waren de Rotterdamse en de Antwerpse belangen betreffende de transitohandel in Europees verband antithesen. Om precies te zijn: die antithese bestond niet van oudsher, maar was ontstaan in 1830 toen België zich onttrok van het juk der vereniging met Noord-Nederland zoals dat was opgelegd bij de slotakte van het Verdrag van Wenen van 1815. Sedertdien waren Antwerpen en Rotterdam elkaars onverbidelijke concurrenten binnen hetzelfde transitodebiet. Bij de Verklaring van Londen van 1830 was voorlopig aan noordelijk Nederland aangezegd dat het de Westerschelde voorshands zou moeten behandelen als een internationale rivier zoals de Maas en de Rijn, met een dienovereenkomstig eeuwigdurend neutraliteitsstatuut, geborgd door de Weense garanten van de Weense Slotakte van 1815.

Na de militaire charade van de door de Noord-Nederlanders opgezette Tiendaagse Veldtocht, door de Britse premier Wellington met misprijzen gadeslagen, was aan Willem I deze verplichting opgelegd bij de hem gedicteerde wapenstilstand van 1831. Hij zou de Westerschelde, voor zover lopend binnen de geografische delineatie in een annex bij deze militaire regeling vervat, moeten beschouwen als een met een internationaal servituut – een erfdienstbaarheid van overpad, maar dan over water – belaste waterweg. De wapenstilstand werd aan Willem I opgelegd. Hij sloot haar niet. De mogendheden hadden genoeg van zijn recalcitrantie, zijn gemor en gezeur. Er waren nog wel wat vuiltjes te klaren, vonden de grote mogendheden, waar Willem I grote diepte-investeringen had gedaan in de havenbekkens van Antwerpen. Die moesten hem bij een eindregeling vergoed worden, daar waren de Britten eenduidig over, want zelf hadden zij ook dat soort investeringen lopen in vreemd gebied dat zij weliswaar als koloniaal wingebied wilden opnemen in hun steeds groeiend imperium, maar of ze dat zouden kunnen doen, was nog geenszins zeker. Frankrijk betwistte hen niet zelden dat gebied, en de Britten wilden in ieder geval geen overzichtelijk precedent scheppen te hunnen nadele.

Bij de uiteindelijke vredesregeling van 1839 waren de Britten de hele ingewikkelde Westerscheldekwestie beu: zij besloten dat de voorlopige regeling ook maar meteen een definitieve eindoplossing moest zijn. Nederland had de Westerschelde maar te behandelen als een monding van een internationale geprivilegieerde rivier zoals de Rijn of de Donau. Dat hield in dat deze zeearm in Nederland open, onbesluist en onbedamd moest blijven. Doorgaande handelsvaart op deze arm naar en van Antwerpen moest dus ongehinderde toegangsverschaffing genieten vanaf het moment dat de vaart aanving binnen de Nederlandse territoriale wateren tot op het moment dat ze Nederlands binnenwater verliet. Een beloodsingsreglement moest met dit principe volledig gelijk lopen. Het privilege gold alleen de handelsvaart en alleen in vredetijd. Welke tijd moest gelden als “tijd van vrede” zou niet worden uitgemaakt door België of Nederland, maar door de garanten van

de slotverklaringen bij de Protocolen die gehangen waren aan het Vredesverdrag van Londen in 1839. Dat waren op dat moment: Groot-Brittannië, het Koninkrijk Pruisen, het Koninkrijk Frankrijk en Keizerlijk Rusland en Oostenrijk. De verdragsfamilie was dus iets veranderd sedert de slotakte van Wenen in 1815.

In 1914, toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak op 3 augustus, werd deze juridische status relevant. Londen erkende Nederlands uitgebrachte neutraliteitsproclamatie en erkende daarmee dat de staat van oorlog vaardig was geworden over de Westerschelde. Nederland mocht deze dus afsluiten indien dat uit de neutraliteitsstatus voortvloeide, ook al kwam dat Londen op dat moment bepaald niet helemaal uit. Nederland deed zulks en de zeearm werd dus effectief afgesloten. Eerst belette het de doorvaart aan oorlogsschepen tot aan de val van Antwerpen en daarna voor iedere doorvaart op die stad. In 1919, bij het Vredesverdrag van Versailles, kwam de zaak opnieuw op tafel. België wilde een gunstiger statuut. Ongelukkigerwijze voor overwinnend dapper België koppelde de Belgische minister van Buitenlandse Zaken Hymans deze eis aan de annexatie van heel Zeeuws-Vlaanderen. Dat was een gelukje voor Nederland. Over de annexaties ten laste van Nederland viel verder met de andere westelijke geallieerde mogendheden niet te praten. Clemenceau – de Franse premier – schoof de zaak door naar een Belgisch-Nederlandse gemengde commissie. Die kwam er eigenlijk niet uit. De zaak bleef hangen. Er kwam geen bilateraal verdrag tussen beide landen. Er werd wel een voorstel tot arbitrage gedaan. Dat haalde het ook niet. En de zaak bleef dus beheerst door de regeling van 1839, die ook nog gold in 1953, toen Algera de commissie Maris installeerde. Wel verre van onverplicht een royale geste te maken jegens België, hield de minister zich aan de verdragsverplichtingen van de Londense declaratie van 1830. De Westerschelde moest open blijven, tenzij de beide staten alsnog anders overeen kwamen in enig verdrag. Een waterstaatkundig gemeen belang kon daartoe nopen. Maar België, hoezeer ook eveneens slachtoffer van de watersnood van 1953 (zie boven) ontwikkelde in die richting geen initiatieven en Algera liet dat zo.

XIV.2. De Schelde-verdragen

De recentere Schelde-verdragen blijven gebaseerd op even gemelde regelingen. Wel is voorlopig ondenkbaar dat Nederland in een internationaal gewapend conflict neutraal is en België belligerent. Maar dat komt, omdat beide nu verenigd zijn in een multilaterale defensie-associatie: de NAVO. Met de volkerenrechtelijke status van de Westerschelde zoals in de regelingen van 1839 voorzien, heeft dat niets te maken. Beide landen zien echter thans de Westerschelde niet alleen als doorgaande vaarweg, maar ook als een gemeen ecologisch erfgoed, een *common marine inheritance of mankind* in de zin van de officiële toelichtingen bij de teksten in het VN-verdrag van Montego Bay over de status van deze erfgoederen binnen het mariene vrije milieu. Ecologisch gezien is de Westerschelde immers een duaal erfgoed tussen beide Schelde-oeverende staten waarover zij overeenstemming moeten hebben. De natuurlijke integriteit van de Westerschelde moet dus gezien worden onder het paradigma van de rechtsverplichtingen die een gemeenschappelijk ecologisch erfgoed vooronderstelt. Voorlopig worden deze verplichtingen aangeduid in de Europese Natura2000-regelgeving. Het gaat voorlopig om de directe toepasbaarheid van de Vogelrichtlijn van de Europese Commissie van 1979 en de Habitatrichtlijn van 1992 van het zelfde orgaan. Deze verplichtingen zijn in nationaal ressort afdwingbaar. Ze hebben natuurlijk niets te maken met de genoemde internationale servituten. Wat de eigenlijke vaarweg betreft bestaan dergelijke nadere aanvullende richtlijnen of rechtsverplichtingen uit welken hoofde dan ook verder niet in internationaal verband. Het verdrag van 2005 gesloten tussen Nederland en de staat Vlaanderen over de uitdieping van de Westerschelde ziet op slechts die functie en moet daarom de regelingen van 1839 respecteren. Dit verdrag moet geïnterpreteerd worden vanuit de vooronderstelling dat de verdragssluiters zich daarvan bewust zijn geweest en geen jurisdictieconflict hebben willen veroorzaken.

XV. De waterstaatstaken landinwaarts: een introverte sleutel

De Waterstaatswet 1900 geeft de taakstellingen aan bij de uitvoering van de waterstaatstaken landinwaarts. Het is duidelijk de bedoeling dat de Provinciale Staten hier deze taken waarnemen en op uitvoering en onderhoud van deze taken toezien. De centrale overheid moet de taken die van nationaal belang zijn aan zich trekken. Dat moet zij steeds doen bij wet, zegt de Waterstaatswet. Wil zij van waterstaatstaken af, die zij aan zich getrokken heeft, dan moet dat ook bij de wet gebeuren. Het is denkbaar dat taken die eerst van regionaal of interregionaal belang schenen te zijn, en die dus waren ondergebracht bij de provincie, door de ontwikkeling van de waterstaat – waarbij een klimatologische ontwikkeling van belang kan zijn – toch van nationaal belang worden. De Rijkswaterstaat zal dan in een wetsvoorstel moeten omschrijven wat dat nationale belang is en waarom en waardoor dat nu pas ontstaat of ontstaan blijkt te zijn. Die aparte wet, waarin de staat op rijksniveau de taken aan zich trekt, zou moeten overeenkomen met de algemeen waterstaatkundige beginselen waarvan de Waterstaatswet impliciet schijnt uit te gaan. Een van die beginselen is het al genoemde bestuursrechtelijke *subsidiariteitsbeginsel*. Dat houdt in dit verband in dat gerechtvaardigd moet worden waarom de rijksoverheid hier een nationaal belang ziet. De Zuiderzeewet en de Deltawet formuleren dat belang dan ook.

Omgekeerd: als de rijksoverheid een onderwerp van waterstaatszorg van zich afstoot, moet zij bij wet rechtvaardigen waarom zij dat doet, in hoeverre en waarom de eerste inbedding bij de provincie niet voldeed of niet voldoen kan gelet op waterhuishoudelijke ontwikkelingen. De wet maakt ook mogelijk deze oorspronkelijke rijkswaterstaatszorg onder te brengen bij een privaatrechtelijk lichaam of een bijzonder persoon. Ook dat moet bij wet. Zijn echter bepaalde waterstaatswerken niet van nationaal belang, dan kan het afstoten of overdragen geschieden bij koninklijk besluit. Dan moet, zegt de Waterstaatswet, daarover wel overeenstemming bestaan tussen het rijk en de partij aan wie de waterstaatszorg wordt overgedragen.

Dat heeft iets raars. Bij een koninklijk besluit worden de Staten-Generaal niet geraadpleegd. Kennelijk kunnen rijk en particulier of private rechtspersoon onderling afspreken dat een bepaald onderwerp niet nationaal van belang is. Uiteraard is de minister van Verkeer en Waterstaat altijd integraal politiek verantwoordelijk voor zijn instemming dat een waterstaatsonderwerp niet, niet langer of voorshands niet van nationaal belang is. Die verantwoordelijkheid pleegt achteraf gearticuleerd te worden: de tweede kamer komt erop een of andere manier achter dat de minister vindt dat een waterstaatszorg betrekking heeft op iets wat niet van nationaal belang is en zij vindt dat dat juist wel zo is. Dan kan de minister op het matje worden geroepen. De tweede kamer zal er bijna altijd achter komen dat zij voor voldongen feiten staat. De ministers hééft dan de beslissing dat er geen nationaal belang in het geding is genomen, hij heeft overeenstemming verkregen met “een ander” en dat heeft geleid tot overdracht of overneming van enig waterstaatswerk of de aan dat werk verbonden zorg. De tweede kamer kan het er dan wel niet mee eens zijn, ze kan de minister zelfs om die weg sturen, maar die overeenstemming is er en heeft doorgaans zelfs tot contractuele verbintenissen geleid.

Daar komt nog bij, dat de Waterstaatswet bij artikel 1 niet precies opgeeft wie “die anderen” met wie de minister die overeenstemming heeft bereikt, kunnen zijn. Dat zou een in het buitenland gevestigde rechtspersoon kunnen zijn. Bij een grensoverschrijdende rivier als de Maas of de Dommel is heel goed mogelijk dat “die anderen” in België gevestigde private rechtspersonen zijn. Men kan zich voorstellen dat in België heel anders aangekeken wordt tegen waterstaatkundige principes en daaraan verbonden ecologische doelstellingen dan in Nederland en omgekeerd. Bij de

Westerschelde gebeurt dat ten aanzien van polders die gedeeltelijk gelegen zijn in Zeeuws-Vlaanderen eigenlijk voortdurend. Denk bijvoorbeeld aan de Hertogin Hedwigepolder in het Verdrongen Land van Saeftinghe, een natuurgebied in Zeeuws-Vlaanderen, in Nederland. Een deel van de polder ligt op Belgisch grondgebied. Hetzelfde geldt voor de aangelegen Prosperpolder, voor de helft Nederlands en voor de rest Belgisch. België wil dat beide polders eigenlijk weer verdrongen worden en aansluiten bij de ecologie van het Verdrongen land van Saeftinghe. Daaruit kunnen op interstatelijk niveau heel moeilijke jurisdictieconflicten voortvloeien. Er werd in 2005 een verdrag gesloten om deze aansluiting mogelijk te maken en eigenlijk werd daartoe ook besloten. De Belgen vinden dat de aansluiting door moet gaan, niettegenstaande het verzet van de Zeeuwse Vlamingen bij de locatie. Het verdrag geeft eigenlijk geen ruimte om deze ontpoldering niet toe te laten. De kosten zouden ook helemaal worden gedragen door het Vlaams Gewest, dus wat zou de Nederlandse regering nog aarzelen? Maar voorlopig laat ze de onderwaterzetting niet toe, omdat de agrarische achterban van het kabinet zich sterk verzet. De minister van landbouw stelde voor om dan maar een nieuw buitendijks natuurgebied aan te leggen, zodat de Vlamingen daar natuurcompensatie zouden krijgen. Dat wezen zij af – verdrag was dan toch verdrag – en bovendien had een nieuwe vooroever in de Westerschelde nadelige gevolgen voor de vaargeul. Die verlegde zich en dreigde dicht te slibben. Daar heeft men nu een jurisdictieconflict, dat, eenmaal gerezen, bijna niet op te lossen is. Die conflicten te vermijden dunkt vrijwel altijd een nationaal belang, maar dat belang is dan niet zozeer van waterstaatkundige aard.

De Waterstaatswet 1900 werd opgesteld door een overheid, die niet erg internationaal dacht. Ze dacht vanuit een *introverte* opstelling: ze keek naar de interne huishouding en zag eigenlijk geen staatsverantwoordelijkheid voor de waterstaat in omringende landen en zeker niet op supranationaal niveau in het verband van de BENELUX of de Europese Unie. Die “anderen”, dat zouden dan rechtssubjecten, deelnemers aan het rechtsverkeer *in Nederland* zijn. Het beheer van de Dommel was rond 1900 een kwestie van voortdurende jurisdictieconflicten tussen België en Nederland. België had dezelfde introverte opstelling. De Dommel was in een stad als Eindhoven in de winter een ware plaag. Ze overstroomde voortdurend en het water bleef heel lang stil staan in het stadscentrum. Het stonk als de hel, want België loosde er veel afvalstoffen in van organische en anorganische aard. Beide landen die elkaar toch al niet erg toegenegen waren, konden niet besluiten tot een gemeenschappelijk waterstaatkundig beheer. In de zomer, overigens, betaalde België weer het gelag omdat de Dommel vooral een regenrivier is. In de Kempen werd veel water afgetapt voor de lokale industrie en de bedding viel vaak zuidwaarts, naar het oorsprongsgebied, droog, met veel last voor de agrarische nijverheid in België. Met een zeker systeem van besluizing, gedeeltelijke bedamming, afwateringsverboden en gecoördineerd beheer van de zijriviertjes en sprangen was de waterstand best bevredigender voor beide landen te beheren geweest. Maar men dacht er niet aan, al had men er steeds, beurt om beurt, veel last van. Bij de Maas, die een internationaal servituut had sedert de middeleeuwen (reeds erkend in het Verdrag van Meerssen van 870), lag dat in zoverre anders, dat hierbij Frankrijk doorgaans toekeek of de verdragen niet ontdoken werden door de noordwaarts gelegen Maasoeverstaten. En Frankrijk kon Nederland waterstaatkundig heel wat narigheid berokkenen, dus het rijk keek daarvoor wel uit. De Waterstaatswet 1900 staat heel duidelijk in een wat introverte en daardoor achterhaalde sleutel wat de bevoegdheidsverdelingen en overdrachten betreft van waterstaatsaken.

XVI. De Maeslantkering en het Scheur

Waterstaatskundige werken van enige omvang hebben altijd een onpeilbare betekenis voor de directe ecologische omgeving. Je weet nooit welke, zeker niet als het macro structurele wijzigingen zijn in het natuurlijk landschap. De doorgraving in 1872 van duinwallen bij de Hoek van

Holland ten behoeve van de aanleg van de Nieuwe Waterweg had betekenis voor de stroming en de getijdengeulen in de Nieuwe Maas, en wel volkomen tegengesteld aan de verwachtingen die Pieter Caland (1826-1902) daaromtrent had gekoesterd. De landzijdige doorsteek had hoge kosten gegenereerd, doordat veel onteigeningen die daarvoor noodzakelijk bleken niet via een minnelijke schikking konden worden afgedaan. Het ging om percelen gelegen tussen Rozenburg en Hoek van Holland. Er moest geprocedeerd worden voor de rechter. Niet alleen bepaalde deze de vergoedingen hoger dan voorzien, het veroorzaakte verder ook veel vertraging. Caland had gedacht dat een korte evenwijdige pierbedamming van twee kilometer de stroming van de Noordzee zodanig zou breken dat bij eb weinig zeeslib in de vaargeulen zou komen in de doorbreking. Hij had de doorbrekingsgeul laten afdammen van de beoogde vaarweg naar Rotterdam, een breed kanaal naar de Nieuwe Maas bij Rotterdam. De dammen tussen doorbraak en kanaal werden in de laatste fase van het project dorstoken. Caland had berekend dat de kracht van het water bij inkomend tij de kanaalgeul steeds dieper zou uitschuren. Hij stelde daarom een brede trechterachtige zeemonding voor. Dan zou gezekerd zijn dat de uitschurende werking van de vloed zou reiken tot aan Krimpen aan de IJssel. De gemeente Rotterdam zou nauwelijks hoeven te baggeren. Dat was een realistische prognose vóór de doorsteking. De getijdenverschillen rechtvaardigden deze prognose. Onder de indruk van deze calculaties had Rotterdam ingestemd met het hele project, tot met de kanalisatie tussen Nieuwe Maas en doorbreking. Maar door de pierdammen werd de vloedstroom onvoorzienbaar veranderd. Zij bracht, dieper landinwaarts komend, veel zeezand mee dat na Vlaardingen afgezet werd buiten de vaargeulen, de geulen verengde en weerszijden zandplaten deed ontstaan. Er moest niet minder maar juist meer gebaggerd worden. Dat euvel bleek al snel na de opening van de Waterweg in 1872. Men weet dit aan miscalculaties van Caland. Een staatscommissie moest echter concluderen dat de vloed door de pieren zo was afgeremd dat er in het kanaal zanddrempels werden gevormd. Die drempels remden de vloed nog verder af. Van uitschuringseffecten was bij de noordelijke binnenbocht van de Nieuwe Maas, waaraan de toenmalig belangrijke havens waren gelegen, weinig te merken. Dat was redelijkerwijs niet te voorzien geweest. Er moest dus dieper en intenser gebaggerd worden, waarvan de extra kosten ten laste van de gemeente Rotterdam werden gebracht, al was in oorsprong het een rijkswaterstaatsproject geweest. De zeemonding moest belangrijk vernauwd worden. Verder moest een strekdam worden aangebracht om de Oude Maas van de Nieuwe af te sluiten zodat de schuring bij vloed als het ware geleid werd naar Rotterdam. Op 28 april 1883 was de gemeente genoodzaakt twee miljoen extra baggerkosten uit te trekken, een astronomisch bedrag, vooral als men in aanmerking neemt dat de gemeente door fraudes bij bekostiging van de havenaanleg op de zuidelijke oever in 1879 technisch bijna bankroet was geslagen. Nadat deze kosten waren gemaakt en Rotterdam erin had berust dat toch blijvend intensief gebaggerd zou moeten blijven worden, bleken deze meerkosten alleszins gerechtvaardigd. Schepen met voor die tijd grote diepgang konden Rotterdam-centrum makkelijk bereiken en de havens floreerden als nooit tevoren.

Het is niet onmogelijk dat de Maeslantkering een vergelijkbare onvoorziene invloed zal hebben op de stromingen van de getijden. Niet door het kunstwerk zelf, want de deuren zijn opgenomen in de oeverwanden bij gesloten toestand. Langdurige sluitingen zijn niet te voorzien, al zijn ze ook nooit uit te sluiten. Maar het kunstwerk is aangebracht ter hoogte van het Scheur. Dat punt is een heikel moment in de stromingscyclus binnen de delta van de Rijn en Maas. Het Scheur is ongeveer dertien kilometer lang en stroomt van kilometerraai 1013, waar de Oude en Nieuwe Maas samenvloeien naar de Nieuwe Waterweg die begint bij kilometerraai 1026. Daar begint Calands kanaal. Vanaf Maassluis is er een breed wateroppervlak, gevormd doordat het Scheur hier van oudsher naar het zuidwesten afboog naar Rozenburg, westelijk zeewaarts leidde over veel zanddrempels en verder zuidwaarts afboog naar een natuurgebied. De zanddrempels waren al sedert

de zestiende eeuw een probleem. Ze verhinderden Rotterdams' uitgroei tot grotere of centrale zeehaven. De bocht in het Scheur zuidwestwaarts is steeds een oorzaak geweest voor zandbankvorming bij de minste wijziging in de beoevering noordelijk en zuidelijk van de trechterzwaai zuidwaarts. Dit deel van het Scheur is door afdamming bedwongen en inmiddels verdwenen door aanslibbing. Maar de lauwe bocht zelf is nooit volledig recht te trekken. Men heeft wel getracht dat te bereiken door het weggraven van oeverparken gevolgd door bekribbing noordwaarts. De rivier liet zich even dwingen en begon zich toch weer uit dat kunstmatig traject te wringen, met zandbankvorming noordwaarts, ten nadele van de beoogde vaargeul. Alleen voortdurende bebaggering kan het euvel tegengaan, het wegnemen schijnt voorshands voor mensenhand niet mogelijk. Daarom is dit zeer brede deel van de natuurlijke Maasmonding uiterst gevoelig voor de verandering van strekdammen, de aanleg van kunstmatige richels of drempels zomede de plaatsing van dukdalven, veranderingen van havenhoofden in de nabijheid van de bochten en de verlegging van kribben of de verlenging daarvan. Bij de aanleg van de Maeslantkering zijn dat soort kunstwerken aangelegd en er is zelfs een haventje gegraven, met steigers en meerpalen en een bekading voor de materiaaltransporten en inspectieboten. De vaargeulen in het Scheur zijn kunstmatig niet goed blijvend recht te trekken, zelfs niet bij intensieve bebaggering. De stroomsnelheid van de rivier wordt altijd door de kunstwerken buiten prognoses beïnvloed. Het is niet te voorspellen hoe dat op langere termijn uitpakt. Dat is bij deze grotere waterstaatswerken altijd zo. Men kan ze deswege niet nalaten.

XVII. Het Europoortproject

Na de Tweede Wereldoorlog wordt een bepaald streven van Nederland uitgedrukt met de term "Europoort". Rotterdam moet de *poort tot Europa* worden. Voorlopig is dat West Europa. Tegelijkertijd duidt deze term een industriegebied en havencomplex aan. Het gaat om het gebied ten zuiden van de Nieuwe Waterweg ten noorden van het Hartelkanaal, ten oosten van de Maasvlakte en ten westen van de Botlek. Die gebied moet het grootste petrochemische industriegebied worden ter wereld. Hier moet een overslag mogelijk worden gemaakt van erts, mineralen en chemische halffabricaten, auto's, mechanische onderdelen en houtproducten. Deze moeten via het Calandkanaal worden gebracht op de vaarwegen oostwaarts naar de Rijn via volautomatische terminals, waar geen mensenhand verder bij nodig is. Alles moet zijn geconcentreerd op massale transitovlak bij de Maasmonding, tussen de Noorderdam, de Splitsingsdam en de Zuidwal, alle waterstaatskundige kunstwerken. De Splitsingsdam is een in 1969 en 1971 aangelegde dam die bij Hoek van Holland de toegang van de Nieuwe Waterweg scheidt van de toegang tot het Calandkanaal. Hij ligt in het verlengde van de Rozenburgse landtong. De dam wordt geschied van de landtong door het Breddiep dat een verbinding vormt tussen Nieuwe Waterweg en dat Calandkanaal. Dit Breddiep is in 2016 opnieuw verdiept en verbreed ten behoeve van de binnenvaart. De doorgang is van vijfenzeventig meter verbreed naar driehonderdvijftig meter. Zo lang als maar enigszins mogelijk is, moet het moment worden uitgesteld dat de goederen die overgeslagen worden, moeten worden beschouwd als goederen die in Nederland zijn geïmporteerd met een Nederlandse eindbestemming. Het beste is om het optimum uit de Europese Douane Unie en de voorrechten van de vrijhandelsassociatie die de Europese Unie vormt, uit te baten, dat dat moment er in het geheel niet is. Dat spaart douanehandelingen en invoerheffingen. Die zijn er wel. Maar niet in Nederland. Het doel is zo snel mogelijk direct over te slaan op binnenvaartuigen, waarbij reeds op dit punt de privileges van de Herziene Rijnvaartacte optimaal worden uitgenut. De binnenscheepvaart vanaf dit punt zal immers Rijnwater bevaren in de zin van dit multilaterale Rijnvaartverdrag tussen alle Rijnsoeverstaten, die geen nationaal recht zullen toepassen op de doorgaande voortgezette Rijnvaart tot aan Basel.

Dat alles moet geschieden op een kunstmatig eilandgebied waartoe de natuurlijke kern van het eiland Rozenburg totaal vergraven moet worden en voorzien van een gloednieuwe infrastructuur gericht op deze overslag. Het eiland zal als het ware geheel opnieuw opgebouwd worden uit zware in slib verankerde segmenten die het geraas en gerij van deze overslag kunnen verduren. Het zeventiende eeuwse dorp Blankenburg en het natuurgebied De Beer moeten daarvoor verdwijnen. Deze buurt en dat gebied zijn immers zelf kunstmatig opgebouwd uit slijkplaten die samengevoegd zijn uit slibdammen, op de wijze niet ongelijk aan de constructie van het Oostereiland in de haven van Hoorn in Noord Holland. Het is dus een volledig kunstmatige *eilandpolder*, net als dat zeventiende eeuwse Oostereiland, dat ook eigenlijk allen bestemd was voor stapeling, overslag en verzending. Zie hierboven. De kop van het eiland Rozenburg zal worden voorzien van gigantische havenbekkens waarin transportvaartuigen van ongekeerde grootte en diepgang kunnen havenen en overgeslagen. Er zal daartoe over dat eilanddeel een vijf meter opgespoten zandlaag worden aangebracht, grotendeels via de hopperspuitzuigers die gebruikt zullen worden om de bodem van de Nieuwe Waterweg van een diepere vaargeul te voorzien tot aan het Scheur. Die laag zal geschikt zijn om de nieuwe bekadingen te stutten die aan deze havenbekkens nodig zullen zijn om de automatische overslag op binnenvaartschepen en railvervoer, dat aangelegd zal worden met gigantische rangeerterreinen en volautomatische lussen vlak aan de walkanten van deze kaden. Loswallen zullen niet nodig zijn. De menselijke maat zal in dit maanlandschap ontbreken. Robotisering van alle handelingen is het parool. De onteigeningen gebeuren vanaf 1960. Het gebied valt onder de gemeente Rotterdam. De Blankenburgverbinding zal de belangrijkste verbindingsweg worden voor het verkeer met de noordelijke oevers van de Waterweg en de Nieuwe Maas. Zij sluit aan op de A15 en de A20 bij het Krabbeplas tussen Maassluis en Vlaardingen. Zij zal voor anderhalve kilometer ondertunneld zijn omdat zij onder het Scheur moet gaan via vrij steile hellingshoeken om het scheepvaartverkeer met grote diepgang, dat toch nog naar Rotterdam wil, niet te hinderen. Daarnaast zullen er twee tunnels zijn. De Maasdeltatunnel of Blankenburgtunnel en de Hollandtunnel of Alkeettunnel. In 2024 moet het hele Europoortproject klaar zijn. Bestendige bewoning van het Europoortgebied is niet voorzien. Het is een werkplaats.

XVIII. De Eerste Maasvlakte

Tot dat Europoortproject hoort de oplevering van de Maasvlakte, eveneens een *kunstmatig polderschiereiland* in de zee, dus in het “natte”, wederom zoals het zeventiende eeuwse Oostereiland in de haven van Hoorn. Er is een ringdijk. Daarbinnen werd zand uit de Noordzee opgespoten. Dat vormt de bodem van de vlakte. De bedoeling is een groot industrieterrein te scheppen met de bovenbedoelde omslagfaciliteiten voor directe transitie over de Rijn. De vlakte ligt direct aan de Noordzee. Ze is onderdeel van de Rotterdamse haven en wordt door het gemeentelijk havenbedrijf beheerd. Je zou, in waterstaatskundige termen, dat bedrijf eigenlijk wel het hoogheemraadschap van de Maasvlakten kunnen noemen want de ringdijk heeft zeker een zeeweringsfunctie. De eerste Maasvlakte biedt plaats aan terminals tot overslag ter vaart binnenslands en productiebedrijven alsmede een energiecentrale. Er zijn een olieterminal, een tweetal containerterminals, een productiebedrijf voor styreen en propaanoxide, een palmolieterminal en een bedrijf voor massaoverslag van erts en kolen.

De noodzaak voor de aanleg van deze vlakte vloeide voort uit het feit dat steeds meer vaartuigen van grote afmetingen en met ongekeerde diepgang Rotterdam moesten aandoen als Europoort. De Waterweg zou verdiept en verbreed kunnen worden. Maar de binnenlandse havencapaciteit zou toch niet voldoende ligplaatsen met de vereiste diepte kunnen verschaffen. De overslag daarvoor zou wederom enorme diepte investeringen vergen. Wat bestond zou afgebroken moeten worden, ook al waren sommige overslaginstallaties best bruikbaar. Die moesten dan maar

buitengaats gepleegd worden, dat wil zeggen door uitbreiding van de Rotterdamse Havens in de territoriale zee op de Noordzee. Argument was ook dat het centrum van Rotterdam dan constant belast zou worden met de aanwezigheid van hyper explosieve chemische stoffen en milieuvervuilende vrachten. Dat argument was niet sterk, want die stoffen en vrachten passeren nu ook dat centrum via de Nieuwe Maas, zij het, dat zij erkend, in kleinere cargo's. Dat laatste nam niet weg, dat, indien een vracht vlam zou vatten of zou exploderen, een ramp zou kunnen ontstaan die nauwelijks in dat centrum zonder massale evacuatie beheersbaar zou zijn. En massale evacuaties zijn per definitie niet beheersbaar, wat voor illusies de overheid ook wil wekken. Rotterdam is, door Europoort, een permanent risicodragend gebied geworden, mede door de lokale dichtheid van bevolking. Eventuele nautische onveiligheden kunnen door de aanleg van de Maasvlakte verminderd zijn, de gevaarzetting voor een onomkeerbare milieuramp is er niet minder door geworden, mede gelet op de toenemende kansen op terroristische acties van ideologische fanatici. In 1964 nam de Nederlandse regering het besluit de vlakte te scheppen en bepaalde de grenzen ervan. Men trachtte milieu ecologische belangen te verenigen met de macro-economische doelstellingen, hetgeen tot een zekere verkramptheid leidde bij de definitie van de zuidelijke grenslijn tussen havenactiviteiten, hoe ook genaamd, en de bescherming en ontwikkeling van natuurlijke ecologische waarden. Die grenslijn liep van het noordelijk deel van Brielse Gat naar de Westplaat. Ten noorden van die lijn werden de havenactiviteiten gepland. Daaronder zou natuurlijke ecologische ontwikkelingen binnen het milieu worden gestimuleerd. Op een volkomen kunstmatig poldereiland. Zuidelijk van de demarcatielijn werden duinenrijen aangelegd, langs industrieterreinen. Een duinenrij langs de zuidoever van het Hartelkanaal en een duinenrij noordelijk langs de terminal voor massaoverslag van goederen. Het Voornse meer werd afgesloten en tot natuurgebied verklaard. En een groot deel van de Zuiderdam werd in zand uitgevoerd.

XIX. De Tweede en Derde Maasvlakte

De Tweede Maasvlakte is de naam van het uitbreidingsproject van de Rotterdamse haven dat is gelegen ten westen van de Rotterdamse haven. Het is geheel in de Noordzee aangelegd en ligt gedeeltelijk buiten de klassieke territorialiteitszone van drie zeemijlen buiten de gemiddelde laagwaterlijn. Zij blijft echter binnen de twaalf zeemijl zone van het Zeerechtsverdrag van Montego Bay, opgesteld door de Verenigde Naties in 1983. Nederland is uiteraard partij bij dat verdrag. Niettemin drukt deze Tweede Maasvlakte toch het oppervlak van de vrije volle zee westwaarts, omdat Nederland achter de gemiddelde laagwaterlijn buitendijks achter de Tweede Maasvlakte niettemin de maximale zone is blijven eisen van twaalf zeemijlen plus de aansluitende zone met beperkte rechten op het zeeoppervlak tot maximaal vierentwintig zeemijlen uit de kust.

De vlakte is tweeduizend hectare groot. De vlakte werd aangelegd tussen 2008 en 2013. De helft van de vlakte is bestemd voor haven gerelateerde activiteit. De overige ruimte is bestemd voor infrastructuur, zeewering, vaarwegen, havenbekkens met ligplaatsen, en railverbindingen voor bedrijfsmatige interne activiteiten. De hier aangelegde havens hebben een diepgang van twintig meter. Ze kunnen dus de nieuwere grote containerschepen uit China ontvangen. Het gebied is bestemd voor containeroverslag, distributieactiviteiten en de ontwikkeling van chemische industrie.

Het aanleggen van dit nieuwe stuk Nederland "in het natte" heeft overduidelijk gevolgen voor stromingen en golven in de zee. Bij het ontwerpen van de vlakte heeft men daarom schaalmodellen gebezigd met rekenprogramma's en simulatoren, om te kijken hoe de Noordzee zou reageren. Men heeft gekozen voor een milieuvriendelijke doorsteekvariant. Dat is een aanlegmethode die aan de mariene ecologie de minste schade zou toebrengen. Schepen bereiken de Tweede Maasvlakte via de *Yangtzehaven* op de bestaande Maasvlakte. Dit havenbekken werd

daartoe tot zeshonderd meter verbreed. Het werd tot twintig meter verdiept en doorgetrokken. Het oogmerk was ook de grootste containerschepen toegang te kunnen verschaffen aan de speciaal ingerichte ligplaatsen en ze daarna snel weer op stroom te kunnen loodsen. De plaats waar de activiteiten gericht op containeroverslag en op distributie binnenslands via railvervoer moeten worden ontwikkeld, heeft een terreinhoogte van vijf meter boven NAP. Er ligt hier een zware en hoge zeewering. Het terrein moet ook bij ongunstige weersomstandigheden drooggehouden kunnen worden. De juiste hoogte voor de chemielocaties moet nog worden vastgesteld. De weg langs de binnenzijde van de zeewering komt op 5.5 meter boven NAP. Maar de verwachting betreffende de zeespiegelstijging is op dit moment niet adequaat te fixeren. Met de aanleg van de Tweede Maasvlakte is Nederland ongeveer tweeduizend hectare groter geworden. De kustlijn is 3,5 kilometer verder in zee komen te liggen. De zeewering is aan de noordkant, langs de vaargeul naar de haven, over 3.5 kilometer samengesteld uit stenig duin gecombineerd met een blokkendam. Aan de zuidzijde is een zachte zeewering van 7,5 kilometer aangelegd bestaande uit zandig strand en veertien meter hoog duin. Het duin is ingeplant met helmgras. Aan de zuidzijde is het strand honderd meter breder gemaakt zodat er ook bij vloed normaliter een breed strand over blijft. Het resterende zandlichaam moet nog bouwrijp gemaakt worden. De havenbassins moeten nog op de vereiste diepte worden gebracht. Dat hangt mede af van de klandizie die het Rotterdamse Gemeentelijk Havenbedrijf hoopt te trekken. Dat geldt eveneens voor het afronden van de ontbrekende infrastructuur.

Een derde Maasvlakte wordt overwogen. Het transitoverkeer met China neemt reusachtige proporties aan en Rotterdam wil Europoort blijven.

XX. De riparian states en Nederland

Nederland als polderland heeft moeite met het gegeven om eraan te wennen dat het bij zijn waterstaatskundige ingrepen altijd rekening moet houden met de *riparian states* die in hun rechtspositie getroffen worden als Nederland een kunstwerk aanlegt, wijzigt of juist verwijderd, dat gemeen, gemeenschappelijk, interstatelijk water op enigerlei wijze beïnvloedt. Heel tekenend is, dat de Nederlandse “polder”taal ook geen equivalent woord heeft voor deze groep staten. Wat betekent de Engelse uitdrukking eigenlijk, vraagt de Nederlander steeds, als Angelsaksische partners er mee aankomen. Het is de groep van staten met wie een andere staat een watergang of vaarweg geografisch zodanig gemeen heeft dat geen ervan kan claimen dat het over de gebruikswijze ervan exclusief rechtsmacht zou kunnen uitoefenen. Alleen die claim betekent al excessieve rechtsmacht aanmatiging die nooit verdragsmatig gerechtvaardigd zou kunnen worden. De Westerschelde is daar sedert de vroege middeleeuwen een uitstekend voorbeeld van. Nederland kan er maar niet aan wennen dat deze waterweg, ook al loopt zij voor het grotere deel door Nederlands territorium tussen Zeeuws Vlaanderen enerzijds en Walcheren en Beveland anderzijds door nooit een weg is geweest die ooit onder de exclusieve interne soevereiniteit van Nederland viel. Sedert de negende eeuw hebben machthebbers als de Graaf van Vlaanderen en die van Holland daarover menige strijd geleverd te land en ter zee. De Zeeuwen eisten de weg voor zichzelf op, de Vlamingen ook. Het ging dan voornamelijk om een van de belangrijkste toegangsgeulen tot die weg, de Wielingen, die door zandbanken omringd werd en zich met enkele zeemijlen per jaar noordwaarts verplaatste en dan weer, bij een soort kentering, zuidwaarts. Wie de Wielingen bezat, bezat de weg, en een van beide partijen eiste dat bezitsrecht op, ook toen het volkerenrechtelijk gewoonterecht al lang inhield, dat wanneer deze banken vielen in de drie zeemijl zone belendend aan de gemiddelde laagwaterlijn de partij die erkende soevereiniteit uitoefende over het vasteland aan die lijn de baas was. En dus externe soevereiniteit over die banken had. De Nederlanders grepen terug op overwinningen waarbij de Vlamingen waren verslagen ten aanzien van het feitelijk bezitsrecht over de banken, en claimden

hun uitsluitende soevereiniteit. En de Vlamingen op hun beurt deden weer hetzelfde. Beide partijen konden maar niet erkennen dat zij een condominium, een gemeenschappelijk bezitsrecht tussen beide zouden moeten aanvaarden, in gemeenschappelijk overleg te beheren. Ten aanzien van de Wielingen zijn de staten België en Nederland *riparian states*. Ten aanzien van de Noordzee is het hetzelfde. De Noordzeeverdragen, die een regeling geven over de definities van de Noordzeeeoever, de volle en vrije Noordzee en het Continentaal Plat in die zee, gevende zeeoeverende staten een condominium over deze zones. Een eigenstandig rechtsregime dat alle aspecten van het mariene beheer omvat. En elke wijziging in het zeeoeverbeheer moet aangemeld worden en voorwerp zijn van gemeen overleg dat tot overeenstemming moet leiden tussen deze *riparian states*. Dat is alleen dan niet het geval, als de *riparian states* tezamen en in vereniging, desverzocht, een hunner ontslaan van deze consultatieplicht. Nederland houdt daar niet van omdat het bij zijn zeeweringswerken van oudsher gewoon was zelf zijn waterhuishouding te bestieren, reeds omdat het als laag land dat steeds lager werd, denk aan de voortgezette inklinking en oxidatie van veen, met moeilijkheden kampte die zijn volksbestaan en zijn staatzelfstandigheid acuut bedreigden. Die houding heeft het nog steeds niet gewijzigd, getuige de redactie van de Waterstaatswet 1900, waarbij het duidelijk zich *introvert* opstelt bij de beheersvragen van waterstaatskundige aard alsof het geen omringende buurlanden heeft. Zie hierboven. Zelfs verdragsrelaties van oudsher prikkelen Nederland niet om een andere opstelling te kiezen. Denk even aan de Maeslantkering. Natuurlijk heeft Nederland toen nagelaten de verdragspartijen te consulteren in het kader van de verdragsfamilie van de Herziene Rijnvaartakte. Terwijl het wist dat die kering iets te maken had met de vrijheid der voortgezette Rijnvaart en de daaruit voortvloeiende Rijnvaartvoorrechten. Bij de droogzetting of inpoldering van commune waterschapsgebieden zoals de Hedwigepolder zagen we dat ook. En bij het aanleggen van de Twee Maasvlakten helemaal, want hier is de inbreuk op het commune zeevaartareaal van de *riparian states* bij de Noordzee helemaal apert. Verder is overduidelijk, dat de aanleg van de twee of drie Maasvlaktes geweldige consequenties heeft voor alle staten die oeveren aan de Rijn. Wat Nederland hier doet, komt neer op het verleggen van de Rijnmond in de richting van de volle zee binnen de Noordzee. Daardoor wordt het traject van de Rijn zeewaarts verlegd. Maar voor Rijnwater bestaat een apart vaartreglement. Het *Rijnvaartpolitierglement*. De vaart op de Rijn wordt beheerst door aparte regelingen voor het oplopen en aflopen, het passeren en voorrang geven van Rijnvaartschepen. Maar ook voor het lozen van afgewerkte olie, smeermiddelen en brandstofresiduen. En aparte arbeidsomstandigheden voor het scheepvaartpersoneel, de schipper en de schepelingen. Het Rijnvaartpolitierglement geeft autonome verkeersregels voor de Rijn en zijn uitmondingen van Bazel tot in de volle zee. Zowel voor de vaarbewegingen stroomopwaarts als die stroomafwaarts. De Lek, de Waal worden gelijk gesteld aan de Rijn, maar andere Nederlandse binnenwateren ook, zoals het Amsterdam-Rijnkanaal. Dat zijn juridische ficties, om uniformiteit te krijgen in het internationale voortgezette Rijnvaartverkeer. Bij de Donau geldt een vergelijkbaar verdrag en daaruit voortvloeiend reglement, waarop, met zekere wijzigingen, de Rijnvaartregels ook toepasselijk worden verklaard. Dat is allemaal van groot belang voor het internationale scheepvaarttransportverkeer. Maar Nederland heeft, door de Rijnvaartmonding eenzijdig via de Maasvlaktepolders ettelijke mijlen zeewaarts te verleggen het bereik van deze reglementen uitgebreid en verder de vaart enorm gecompliceerd doordat aldus buitengewoon grote duwbakcombinaties die internationale rivieren gaan bevaren. Met inhouden die vaak niet eens bemonsterd worden bij de overslag en die toch een onoverzienbare ecologische gevaarzetting voor alle *riparian states* kunnen opleveren. De Herziene Rijnvaartacte van 1861, die in werking trad op 17 oktober 1868 was natuurlijk niet afgestemd op deze technische doorontwikkelingen. Toch is het nog steeds in wezen dat vaartreglement dat te dezen de verkeersbewegingen op Rijn, Donau en tussenliggend Rijn-Donaukanaal beheerst. Zeker, het Comité voor de Herziening van het Politierglement past dat systeem van verkeersregels, verkeerstekens en

waarschuivingsvoorschriften wel aan. Dat moet het echter doen op basis van een typisch negentiende eeuwse verdrag. Destijds was een sleep van drie of vier aken, voortgetrokken door een stoomraderschip van de rederij van Röntgen te Rotterdam, wel zo'n beetje het optimum van wat men zich aan internationale vaarbewegingen voor transport kon voorstellen. Het Politie-reglement kan nooit buiten de grammaticale grenzen treden van dat Rijnvaartverdrag. Bedenk, dat het reglement wordt gehandhaafd via strafbedreigingen. Dan zijn de *riparian states* gebonden aan de bewoordingen van het basisverdrag op grond van het legaliteitsbeginsel, dat in het strafrecht, ook in internationaal verband, een belangrijke rol speelt. Je bent gebonden aan de rechtshistorische duiding van de bedoeling van de verdragspartijen. Nederland heeft steeds al stelling betracht, dat het Nederlandse vaststellingsbesluit over het Rijnvaartpolitie-reglement strafrechtelijk beslissend is voor de rechtsmacht van de Nederlandse rechter. En op basis van de Nederlandse opvatting betreffende dat legaliteitsbeginsel was dat in 1995 wellicht nog wel juist. Het internationale strafrecht heeft echter juist op dit punt bijzondere evoluties doorgemaakt. Niet valt meer uit te sluiten dat sommige strafbaarstellingen van internationale herkomst direct doorwerken in de nationale rechtssferen van de verdragspartijen. Vooral, als de partijbedoeling daaromtrent nadien, dus na de verdragssluiting is komen vast te staan via internationale rechtspraak. Het enige wat thans nog vaststaat is dat de verdragshistorische interpretatie van de bedoeling bij de verdragstoepassing doorslaggevend moet zijn. En verder, als die duidelijk is, dat vastgehouden moet worden aan een *restrictieve grammaticale* interpretatie van de artikelen waarin bijvoorbeeld de hier besproken vaarvoorschriften zijn vervat. Je mag geen *analogische* interpretatie toepassen, op basis van een redenering omtrent de fictieve doelmatigheidsmotieven van de partijen. Als de partijen in 1813 deze ontwikkeling zouden hebben voorzien, dan zouden ze zeker dit of dat ook strafbaar hebben willen hebben. Het staat er nu niet, in dat reglement, maar op grond van de geest en de strekking van de oorspronkelijke doelstelling, gaan we toch maar van de strafbaarheid van de lozing van destijds onbekende chemische derivaten uit. De ecologie van de Rijn was destijds geen waarde die ook meewoog bij de partijbedoeling. En evenmin de bekommernis over milieutechnische aspecten van de volle zee, van zandbanken, sluffers en ondiepten met een significante flora en fauna, zeewaarts of binnenslands. Het verdrag ging echt alleen maar om de veiligheid van de scheepvaart, de exploitatie en het beheer van vrachtschepen en het gedrag in het scheepvaartverkeer. Door de Rijn te verlengen en de Rijnmonding op te schuiven, te verbreden en direct te verbinden met de zeer diepe vaargeul die naar Het Kanaal leidt, heeft Nederland eenzijdig de reikwijdte, strekking en de betekenis van de Rijnvaartprivileges aanmerkelijk verlegd. Wat zou het doen als een van die Rijnsoeverende staten die zaak zou willen aanbrengen bij het Internationaal Gerechtshof in het Vredespaleis te Den Haag, die stad achter de duinen, de stad van vrede en recht, vraag je je af. Verwijdering van het wederrechtelijk opgerichte lijkt geen echt mogelijk openingsbod meer.

XXI. De transnationale rivieren in Unieverband

De Maas en de Rijn zijn in ieder geval commune transportwegen voor de *riparian states* die in moeizaam overleg en vaak na veel oorlog een internationaal statuut hebben bereikt voor deze transnationale waterwegen. Het verdrag van Meerssen, waarin voor de Maasvallei een neutraliteitsstatuut werd geformuleerd dat alle oeverpartijen zouden moeten respecteren is daar een pril begin van, in 870. Er werd een internationale toezichthouder aangewezen. De bisschop van Luik. Later de prinsbisschop van die stad, want hij werd ook militair gouverneur van de vallei. Hij moest eventueel gewapender hand de vrije doortocht en vaar in de vallei en op de rivier borgen aan alle verdragssluitende partijen. De verdragspartijen in Meerssen wezen hem ook de middelen toe om dat te kunnen doen. De bisschop kreeg huurlingencontingenten toegewezen, met transportvlootten en vaartuigen geschikt voor de Maasvaart. Hij was de eerste Eurocommissaris van het internationale

transportwezen. Hij kreeg uiteraard niet de doorzettingsmacht die hem beloofd was. Hij kreeg ook niet de financiële middelen. Hij werd aangewezen om te falen, zoals bij een internationaal ambtenaar past. Hij werd gekozen omdat hij geacht werd geen dynastieke belangen te hebben. Hij kreeg een citadel tegenover de kloof waardoor de Teutoonse horden zich schreeuwend, tierend, plunderend en verkrachtend een doorgang baanden naar het platte, platte polderland ver daarachter eerst in Vlaanderen, later in Holland. Daar was rijkdom, daar was goed toeven. Toen Wilhelm II von Hohenzollern in augustus 1914 zijn handtekening plaatste onder het bevel dat zijn leger opdroeg door die kloof op te marcheren en Luik aan te vallen, gelijktijdig Albert I van België bezwerend dat zijn Saksische infanteristen geen vijandelijke intenties hadden, voegde deze monarch zich naadloos bij de schare voorgangers die die kloof op deze zelfde wijze gebruikten. Geschiedenis is er kennelijk om *niet* van te leren, want ook die voorgangers van Wilhelm waren bij de conferentie te Meerssen geweest in 870.

XXII. Europese waterstaatskunde

Daarom zal Nederland moeten leren te aanvaarden dat uiteindelijk aan een Europese Waterstaatskunde in Europees verband niet valt te ontkomen. Beheerst door rechtsregels die die kunde adequater in de Nederlandse rechtssfeer implementeren dan de Waterstaatswet 1900 kon doen. De Europese Unie zal zich ook in dit verband beter bewust moeten worden van de familie *riperian states* binnen de verdragsfamilie van het verdrag van Lissabon. Het is de vraag of het Rijn en Donaustatuut buiten de regelingen van de Unie kan blijven vallen alsof deze verdragsregelingen los staan van die Grondwet. Deze statuten hebben uiteraard alles te maken met het vrije recht van uitwisseling van diensten en goederen in Europees verband binnen de vrijhandelsassociatie. Maar voor het zo ver is zal er nog veel water naar de zee moeten vloeien.

Den Haag, juni 2021